BOGDAN RADICA

SREDOZEMNI POVRATAK

SREDOZEMNI POVRATAK

BOGDAN RADICA

Knjižnica Hrvatske revije: Redovita izdanja, knjiga sedma. — München-Barcelona, 1971. — Priredio: Vinko Grubišić. — Naslovna stranica: akad. slikar Pero Maruna. — Str. 304. — *Cijena:* broširano, 7.— dolara. —

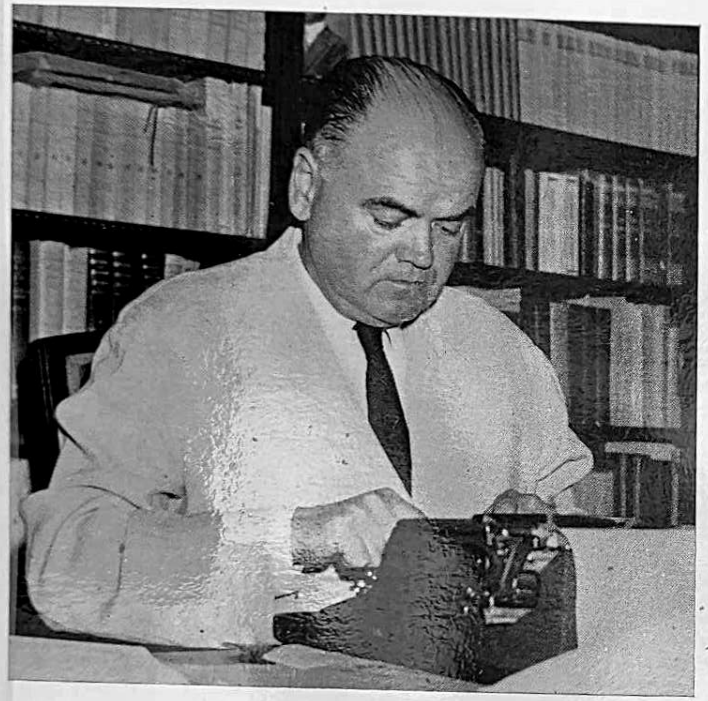

OVA knjiga eseja Bogdana Radice, uglednog hrvatskog publiciste, *Sredozemni povratak,* predstavlja za našeg mladeg čitatelja *pravo otkriće,* jer ona mu pruža posve nepoznatog Radicu, *Radicu književnika:* književnog kritika i putopisca. Većina mladih, u domovini i u emigraciji, Radicu uglavnom poznaju po njegovim političkim pregledima i popularnim člancima u «Hrvatskom glasu» te po političkim i kulturnim esejima i osvrtima u «Hrvatskoj reviji», u kojoj je on objavio kroz čitav niz godina obilnu zanimljivu i vrijednu suradnju. Urednik HR, poznavajući djelomično bogatu Radičinu esejistiku, smatrao je potrebnim otkriti suvremenom hrvatskom čitatelju upravo onog nepoznatog Radicu iz predratnih godina, u bojazni, da njegovi vrijedni putopisi i književni eseji ostanu sakriti u našim knjižnicama, a ipak mogu tako rječito govoriti i suvremenom čitatelju. Radi toga je mali dio tih Radičinih eseja sabran u ovu knjigu, pod simptomatičnim naslovom *Sredozemni povratak,* u ovom sredozemnom trenutku, kad kao da se hrvatski politički udes ponovno vraća na Sredozemlje, na njegov sudbonosni Jadran, gdje je u davna stoljeća uzrasla prva hrvatska država, a gdje će, snagom tog istog Mora, ona ponovno uskrsnuti.

Sredozemni povratak sadrži izbor eseja i književnih osvrta, koje

(Nastavak na str. 2.)

B. RADICA:

SREDOZEMNI POVRATAK

KHR

KNJIŽNICA HRVATSKE REVIJE

Urednik: VINKO NIKOLIĆ

REDOVITA IZDANJA
KNJIGA SEDMA

BOGDAN RADICA

SREDOZEMNI POVRATAK

Printed in Spain
EGS - Rosario, 2 - Barcelona
Depósito Legal. B. 22662-71

BOGDAN RADICA

SREDOZEMNI POVRATAK

MÜNCHEN - BARCELONA, 1971

KNJIŽNICA HRVATSKE REVIJE

277.479
GRADSKA KNJIŽNICA ZAGREB
886.2-9

PRIREDIO:

VINKO GRUBIŠIĆ

NASLOVNA STRANICA:

AKADEMSKI SLIKAR PERO MARUNA

KAPETANU BONAVENTURI HAGGIJI

IN MEMORIAM

PISAC

ZAŠTO SREDOZEMNI POVRATAK?

«Avant même que l'Europe actuelle ait pris l'apparence que nous lui connaissons, la Méditerranée avait vu dans son baosin oriental, une sorte de pré-Europe s'établir... Mais sur ses bords, où tant de peuples s'étaient déjà mêlés et heurtés, et instruits les uns les autres, vinrent, au cours des âges, d'autres peuples encore, attirés vers la splendeur du ciel, par la beauté et par l'intensité particulière de la vie sous le soleil!»*

PAUL VALÉRY

MOJI će se čitatelji — ukoliko ih bude — po svoj prilici pitati: Zašto Sredozemni povratak? *Zašto upravo sada pisati, ili, još točnije, objavljivati knjigu sredozemnih eseja, kad to more, možda, prilazi k svojem završetku, kad se ono sve više zatvara i postaje više morem ne-sredozemnih naroda, nego li onih naroda, koji su oko njeg i kroza nj stvarali mnoštvo najraznovrsnijih civilizacija, bez kojih je teško zamisliti opstanak zapadnjačkog pogleda na svijet.*

Ali ne radi se u slučaju Sredozemnog povratka *tek o onome, što smatramo zapadnom civilizacijom, jer Sredozemlje je oduvijek bilo mostom svega onoga, što je s Istoka prilazilo Zapadu, bilo u obliku civilizacija, bilo u obliku osvajačkih napora. Tek funkcija Sredozemlja sastojala se neprestano u tome, da Istok filtrira i da ga načini privlačivim Zapadu. Uloga Grčke, uloga Rima, uloga Kršćanstva, da napomenemo tek tri presudne sredozemne uloge u oblikovanju našeg gledanja na svijet, sastojala se neprestano u tome, da elemente Istoka prilagodi zahtjevima i oblicima onoga, što smatramo i zovemo Zapadom. U jednu riječ, bez Sredozemlja teško bi bilo zamisliti Zapad. Na tom su se, naime, malom moru odnjihale i stvorile naše predodžbe o životu, o misli, o vjeri, o obliku i o stilu, bez kojih bi Zapad bio ne samo nezaključen nego i beznačajan. Evrope ne bi*

* Čak prije nego je suvremena Evropa poprimila izgled kakav je nama poznat, Sredozemlje bijaše vidjelo u svom istočnom bazenu kako se stvara neka vrsta Predevrope...

Ali na sredozemnim obalama, gdje se toliko naroda izmiješalo i isprekidalo i gdje su jedni druge podučavali, dođe tijekom vremena još drugih naroda, koje je privuklo veličje neba, ljepota i posebna intenzivnost života pod suncem.

Paul Valéry

ni bilo bez Sredozemlja, jer se postepeno s tog mora i oblikovala svijest Evrope i njene posebnosti u odnosu na druge kontinente Zemlje.

Kao što će čitatelj vidjeti, ova je knjiga sredozemnih pogleda i razmišljanja nastala između dvadesetih i tridesetih godina, kad je njen pisac, uglavnom, živio i putovao po Sredozemlju. Putanje su svakog čovjeka, posebno čovjeka, koji nastoji sve svoje dojmove i sva svoja otkrića pretvoriti u pisanu riječ, skopčane nekim zagonetnim čarom. Muči nas želja, da u razgovoru s čitateljima razjasnimo ono što i nama nije uvijek jasno, i da kroz takav unutrašnji dijalog i sebi protumačimo i čar i tajnu i smisao svojih opažanja. Odgojen u klasičnom duhu srednjoškolskih profesora — koji su nas često puta i davili gramatikama —, ja sam tek na ruševinama Helade i Rima osjetio smisao starog svijeta i svih onih civilizacija, koje, iako vremenski mrtve, još uvijek žive u nama. Da nisam prošao kroz taj odgoj — danas napuštan i omalovažavan — uvjeren sam, da bi mi mrtve ruševine na Sredozemlju bile ne samo hladne i tuđe, nego me uopće i ne bi privlačile. Tek posjećujući te ruševine, u meni se odjedamput pojavilo, u svojoj snazi značenje klasične starine. Postalo mi je jasno i živo ono, što mi je bilo nejasno i mrtvo u školskim klupama klasične gimnazije.

I kad danas pokadšto prolazim kroz te starine i gledam mnoštva turista, kojima akademski odgojeni tumači pokušavaju oživjeti starinu, muči me misao: kako će vrlo malo od toga imati bilo kakve veze s njihovom današnjom stvarnošću. Zato me vrlo često muči saznanje, da će buduće generacije, uglavnom odgojene bez klasične podloge, prolaziti kroz taj svijet ruševina, ne osjetivši smisao jednog razvoja civilizacije, bez koje se ne da zamisliti sva naša današnja svijest o životu Grčke ili Rima, kao dijela naše vlastite egzistencijalnosti.

Iz ovih mojih fragmenata, koje sam pisao na putevima svoje mladosti, živeći pokraj svijeta starina na Sredozemlju, ja i danas osjećam zanos onih intimnih otkrića starog svijeta, koji je ispunjao svu moju mladost nemirna stvorenja. Ne mogu se nikako oteti upravo emocionalnom dojmu, kad sam u Delfskom kazalištu slušao i gledao Eshilova Prometeja u reprodukciji mladog pjesnika Angelosa Sikiljanosa. Pričinjalo mi se tada, da je ta drama napisana u naše vrijeme, od pjesnika koji je živio pokraj nas, i u nama. Jer Prometej je živio i još uvijek živi u suvremenom čovjeku, koji nikada ne miruje, nego se čak žuri ukrasti tajnu svemira svojim ikarovskim letom na Mjesec. Sukob čovjeka s bogovima, odnosno tajnovitim silama, nije tek drama sadašnjosti. Ona neprekidno živi kroz vjekove, i onda, kad mitosa više nema u oblicima, u kojima

su postojali u davna vremena zamagljene prošlosti. Nije li i okrutni Zenon, Zenon iz Eleje, kako ga je zvao pjesnik «Primorskog groblja» Paul Valéry, još uvijek ostao dubokom zagonetkom našeg života? Nije li i Camus morao oživjeti Sizifa, da bi izrazio svoju beznadnu težnju čovjeka, da sebi pronađe smisao svojeg opstanka? Nije li i Drieu La Rochelle u Heroneji pronašao sav tragični smisao suvremene evropske drame, suočene s najezdom barbara, koji besprekidno prijete njenom smrću? Da li je potrebno ovdje spominjati Nietzschea, za koga se zna, da nam je dublje od bilo kojeg suvremena duha razjasnio grčku tragediju u svom njenom značenju za naše suvremenike, za čovjeka, načevši sa svojim patetičnim zanosom onu zlokobnu diskusiju o životu i smrti, koja se nikada ne svršava?

Taj nas svijet Sredozemlja nikada ne napušta. On se neprestano vraća kroz naš duhovni opstanak, i mi ga neprestano nosimo u sebi, kao dio svoje vlastite drame. I što je još čudnovatije, on se pojavljuje ne samo u mislioca i pjesnika, rođenih i odnjihanih na Sredozemlju, nego, još više, u onih, koji silaze na ovo more s hiperborejskih strana, o kojima je govorio ne samo Renan nego još i prije Goethe, da kroz sunce sebi objasne smisao života. Tu, u tom nizu neprekidnih povrataka leži i sav vječni smisao Sredozemlja i njegova žarenja na svijet civilizacije.

Kad su se u prijašnja vremena pojavljivali ovi moji eseji u našim i u srpskim listovima, u danas iščezlim feljtonima, i u revijama, oni su čak bili sumnjičeni, kao da ja postavljam tezu o nekoj našoj sredozemnoj orijentaciji. Takvu je bojazan izražavao Filip Lukas, koji je u tome osjetio neko izdvajanje dalmatinskih Hrvata iz hrvatske nacionalne samobitnosti. U meni takve namjere nije nikada bilo. Radilo se, naime, o nečem posve suprotnom. Činjenica, što su Hrvati jedini od Slavena sišli na obale Sredozemlja i na njima kroz vjekove izgradili i svoju duhovnu individualnost i svoju politiju, najizrazitijim je dokazom koliko smo uspjeli u doticaju s razvijenijim civilizacijama i sebe održati i postati dijelom tog svijeta. Ja to smatram više nekom našom prednošću nego li slabošću ili pogibelji, da se otuđimo od našega zaleđa, bez kojega na našoj obali ne bismo mogli opstati, a još manje se razvijati.

Sredozemni Hrvat je svojim stilom, svojim talentom i svojom dinamikom unosio u opći nacionalni život Hrvatske upravo one snage, koje Hrvate i čine tako duboko različitim od njihovih slavenskih susjeda na Balkanu. Povezan sa srednjoevropskom Hrvatskom u danas ostvarenu cjelinu, sredozemni Hrvat unosi u zajedničko tijelo svoj stil, bez koga se danas ne da ni zamisliti cjelokupna Hrvatska. Hrvatska bez mora ne bi imala ono magično značenje, koje od nje čini posebnu samobitnost. Kroz Sredozemlje, dio Sre-

dozemlja, Hrvatska odigrava onu značajnu ulogu našeg prisustva u zapadno-evropskoj civilizaciji. «Stupanj jedne civilizacije» — ispravno je napisao Valéry — «može se raspoznati kroz broj protuslovlja, koja ona nagomilava». Upravo danas, kad je Sredozemlje u svojem najnovijem povratku postalo metom svih putnika svijeta, primorska ili južna Hrvatska, stara Dalmacija, odigrava značajnu ulogu u oblikovanju Hrvatske i njezina prisustva u Evropi.

A radi se upravo sada i o najnovijem razvoju odnosa snaga na Sredozemlju. Iako ova knjiga nije politička, niti je politički traktat, ona se ipak i u ovom obliku predgovora mora osvrnuti na današnji položaj Sredozemlja. Kad su ovi eseji bili pisani dvadesetih i tridesetih godina, Sredozemlje je uglavnom bilo more Britanskog Carstva, nestale Pax Romanae, čiju je prevlast svatko prihvaćao i poštivao. Nisu odmakla ni četiri desetljeća, da je odnos snaga na Sredozemlju sasvim izmijenjen. U nizu prevladavajućih snaga na Sredozemlju, počevši od helenskih liga preko rimskog mira, Pax Romanae, zatim Venecije, preko mussolinijevskih kratkotrajnih «Mare nostrum» pa do britanskog gospodstva, pojavila se sada na ovome moru, na Sredozemlju, najprije sjeveroamerička Šesta flota, i sada je tu sve prisutnija i sovjetska flota. Iako britanska flota nije bila od sredozemnoga podrijetla, ona je na tom moru vladala kao da je njezino, jer nije bilo jače pomorske snage, da je zamijeni. U sličnom stavu nalazi se i američka flota, koju sredozemni narodi prihvaćaju, da bi obranili svoju nezavisnost i svoju slobodu. Silazak sovjetske flote s obala Crnoga mora u toplo more, u Sredozemlje, najnovija je pojava nove talastokracije, ostvarenja napora, koji je bio otpočeo već s Petrom Velikim i Katarinom Velikom, i sada se pretvara u stvarnost, koja zebnjom zahvaća sve sredozemne narode. U prvom redu Talijani, koje sa svih strana oplakuje Sredozemno more, zatim Francuzi, pa Španjolci, i onda svi narodi, koje Sredozemlje kupa, ispunjeni su strahom, nepovjerenjem i nekim zagonetnim osjećajem: ne će li to more postati slavenskim morem. U arapskim sredozemnim zemljama, gdje su nekada vladale francuske, engleske, španjolske i talijanske mornarice, sovjetska flota već je zauzela jake pozicije. Iako Turska još uvijek drži ključeve moreuza, kroz koje prolazi i plovi ruska flota, prisustvo ruskih mornara na obalama Sredozemlja svakako je najnovija pojava u nizu sličnih pojava u povijesti Sredozemlja. Sredozemlje se, dakle, postepeno zatvara: na njemu se danas ogledavaju dvije snage, o kojima zavisi daljni politički opstanak tog mora.

Da smo u eri romantičnog buđenja Slavenstva, i mi bismo uskliknuli s onom starom krilaticom: od Japana do Jadrana. Ništa lakše od toga. Vratiti se u ona vremena, kad se na Rusiju gledalo emocijom slavenske djece prema velikoj slavenskoj majci. Tek Rusi

na Sredozemlju, govorilo se i sanjalo onda, mogu nas obraniti i od Talijana i od Nijemaca. Sudbina se Sredozemlja i opet pojavljuje nejasnom i maglovitom. Slavensko bratstvo nije više u našim današnjim stvarnostima ono, što je bilo u romantičkim nostalgijama i zanosima prošlog stoljeća. Naš svijet, kadgod se ruska flota pojavi pred našim obalskim gradovima, osjeti zebnju i nepovjerenje u susretu s mornarima, koji inače izgledaju bijedno i siromašno. Ono što im donose, nije za čim oni teže; nema tu ni onog blagostanja, ni one slobode, koju su očekivali i o čemu su sanjali naši pretci. Mornari američke Šeste flote, naprotiv, rastvaraju im one dimenzije, i one mogućnosti, za koje oni osjećaju, da su im bliže i prihvatljivije. Sredozemlje je oduvijek bilo more slobode. Nitko snažnije i jače nije to osjećao od našeg moreplovca, koji bi ga takvim, slobodnim, želio gledati i u budućnosti.

Na sreću, ova knjiga ne ulazi u gornja pitanja, niti misli da se može s njima pozabaviti; u najboljem slučaju, ona je metapolitička. *I kad ulazi u politiku, ona je gleda s onog vječnog ugla promatranja živih vrednota nekoliko sredozemnih civilizacija. Ili, još točnije: ona ide za tim, da upozori na trajnu funkciju Sredozemlja, njegovih raznolikih naroda i sredina, u kojima se oni razvijaju, tako različiti između sebe, ali koje vezuje zajednička vizija života. Tu obrađuje besprekidno sličan fizički i psihički klimat, koji oblikuje stil života i način življenja, svakog, iako etnički različitih naroda, koji se nižu uzduž sredozemnih obala. Iako pozadine utječu neprestano i snažno na stanovnike obale, dajući im svakome svoju posebnu nacionalnu oznaku, ima nečega u stilu života što ih vezuje, pa čak i onda, kad govore posve različitim jezicima. To je ta cjelina sredozemnog mora, koja je oduvijek i spajala i razdvajala te sve narode, uda i fragmente većih i širih teritorijalnih cjelina. Ta značajna sredozemna vizija života često je upravo u raznih sredozemnih mislilaca stvarala iluziju o mogućnosti povezivanja sredozemne cjeline, ili čak neke zajednice, koja se, međutim, nije nikada ostvarivala.*

Nažalost, vrlo je malo istraženo i otkriveno u komparativnim otkrićima zajedničkih psiholoških veza između sredozemnih naroda i njihovih sredina. Jezična veza u pomorskoj terminologiji dostigla je značajne rezultate. Isto tako i različiti utjecaji sredozemnih književnosti sve više rastu u proučavanjima i tumačenjima književnih i znanstvenih istraživanja, ukazujući tako i na činjenicu, da i onda, kad književnici iz različitih književnih središta i nisu čitali djela jedni drugih na različitim jezicima, oblikuju materijal sredine i čovjeka u njoj vrlo blisko, nekad čak srodno jedni drugima. To je prvi uočio Nikola Tommaseo u svojim političkim otkrićima, kao na pr., u slučaju narodnih pjesama, niklih u nas, jednako kao i

u suvremenoj Grčkoj. Takve sličnosti, koje stvara jedna te ista geografija sa svojom klimom, suncem i morem, uočili su, uglavnom, svi putopisci sa sjevera i zapada, ispred kojih se Sredozemlje pojavljivalo kao kulturna zajednica.

Međutim, političke cjeline i zajednice nije moglo biti, ne toliko radi utjecaja velikih sila s raznih strana svijeta, koliko zbog karakterističnog sredozemnog mrvljenja, regionalizma i kampanilizma, koji u svakoj pojedinoj nacionalnoj zajednici na svima obalama stvaraju gradovi, otoci i varošice. Jer, na isti način, kao što se Sicilijanac smatra duboko različitim od kontinentalnog Talijana, pa i u samoj Toskani, Firentinac drukčijim od građanina Siene ili Pise ili Lucce, Katalonac se smatra posve drukčijim od Kastiljanca. Zar to nije isti slučaj i Splićanina u odnosu na Dubrovčanina, pa čak i Zadranina, Trogiranina i Šibenčanina? Sredovjekovni grad republika, koji je Machiavelli zvao «nacijom», iskopao je duboke brazde nepovjerenja i predrasuda prema pripadnicima jedne te iste nacije, i ostajao je stoljećima preprekom nacionalnoj integraciji. Sve su to varijante, koje se isto tako osjećaju u pojedinačnom temperamentu jonskog i egejskog Grka, ali sve one, zbog svoje pozitivne privlačivosti, mudrom i razboritom politikom obogaćuju svaku naciju, kao što se to osjetilo i vidjelo u prvoj polovici ovoga stoljeća. Nastalo je, naime, vrijeme kad partikulilarizmi i regionalizmi u svim sredozemnim sredinama, iako još uvijek živopisni u načinu izražavanja i živovanja, postaju anakronizam. Zato je danas besmisleno govoriti o tom, da dalmatinski Hrvat nije isto tako Hrvat, kao i Hrvat iz gornje Hrvatske. Izrazi kao «prokleti Toskanci» imaju tek stanovite semantičke vrijednosti u sociološkim odnosima jednog te istog naroda, ali oni su, ili bi bar trebali biti, bez ikakva značenja za cjelinu nacionalnog organizma. Oni, u svakom slučaju, svojim značajnim varijantama jačaju cjelinu nacionalnog tijela, jer razbijajući njegovu jednoličnost unose u isti mah svu onu vitalnu multiformnu živost, koja način života i kulturu jednog naroda čini značajnijim od drugog naroda.

Ustvari, suvremeni proces oblikovanja nacije uglavnom je već apsorbirao regionalizam i kampanilizam, koji su ponajviše i cvjetali na Sredozemlju s obzirom na njegov poseban stil života. Prilazeći danas Sredozemlju, mi to više ne činimo iz nekog kulturnog kurioziteta posebnosti i oprečnosti raznolikih civilizacija, koje su upravo kroz te svoje kontradikcije i načinile zapadnu civilizaciju, obogaćenu mnoštvom ideja i stilova, osnovno značajnijom od drugih civilizacija. Nitko se, prema tome, ne smije pribojavati, da takvo prilaženje Sredozemlju slabi našu posebnu nacionalnu kulturnu cjelinu. Hrvatska, kao što se zna, ima svoju srednjevjekovnu evropsku orijentaciju, na isti način kao što ima i svoju balkansku, pa bi bez sredozemne orijentacije bila krnja i nepotpuna. Te tri orijentacije ili komponente čine hrvatsku nacionalnu kulturnu cjelinu sugestivno

snažnom, i radi toga različitom od pozicija u kulturi naših susjeda i na sjeverozapadu i na jugostoku. Ali on i je kod takvog povezivanja čine i teškom i presudnom, jer nije lako jednom malom narodu iz tri različite kulturne sredine oblikovati cjelinu. Iskustvo nekih sredozemnih nacija kroz njihovo građenje cjeline trebalo bi nas u tome poučiti. Ako s te strane ova knjiga bude pružila pa i samo nekoliko novih misli i sugestija, ona ne će biti uzaludna.

U ovu knjigu sabrao sam najveći dio svojih eseja, koji prave cjelinu, ali čiji je cilj oduvijek bio: Hrvate upozoriti na svijet, u kojem već stoljećima živimo kao dio toga svijeta. Nisam ih mijenjao: vremenske oznake ispod svakog priloga najbolje govore o vremenu, u kojem su ti moji eseji nastali. Svi su eseji, uglavnom, bili objavljeni u predratnim, našim i srpskim časopisima i drugim listovima, između kojih ističem: Novu Evropu, Hrvatsku reviju, Srpski Književni Glasnik, Obzor i Novo Doba, kao i nekoliko inozemnih listova i revija. To, što sam odlučio sada izdati ove svoje eseje, nije nikako bila moja želja, koliko su to želje mojih prijatelja, koji me već godinama nukaju, da se predam ovom poslu. U prvom redu, moja hvala uredniku «Hrvatske revije» Vinku Nikoliću, *koji me već godinama neumornim žarom potiče i uvjerava, da je objavljivanje nekih mojih prijašnjih sastavaka neobično potrebno i zbog hrvatske kulture i zbog mene. Naravno, Nikolić ne bi htio, da kod ove knjige zastanem, a posebno želi da priredim svoje uspomene. Kroz zadnje godine imao sam prilike sresti i najmlađe hrvatske intelektualce, koji su po hrvatskim knjižnicama ne samo sretali moje ime, nego i čitali moje prijašnje priloge, i osjetili, da bi oni imali i danas svoje značenje, kad bi se pojavili u obliku knjiga. Jedan između tih mladih ljudi,* Vinko Grubišić, *uspio je te sve priloge sabrati i pregledati i, uglavnom, sastaviti izbor, koji tvori cjelinu, na čemu sam mu posebno zahvalan, jer ja sâm ne bih nikad upustio u takav posao. Najteža je, naime, stvar za pisca, koji je već odmakao u godinama, vraćati se u svijet prošlosti. Nu, ovaj bi napor mogao biti i nagrađen, ukoliko ove moje stranice uzbude imaginacije i današnjih putnika na ovom vječnom Sredozemlju. Neka mi čitatelji ne uskrate tu moju veliku nadu!*

L'Ulivello, Italija, *Na Veliku Gospu 1970.*

BOGDAN RADICA

I

VJEČNI POVRATAK

I MEDITERANSKI POVRATAK

POSTOJI danas neko opće buđenje mediteranske svijesti, opća težnja za izmjenom na obalama Mediterana. Stara mediteranska duša gotovo nestaje i izumire u smrti starih i napuštenih gradova. Na ruševinama srednjovjekovnih gradova i starih rimskih naseobina niču nove formacije naroda i država i nove težnje za prevlašću i za afirmiranjem. Duša Italije i Španjolske, Egipta i Maroka, arapskog i muslimanskog svijeta, uskrsava i teži novoj formaciji. Ima u tom pridizanju i uskrsavanju zaboravljenih i umrtvljenih mediteranskih ogranaka od neke opće mediteranske poligeneze, koja se reflektira na cijelo složeno stanje Mediterana i na svu njegovu fizionomiju dosad gotovo zaboravljenog i zanemarenog mora. Jasno je da se u tuđenju svijesti ovih nacionalnih ogranaka i nacionalnih individualnosti uglavnom ruši mediteranska cjelina. To proizlazi iz činjenice, što su izvjesni nacionalizmi postavljali neprestano problem mediteranske cjeline na osnovi imperijalističkog osvajanja. Cjelina Mediterana suprotstavljala se uvijek činjenici, da jedan obalni narod nametne svoju vlast nad cjelokupnim Mediteranom i da putem sile utvrdi svoju moć. Danas je ta činjenica utoliko teža i opasnija što nacionalizmi iz totalitarnih aglomeracija idu za tim, da zametnu trag svakom narodnom, jezičnom i duhovnom individualizmu i da nametnu svoj mir, koji više ne znači savez suprotnih interesa nasilno sljubljen u interesu nosioca središnje vlasti, već afirmaciju jedne rase nad svim ostalima i sumrak svakog etničkog individualizma. Naprotiv, sva veličina mediteranske cjeline i mediteranskih civilizacija sastojala se u tome, što su se na okrajcima ovoga mora uspjeli formirati narodni individualizmi, sačuvati regionalizmi i izgraditi gradovi: nosioci osobne slobode, najčešće demokracije, koju je čovječanstvo uspjelo ostvariti. Cervantesova «Numancija», čija nam je aktualnost neprestano bliska i prisutna, najživlji je primjerak ove

mediteranske individualnosti u borbi s rimskim totalitarizmom, za koga je Audisio sjajno utvrdio da nije mediteranskog podrijetla. Zato je grčka civilizacija autohtonog mediteranskog izvora, a Aleksandar Veliki jedna figura, koja stoji iznad svake intuicije mediteranskog svijeta. Demosten, a ne Aleksandar Veliki, tip je mediteranskog čovjeka; Periklo, a ne Cezar. Najširi individualizam i najneograničeniji regionalizam, s cijelim problemom suprotnosti naroda, koji žive uzduž ovoga mora, kolikogod ih je razdvajao i dovodio u krvave sukobe, uspio je u svih usjeći i sačuvati tragove zajedničke i slične. Kolikogod postoji podvojenost na istočni i na zapadni Mediteran, koji formira dva mentaliteta na osnovama Rima i Bizanta, ipak su i tu podneblje, ambijent, sudbina, boja neba i mora uspjeli formirati jednog čovjeka, vrlo sličnog, a u isto vrijeme vrlo oprječnog: priroda je ostvarila izvjesnu zajednicu temperamenta, koju se može osjetiti ne preko školskog i beživotnog zemljopisa, već putujući i otkrivajući ove krajeve i ljude. Sva privlačna snaga Mediterana sastoji se u njegovoj suprotnosti i u njegovoj neprestanoj varijaciji. Ja sam to uvijek osjećao kadgod sam se iz Grčke vraćao u Dalmaciju, na Krfu i u Dubrovniku, ostavljajući jedan razmak mrtvog albanskog pojasa. Na dvije suprotne strane, na grčkoj i na jadranskoj obali, Dubrovnik i Krf stajali su kao dvije oaze mediteranske cjeline, koje su poslije ili prije albanskog mraka podsjećale na cjelovitost Mediterana i na njegovo vječno prisustvo. Ova se slika može stalno ponavljati na nekoliko raznih i suprotnih mediteranskih točaka. Kultura ovdje nije nikada iznevjerila. More i otoci, topli zaljevi i bliska izrezuckana obala bili su njeni stalni nosioci. Iz Egipta preko Kritosa — preko tog sjajnog mediteranskog mosta — civilizacija je ušla u Mikenu i otuda se razvila uzduž atičkih obala. Svugdje su otoci služili sredstvom prijenosa kultura. Mediteran je stvarno najrafiniraniji dobavljač religijâ i civilizacijâ, koje je Evropa primala iz Azije; preko njega se vršila sva ta duhovna i materijalna razmjena; narodi koji su bili na njegovim obalama služili su posredništvom, da se te religije i te kulture uvuku na kontinent i da determiniraju formiranje evropske supremacije u smislu duha i civilizacije nad ostalim kontinentima. Jer ono što je najbitnije u problemu Mediterana i naroda koji leže na njegovim obalama, to je, da su neslaganja religijâ, civilizacijâ i kulturâ uspjela formirati gotovo posebnu viziju života, jedno zajedničko intuiranje objekata i zajedničke metode mišljenja, intuiranje shvaćanja, i deduciranja. More, sunce, zrak, osnovni životni uvjeti, škrta hrana, nadčovječni napori za izdržanjem, neobično žilava i ustrajna životna borba «struggle of life», koja je ista, s obzirom na iste ili slične klimatske i geopolitičke uvjete, s obzirom na isti životni ambijent, inteligencija mediteranskog čovjeka reagira i funkcionira suprotno od inteligencije sjevernog čovjeka. Ona je nedvojbeno bistrija, lucidnija, jasnija, hitrija, lakše i s manje teškoća shvaća i postavlja probleme. Tu u toj definiciji leži sva tvrdnja o mediteranskoj cjelini. Razlika rasa i jezika, političkih i etničkih aspiracija, suprotnosti interesa nisu nikada dolazile u obzir u formiranju mediteranske cjeline. Inteligencija determinira civilizacije. Inteligencija mediteranskog čovjeka funkcionira i stvara u okviru cjeline, koja zavisi od posebnog položaja ovog mora, koje plâče tri kontinenta, a među kojima Azija dolazi u obzir kao izvor religija i duhovnih pokreta ili pobunâ. Na Mediteranu su odigrane prve drame vjerâ i misli; na njegovim obalama nikli su prvi oblici misli, idejâ, pokreta, kamena, stila, ukusa, odnosa među ljudima, i sve što je bila inspiracija i zamah Istoka, ovdje je bilo postavljeno u oblike i u zakone reda i pokreta. Mediteran je, u tom sklopu refleksija, poput modernog Pariza filtrirao kolektivne i nasilne prodore neodređene i bezgranične Azije, pronalazeći u vertikalnoj poplavi mnoštva naslućenih ideja i neodređenih oduševljenja mjeru, koju nameću funkcija razuma i neotklonjivost zakona. Na Mediteranu rodile su se sve naše mitologije, tu je nikla kozmogonija i na njegovim rubovima ljudi su otkrili mistagogiju neba i zemlje.

II UZBUDLJIVE SAMOĆE OTOKA KRITOSA

KADGOD se Mediteran uznemiri, to se odmah osjeti na cjelokupnom evropskom redu i na svoj evropskoj biološkoj i duhovnoj strukturi. Oko tog relativno malenog mora gravitira sva osnova i sav filozofski razlog evropske stabilnosti i evropskog reda. Sva nagoviještanja o zastarjeloj ulozi Mediterana opovrgavaju se onog istog trenutka, kad se ona postave i utvrde s najviše uvjerenja i najvećom sigurnošću. To se najbolje osjeća danas, kad se ponovno ide za tim da se preoblikuje sva mediteranska cjelina. Ima u ovoj krvavoj aktualnosti Mediterana mnogo od njegove vječne uznemirenosti, koju izazivaju promjene i uzbune njegovih obalnih stanovnika. Stihovi «Ilijade» i «Odiseje» vječni su tragovi ove neprestane uznemirenosti narodâ, koji se kroz stoljeća pomiču i smirivaju, pa ponovno uznemiruju, da bi se odmah zatim zadovoljili na rubovima ove legendarne kotline.

Osjećao sam ovaj nemir intenzivno do zadnjeg traga uzbudljivih senzibilnosti prijelazeći jednog dana kretska Bijela Brda, prekrivena na krajnim rubovima krunama snijega. Bilo je to jedno fantastično mediteransko jutro, mirno i intenzivno, plavo. Ne znam, da li u geografiji putovanja može postojati jednostavnije i jasnije magije od ovog neposrednog dodira s Mediteranom, jednog bistrog jutra na otoku Kritosu. Zapravo, nekoliko sati prije ostavljao sam Minosov

dvorac na Knososu, muzej u Heraklionu i romanske terase nietzscheovski tragičnog Festosa. Samo nekoliko dana prije toga ulaska na staro kretsko tlo dolazio sam iz Gitijona, gdje je Paris odletio s Helenom uzduž Citere, u pravcu Ikarova leta. Obuzet ovom fantazmagoričnom samoćom, sâm i isključivi pojedinac na kljunu jednog ukletog broda, premišljavao sam u sebi svu leopardijevsku tragiku Laura De Bosisa i njegova Ikara, koji je u dodiru vatrenog bljeska egejskog sunca izgorio u zraku iluzija.

«Andró a Citera e torneró al tramonto.
Voglio cogliere i gigli nuziali
*sul sacro colle d'Afrodite».**

Lauro De Bosis: Icaro.[1]

Citera je otužno prazna, osamljena, nekoliko siromašnih ribarskih lađica prenosilo je nemarno i s osjećajem tegobe hranu zadnjim arnautskim stanovnicima, koji oru siromašnu zemlju, koje su livade obasute bračnim krinovima svemoćne Afrodite. Tu su ljudi iz odisejskih vremena dramatizirali seksualne podvige i erotske nagone. Gdje su danas ta polja plavih i blijedih krinova? Žuti i ogoljeli kraj, na kom malarija ubija životni zanos i svaku volju za životnim poletom, umire u raspoloženju tužne samoće i teške napuštenosti. Ali ova samoća, koja u Festosu dosiže razmjere gotovo uzvišene harmonije prošlosti, ispunja zadovoljstvom i osobnim smirenjem. Knosos je, u tom pogledu, samo neobično neukusna disonanca. Evans je u ovoj veličanstvenoj uvali oživio Minosov dvorac posredstvom jedne i suvišne arbitrarne metode restauriranja iščezlih i mrtvih objekata. Radi toga tu je poplava armiranog betona, koji treba zamijeniti posebno mekani i topli kritski kreč; samo zato šareni fresko oživljavaju izblijedjele minojske crteže i stvara kinematografski scenario, na kom bi se mogao odigrati dramski minojski intermezzo za anglosaksonske gledaoce. Naprotiv, u Festosu sačuvana je smrt prošlosti u jednom kamenu, koji je nekoliko stoljeća bio izgubljen u zemlji i na kom su sol i vlaga ostavile svoj razarajući trag. Festos leži stršeći na brežuljku, poput starog srednjovjekovnog tornja iznad Mesàre, najprostranijeg polja kritskog otoka, ostavlajući iza sebe snijegom posutu Zeusovu Idu. Knosos je gotovo izgubljen u nekoj maloj kotlini, i priroda nije tako mediteranski uzbudljiva. U Festosu

* Ići ću u Citeru i u predvečerje se vratiti
Želim nabrati zaručničkih ljiljana
Po svetom brdu Afroditinom.
(*Lauro de Bosis*, Ikar)

[1] Lauro de Bosis, *Icaro;* izd. Oxford University press, London, Humphrey Milford, 1933, te francusko izdanje *Icare,* Paris, 1933.

osjeća se rustika prvobitnog stanovništva, koja se sasvim suočava s rustičkim izrazom krajolika. U Knososu, naprotiv, prevladava izvjesni značaj rafiniranosti i visoke civilizacije. Primjeri Života, koji je vladao na Knososu, ispunjeni su u malom muzeju u Kandiji, gdje egejska civilizacija svojim smislom za rafiniranost, koja graniči s perverznošću, svojim osjećanjem i shvaćanjem ukusa u umjetnosti i životu oživljavava svježinu poezije, koja ne osjeća daljinu nepreglednih stoljeća. Mediteran je u ovim prenatrpanim i suviše neritmičkim sobama jednog pokrajinskog muzeja sav u cvatu i u početku svojeg stvaranja likova i oblikâ. Ima se utisak kao da se tu radi o potpunom savršenstvu oblika, gdje sve prestaje i gdje sve iščezava. Oblici su toliko savršeni, da se osjeća punina vremena i gotovo nemoć daljnih izraza. Ova rafiniranost usredotočena je u čuvenoj kritskoj «Parižanki», koja u svojoj gracioznoj i suptilnoj slikarskoj ekspresiji sadrži veliki dio elemenata kojima je raspolagao pariški impresionizam. Samo pod svodom heraklijskog muzeja i po starim bizantskim crkvama, izgubljenim u samoćama otoka, Dominikos Teotokopulos postaje uočljiviji, shvatljiviji, uvjerljiviji. El Greco ovdje u ovom ambijentu boja i sfumata pronalazi svoj prirodan i logičan okvir. Svaki čovjek na Kritosu, visok, tankovijast, obrastao gustom, crnom bradom, vitak, gibak i suptilan, — «un type d'homme vigoureux et formé, élastique et nerveux, sec et vif»* — (Glotz) silazi s minojskih fresaka i vezuje se preko tankih i gotovo neprimjetljivih veza s El Grecovim mističnim lirizmom, koji ispunja sav fluid njegovih sasvim iluzionističkih i irealističkih kompozicija. El Grecov osjećaj za neke boje, posebno za crveno-smeđu, za zelenu i za žutu, koja nije još sasvim izrazito dekadentna, kao Van Goghova žuta boja, ima svoj izvor u crveno-smeđim plaštevima kritskih Madona i u krvavo-crvenoj boji bikova i strastvenih boginja sa zmijama. Ovdje na ovom otoku, preko koga Egipat ulazi u Atiku, Glotz sasvim dobro kaže, da «Mediteran ima izvršiti presudan utjecaj na sudbinu čovječanstva». Uzbudljive samoće otoka Kritosa, položenog u srcu starog sredozemnog svijeta, u kojem se rodio prvi smisao za oblik, izazivaju čvrsta uvjerenja o sudbonosnom utjecaju ovog otoka i njegovih brežuljaka i uvala na sudbinu evropske civilizacije. Kubistička građevina otoka, koja djeluje uzbudljivo sa svojim skulptorski izražajnim masivima, leži u Mediteranu poput neobično velike oaze; objekt nadahnuća i stvaranja. Stari su Rimljani osjećali, da se u toj oazi nalazi «stara majka» cijele grčko-latinske civilizacije, da zapravo — zahvaljujući čudnovatoj poziciji velikog otoka —, evropska civilizacija zauzima prvo mjesto nad ostalim civilizacijama svijeta. Kritos u biti predstavlja početak naše opće spoznaje. Položen u srcu Egeja, imajući s jedne

* Tip snažna i dotjerana čovjeka, okretan i žilav, opor i živahan.

strane iskustvo Egipta, a ispred sebe sve mogućnosti atičkih pustoši, Kritos je namećući se mnogobrojnom i raznovrsnom svijetu Egejskih otoka uspio prvi ostvariti stvarni pomorski savez. Minos je polubožanska i poluljudska personifikacija kralja i gospodara prve mediteranske t h a l a t h o k r a c i j e . Ova politika gospodarenja morem počinje i razvija se gotovo jednako i analogno, kao što se razvija i danas u sukobu Italije s Velikom Britanijom. Egejski arhipelag s Kritosom nije u biti nego samo jedan od početaka te velike drame za prevlast nad morem, koja se neprestano ponavlja i vraća u sredozemnoj kotlini. S nekom dubokom i, možda, osnovnom razlikom izmijenjenih dohvata i povećanih razmjera, Kritos je sa svojih sto gradova, kako ga je zamišljao Homer, prvi uspio izgraditi personalizam i individualizam jedne t h a l a t h o k r a c i j e , koja je znala voditi računa o pojedinostima Egejskog otočja. G. Evans drži, da su ruševine današnjeg Knososa, Minosovog sjedišta, nastale pod udarcem jedne od bezbrojnih pobuna demokratskih masa protiv apsolutističkog monarhizma Minosova dvora, uvedenog iz Azije. Međutim, Minosova t h a l a t h o k r a c i j a svakako je rezultat pomorske prevlasti nad mediteranskim gusarima. Ali ova vlast nije imperijalizam rimskog tipa; ona je ostvarena pristankom cijelog svijeta samostalnih gradova i individualnih lađa, na kojima je personalizam kapetana gusara bio poštivan do skrajnih granica, koje dozvoljavaju opstanak neke zajednice. Rafiniranost, bogatstvo i tehničko savršenstvo neobično razvijene egejske civilizacije na Kritosu sasvim jasno dokazuju, da je Kritos morao dominirati čitavim morem i cijelim arhipelagom. U toj blistavoj civilizaciji, koja nam se danas u Evansovim iskopinama pričinjava igračkom, posebno namještenom za osjećanje povijesnih perspektiva, ljudi su iščezavali pred stavom i odlučnošću žena. Ove su skulptorski građene kretske žene išle uspravno i ponosno, s ispupčenim i golim grudima. One su nosile svu draž, vitalnost i sav optimizam velikog ploda. U prostranim dvorištima plemićkih i kneževskih dvorova ljudi su se borili s bikovima. Prve hiberske koride nikle su po kritskim gradovima, gdje se lirizam neprestano borio s tjelesnim junaštvom. Samoća Kritosa, koji nije nikada prestao rađati vječne pobune i gdje i danas živi najstariji mediteranski individualizam, ispunja uvjerenjem, da je ovdje nedvojbeno odigran najodlučniji čin mediteranske uloge u svijetu duha, stvaranja i fantazije.

Kad sam jedne blage siječanjske noći ostavljao ovaj otok, uputivši se u pravcu Mikene, Argosa i Tirinta, obilazeći cio niz Egejskih otoka, osamljeni Delos kao i bijeli Mikonos, mislio sam na ove samoće, u kojima su se odnjihala sva čudesa naših spoznaja, gdje su veliki pustinjaci stvarali prve zaključke i gdje se prvi put čovjek osjetio bogom. Šaputao sam u blagoj siječanskoj noći, negdje pred ulaskom u Delos: o v d j e s e t r e b a v r a ć a t i n e p r e s t a n o s n o s t a l g i j o m I k a r o v a l e t a . Ovuda je nekoć prolazio Ikar donoseći s Afroditina brežuljka ukradene bračne krinove, dok ga je pun straha očekivao otac Dedal, graditelj Minosova dvora, i Fedra s razgoljenim grudima, koje su gole titrale udarcem tragične vijesti. Lauro De Bosis je u pjesmi «Icaro» oživio sav taj stari svijet, koji su upropastile akademije i teze, dublje i snažnije, nego što se on osjeća u Evansovim rekonstrukcijama na Knososu, i predvidio uništenje i slom svog vlastitog leta i svog vlastitog zanosa u prometejskoj poemi:

«.....E il giorno
di Prometeo. Tra i turbini dei venti,
sopra gli abissi de l'oceano e sopra
le nuvole, nuotando ne la luce
di Creta lungi lasceremo i monti,
vedremo il regno d'Afrodite, Argo,
Micene, Egina e poi la dolce patria,
l'Imetto verde e le pianure d'oro.
Figlio, la patria! il disperato amore!
Poi nel tempio di Delfi sacreremo
l'ali ad Apollo ed offriremo al mondo
quest'arma incoercibile che a l'uomo
aprirá il regno de le aeree volte.
Figlio, io son vecchio, ma pel mondo tu,
pari a Prometeo con il fuoco, questa
*novella face porterai».**

Mikena, sa svojim lavovima na predpovijesnim vratima, Argos i Tinintos sa svojim masivima, utaboreni na brežuljcima, strše visoko iznad ravnica, nezapaženo položeni nad morem nastavak su ovog velikog puta civilizacije, koju je Kritos otpočeo s mnogo optimizma i s mnogo svijetla. S Kritosom otpočinje veliko oponašanje Egipta. Na Kritosu se, možda po prvi put, formira Valéryeva vječna funkcija Mediterana oblikovanja civilizacija. Glotz je sasvim precizno utvrdio da je Kritos kolijevka mediteranske i evropske civilizacije. «To je pobjeda autonomije i individualizma, slobodno rascvjetavanje prirodnih darova, bez ikakve zapreke, osim potrebe jedne suglasne organizacije. Ali ipak u uskom horizontu jednog grada,

* Dan je / Prometeov. Kroz vrtloge vjetrova / nad provalijama oceana i iznad / magle, ploveći prema svijetlu / Krete vidjet ćemo u daljini / ostavljena brda, Micenu, Eginu / a onda milu nam domovinu, / Zeleni Himet i zlatne ravnice. / Domovinu, sine! O žuđena ljubavi! / Tad ćemo u Delfijskom hramu / krila kao žrtvu prinijet Apolonu / i žrtvovat svijetu ovo nepobjedivo oružje / koje će čovjeku otvorit kraljestvo zračnih putanja. / Sine, ja sam starac, ali ti ćeš svijetu / donijet ovaj novi izgled i bit ćeš sličan / Prometeju s vatrom.

jednog otoka, ovakva se civilizacija nalazi u opasnosti da se prije ili kasnije istroši, te da prerano umre. Ali postoji veliki dobrotvormore. Po njemu Egejci plove u potragu za bogatstvom i za promatranjem običaja drugih ljudi... «Grčko čudo», ne, egejsko čudo posljedica je stečena jedinstvenim stjecajem prirodnih prilika nad ljudima, koji su sposobni da iz toga izvuku povoljnu korist».[2]

VENECIJA: JEDNA OBMANA

«Je n'ose dire ce que je sens
à cet égard; je passerais pour fou
*auprès des gens du Nord».**

(Stendhal)

Kritos je, naravno, napušten i gotovo zaboravljen kraj Mediterana. Mi se danas vraćamo Kritosu zato, što se uopće mi vraćamo izvorima inspiracije i prvobitnog stvaranja oblikâ. Sumrak Carigrada i Venecije više nas ne dira. To su žive i još svježe ruševine svijeta, koji je obuzimao sve senzibilnosti naraštaja koji su nas djelomično pretekli, a dijelom nas još tište svojim zastarjelim i zasićenim životom. Barrès je bio posljednji pjesnik smrti Venecije i carigradskog umiranja. Thomas Mann je izgradio tip zapadnog čovjeka, koji je u smrti Venecije mogao pronaći sav smisao unutrašnjih uzbuđenja. U malaričnom i u močvarnom krajoliku — iz koga se puši neka neodređena i bolećiva magla — kroz koju se samrtnički blijedo probijaju redovi rijetkih čempresa; u tim slatkim i sivim vodama, gdje raste Ticijanova trava, simbolički umire jedna prezasićena iživljena prošlost. Venecije više nema. Venecije nema isto kao ni Kritosa. Izvor ljepote i početak oblika gdje se osjeća prometejski napor Dedala i gigantska volja Ikara. Mediteranski krajolik Kritosa sasvim je gol, čist, jasan i arhitektonski određen. Horizonti su sasvim determinirani u dodiru s gotovo osnovno naslućenim bojama. Kadgod se vraćam u Veneciju — a tu je potrebno putniku vraćati se često! — osjećam, kako se pod dubokom snagom vječne vlage sve u meni kida i lomi. Boje su neprestano izmiješane, nejasne i vlažne. Ima u toj paleti neki osjećaj duboke neodređenosti, koju su stari toskanski majstori osjećali instinktivno i s puno osnovnog neraspoloženja. Ispred Kritosa i njegove geometrijske formacije, Venecija je jedna kapriciozna i blistava građevina «ljudi s mora» također i t h a l a t h o k r a t a XVI stoljeća s imperijalističkim ambicijama, ali bezidejnih, koji vode i žive život kroz prizmu posla i novca. Ali prije toga, htio bih istaći osnovnu razliku koja postoji

* Ne usuđujem se reći što o tom osjećam; uz ljude sa sjevera bih se smatrao ludim.

[2] Gustave Glotz, *Civilisation Egéenne;* izd. Renaissance du Livre, Paris, 1923.

posvuda na Mediteranu između predhelenske, helenske i rimske ruševine. Ova je razlika presudna ne samo u oblicima, već i u krajoliku. To je za kompleks starine vrlo značajno. Ova se razlika osjeća i nameće svugdje. Izvor je prisutan u cijeloj svojoj sintetičnoj veličini. S jedne strane, u ovom istočnom kutu Mediterana osjeća se, da su razum i fantazija radili gotovo bez prošlosti, te da je svako formiranje inspiracije pretstavljalo rješenje čitavog svijeta postavki, sredstava i pretpostavki. Tu leži vječna supremacija helenskog svijeta nad drugim svijetom na Mediteranu. Kadgod se Evropa u svojim najsuprotnijim razvojima zasiti, ona se, samo zato, vraća helenskom praizvoru. Naše simpatije su za te pokopane varošice uzbudljivih samoća sasvim analogne raspoloženjima humanista iz XVI stoljeća. Mi smo, otprilike, u istom položaju unutarnje krize. Zato izbjegavamo Venecije i Carigrade i utječemo se ostatcima jednostavnih harmonija.

Sav umjetnički i povijesni smisao Venecije izražen je na platnima Veronesea i Tintoretta. Barrès je bio zanesen tim sjajem; on je kroz njega vidio dubok trag smrti. U posmrtnoj pratnji velike romantičke Devetorice: Sandove, Wagnera, Taina, Gautiera, Roberta, Musseta, Byrona, Chateaubrianda i Goethea, koji je u Veneciji ponajviše osjećao i smrt romantizma i romantičke vizije i forme života. S Barrèsom umire i posljednji zaljubljenik venecijske obmane i njene stoljetne zagonetke. Republika trgovaca, to u prvom redu, Venecija gradi svoju t h a l a t h o k r a c i j u na jednoj kombinaciji («combinazione») poslovnih i pomorskih planova, koje nemaju značenje nacionalističkih ekspanzija niti talijanskih podviga. U tom pogledu Venecija ostaje u tradiciji tipično sredozemne t h a l a t h o k r a c i j e , osvajajući prije svega ne narode već geografske i ekonomske fragmente zemalja i naroda, vezama i interesima. Venecija, naime, nije nacionalna, a najmanje nacionalistička koncepcija. Osjeća se velika potreba da se to uoči i prizna. Mi još uvijek stojimo pod teškim utiskom neke priručno-školske historijografije. Venecija je crpla i oslanjala svu svoju snagu na zajednici interesâ. Tako se samo može shvatiti činjenica, što su Dalmatinci bili među posljednjima, koji su branili Republiku od Napoleona, kao što je Perast sačuvao ispod glavnog oltara zastave Svetog Marka. Venecija je imala smisla za osjećaje lokalnog i regionalnog patriotizma. Ona ih je njegovala. Vidjeti u Veneciji začetke talijanskog nacionalizma znači počiniti sudbonosnu pogrješku, koja nije vrlo daleko od griješke, kad se pod Otomanskim carstvom gleda neki turski nacionalizam. Venecija je mala Engleska iz Elizabetina vremena s čistim srednjovjekovnim i renesansnim značenjem, jedan «Commonwealth» interesâ. Republika trgovaca; ona je tuđa svakom nacionalizmu; ona inzistira na tom, da se stvori jedan smisao za venecijanstvo. U vrijeme Aretinoa, Venecija naliči na Mont-Parnas ili na Montmartre suvremenog

Pariza. Samo u anacionalizmu njena je uloga presudna. Venecija ne zna niti osjeća talijanstvo, ne zanima je jedinstvo Italije, o čemu sanja Macchiavelli. Ona je formirala venecijanstvo, neku vrstu kolektivnog solidarizma, kako bi mi danas kazali, na koji oslanja svu svoju moć. Narodi ne trebaju znati talijanski jezik, ali moraju znati i osjećati venecijanski regionalizam. Cio umjetnički smisao Venecije osjeća se u takvom predraspoloženju osvajača, trgovaca i moreplovaca koji su gradili svoj grad. Venecija nema jedan svoj presudan stil, kao što je to imala Firenza. To misle germanski povjesničari umjetnosti. Sve je na njenim spomenicima nagomilano, prenešeno, unešeno i donešeno s raznih i oprječnih strana. Svugdje se osjeća smisao trgovaca i moreplovaca za komplikacije i za amaterstvo. Svugdje potreba novoobogaćenih obitelji da se istakne dekor i smisao za raskoš. Venecijanska gotika je takav blistavi primjer ili zapravo graciozni dragulj tog trgovačko-casanovljevskog mentaliteta. Venecija je, zatim, kreacija ljudi s relativno ograničenim ukusom. Dovoljno je zaustaviti se na fasadi Svetog Marka i na vratima u Duždev dvor. Barbari sa Sjevera, koji su silazili stoljećima, ostajali su iznenađeni bljeskom mozaikâ i blještavilom bizantskih boja. Sjeverni Slaveni i Goti vidjeli su u Veneciji raskošno blještavilo grada i pompoznu vanjštinu veličanstvene dekorativnosti, koja ih je zanijela. Tintoretto, Veronese i Tiepolo, redatelji velike venecijanske slave, osvojili su prostore starih srednjovjekovnih palača svojim povijesnim pričama, da bi zadivili barbare sa Sjevera. Michelangelo je dobro osjećao, kad je zatvoren u svojoj rimskoj samoći bijesnio i proklinjao Veneciju, što unosi te oblike, koji su skupa s Protureformacijom Ignacija Loyolskog trebali pomiriti forme jednog Donatella i Savonarolin stil.

Jedne rujanske večeri sjedio sam na terasi «Hôtel des Bains», poslije napornog i gotovo teškog lutanja kroz maglu lagune. Atmosfera je bila sasvim različita od one, koju je Thomas Mann oživio u svojoj «Smrti u Veneciji».[3] Posljednji dijalozi o sudbini pojedinaca gotovo su iščezli iz ovog ambijenta. Ja sam se kroz prvu rujansku maglu sjećao Mannovih riječi «da nam je potrebno u svakom slučaju griješiti, biti nužno razuzdani i ostati pustolovi osjećaja...». Sve, cio naš zanos, sva naša spoznaja, svi naši ojećaji, pa čak i oblici i stil vode nezaobilazno u ponor». Barrès je prije Manna tvrdio: «Désespoir d'une beauté qui s'en va vers la mort».* Ali u isti mah, Barrès je od te ljepote, koja umire i koja se kroz bolesnu baruštinu umiranja pretvara u smrt, htio izgraditi «načelo ljepote». — «Que cette lente mort... soit un principe de beauté...»** — Za Barrèsa je čovjek, koji se raspada «tout pathétique». Uživati u lešu,

[3] T. Mann, *Der Tod in Venedig*, izd. Berlin, 1913.
* Beznađe ljepote što se prema smrti kreće.
** Nek ova lagana smrt... bude načelo ljepote.

koji se raspada i koji postaje crv, — bila je sva želja i sav zanos jedne mladosti i jedne generacije, koja je u Veneciji vidjela savršenstvo ljepote; grad «gdje nijedna ljepota nije bez nedostataka», gdje se svugdje osjećaju «osvajanja smrti». — «Putridini, dixi: pater meus es; mater mea et soror mea vermibus».[4] — Egotistički kult sebe pretvara u kult crva. Venecija je danas gotovo mrtva. Ona je izvan naših osjećaja. Venecija je nestala u našim predodžbama. Ona se utopila u općem ponoru naše današnje stvarnosti. Mi se ovdje ne vraćamo više zanosom hodočasnika niti elanom izgubljenih pjesnika, koji u ovom gradu senzualnog raspadanja traže izgubljenu i utonulu mladost ili čeznu za mirisom trošne i crvljive ljepote. Naša mladost je osjetila stanovite stvarnosti, pred kojima leš koga grizu crvi i krv koja curi iz bezbrojnih rana Svetog Sebastijana, sveca venecijanske senzualnosti, ne može više biti objektom lirskog oduševljenja. Mi očekujemo da se ovaj grad glorificirane smrti, koju su predosjećali Veronese, Tintoretto i Tiepolo na freskama venecijanskih t h a l a t h o k r a t s k i h podviga, izgubi u žutoj vodi bolesne lagune. Osnovna izmjena ukusa i vrjednota, koja se izvela pod udarcem sveopćeg prijeloma, izazvala je neuklonjivo i promjenu suosjećanja s krajolikom i s okolinom, u kojoj živimo. Helenske samoće Kritosa, Epidaurusa, Delfâ, Olimpije, Egine i Delosa, gdje su oblici ljepote nadživljeli funkciju raspadanja i ljepote smrti, nose u sebi smisao za oživljenje stanovitih načela ljepote, u kojima se čovjek osjeća prometejski snažan. Bit venecijanske drame izražena je više nego igdje drugdje na povijesnim platnima Tintoretta, Veronesea i Tiepola i u obscenim razmišljanjima o kurtizanstvu Pietra Aretina, u isusovačkoj Protureformaciji i u posljednjim karnevalskim paradama Canal Grande. Veliki majstori povijesnog pričanja izraženog posredstvom prostornih pikturalnih scena djeluju na nas dekorativno i ne daju nam osjećaj pikturalne esencije, koju može dati jedan Giotto u Scrovegnima ili Mantegna. Ima u Školi Svetog Luke jedan fragment Tintoretta, natura morta s dvije ili tri jabuke, tek ubrane sa stabla, koji može biti od presudnijeg utjecaja na sav slikarski svijet jednog grada, nego li sva povijesna platna, preko kojih je jedan grad trgovaca htio sebe unijeti u naslikanu povijest. Arivizam naglo obogaćenih moreplovaca izazvao je svoje žrtve. Slikarstvo Tiziana i arhitektura nisu bile pošteđene. Galerije potreta jednog Tiziana ili Tintoretta ostaju nedvojbeno osnovom pikturalnih preokupacija ovog svijeta, gdje je slikarstvo proizlazilo iz instinkta. Germanski povjesničari umjetnosti, koji su od Vasarieva oka iskonstruirali cijelu znanost, izgubivši smisao za lijepo i za bitno u slikarstvu, utvrdili su u ovom slikarstvu ogromnih proporcija s povijesnim sadržajem, determinirani objektivizam u sukobu s instinktom. To

[4] M. Barrès, *Amori et Dolori Sacrum*, izd. Plon, Paris,

je bila sudbina Baroka. Silazak sjevernih Slavena i Gota u lagunu bio je sudbonosan. Nad ljepotom umiranja posljednjih pustolova osjećaja, ovi su kritičari lijepoga otpočeli znanstveno ubijanje Venecije. To je, možda, najstrašnije što se desilo s ovim gradom utopljene osjećajnosti. Venecija je danas jedan beživotni muzej, prenatrpan nesustavnim umjetničkim materijalom, iz kog se može izvući mnoštvo teza, ogromna i gotovo strašna obmana. Uostalom: Venecija nije nego jedna etapa mediteranskog života; forma mediteranskog ukusa, u kojoj je pojedinac, autor *«Culte de moi»*, uspio odgonetnuti osnovu u izgrađenju stanovitog personalističkog egoizma. Evropa je mogla u nekim trenucima u Veneciji vidjeti i pronaći okvir zadovoljenja svojih strasti, svog senzualnog egoizma. Ona je Veneciju preobrazila u salon, u kom se zapadnoevropski «Kult vlastitog ja» osjećao stvarnije nego igdje drugdje u samoćama zanemarenih evropskih gradova. Današnji čovjek, koji je u svojim vlastitim utrobama osjetio svu ispraznu i neodrživu ništavost egoizma i narcizma, vidi u Veneciji san, koji on više nije u stanju sanjati ni u svojoj potsvijesti; iluziju, čije opsege ne može obuhvatiti, i pjesmu, koju ne može više ponoviti ni u snu niti u budnosti. Između nas i Venecije, na pragu njenog bluda i u začetku njene obmane, više ne postoje mogućnosti sporazuma i shvaćanja. Neobično strašan i dubok ponor, jasno opredijeljen razmak i svijesno ograđen stav dijeli i razdvaja naše odnose. Biološko raspadanje krajolika, izgubljenog u okviru raspadljive arhitekture, koju neprestano grize voda i morska sol i naslage velikih nasipa prljavog i ljepljivog pijeska, ne služe inspiracijom postanka oblika iz kaosa u predvečerje formiranja svijeta. Naprotiv, svugdje se susreće vijugasta, tijesna i zagušljiva ulica bez izlaska, u kojoj nestaju i zadnje nade. Gradovi umiru kao i civilizacije: u prezasićenju vjere, ideja, načela, ukusa, oblika i stila; kad čovjek osjeti i doživi puninu vremena i prenapučenost prostora...

III PROVENCE ILI O REGIONALIZMU

*«Austère et recuillie, la vraie Provence n'a rien de commun avec cette terre tapageuse dont certains ont accrédité la légende».**

Henri Brémond

Miris smrti osjeća se duboko u Provence-i, po napuštenim gradićima francuskog Mediterana, kojih život održavaju još

* Isposnička i u misli zadubljena Provence nema ničeg zajedničkog s ovom bučnom zemljom, kojoj su se neki pobrinuli za legendu. (Henri Brémond).

samo stihovi Mistrala i divagacije Charles Maurrasa. Provence je danas obavijena romantičkim snom zaborava. Na Avignonskom mostu djeca se igraju, pjevajući provencelske pjesme, koje toliko podsjećaju na naše primorske «trajna-nine-nena». Još negdje, u nekoj uličici Avignona, može se susresti neki regionalni pjesnik čija glava podsjeća na Mistrala: barda zadnjeg mediteranskog regionalizma, provencelske Republike Sunca, koju je Albert Thibaudet oživio u svom eseju o *«Mistralu ili Republici Sunca»*.[5] Albert Thibaudet, koga sam jedne listopadske večeri sreo u Avignonu, uspio je postaviti problem Provence i njene aktualnosti u suvremenoj francuskoj duhovnoj geografiji, obilježivši je «stranom literaturom Francuza». S Thibaudetova gledišta postoji jedna francuska književna federacija sastavljena od tri književnosti: francuska književnost Francuza, francuska književnost stranaca, i inozemna književnost Francuza. Ova značajka francuske književne geografije počiva na književnom federalizmu ili točnije na regionalizmu, koji je htio uskrisiti provencelski filibrizam i mistralizam XIX stoljeća. Cio Maurrasov federalizam nalazi svoju lirsku inspiraciju u provencelskom regionalizmu, u «Majci Provence», u «našoj Provence», kako je zajednički prizivaju Maurras i Daudet, jer francuska duhovnost nije jedinstvena, niti jedna središnja cjelina, kao što je to francuska svijest ili francuska administracija. Giraudouxov Siegfrid veli, na njemačko-francuskoj granici, da su samo korzikanski carinici svijesni da postoji jedna francuska cjelina. Thibaudet je, raspravljajući o lirskoj i sunčanoj Mistralovoj Republici, kazao, da postoji jedna velika i krupna književna pojava, koja ide od Villona pa do Prousta i Valérya, ograničena isključivo na Pariz, ali uz to postoje otoci francuske književnosti: svjetovi za sebe, carstva sna i republike sunca. Međutim, značajka Mistrala bila je i suviše ograničena na regionalizam, koji je neko vrijeme mogao oduševiti sve regionalne mediteranske čestice i uskrisiti čitave filibrističke pokrete o raznim krajevima Evrope. Ali Avignon nije mogao zasjenuti Pariz. Thibaudet u životu Mistrala mora priznati, da je pjesnik «Mireille»-e ostao u Parizu provincijalac i regionalist, koji je čeznuo za svojim posebnim krajem. Filibrizam je ostao posljednja južnjačka renesansa, koja je u sebi nosila miris mora, morskih trava, ružmarina i nostalgiju za zajednicom mediteranskih fragmenata, koji tište njihove kompaktne nacionalne zajednice, ekonomske zakone, središta i izmjene položajâ gravitacionih točaka.[6]

Provence je danas uglavnom napuštena i mrtva. Njen posljednji

[5] A. Thibaudet, *Mistral ou La République du Soleil;* izd. Hachette, Paris, 1930.

[6] O Felibrizmu postoji opširna literatura. Uz djela Thibaudeta — koja mi se čine najstručnijim — potrebno je vidjeti i ovu knjigu: *La Renaissance Provençale,* (1800-1860), iz. E. Champion, Paris, 1917.

pjesnik je Charles Maurras, koji je ne zaboravlja ni u svojim zadnjim spisima «Voćnjaci nad Morem»,[7] što je samo dodatak djelu «Anthinéa», koje je prvo probudilo zanose za mediteranskom cjelinom, u kojoj se ponovno osjeća ljubav i stari zanos za mrtvim provencelskim svijetom, nostalgija za neostvarenim federalizmom i miris baruštinâ Berry-a i Martigues-a.

Povratak u Provence-u ispunjava putnika mediteranskih samoća tugom i nostalgijom. Svojim mirnim i šutljivim gradovima, gdje su jedina radost i jedini život fontane, Provence je područje velike francuske samoće i duboke mediteranske tišine.

Priroda je sasvim mediteranska. Osjeća se da su ovuda prolazili veliki putovi grčko-latinske i kršćanske civilizacije. Mirna i gotovo napuštena dolina rijeke Rhône bila je to veliko sredstvo vjekovnih prijenosa kulture i civilizacije u središta Zapada. Ruševine su Orange, Vienne, Nîmes, Arles i ujedno su svjedočanstva živog i neobično aktivnog upisivanja Provence-e u duhovni razvoj mediteranskog pojasa.

Ali se za razliku od Delfâ, Kritosa, Rima ili pak Magnae Graeciae, ovdje se osjeća kopija originala i utisak provincijalizma. Ali, ipak još i danas, kad se Grci, poslije nekoliko dana brodarenja po prilično uznemirenom moru, iskrcavaju u Marseille, u Masaliju helenskih kolonijalizacija, u Marsijo Provencelske Sunčane Republike, oni osjećaju bliskost zemlje, snagu sunca, plavetnilo jedinstvenog mora, srodnost zajedničkog krova i moć tradicije, koja još nije uspjela sasvim iščeznuti. Novogrčki novelist Papadijamandiju [8] oživio je ove tanane i gotovo neprimjetljive veze u svojim pričama s otoka Skiatosa, čežnje mornarâ za Masalijom, velikom lukom mediteranskog svijeta, gdje se još uvijek sukobljava i susreće Istok sa Zapadom, Afrika i Azija s Evropom. André Suarez dao je u «Marsijo» sve svoje simpatije za svijet regionalizma — koji je uspio sačuvati svoj individualizam, usprkos kozmopolitskoj ulozi koju ovaj grad mora, bluda i strasti ima u suvremenoj evropskoj geografiji. Marsijo ostaje još uvijek sva vitalnost ne samo Provence-e već i Francuske. Inače pozadi njega, po ulicama Avignona i Aixa, umire staro mediteransko društvo, umire čuvajući posljednje oblike svijeta koji se sasvim iživio. Noću, po tim osamljenim i popločanim ulicama, u kojima se ne čuje dah žive duše, — a stare palače mirno spavaju pod teretom stoljećâ —, usjenjeni traktati o regionalizmu, o

[7] Ch. Maurras, *Les Vergers sur la Mer Attique, Italie et Provence*, izd. Flammarion, Paris, 1937, te *L'Etang de Berre*, izd. Flammarion, 1933. Od istog autora, *Dictionnaire Politique et Critique*, izd. «A la Cité des Livres», Paris, 1933. (Poglavlje, *Provence* knj. 4. 224-280. te *Mistral*, knj. 3. str. 64-82, *Régionalisme* knj. 4. str. 356-369). Isto tako v. knjigu Léon Daudet et Charles Maurras, *Notre Provence*, izd. Flammarion, 1933.

[8] A. Papadiamandivu, *Skiathos, Ile Grecque* (Pr. O. Merlier), izd. «Les Belles Lettres», Paris, 1934.

«čitadinstvu» i o superiornosti mediteranske svijesti, odzvanjaju isto tako anakronistički, kao i po ulicama Splita ili Dubrovnika, Venecije ili Bologne, Krfa ili Kandije. Sve je uzaludno i suvišno!

Ovi su fragmenti zemalja nastali pod udarcem velikog zaleđa, koji je planine Esterel kao i Dinarske planine u nas pretvorio u fantastične terase izložene suncu i moru. Problem Provence-e u biti nije više nego li problem književnog regionalizma i problem mogućnosti, da se jedan dijalekt učini književnim jezikom. Taj problem riješili su filibristi i Mistral, izrazivši u provencelskom dijalektu visoku umjetničku tonalnost. Benedetto Croce ne smatra, da se savršenstvo pjesničkog djela može prosuđivati zato što nije izraženo književnim jezikom, već samo u dijalektu.

Poslije velike filibrističke i mistralovske Renesanse, za koju su njeni inspiratori držali, da će od Provence-e ostvariti samostalnu Republiku s Avignonom kao duhovnim središtem, a Marseilleom kao velikim privrednim središtem, Provence je danas postala objektom književnih teza i filoloških monografija. I u slučaju Provence-e ponovila se ista neizostavnost, koja se ponavlja svugdje na Mediteranu: fragmenti postaju obavezno uklopljeni u zaleđa. To je i osnovni razlog što se ne može danas ostvariti jedna mediteranska cjelina, jer su težišta djelatnosti prebačena u suprotnim pravcima. Središte Evrope nije ipak više na Mediteranu, iako se sudbina raznih i suprotnih evropskih nacionalnih organizama ima odigrati na Mediteranu.

Ljepota Provence-e sastoji se u njenoj romantičkoj ekspresivnosti. Krajolik je Provence-e mnogovrstan. Na obalama, on je uglavnom tipično mediteranski s jednom posebnom osobinom: krš je crven i smeđ, kao na Esterelama, ponekad borovi dopiru do mora. Gore, u samom srcu Provence-e, krajolik je pošumljen, romantičan, srednjovjekovan i trubadurski mističan. Ali u srcu Provence-e osjeća se, osobito ljeti, Mediteran u cijeloj svojoj golotinji, pod udarom sunca koje gori. Provence, međutim, za razliku od ostalih zemalja na Mediteranu, i osim svoje mnogovrsnosti, ima svoj poseban značaj i svoju posebnu osobnost. Sva bît provencelske ljepote u krajoliku i u ruševini, sva bitnost njene originalnosti sastoji se u njenom srednjovjekovnom obilježju, u onom, što je ona izrazila i dala u Srednjem vijeku. Provence je u cijeloj svojoj srednjovjekovnoj ruševini održala značenje posebne i osobito istaknute samostalnosti. Postoji mišljenje, da je Provence na Mediteranu u Srednjem vijeku prednjačila i da se osjećala superiornijom nad ostalim dijelovima Sredozemlja. U sporazumu s Katalonijom ona je predstavljala uistinu ono što je Mistral označavao kao «idealno carstvo».

«Emperi fantasti de la Provençe»*

* Fantastična vlast Provence.

Dvorac Papâ u Avignonu nosi u sebi sav značaj ove provencelske samostalnosti. U Avignonu, uz Laurane, čije me prisustvo oduševljava do ponosa, gdje trag Petrarkin i Svete Katarine Sienske ima svoje obilježje, koje se može susresti samo u sklopu uskih veza, što spajaju ovo more bogato neprekidnim stvaranjem. Vrlo često po stazama Provence-e, gdje se na svakom koraku susreću ovi odnosi i ove veze, Petrarkin stih ili zapomaganja velike sijenske Svetice odzvanjaju slatko i sentimentalno. Uz Papinske dvorove, taraskonski Toranj, koji strši visoko iznad sve provencelske visoravni na samoj Rhône-e, jedinstven je izraz srednjovjekovne Provence-e. S njegovih vrhunaca otvoren je pogled na cijelu Provence-u, golu posutu toskanskim čempresima. Tu negdje vidi se i Daudetov mlin, na koji su Taraskonci ponosni i pokazuju ga s mnogo pobožnosti. Arles je, možda, najekspresivniji u svojoj napuštenosti, u svom grandioznom siromaštvu, u grandioznosti svoje arene i u srednjovjekovnoj primitivnosti svoje smeđe katedrale i svojih romanskih samostana. Arles je posebno privlačliv, što, za razliku od Aixa i od Avignona, koji su više romanski i gotski, ima u sebi, u svojoj cjelini, čitav niz katalonskih i kastiljanskih elemenata. To čini da se putnik usred podneva, kad zagrije sunce, osjeća kao u nekoj maloj iberskoj varošici, gdje se treba svakog trenutka odigrati *korida*. Inače i u Arlesu, pored ove njegove posebne pikarske osobine, kao i u svim gradićima Provence-e, osjeća se ostatak srednjovjekovne i rimsko-helenske zapadne kulture, koju je stvorio individualizam i obilno značenje južnjačkog Mediterana. I u Arlesu i u Taraskonu, u Aixu i u Avignonu, ljudi sjede ispred kavana, na trgovima i na ulicama, odakle bije vjetar, koji unosi sasvim suprotno raspoloženje od onoga, koje se može vidjeti u ostalim krajevima Francuske. Ali bitna značajka Provence-e nije više čežnja za idealnim carstvom, niti za sunčanom Republikom, a nikako za nekom velikom konfederacijom, koja bi obuhvatila Kataloniju krvavih osvajača, gdje još i danas u žilama pojedinaca teče provencelska krv, već u općoj napuštenosti i u melankoličnom i nostalgičnom zaboravu. Mistral je ovdje prisutan i vječan u jeziku naroda, koji se njim svugdje služi. Njegova pjesma odzvanja duboko cijelom provencelskom zemljom. «Mireio» je prisutna u nostalgijama provencelskih građana.

«Cante uno chato de Prouvenço.
Dins lis amour de sa jouvenço,
A traves de la Crau, vers la mar, dins li bla,
Umble escoulan dou grand Cumero,
Ieu la vole segui. Coume ero
Ren qu'uno chato de la terro,
*En fore de la Crau se n'es gaire parla».**

(Frederic Mistral: Mireio)

Uz Laurane, kojeg sretamo u Provence-i, mislimo ponajčešće i gotovo po svima provencelskim počivalištima na poznate i nepoznate srednjovjekovne trubadure, otrcane i dekorativne, koji su nam s bijelih dvorova provencelskih kneževa donosili *leut, «calendal»* (koleda), prve stihove i duboki ritam mediteranske melankolije. Jer i naša se pjesma u svom prvobitnom izvoru i u svojoj početnoj inspiraciji rodila ovdje, na ovim obalama «majištrala», do kojih se dolazi iz divlje i legendarne Korzike, pozdravljaći Rt Bonifacija.

U svojoj biti, provencelska duša je sasvim individualistička, eruptivna, impulzivna i gola poput crvenih i smeđih krševa Esterela i Obale Mavea. Sva intenzivna drama Provence-e sastojala se u njenoj neprestanoj borbi za samostalnost i za individualnost. Pojava Mistrala i njegov presudan utjecaj na suvremenu Provence-u, koji je uglavnom ostao usamljen na jedan književan nostalgički protest, nosi u svojoj polaznoj točki vječnu mediteransku čežnju za samostalnošću i za izdignućem osobe do krajnih granica izdržljivosti. Pisati danas o Provence-i znači u prvom redu pokušati fiksirati traktat o zadnjim i gotovo sumračnim naporima pojedinačnih mediteranskih fragmenata za uskrsnućem srednjovjekovnih samostalnosti. Filibrizam, mistralizam i maurrasizam nije u biti doli pokušaj da se srednjovjekovna Provence svede na trubadursku i feudalnu samostalnost. Maurras je to posebno precizirao u slijedećoj tvrdnji: *«Il n'y a pas antinomie, mais affinité entre l'unité française et les diversités régionales qui la composent».** Ja sam i ovaj put, zadržavajući se u Millanu, gdje se rodio Mistral, na trgovima Arlesa, Avignona i Aixa, odakle se promatra sva francuska i svjetska politika s isto toliko smisla za univerzalnost kao i po trgovima Splita ili Dubrovnika, mislio, da Maurrasa i njegov rojalistički federalizam treba isključivo promatrati iz provencelske perspektive: trubadurske, citadinske, filibrističke i mistralovske. Maurras je zadnji poklonik Provence-e, njene prošlosti, njenog feudalizma i njenih slobodarskih težnja. — *«Quelque lieu que je coure, c'est toujours à celui-là que je reviendrai; c'est là que tout me ramenera mort ou vif».*** — Maurras je u Mistralu uspio otkriti više nego običnu lirsku pojavu i jedan književni pokret, proroka cijele jedne zemlje i vjesnika više nego jedne neodređene i nepoznate budućnosti, legedarne i magične prošlosti. — *«En sauvant une langue, le poète a sauvé aussi une race. Ce poète, égal aux plus grands aura été, comme eux, l'auteur non seulement de ses oeuvres, mais de nos*

* Pjevam o djevojci iz Provence, / U ljubavima njene mladosti, / Kroz, Crau, prema moru u žitima / Ja skromni Homerov učenik / Slijedit je želim kao da je / samo djevojka-seljakinja / Izvan Crau o njoj se malo govorilo.

* Nema proturječja nego postoji upravo podudarnost između francuskog jedinstva i regionalnih raznoličja od kojih se sastoji.

** Pa bilo kamo krenem, uvijek je to ono mjesto kojem se vraćam; mjesto je to, kojem ću potpuno pripasti mrtav ili živ.

âmes. Magnus parens! *Nul autre titre ne le nomme convenablement dans les coeurs».**** — Maurras je u Mistralu vidio proroka provencelske rase, Homera, Vergilija i Dantea duboke i herojske provencelske duše. Vraćajući se u Provence-u, putnik se teško može oteti regionalističkoj tezi, koju oživljava uspomena na prisustvo jednog autohtonog pjesnika, kao što je pjesnik «Mireille»-e, «Calendali», na poeziju i polemike filibrista i njihovih nasljednika, koji još i danas žive u jeziku i u običajima provencelske zemlje. Sva ideološka i sva lirska inspiracija Maurrasa, čini mi se, da je nikla ovdje po ovim gradovima, koji više nikada ne će biti samostalni, u znaku Mistrala i njegove proročke misije, čiju su draž znali osjetiti i pjesnici s krajnih strana Mediterana, poput Kostis Palamasa. Mistral je svojim homerskim vizijama i svojim mediteranskim zanosom bio zapravo posljednji *vates* polomljene i izdijeljene mediteranske cjeline, kojoj je Maurras pokušao iskonstruirati ideološki okvir. Bio je jedan trenutak u raspoloženjima latinskog svijeta, kad se je moglo bar naslutiti ostvarenje ove Mistralove vizije iz Himne Latinskom Svijetu. Ali miris neotklonjive i neizbježne smrti nastavio je rušiti ove osamljene gradove, u kojima se osjeća samo moć teze o snazi zemlje i o vječnosti rase. Po nekoj staroj navici, vraćajući se iz Provence-e, na putu na more, ostao sam nekoliko trenutaka u Arlesu, u Aliskampima. Ima u toj sentimentalnoj aleji prekrivenoj gustom sjenom čempresa, koju s jedne strane bijelog puta prate rimski grobovi, cio jedan dubok akcent smrti i nestajanja. Aleja nema izlaza i završava u mističan mrak stare i porušene crkve, koja je u rimsko vrijeme bila jedini pogrebni mauzolej. Na ovom putu bez izlaza, koji nestaje i završava u mraku neke pogansko-kršćanske ruševine, u praznini napuštenih sarkofaga, Barrès je otkrio smisao svojih proteklih godina. — *«Mes années sont des tombeaux où je n'ai rien couché de ce que j'aimais...** — Ali u Aliscampima, kao i na terasama Eleuzine koju okružuje salaminski zaljev, osjeća se duboka, mistička i unutrašnja čežnja da se pozdrave ovi stari pločnici i ove izgubljene staze jednog nestalog svijeta...

IV VJEČNA DILEMA: KARTAGA I RIM

> «Je préfère y voir les fragments analitiques du vaste poème de la mer, d'où voudrait se dégager une espèce de *connaissance* lyrique de la Méditerranée».*
>
> Gabriel Audisio: *«Jeunesse de la Mediterranée»*

*** Spašavajući jezik pjesnik je spasio rasu. Ovaj pjesnik mogao bi stati uz bok najvećima; autor ne samo svojih djela nego naših duša. *Magnus parens!* U srcima nikakav drugi mu naziv ne pristaje nego upravo taj.

* Moje su godine grobovi gdje ništa nisam položio od onog što voljeh.

* Tamo bih voljeo vidjeti analitičke ulomke neizmjerne pjesme mora odakle bi se htjela osloboditi neka vrsta lirske spoznaje Mediterana. (Gabriel Audisio, Mladost Mediterana).

VRAĆAJUĆI se problemu sadašnjeg mediteranskog nemira, držim da je potrebno predstaviti svjedočanstvo Mladosti Mediterana,[9] iznijeti pitanje mediteranske vječne mladosti, objasnivši znalački i umjetnički njegovu neprestanu svježinu i neiscrpivu vječnost stalnog mediteranskog povratka. Gabriel Audisio je uglavnom usredišnjio svoje tvrdnje na svojim putovanjima uzduž istočnog Mediterana, gdje danas počiva sva sudbina ne samo Francuske, već i Engleske s obzirom na presudni nemir Italije. On je kroz svijet književnih utisaka iznio u marginalijama svojih putovanja nekoliko izvanrednih osnovnih povijesnih, političkih i religioznih, te socijalnih i suvremenih problema, koji su i mene mučili na mojim mediteranskim lutanjima. Audisio je osjetio svu novu vrijednost mediteranske mladosti u buđenju arapskog te muslimanskog svijeta, u probuđenju Španjolske, u nemiru Italije; on se nije dotakao Slavena, izjavivši svoje nepoznavanje Hrvata na obalama Jadrana. Ali njegova osnovna teza sastoji se u tvrdnji, da postoji novo buđenje na samom Mediteranu i novi napor da se utvrdi nova forma Mediterana. — «Vječnost mora i vječna mladost Mediterana». Audisio je napisao ove svoje stranice uoči građanskog rata u Španjolskoj, usprkos, on je uspio postaviti osnovni problem i iznijeti svu bit suvremene mediteranske stvarnosti. Njegova analiza misije Mediterana u svijetu neobično je privlačna i sugestivna. Audisio osuđuje imperijalizam i ne smatra ga pokretom mediteranskog izvora; u demokraciji vidi jedini i pravi i autohtoni oblik Mediterana i njegove vječnosti. Pred njegovim očima lebdi Cervantesova «Numancija» i slobodarski individualizam mediteranskog grada, koji Audisio simbolizira u Kartagi, gradu vječne individualne pobune protiv rimskog imperijalizma. Pisac ove Mladosti Mediterana vidi u sukobu Rima i Kartage svu višestoljetnu bit sredozemne drame. Jer za Audisia bit Mediterana je u Ateni, a ne u Sparti, u Kartagi, a ne u Rimu. — «Porušena Kartaga — kaže Audisio — to je ranjeno more. Mediteran bez Kartage u antička vremena, to su mora današnjeg globusa bez britanske flote, bez marseilleskih mornara: besmisao». — Šetajući po ruševinama Kartage, koju grize sol, Audisio misli svu povijest Rima osjećajem revolta protiv krilatice: «Delenda Cartago». Svugdje tragovi skršenih i slomljenih individualnih sloboda, koje predstavljaju sav značaj Mediterana. — «Vječna čast Kartagi. Vječna sramota onima, koji su prosuli sol nad Kartagom». — Kad se ponovno Mediteran budi u znaku Rima, Audisio daje briljantnu analizu pozicije i uloge Rima na Mediteranu. S osnovne točke gledanja, Audisio vidi u Mediteranu jedno sredstvo smirivanja i podudaranja tragičnih suprotnosti koje razdiru svijet i čovječanstvo. — «...Velika tajna Mediterana je dovođenje u suglasje

[9] G. Audisio, *Jeunesse de la Méditerranée, Sel de la Mer*, izd. Nouvelle Révue Française, Paris, 1935 i 1936.

Istoka i Zapada». — Rim, u tom pravcu, pretstavlja jednu od krupnih suprotnosti. Audisio ne ustaje protiv Rima, da bi zanijekao i osudio njegovu povijesnu ulogu u formiranju zapadne civilizacije, već zato što smatra, da je u sklopu vječne funkcije Mediterana uloga Rima bila samo trenutačna i efemerna. Njegova je, dakle, zadaća bila, pišući ove knjige: «...pokazati kako latinstvo nije bilo nego jedan trenutak vječnog Mediterana; kako je bilo briljantnih civilizacija prije Rima i drugih poslije Rima; kako latinski duh ne formira sav genij Mediterana i kako se ovaj genij ne može protumačiti ako se iz njega isključi posebno semitski Istok i Islam». Ustajući protiv tradicionalnog shvaćanja, prema kom je Mediteran «latinsko jezero», Audisio svjedoči: «U ime Mediterana i mediteranskog genija, ustajem protiv isključivog obožavanja Rima, jer je Rim možda od onoga što je Mediteran izrazio najmanje mediteranski. Ja želim postaviti Rim «na njegovo mjesto», koje je eminentno, ali koje nije ni vrhunac ni sve. Hoću upozoriti da ekumenstvo Rima nije do li obmana. Ja tvrdim, da mediteranski genij odbija da bude ograničen isključivo na latinski genij i njegov humanizam na čovječanstvo. Latinstvu erudicije i pravilnih stihova, gdje vergilijevska mitologija zauzima položaj uobičajenog govora, suprotstavljam neoborivi mediteranski romantizam. Tom sagnjilom latinstvu suprotstavljam sve ono što je stvorilo mediteransku civilizaciju: Grčku, Egipat, Judeju, Kartagu, Krista, Islam. Pa da sve kažem: čak i samo pravo latinstvo!» Audisio, naime, smatra, da se pojam latinstva pobrkao s pojmom r i m s t v a (romanité), protiv koga on ustaje iz želje da obrani mediteranske individualnosti i mediteranska ljudstva. — «Svijet — za Audisia — ne počima s Rimom, niti završava s Rimom. Pa ni Mediteran. «A Mediteran nije Rim». — Rim je sila, osvajanje, ubijanje etničkih, rasnih i osobnih individualnosti, rušenje gradova: središta individualne slobode; Rim izdiže humanizam protiv čovjeka; Rim je, konačno, imperijalizam kao protivnost citadinstvu i municipalnim slobodama: sve sami elementi mediteranske vječnosti. — «Mediteran je carstvo T h a l a t h o k r a c i j e. Tokom vremena — nastavlja Audisio — bilo je dvadeset t h a l a t h o k r a c i j a na Mediteranu. Zna se za feničku, za grčku, za kartašku, ali se i suviše lako zaboravlja, da je postojao jedan gotovo egipatski Mediteran i drugi gotovo perzijski. Bila je etruščanska t h a l a t h o k r a c i j a u VI stoljeću prije Krista, vandalska, normanska, franačka, katalonska i saracenska više stoljeća kasnije. Rimsko Carstvo između tolikih morskih kraljevstva nije nego figura». — Audisio tvrdi, da je pomorstvo i da je pomorski duh bio sasvim tuđi Rimu. Kartaga i Atena nosile su u sebi urođen smisao za more i za pomorstvo. Rim je to postigao silom svoje volje. Ali nije imao urođen i prirodan talent, koji se nalazi u Odiseju i u njegovim drugovima, koji utiru prve morske

puteve na Mediteranu. Isto tako Audisio tvrdi, da su sustavi irigacije bili doneseni od Kartažana, a ne od Rimljana. Smisao za gajenje masline i za pravljenje ulja donosi Kartažanin Magon. Rimljani ruše po Apeninskom poluotoku nemilosrdno sjajnu etruščansku civilizaciju zatrpavajući joj svaki trag. Svugdje gdjegod u Sredozemnom moru postoje individualne i originalne civilizacije, nukleusi superiornih duhovnih sudbina, oni iščezavaju pod kopitom rimskog i grubog i totalitarnog udarca. Iz tih impresija, Audisio je sasvim logično prisiljen postaviti vječnu dilemu: tko su barbari, a tko civilizatori; da li Kartaga ili Rim; Numancija ili Pax Romana?

Audisio se cijelom svojom dušom postavlja na stranu Kartage i Numancije i smatra Rimljane barbarima, koji zapostavljaju Pravdu nad Pravom. Za razliku od Mistrala i Maurrasa, koji vide sav sjaj Mediterana u «Pax Romana», Audisio pozdravlja u Mediteranu domovinu malih gradova, majku mnogobrojnih malih naroda, sintezu suprotnih rasa, harmoniju Istoka i Zapada, koji se smiruju na blagotvornim vodama ove različne i mnogolike kotline. Mediteran u očima Audisia ne može biti stroj za filtriranje rasa i klasa, niti se njegova funkcija treba sastojati u tom da nameće suprotnim obalnim i različitim narodima bilo kakavu rasnu ili klasnu hijerarhiju. Rasizam nije mediteranskog podrijetla; isto tako ni nasilni imperijalizmi. Mediteran treba ostati ono što je on uvijek bio, a to je domovina mnogih naroda i jedno prostrano i široko more, na kom će cvjetati slobodarski gradovi i samostalne civilizacije. Što su ove različitije između sebe, to one imaju jačih uvjeta za suradnju i koegzistenciju na njegovim obalama. Izvor suglasnosti u ovoj mnogovrsnosti i raznolikosti leži u funkciji vječnosti mora. Potrebno je, prema tomu, zanijekati i pokopati krilaticu provencelskog *«la mar nostre»*, talijanskog *«il mare nostro»*, što su samo ostaci ili nastavci latinskog *«mare nostrum»*. Protiv D'Anunzijevskog nacionalističkog i latinsko-imperijalističkog shvaćanja uloge Mediterana, Audisio izdiže mediteransku ulogu Sredozemnog mora, koja se treba sastojati u spajanju svih obalnih naroda u okviru «prijateljskog mora». Kao dokaz ovoj svojoj tvrdnji Audisio navodi nekoliko naučnih svjedočanstava. I to Charles-Rouxa: «Mediteran je često dijelio svoje obalne narode, ali ih nikada nije razdvajao. Mediteran je često učinio da se oni međusobno dohvate, ali ih nikada nije sprječavao da se upoznaju i da se posjećuju, bilo da izmijene trgovinu ili napadaje i udarce». Herubel: «Daleko prije Egejaca i Feničana... Mediteran... je radije sjedinjavao, nego li razdvajao». F. Benoît: «U nijedno doba Mediteran nije bio prepreka». Sve to čini da Audisio dolazi do uvjerenja, da se Mediteran ne može shvatiti, nego kao jedna neobično široka i prostrana domovina naroda i rasa, ljudi i mnoštva. Suvremenu mediteransku stvarnost, Audisio gleda s tri točke gledišta, i to najprije sa stanovišta r a s a, zatim s gledišta s o c i -

jalnih oblika, te konačno s gledišta međunarodnog reda. S prve točke gledišta mediteranske sadašnjice, Audisio ruši latinsko intrazigentno gledište o superiornosti rasa. Isto tako on se obara na latinski pojam humanizma. Humanizam za njega pretstavlja opći kozmopolitski pokret, koji ide od čovjeka k čovjeku i koji je zamišljen isključivo za Čovjeka. Suprotno Mistralu i Maurrasu, Audisio smatra, da ne postoji «latinska rasa». «Rim je — tvrdi Audisio — dao svoje zakone svijetu, a ne i svoju krv». — Naprotiv, Audisio osjeća da postoji jedna sredozemna rasa: — «tip nečiste rase, sastavljen od svih nanosa i od svih mješavina: egzaktno suprotnim etničkim bitnostima, koje bi, smatrajući se specifičnima htjele izvući razlog za nametanje vlastite univerzalnosti». — Prema tomu: «pouka» koju Mediteran daje svijetu, upravo je pribiranje preko sredstava slobodnog zbližavanja i ljudske zajednice, koja postoji i usprkos pregradama krvi i iznadnacionalnim granicama». — Obarajući se na latinsko ili rimsko shvaćanje humanizma, Audisio ruši, u isti mah, usporedo s mitosom Nacije i mitos Vođa. Postaviti čovjeka u službu apstraktnog pojma, kao što su Nacija i Vođa, znači poniziti osobno dostojanstvo čovjeka. Uloga Mediterana u socijalnim oblicima treba proizlaziti iz života i iz stvarnosti, a ne iz izvještačenih formula dekorativne prošlosti. «Veliki ljudski pokreti oduševljavaju ispred naših očiju više obala Mediterana: republikanska Francuska, sindikalistička Španjolska, Katalonija ubačena u mlade smionosti, i Palestina s najmodernijim iskustvima otpočimaju tek iznenađivati one, koji su ih držali zauvijek usnulima. Zar je uzaludno Mediteran upoznao proleterski protest prvobitnog kršćanskog demokratizma i u Islamu... Nema ničega, što bi se moglo oduprijeti tomu, da se mediteranski humanizam ostvari u novim oblicima zajedničkog pribiranja. Koliko mi se autoritativni fašizam ...pričinja suprotnim geniju Mediterana, toliko držim, da mu je socijalizam prirodan». — Konačno, na međunarodnom planu i u sklopu međunarodnog reda, Audisio ističe kao ideal mediteranskih naroda «mediteransku domovinu». Mediteranski čovjek, oslobođen na prvobitnom mediteranskom humanizmu, ne vodi računa o nacijama. Suvremeni mediteranski čovjek prihvaća načelo domovine samo zato, da bi ga suprotstavio pojmu nacionalizma. Sasvim dosljedno tomu, što ne može prihvatiti pojam izabrane rase na Mediteranu, on ne prihvaća ni načelo izabranog naroda. Audisio tvrdi, da — «osnovati mediteranski patriotizam na latinstvu i na imperijalističkom *«mare nostrum»* Rimljana znači izdati ga». — Današnji međunarodni red Mediterana Audisio vidi ovako: «jedno jedinstvo mediteransko osnovano na zajednici duha i na poštivanju ljudskih istina, jedna domovina Mediterana, koja će stvoriti dušu jedne internacionale naroda, pruženu za primjer svijetu, svim ostalim ljudskim obiteljima za šira sabiranja». — Uviđajući, da bi to mogla biti

utopija, Audisio zaključuje: «Ali utopija dana kisik je budućnosti. A ja vjerujem u budućnost Mediterana, jer vjerujem u njegovu mladost, jer vjerujem u njegov genij, koji je vječna vrjednota i vječni tvorac».

V ESHILOVA VIZIJA

U ZANOSU bezgranične vjere u budućnost Mediterana, Audisio osniva cio svoj napor, da se odupre «jarmu rimske arheologije i svih akademskih tradicija», oživljavajući na svojim lirsko-polemičkim stranama vječnost Mediterana: kroz vječnost njegova mora, njegove flore, njegovih obala i njegovih bezbrojnih i raznolikih naroda. Ima u ovom naporu, iz koga izbija svjež i vrlo originalan lirizam, mnogo od raspoloženja našega stoljeća: vratiti se čovjeku i njegovim prvobitnim oblicima vjere, misli i oblikâ. Mediteran je u tom pogledu obećana zemlja, gdje još i sad živi vječna i nepromijenjena tradicija biblijskih proroka, Uliksovih ribara, feničkih planova, Heziodovih pomorskih uputstava i prvotna poezija neiscrpljivog Homera. Jer «ništa nije izmijenjeno» — kliče Audisio — «Homer živi još uvijek!»

Neovisno od ovih predviđanja, koja lebde između lirizma i stvarnosti, postoji u suvremenoj evropskoj agoniji i čitava drama mediteranske stvarnosti i njegove krvave aktualnosti. Uz lirske eksploatacije jednog Paul Moranda i uz Giraudoux-ove filozofsko-političke interpretacije u dodiru s uskrsavanjem vječne mediteranske mitologije, meni se na ovom novom mediteranskom povratku čini, da je svjedočanstvo Gabriela Audisia produblo najozbiljnije vječnost neprestano aktualne mediteranske stvarnosti, koja ne ulazi u ovaj sklop raspravljanja. Postoji duhovna i idejna aktualnost, koju je trebalo pretpostaviti i objasniti. Audisio je, u tom pravcu, postavio problem horizontalno, razotkrivši obmanu, razotkrivši cbsjednost i srušivši cijelu gotovo apsurdnu i neobično usku zgradu veriga i okvira. Pod pojmom Mediterana od Renesanse preko Protureformacije, ne izostavljajući ni Lepant, ni Kandijski rat, kao ni podvige Filipa II, pa do Mistralove Himne Latinstvu, vjerovalo se, da je Sredozemno more latinsko ili rimsko jezero. Sva literatura lirske inspiracije i historiografije bila je postavljena u tom pravcu. Vječna dilema između Kartage i Rima obilježavala se pod tim simboličkim znakom Pax Romanae. Cio posljednji mediteranski nemir, koji proizlazi iz barrèsovske, maurrasovske i d'anunzijevske perspektive, našao je svoj izlazak u suvremenom političkom razvoju, kad se ponovno na Mediteranu hoće uzdići nasilje Rima protiv prava Kartage, zakon Lacija protiv individualne pravde Numancije. Vječnost ove dileme osjeća se u cijeloj krvavoj aktualnosti Mediterana. S

jednog kraja na drugi ovog čudotvornog mora, po kom stoljećima šetaju samostalni moreplovci i prenose vjeru, ideje, oblike, prijedloge, ugovore, nemir i vječnost gotovo nikad neiscrpne fantazije, osjeća se sukob stoljetnih suprotnosti, koje su neprestano razarale i gradile mediteransku cjelinu. Danas je ovaj sukob jači i krupniji, ukoliko obalni narodi nisu više samostalne jedinke. Oni su samo dijelovi s jakim, ponekad i prejakim regionalnim obilježjem, koje zavisi od svojih ogromnih zaleđa. Ti dijelovi se gube pred voljom zaleđa i moraju zavisiti od unutarnjih poteza svojih krupnih kontinentalnih organizama, kojima pripadaju i s kojima žive i umiru. Primjerom to znači, da, možda, osim Italije, koja je s najvećim dijelom svog organizma uronjena u Sredozemno more, sve ostale čestice, zvale se one Provence, Dalmacija, Egejski arhipelag, Mala Azija, Sirija, Katalonija, primorski dio Egipta, zavise od svojih narodnih organizama, koji su pretežno upravljeni prema evropskoj sredini. Tu leži sva bît osnovne primjedbe, koja se može učiniti Audisiovom idealizmu i njegovoj širokoj mediteranskoj inspiraciji. Upravo zbog te osnovne zamjerke, krvavi Mediteran ostaje u vječnoj dilemi Kartage i Rima, koju je Eshil osjetio mnogo prije u stoljetnom sukobu dviju obala: evropske i azijske, u sukobu dva obalna naroda. Perzijanaca i Grka. Problem obrane evropske civilizacije od azijske postavljen je i izražen u Eshilovim «Perzijancima», u bitci kod Salamine. Ima u tom sasvim realističkom dijelu stare helenske tragedije, uz osnovne i uobičajene religiozne, nacionalne i patriotske elemente, i jedan vječan problem mediteranske stvarnosti, koji neprestano iskrsava pred očima, kadgod se postavlja problem osnovnih sukoba na Sredozemlju. Gotovo uvijek, narodi s azijskog kontinenta prijete da će srušiti rješenja evropskih naroda; gotovo uvijek evropski narodi teže da nametnu svoj red i svoju silu azijskim ili afričkim narodima. Maraton, Salamina, Mala Azija, Troja, Kartaga, Numancija, Rim, Dinarske planine, Helespont, Heroneja, samo su stanovite geografske točke na jednoj stalnoj povijesnoj ploči. Sve to krvavo svjedoči o sukobu ove vječne dileme. Eshil je u krvavoj viziji, u sjeni mrtvoga perzijskog kralja Darija, koji ustaje iz groba i izgovara cio niz vječnih maksima o značaju vječne dileme, ovog neprestanog sukoba dviju obala, izrazio sav krvavi smisao Mediterana. Tko je gledao ovu vječno suvremenu dramu, u Dijonizijevom kazalištu, na proplancima Akropola, imajući ispred sebe plavetilo Falerona, s lijeve strane lagani ljubičasti ton Himeta, a s desne pak presudni Salaminski zaljev s lancem bijelih peloponeskih gora, taj je mogao u sebi, pod udarcem neobično sugestivnog sumraka, osjetiti težak naglasak Darijevih riječi i jauk perzijanskog kora staraca. Sukob Istoka i Zapada i sukob Evrope i Azije, izražen je u ovoj krvavoj viziji jednog od najvećih pjesnika starog grčkog svijeta. Ovu sam dilemu osjećao neprestano

na Akropoli ili kod Heroneje, na Eleuzijskim terasama, ispred Salamine, kod Troje ili u Helespontu, kod Lepanta ili u Kandiji, noseći neprestano u sebi uvjerenje, da je dilema ostala bez rješenja i da su Darijeve riječi ostale besplodne, a veliki Eshilovi uzvici izgubili se kroz iluziju suvišnih povijesnih iskustava. Poezija individualnih t h a l a t h o k r a c i j a i velika i neiscrpljiva fantazija moreplovca Odiseja, koji ostaje još uvijek naš najautentičniji sredozemni kapetan i siguran kormilar kroz oluje i brodolome, bit je cjelokupne mediteranske duhovnosti. Ona se nalazi u tajni čitave mediteranske mistagogije i sve njene vječnosti. Ona leži u tajni vječnosti mora, koja privlači obalne narode, opijajući ih mitovima i legendama slavnih podviga i erotikom polubožanskih i poluljudskih zanosa. — «Uostalom, zna se, da je Mediteran bio oduvijek majka naših epopeja». — Čovjek se u nekom napola apolonovskom, napola dionizijevskom oduševljenju na Mediteranu neprestano identificirao s bogom. Ezoterizam nikao je na Mediteranu. Prometejski i nietzscheovski nadčovjek rodio se negdje na vrhuncima ovih morskih stijena, gdje i danas orlovi, opaljeni od sunca i bluda, traže jetre zamagljenih proroka i pjesnika nadâ, pobunâ i iluzija. Negdje daleko, na azovskoj hridini, još uvijek krvari Prometejeva jetra koja se neprestano pomlađuje; nova, vječno mlada i krvava, poput stalnog mediteranskog povratka. U tom simbolu sadržana je sva bît mediteranske vječnosti. Eshil je i tu osjetio svu poeziju univerzalne mediteranske drame, izgradivši u Prometeju vječnost m e d i t e r a n s k o g p o v r a t k a : strast čovjeka koji hoće postati bog, ili bog koji se žrtvuje, da bi progledao čovjek-slijepac. Dilema je sadržana i u suprotnostima, koje razdiru odnose Apolona i Dionizija. Ali oni su samo dva pola jednog te istog pojma. Prometej, naprotiv, ostaje sva bitnost mediteranske vječnosti i bit drame mediteranskog čovjeka. Mi ne ćemo nikada na našim odisejskim lutanjima posvećivati dovoljno pažnje i dovoljno unutrašnjeg potresa ovom čovjeku, raspetom na hridinama mediteranske zemlje, i zahvaljivati mu za ukradenu vatru i za slijepe oči koje su progledale. Poslije Eshila, samo je Nietzsche imao smionosti, koja je graničila s ludilom, uspeti ovu zahvalnost čovjeka prema jednom promašenom bogu do bezgraničnog zanosa i dionizijevskog peana. A, odmah zatim, čovjek se vratio, da bude ono što je uvijek bio: moreplovac, Odisej, bistar i lukav, škrt u herojskim podvizima, obzirljiv prema raspoloženjima bogova, pristalica svih kompromisa, ekvilibrist, osjetljiv na ravnotežu, noseći u sebi neki neobično fini smisao za kombinacije i za ostvarivanja. Prometej i Odisej, Apolon i Dionizije, iskonski autori vječne mediteranske dileme, njegova neprestanog nemira, svjedoče u najizrazitijem simbolizmu bit mediteranske vječnosti i otkrivaju neprestano svu tajnu mediteranskog povratka.

(1930.)

DUH MEDITERANA

I

MEDITERANSKA CJELINA

KAD sam prije nekoliko godina dopro do krajnih granica jugoistočnog Mediterana, koje su oduvijek služile porođajnim ležajem naše grčko-latinske civilizacije, osjetio sam neposredno i bez velike emocije duboku povezanost Dalmacije s mediteranskom cjelinom. Još iz prvih mojih dodira s Mediteranom, po gradovima Veneciji, Padovi i Firenci, Napulju i Ankoni, ova mi se podudarnost neprestano predočavala jasnom i objašnjenom. Nisam tada još znao za Maurrasovu «Antinéu», niti za Tommaseove veze mediteranskih fragmenata, ali mi se pomisao o povezanosti svih ovih dijelova, koji danas pripadaju različitim i suprotnim etničkim cjelinama, nametala kao živa potreba shvaćanju i tumačenju jedne duhovne mediteranske zajednice. U Grčkoj i poslije «otkrivenja» francuske Provence-e, a posebno na obalama Atike, u sklopu grčkog Arhipelaga i na Jonskim otocima, zemljopisni problem mediteranske elipse ulazio je skladno i jedinstveno u okvir ove duhovne zajednice. Ovu je geografsku psihološku i duhovnu zajednicu, koja se izgradila kroz povijest, osjetio u naše vrijeme stvarno i sintetički Charles Maurras u svom djelu «Anthinéa»,[1] u kojem je u obliku putopisnih utisaka postavio intimnu mediteransku povezanost, koja Firencu spaja s Provencom i s Heladom, stvarajući sintezu jedne jedinstvene zajednice. Uz Maurrasa, ovu je zajednicu mediteranske elipse osjetio intenzivno Nikola Tommaseo, dalmatinski i mediteranski intelektualac, čija se unutrašnja drama odigrava u sukobu dvaju svjetova: talijanskog i slavenskog. Na otoku Krfu, gdje se istočno pravoslavno i pogansko Helenstvo trga kroz stoljeća sa zapadnim i latinskim utjecajima, Nikola Tommaseo, izgnanik i slijepac, osjetio je u jednoj krvavoj viziji tragediju slavenskog, helenskog, balkanskog i istočnog svijeta u dodiru s Mediteranom. Predpostavke i predrasude o Tommaseu šovinisti, čovjeku beznačajnom, skitnici bez domovine, piscu bez jezika, filozofu bez originalne misli, umjetniku bez jedinstva i, konačno, izdajniku svoje uže domovine, moraju se ispraviti. Slučaj Nikole Tommasea analogan je slučaju El Greca ili Ugo Foscola, koji napuštaju (prvi) Kritos, a (drugi) Zakintos surađujući sa širim duhovnim sredinama. Na Krfu, po starim ulicama Firenze i zelenim livadama Setitgnana, često sam mislio na Tommaseovu sudbinu kao na duboku tragediju mediteranskog intelektualnog bića u rascijepu. Suze ovog prognanika nezadovoljnika i sina tolikih domovina, koje su sve zavisile od jedne jedine mediteranske sinteze, susreću se u njegovoj krvavoj odi Dalmaciji — «ljubljenoj i jadnoj domovini», koja sintentizira svu iskrenost njegova stava i odnosa Dalmacije prema Mediteranu. Jedna slomljena ruka ubačena između dva tijela.

[1] Ch. Maurras, *Anthinéa*, izd. Flammarion, Paris, 1912.

Tommaseo je imao inteligencije i suptilnosti da gotovo prije nepunih sto godina s jedne neznatne točke, kao što je otok Krf, predvidi slom mediteranske cjeline i podnese, kao iz zahvalnosti ispred ruševina, spomenik podudarnih elemenata, koji su vezivali u plavetnilu harmonije mediteranske uspone i mediteranske obale.

«Italija, Grčka, Ilirik, Korzika, Jonski otoci i Dalmacija»[2] kako je on volio nazvati ovu svoju ingeniozu i pronicavu paralelu individualnih pojedinosti jednog jedinog jedinstva, ostaje i danas u ovom posljednjem sumraku regionalizma, kada se i zadnji ostatak mediteranske sinteze cijepa u definitivnom spajanju pojedinih mediteranskih odlomaka s njihovim prirodnim zaleđem, izrazitim svjedočanstvom svijetloga napora jednog duha, koji je kroz svoju fizičku sljepoću opažao prvo kidanje elipse. Tommaseo je u svom pomalo razbarušenom i nagomilanom eseju probudio povijest, uskrsnuo mitologiju, dotaknuo etnologiju, upozorio na filologiju, i, što je najbitnije, uočio psihološke podudarnosti ovoga svijeta. On je plavetnilo svoje Dalmacije spojio s krševima daleke Korzike, uznemirenu i temperamentnu krv Jonskih otoka povezao s otporom Ilira: rafiniranost, jasnoću i pronicljivost inteligencije, uravnoteženost suda, osjećaj individualnosti i slobode pronašao svugdje u svim temperamentima spomenutih krajeva, uskrsnuvši tako, po posljednji put, viziju jedne mediteranske sinteze. Tommaseo je na ovim stranicama govorio savješću proroka. On je u revelatorskom bljesku svoje neiscrpljive fantazije intuirao tragiku sitnih, malenih i posječenih nukleusa, koji poput koketnih i plodnih maslinovih grančica žive privezani uz rubove drugih širih i ponekad suprotnih organizama, služeći im svojom snagom inteligencije i duha. Tommaseo je u sumraku jednog stoljeća, u kojem je gledao rađanje novih nacionalnih formacija, sa sentimentalnošću Mediteranca nostalgično i melankolično zapažao konačno odcjepljenje ovih jezgrâ i njihovo iščeznuće u krupnim kompleksima pojedinačnih i odvojenih etničkih formacija. Tommaseo je osjećao, da se mediteransko jedinstvo gubi, da duhovna cjelina nestaje u krvavom kaosu stvaranja novih posebnih cjelina, koje nastaju divergirajući od svog prvotnog kruga. Ni Korzika ni Dalmacija, ni stanoviti predjeli Italije, kao ni Jonski otoci — prema Tommaseovim izjavama, nisu više bila samostalna uda jednog mediteranskog tijela sa svojim specifično originalnim značajkama, već su započela nestajati u centripetalnom bijesu prema

[2] N. Tommaséo, *Storia civile nella letteraria*, izd. Loecher, Firenze, 1872.

svojim velikim etničkim središtima. Međutim, Tommaseov napor sastojao se uglavnom u tom da naglasi, koliko su iz ovih mediteranskih fragmenata pristizale zaleđima duhovne snage, bez kojih, možda, zaleđa ne bi mogla izgladiti svoje duhovne i etničke samostalnosti. U duhu toga osjećanja Tommaseo je inzistirao na činjenici, da je duhovna dalmatinska elita spajala svojim sredozemnim temperamentom i svojom slavenskom i hrvatskom sviješću cijeli krupni i magličasti panonski vacuum, čitavu ogromnu šumu zadrijemalog Balkana s duhovnom izgrađenošću makedonskog i primorskog juga, uspostavljajući originalne i smione veze duhovnog prometa i intelektualnu suradnju s ostalim mediteranskim neolatinskim i bizantinsko-novogrčkim svijetom. Analogno su djelovale bizantinske, kritske i jonske intelektualne i umjetničke elite u odnosima slavenske, turske i balkanske Grčke, čuvajući duhovne i umjetničke individualnosti na najpogibeljnijim usponima nacionalnih međaša. Mada je Tommaseo imao odvažnosti tvrditi, da će destruktivna kozačka snaga i ruski virus spasiti Evropu iz luđačkog «imbroglia», u koji ju je ubacila temperamentnost malog Korzikanca, on se ipak otimao da predvidi konačan suton sredozemne zajednice, slom jedne civilizacije, koja je od Platonovih Atlantida pa do Spenglerove apokaliptičke ispovijedi bila stvarno pretpočelom svih evropskih i uopće svjetskih saznanja. Iz imperativne želje, da spasi ovo razdvajanje cjeline, Tommaseo veli: «Ali u Dalmaciji osobito i na Jonskim otocima traže se i zahtijevaju središta moralnog života, koja bi svijetlila nad turskim slavenstvom i nad jadom Epira. Ovi su otoci, kao i Dalmacija, fragmenti nacija, a ipak su ih vjekovi i njihove iste nesreće učinile zasebnim nacijama; za ujedinjenje s velikim tijelom ne bi imale toliko života, a same bi mogle i više i bolje».[3]

Ovaj problem muči Tommasea neprestano. U svom «Drugom progonstvu» [4] on veli: «Ako Grčka želi uistinu biti jedna, ona se treba pridružiti onim dijelovima Evrope, gdje su smisao za lijepim i smisao za jednakošću (dva elementa helenske veličine) življi: kažem južnoj Slaviji i Italiji».[5] Ali svetoaliansni Tommaseo, reakcionarni katolik, koji se ne ustručava žučljivim strijelama svoje polemike udariti i na Leopardia, u pismu engleskom izaslaniku na Jonskim otocima Wardu naglašava: «Važno je, da se katolička Slavija izdigne protiv ruske Slavije; i to što je prava potreba civilizacije, ujedno je i korist Engleske i Austrije...».[6]

Usporedo s ovim, ne uvijek jasnim i određenim, političkim pogledima što zaostaju za ovim sjajnim djelom, koje je on otjeran

[3] ib. str. 542.
[4] N. Tommaséo, *Il Secondo Esilio* (u tri knjige), izd. F. Savinio. Milano, 1862.
[5] ib. 435.
[6] ib. 292.

od Austrije izveo na otoku Krfu u vrijeme svog prognanstva, Tommaseo je bio na tom otoku (oko godine 1850. i malo kasnije) u času, dok Jonski otoci pridonose novoj Grčkoj svoj veliki prilog književnog preporoda, koji je analogan našem narodnom pokretu u Dalmaciji u drugoj polovini XIX stoljeća. Njegovi dodiri s jonskom elitom toga vremena, sa Solomosom s Kalvosom i s dr., koje je marljivo ilustrirao G. Laskaris,[7] potiču ga da prevodi na novogrčki naše narodne pjesme i tako stvarno započinje prvi intelektualni kontakt između dva mediteranska i balkanska naroda. Oslijepljeli Tommaseo isto tako i u svom eseju o «Italiji, Grčkoj, Iliriku, Korzici, Jonskim otocima i Dalmaciji», napreže se da sa svojim širokim enciklopedijskim i dubokim lingvističkim znanjem duhovno poveže ove narode, koje su tragične balkanske suprotnosti razdvojile. Samoća i veličanstven mir Krfa daje mu mogućnosti da u svom poredbenom «zibaldonu» iznese cijeli kompleks pitanja, koja još uvijek traže svoju konačnu stilizaciju. Ono što je značajno i vječno, to je, da su za Tommasea Dalmacija, Grčka, Ilirik i Jonska otočja fragmenti jedne jedinstvene mediteranske elipse, u kojima je sve paralelno: krajolik, geografija, običaji, način i vizija života, književna i duhovna strujanja, dijalekti i t. d. Dalmatinski kompleks Tommaseo obuhvaća još prije od Dioklecijana preko Jeronima do svojih vršnjaka, naprežući se da sačuva konstantnu mediteransku značajku ljudskog elementa, koja se po njegovu mišljenju ne mijenja ni onda, kad te iste predjele obitavaju Slaveni. Isti je slučaj s Grčkom. Splitski krajolik podsjeća na pejsaže Zakintosa, a dalmatinski bregovi homerijskiji su od bregova same Helade. Dioklecijan mu je tipično ilirski temperament, koji u sebi krije naglu temperamentnost Dalmatinca, ali istodobno i duboko tragičnu i melankoličnu viziju života.

Značajno je, da do sličnih tvrdnji, ali s više lirsko-misaonog izdignuća, dolazi Paul Valéry, ovaj najizrazitiji suvremeni pjesnik mediteranskih inspiracija našega vremena. Valéry uklapa krizu naše evropske civilizacije u opću krizu mediteranske zajednice, koja joj je oduvijek služila za osnovu. Pjesnik «Primorskog groblja», ove najushitnije pjesme našega stoljeća, u svojim «Mediteranskim nadahnućima» [8] ide dalje od Tommaséa, tražeći elemente za stvaranje «funkcije Mediterana», njegove biti i njegove uloge. Od «Krize Evrope» preko «Primorskog groblja» pa do «Eupalinosa» i Leonarda da Vincia, Valéry se morao osvrnuti na problem mediteranske

[7] M. Laskaris, *Tommaséo kao prevodilac srpskih narodnih pjesama na grčkom* (na Praškom slavističkom kongresu, predavanje na francuskom jeziku), te *Tomazeo i Mustoksidis*, Zadar, 1934.
[8] P. Valéry, *Inspirations Méditerranéennes*, izd. «Conferencia» g. XXVIII, br. 5. (15. veljače 1934, str. 221-233), a tiskano još i u P. Valéry, *Variété III*, izd. Gallimard, Paris, 1936.

zajednice. «Mediteranska priroda — veli on — oduhovljene snage koju je ona pružala, odnose koje je ona odredila ili nametnula, na izvoru zanosnog psihološkog i tehničkog preobražaja, koje je, kroz malo stoljeća, duboko razlikovalo Evropejce od ostalog čovječanstva i moderna vremena od prijašnjih epoha. Mediteranci su bili među prvima, koji su napravili prve sigurne korake na putu preciziranja metodâ, u istraživanju potrebe fenomena preko upotrebe osvojene snagom duha; i oni su ljudski rod poveli na ovaj način do neobične avanture koju mi živimo, čije razvoje nitko ne može predvidjeti, i njeni se najznačajniji potez — možda i najuznemireniji — sastoji u jednom sve više označenom udaljenju od početnih uvjeta života... Veličanstvena uloga, koju je Mediteran igrao u ovom preobražaju, koji se proširio na čovječanstvo, može se protumačiti... s nekoliko sasvim jednostavnih zapažanja». Valéry iznosi bitne elementarne osnove ove zajednice: — «Naše more, dobro određen bazen, kojega bilo koja točka polaska može se dostignuti polazeći s jedne druge točke kroz ponajviše nekoliko dana brodarenja... Tri «dijela svijeta», tj. tri svijeta, tako različna, graniče, uokviruju ovo prostrano slano jezero. Bezbroj otoka na istočnom dijelu... Iako nebo, koje vrlo rijetko ostaje dugo vremena pokriveno, sretna je okolnost za plovljenje. Konačno, ovo je more, koje se u neku ruku nalazi na domaku primitivnih sredstava čovjeka, cijelo položeno u pojasu umjerenih podnebljâ. Ovo more zauzima najpogodniji položaj zemaljske kugle. Na njegovim su se obalama našli u dodiru mnoštvo sasvim oprečnih naroda, mnoštvo temperamenata, sensibilnosti i vrlo različnih intelektualnih mogućnosti. Zahvaljujući lakoćama kretanja, ovi narodi održavahu odnose sviju vrsta: rat, trgovinu, svojevoljne izmjene, ili ako ne to, ono odnose stvari, upoznavanja metoda. Miješanje krvi, riječi, legendâ i tradicija. Broj etničkih elemenata u prisustvu ili u suprotnosti, tokom godinâ, običaji, jezici, vjerovanja, zakoni, politički ustavi, stvorili su odavno u mediteranskom svijetu neusporedivu vitalnost. Konkurencija (koja je od najfrapantnijih oznaka moderne epohe) postigla je vrlo rano na Mediteranu posebni intenzitet: konkurencija trgovanja, utjecaja, religija... Prema tomu, zaključuje Valéry, — svi su bitni čimbenici evropske civilizacije proizvodi ovih uvjeta, tj. da su lokalni uvjeti imali vidnih učinaka univerzalnih interesa i vrijednosti. Posebno izgradnja ljudske osobnosti, oplemenjenje jednog najpotpunijeg ili najsavršenijeg razvoja čovjeka bili su zacrtani ili ostvareni na našim obalama. Čovjek kao mjera stvari, čovjek, politički element, član grada, čovjek kao juridička osoba definirana pravom; čovjek jednak čovjeku pred Bogom i gledan *sub specie aeternitatis*. U tom su sadržana gotovo potpuna mediteranska stvaranja, čije velike rezultate nije potrebno spominjati. Radilo se o prirodnim ili o građanskim zakonima, tip zakona precizirali su mediteranski duhovi. Uostalom,

nigdje moć riječi, svijesno disciplinirana i upravljena, nije bila potpuno i korisno razvijena već uređena logički, upotrebljena u otkrivanju apstraktnih istina, izgrađujući svemirsku geometriju ili svijet odnosâ, koji omogućavaju pravdu, ili čak gospodar trga (foruma), bitno političko sredstvo, ispravno sredstvo sticanja ili sačuvanja vlasti. Nema ništa divnijeg od toga, nego da se kroz nekoliko stoljeća vidi kako niču neki narodi koji stanuju na obalama ovoga mora. Najdragocjeniji duhovni pronalasci i između njih najčišći. Ovdje se znanost očistila od empirizma i praktike, ovdje se umjetnost oslobodila od svog simboličkog podrijetla, ovdje se književnost sasvim jasno diferencirala i izgradila u pravilno određene vrste; ovdje je, konačno, filozofija pokušala sve načine, koji su bili u mogućnosti, da doživljava svemir i da doživljava samu sebe. Nigdje, i na ni jednom mjestu, u tako ograničenom prostoru i u tako kratkom vremenskom razmaku, takvo previranje duhova i takav proizvod bogatstva nije se mogao zapaziti.

Između jednog i drugog promatranja mediteranske zajednice postoji duboka razlika posljednjih triju i više desetljeća, ali u biti elementi, koji je čine, ostaju i danas isti i neizmijenjeni. Valéryevo metafizičko promatranje mediteranske zajednice bliže nam je, jer ono tumači vječnost opstanka i trajanja ove zajednice, njeno čudotvorno obnavljanje kroz vrijeme u granicama nepomičnog prostora. Pred skepsom sadašnjice, koju je još predosjećao i Tommaseo, Valéry pronalazi u elementima mediteranske elipse mogućnosti vitalističkog optimizma za budućnost...

«Dans un tumulte au silence pareil,
*Le vent se lève!... Il faut tenter de vivre!».**

(P. Valéry: *«Le cimetière marin»*

II

MORE

Tommaseo i Valéry postavili su osnove okvira, kroz koji se može danas promatrati problem mediteranske zajednice, koji je sav sazidan u obliku jedne elipse, čiji je kontinuitet neprekidan. Tommaseo i Valéry, uz Maurrasa, nisu jedini, ali oni su upozorili na neke zajedničke elemente elipse, koji leže u osnovi naše neprestane dalmatinske bitnosti i naših slavenskih odnosa u mediteranskom baze-

* U buci što nalikuje šutnji / vjetar se diže!... treba pokušat živjeti! *(Paul Valéry,* primorsko groblje).

nu. André Jardé[9] promatra formaciju grčkog naroda kroz presjek ovih istih elemenata: mora, grada, grebena i obala. Njegov homo mediteraneus temelji svoju ličnost na tim elementima. Jardé je sjajno iznio svu nemoć i nemogućnost formiranja grčke države zato, što se ona cijepala kroz sudbonosne i ogromne prepreke geolôške, geografske, geopolitičke i psihološke individualnosti, stvarajući gradske republike u jukstapoziciji s državom; dok su ovi elementi uvjetovali da se formira grčko moralno jedinstvo, oni su spriječili formaciju grčke države. Primjer stare Grčke ostaje prisutan u duhovnom i političkom formiranju suvremene Španjolske. Isti primjer je i nama svakako najbliži; on se javlja odmah u prvom dodiru s morem.

More golica intuiciju, održava vječno budnu inteligenciju, te, osim slobode, razvija istovremeno rijedak osjećaj za kompromis i za sporazum. Postoji jedan poseban mentalitet, koji se formira na moru. Ovaj mentalitet je suprotstavljajući, nasrtljiv i plah, odlučan i dovitljiv, nepomirljiv i spreman na svaki sporazum — to su značaji, koje stvara more. Dubrovnik i ostalo slavensko zaleđe — tipični su primjeri ovoga mentaliteta. On je analogan svugdje na Mediteranu. Slavenski ga narodi također tokom stoljeća poprimaju i izgrađuju se uzduž dalmatinske obale, paralelno s Grcima iz stare bizantske i suvremene Grčke. Postoje, naime, dvije Grčke: mediteranska i balkanska, koje veže etnička i religiozna veza, ali ih duboko razdvaja mentalitet mora i mentalitet zaleđa. *«Majstor s mora»* — ova toliko ozloglašena riječ postoji svugdje na Mediteranu. *«O maistoris»* je termin, kojim kontinentalni ili peleponeski Grk označava Grka s Kritosa, s Egejskih ili s Jonskih otoka. Tipičan je grčki *«maistoris»* u povijesti Odisej. «Majstor s mora», «maistoris», talijanski maestro ili ma'stro goli je mediteranac, koji, nemiran i nezadovoljan, traži svoju sreću, svoju «miru», svoju avanturu. To je onaj nesretni otočanin, koji napušta svoj goli otok, da se jednog dana vrati imućan, slavan i utjecajan, ili da se uopće ne vraća, izgubljen i iščezao na putu traženja sreće. Njegova je vizija života bitno mediteranska, kad je more (voda) sačinjavalo element sadržan u osnovi cijele mediteranske misli. Ova je vizija života u svom izvoru vitalistička, puna pokreta, ali je isto tako u biti mračna, očajna i duboko melankolična. Koliko jedno svanuće na moru može probuditi elementarne pobude za vječnim plovom i, dosljedno tomu, za vječnim nastajanjem, toliko jedan raznježen atički ili dalmatinski sumrak ili jedna oluja u noći mogu probuditi najmračniju melankoliju i najturobniju tugu. Bitni elementi ove vizije života, koji mediteranski mornar nosi uklesanu na svom licu, susrećemo se u riječima: *Moira* (sudbina, kob) i *Ananke* (potreba, bijeda, koja ima u sebi vitalnosti da pomakne onoga koji od iste trpi). Kršćanstvo je u Mediteran unijelo

[9] A. Jardé, *La Formation du peuple grec*, Paris, 1923.

odlučne izmjene, ali je život u svom sudbonosnom nastavku spojio gornje elemente sa svojom novom vizijom života, koja se temelji na radosti i na nadi.

Sva sjeverna literatura, koja pretpostavlja da mediteranski mentalitet sadrži u sebi viziju integralnog života punog nade i radosti, osnovana je na predrasudi i na obmani, koja izlazi iz osnovnog neshvaćanja mediteranske vizije života. Grk, Sicilijanac, Španjolac i Dalmatinac s mora vole izvjestan humor, koji oni sami izumljuju i razumiju, ali koji rastapa cjelinu i ubija volju. Inače ako je on, uistinu, proživio svoju avanturu, iskusio svoju sudbinu i sporazumijevao se i borio sa životom, on je u svojoj unutrašnjosti mračan, melankoličan, nepovjerljiv prema svijetu, koji ga okružuje; ali s jednom nadom u sama sebe. Kao tipičan *«tihodijoktis»* (onaj koji juri za srećom) čovjek s obala Sredozemnog mora nosi u sebi utisak gorčine, koje je na njegovu licu lutalice usjeklo iskustvo života, razočaranje i bol, prouzrokovana napornom potražnjom sreće, *tihi*... Mediteranska literatura govori jasno i stvarno o ovom mediteranskom čovjeku. Vergini i Pirandellovi sicilijanski tipovi, prva Ibanjezova i Unamunova lica, ljudi novogrčkog pripovjedača Al. Papadijamandisa s otoka Skijatosa, neke vizije s otoka Sibe Miličića, neke novele Nike Bartulovića, Cetineov «Meštar Ivan»,[10] izražavaju u naše vrijeme, neki s više neki s manje umjetničkog savršenstva, ovu vječnu viziju života mediteranskog čovjeka. U nas je nedvojbeno ova vizija života našla u nekoj mjeri odjeka i u lirskom opusu Vladimira Nazora, dok ga nacionalističke čežnje naše nacionalne junačke mladosti nisu povele fatalnim tragom D'Annunziovim, po tragovima D'Annunziovskog imperijalizma, koji je u suprotnosti s osobnošću mediteranskog duha. Naprotiv, naša suvremena čakavska lirika,[11] sva je okupana u ovoj mediteranskoj viziji života: vječne melankolije i neprestane promjene kojoj prvi biljeg daje tragedija, ova istinska i geometrijski gola ispovijed vječne mediteranske drame. D'Annunziev lirski putopis kroz Egej,[12] najveća je mistifikacija mediteranske vizije života koja je igda bila učinjena u umjetničkoj realizaciji. Jednako očajna bila je mistifikacija ove mediteranske vizije kroz književna ostvarenja, koja su u doticaju s morem Ive Vojnovića. Slavenski stvaralac u Vojnoviću, kao i neolatinski stvaralac u D'Annunziu, nisu osjetili, da osim osnovne misaone vizije života, postoji i problem oblika, koji je mediteranskom estetskom shvaćanju dragocjen. Mediteranska umjetnička mjera odbija dubokom mržnjom svu baroknu dekorativnost velike i prazne riječi i traži neprestano mjeru, sklad, jednostavnost i preciznost, koje su u biti izraz skeptičke vizije života.

[10] A. Cettineo, *Meštar Ivan*, izd. Split, 1932.
[11] I. Jelenović i H. Petris, *Antologija nove čakavske lirike*, Zagreb, 1934.
[12] G. D'Annunzio, *Maia*, Rim, 1935.

More je izvor vječne inspiracije, neprestanih podviga i stalnog uspinjanja. Narodi koji zaokružuju mediteransku obalu u neprestanom su stanju pokreta i promjene. Mediteranski Grk ne miruje nikada; on je u vječnom kretanju. Dalmatinac radi neprestano u pravcu krajnjeg separatizma ili krajnjeg unitarizma. Cilj života jednog Španjolca izražen je, po Unamunu, u kihotizmu. Kihotizam je čistog mediteranskog podrijetla. On je bitni uvjet Unamunova promatranja kihotskog života, koje je sve sadržano u agoniji, u vječnoj borbi, koju izaziva tragična vizija života, osnivana na moiri, na ananke, na tihi. Sva španjolska mistika, kastiljansko kazalište, i ono proigranje cijelog španjolskog blagostanja kroz kihotsko kolonijalno iskustvo nose u sebi tragičnu mediteransku viziju života. Ovakva vizija života nije u našoj dalmatinskoj književnosti dala nikakvih originalnih i uistinu dubokih osjećanja, zato što je naš intelektualac uglavnom bio svakako izraz strane sredine. Narodna pjesma nosi je u sebi, dok kasnije Njegoš je izražavao ovu tragičnu mediteransku viziju života u dodiru sa slavenstvom. Današnji čakavski lirik nosi je u sebi u većoj mjeri, nego što su je nosile naše stare dalmatinske knjige.

Sredozemno more, kao nijedno drugo more, svojim oblikom jedinstva, omogućilo je ne samo stvaranje zajedničke vizije života, koja leži u njegovim temeljima, ali je povezalo narode, koji obitavaju njegovu obalu donekle zajedničkim načinom života vanjskog izgovaranja (gestikulacija) suprotnih jezika upotrebom istih sredstava za postignuće životnih ciljeva, čitavim sklopom materijalnih potreba, s kojima se ovi narodi, podvrgnuti istoj strukturi zemlje, bore. Ja bih mogao, u tom redu izlaganja, donijeti stotine primjera ove zajednice. Krf, Jonski otoci, Kritos s Egejskim arhipelagom, Korzika, Venecija, Ankona, sve su nasumce spontane točke, u kojima se Mediteranac kreće oslobođen svakog iznenađenja. Dalmatinski mornar prolazi, poput grčkog ili talijanskog mornara, uz Gitona ili Citere, a da ga nikakvi osjećaji iz helenske epopeje ne uznemiruju, jer on je zabrinut isključivo pravcima vjetrova. Tommaseo se na Krfu osjećao kao u Šibeniku ili u Veneciji. Riječi dalmatinskog i venecijanskog dijalekta susreću se, uz venecijanske lavove, na svakom koraku na Kritosu, u Lepantu ili u Zakintosu. Riječi: barbun, katriga (stolica), škuro (tamno), pun je dalmatinski dijalekt, kao i novogrčki pučki jezik, kojega se književnici ne boje unijeti u književni jezik. Nije potrebno spominjati pomorsku terminologiju, koja je svugdje u tih naroda, uglavnom, istog podrijetla. Uz to, značajna je analogija u načinu, kako se ovi narodi kreću u svojim sredinama: Grk je prijatelj sunca, mora, kavane i *«čakule»*, kao i Španjolac, kao i naš Dalmatinac. Sunčani zimski popodnevi pretvaraju cijelu mediteransku obalu u veliku terasu, na kojoj se raspravlja, protestira, gradi i razara, ali, uglavnom, jadikuje i žali. Sunce, koje ljeti ubija ove narode, zimi im daje snage i nade.

Bitne vrijednosti ovog mora, koje kroz svoja zamamljiva i purpurno-indigo-plava obzorja zanosi fantazije donkihotskih podviga, nalazi se u mediteranskoj duhovnoj zajednici, koju je ovo more uspjelo onemogućiti kroz stoljeća. Kad Tommaseo ne razdvaja dalmatinski kompleks od helensko-ilirsko-romanskog do slavenskog, on nema posve krivo i pored čitave fiziološke palingeneze, koju je dolazak Slavena na Jadran izazvao. Grci tvrde, da su bezbrojni grčki otoci služili kroz stoljeća Grku kao mostovi, preko kojih su oni neprestano kontaktirali sa svijetom. Kritos leži kao veliki samar na raskršću južnog i istočnog mediteranskog svijeta. Minojska civilizacija, koja iz Egipta, preko Kritosa, prelazi u Mikenu, ostavlja evidentne tragove ove velike šetnje po Egejskim otocima. Kritos spašava grčku slikarsku tradiciju, koja od aleksandrinizma, preko bizantinskog pikturalnog kompleksa uklapa ponovo Grčku sa zapadnom slikarskom tradicijom. El Greco ostaje veliki primjer ovog duhovnog saveza između izvjesnih sitnih mediteranskih fragmenata i velikih središta neolatinske, mediteranske kulture. El Greco napušta Kritos u trenutku neobično dramatskom i luta kroz umjetnička središta Italije, da bi konačno ostavio svoj san u španjolskom Toledu... El Grecov je umjetnički originalan izraz u logičnom kontinuitetu sa slikarskom tradicijom Kritosa, njegov stil penje se čak do minojskih portreta, koji ostavljaju utisak neobično istančane i neodređene atmosfere fluida i magličastih nostalgija.

Keyserling ne ulazi u bît problema kad veli, da se El Grecov talent mogao razviti samo u katoličkoj sredini, kao što je bila ona katoličke i svete Španjolske. Naprotiv, El Greco u okcidentalno i katoličko shvaćanje slikarstva unosi svoju orijentalnu atmosferu čistog bizantinca i u tome odskače od svoga stoljeća za kasnije, kad se ukus za bizantinsko subjektivističko slikarstvo budi (kao u naše dane), dok je u svom stoljeću zapostavljen pred objektivizmom renesansnog slikarstva.[13]

Uz El Greca, Kritos je održavao bogate književne odnose s Italijom. Sva njegova književnost XVI i XVIII stoljeća i dok u rumeljskoj Grčkoj narod pod turskim ropstvom pjeva pjesme o *«Mostu na Arti»*, dotle Kritos daje veliku epopeju *«Erotokriton»*, sastavlja sveta skazanja kao žrtvu Abrahamovu, idilski epos «Lijepa pastirica». Sve se to odigrava u trenutku formiranja zasebnih novolatinskih literatura, koje već likvidiraju problem latinskog i novog pučkog jezika. Kritos i — poput njega — Dubrovnik, Split, Zadar, Hvar sudjeluju u sklopu talijanske književnosti, davajući više primjer svoje jezične samostalnosti, etničkih simpatija za zaleđe, komu neminovno pripadaju, zaostajući u pitanju estetske originalnosti za

[13] H. de Keyserling, *Sur l'art de la vie*, izd. Stock, Paris, 1936.

svojim talijanskim izvorima. Ali ono što se nameće po svom značenju, to je, da su ovi otoci, ovi grumenčići zemlje utopljeni i raštrkani u mediteranskoj elipsi, surađivali i sudjelovali sa svojim susjedima: pjevajući pjesme, prikazujući drame, pišući moralne etičke traktate, gradeći arhitekturu, stvarajući skulpturu i slikarstvo, koje je do neke određene mjere za Dalmaciju, a potpuno za Grčku uspjelo se uklopiti u duhovnu strukturu mediteranskog duhovnog svijeta. More je omogućilo, osim komercijalnog dodira, i ovaj veliki duhovni promet, koji je ove narode i njihove obale povezao u njihovim bitnim osobinama. Na svojim obalama, ovi su narodi u neprestanom dodiru s morem vezivali sudbinu svojih nacionalnih cjelina, trudeći se da im iza materijalne fasade izgrade duhovnu i ideološku osnovu, osjećajući, da se bez nje mogu izgubiti. More, ovo najteže sredstvo svakog duhovnog rafinementa, ovo najsloženije iskustvo inteligencije, gdje se lome i potapaju osnove, iluzije, mode i projekti —stvorilo je i od onog Slavena, koji je tu pristao pobratima ostalim mediteranskim susjedima: pjesnika, filozofa, umjetnika, moreplovca i državnika, skeptika i fantastu, regionalistu i unitaristu, čovjeka užarenog ali i hladnog, avanturista, koji ide u potragu za kruhom i zlatom, ali i zaljubljenika u svoj greben i u svoje siromaštvo. More...

«Ce toit tranquille, où marchent des colombes
Entre les pins palpite, entre les tombes;
Midi le juste y compose de feux
*La mer, la mer toujours recommencée!»**

(Paul Valéry: *«Le cimetière marin»*)

III

GRAD

GRAD predstavlja osnovu mediteranske civilizacije. Grad, kako se umio izraziti u V stoljeću, u Periklovo vrijeme, u republikanskom Rimu, u srednjovjekovnim i renesansnim republikama, takav grad predstavlja, nedvojbeno, najsavršeniju realizaciju mediteranske civilizacije. Gvelf Maurras dao je u djelu «Anthinéa» kroz svoju interpretaciju grada isključivo subjektivno tumačenje u dubokoj opreci s tumačenjem, koje od Fustel de Coulangea [14] pa preko

* Ovaj mirni krov po kom golubice lijeću / Između borova treperi, među grobovima / Podne upravo po njem slaže vatre / More, more uvijek započimano! / *(Paul Valéry,* Primorsko groblje).

[14] Fustel de Coulange, *La Cité Antique,* Paris, 1926.

Jardéa do suvremenih helenista vidi u mediteranskom gradu (polis, civitas) osnovu čiste demokracije.

Ortega y Gasset u svojoj *«Pobuni masa»* [15] daje koncizan, ali bistar presjek formiranja mediteranskog grada: — Grci i Rimljani — veli on — pojavljuju se paralelno u povijesti kroz formaciju *gradova* (polis, urbs); iako mi se čini, da helenski grad (polis), odgovara više obliku civitas. Urbs predstavlja širi oblik metropole, velegrada i totalizatorskog imperijalizma. Polis, civitas osnivaju cijelu svoju bit opstanka na krajnjem atomizmu. Grad, prema Ortegi, započinje, najprije, s agoréom, s forumom ili (u Srednjem vijeku i kasnije) s tržnicom, *tout court,* s trgom (Piazzone). Sve ostalo što zatim nastaje, zapaža Ortega, jest samo izlika da se zaokruži agoré, forum ili tržnica. Agoré i tržnica formiraju javnost; one su sredstvo, preko koga javnost vodi računa o «javnoj stvari» (res publica), o «politiji» (politeia). Grko-Rimljanin, kao i građanin srednjovjekovnih i renesansnih republika, traži kako bi se udaljio od polja, od prirode, od geobotaničkog kozmosa. On to čini tako da ograničava prostor zidovima zgrada. Tu se rađa trg. Cijela borba u grčkim gradovima i u Rimu, kao i kasnije u Firenzi, u Dubrovniku ili u Splitu, vodi se između grada (tu Ortega veli: *civitas)* i racionalnog i vegetalnog polja, tj. između građanina (pravnika) i seljaka, između *j u s* i *r u s*. Ovakav grad odbija svako proširenje sebe u četvrti, predgrađa u tzv. s i n i k i z m o s e (skupno ili susjedno življenje). Grad znači nadvisiti i prekoračiti opseg kuće; grad stvara bitnost, koja je veća, uzvišenija i apstraktnija od obiteljske *oikos* (kuća). On prelazi u *republiku* ili u *politeiju,* koje nisu sastavljene ni od ljudi ni od žena, već od građana (civis, politis). Nova dimenzija, koja nastaje u opreci s animalnim i primitivnim odnosima čovjeka. Tako nastaje grad. Država je njegovo proširenje. Ortega tvrdi točno, da je cijela mediteranska obala dokazala spontanu tendenciju prema ovakvom tipu država, koji se u osnovi oslanja na grad. Italija sve do XIX st. nije uspjela nadvisiti državu-grad; Španjolski Levant ostao je uvijek, još i danas, odan svom kantonalizmu i svojoj regionalnoj tradiciji.

Ova elegantna analiza grada, kakvu je dao Ortega y Gasset, a koju smo mi prenijeli u glavnim potezima, služeći se autorovom originalnom terminologijom, leži u osnovi i u početku svakog tumačenja Mediterana i njegovih fragmenata. Ona je zajednička svim mediteranskim dijelovima. Ona se osjeća jednako živo u Ateni V st., u republikanskom Rimu, u Firenci za Mediciâ, u Dubrovniku za Gundulića (ili prije), u Splitu za Tome Arhiđakona. Kulturna i psihološka osnova Dalmacije ne može se predočiti drugačije nego kroz presjek gornje analize. Bit dalmatinskog kampanilizma i regio-

[15] J. Ortega y Gasset, *La rebelión de las masas,* izd. Revista de Occidente, Madrid, 1930.

nalizma, koji se budi još i danas, izražena je sva kroz formaciju dalmatinskog grada. Ovaj dalmatinski grad, više od toskanskih ili provenselskih gradova, živ je svjedok psihološke i kulturne jedinstvenosti mediteranskog grada, komu on pripada i usprkos stanovitim arhitektonskim i umjetničkim individualnostima (s potpunom etničkom razlikom). Municipalna vizija života održavala se konsekventno na dalmatinski grad, koji je nastojao povući duboku crtu ili zapravo kineski zid između svoga geopolitičkog opsega i pozadine. Dalmatinski grad formira agoré, okruženu palačama, ne zna za sinikizmose, koje nastoji neprestano kroz stoljeća održavati u daljini; ograđuje se svojim elegantnim zvonicima (kampanilima), tim vršKom gradske i municipalne slobode i nezavisnosti. Cijela duhovna i sociološka drama dalmatinskog grada sastoji se stvarno u borbi sinikizmosa za osvojenjem agoré i, eventualno, zvonika. Od Grgura Ninskog do «puntarstva» naših narodnjaka prošloga stoljeća, rus, sinikizmos, seljak, težak, simbolički *crvena kapa* teži intenzivno, muskulozno, napeto i nasrtljivo za tim da osvoji grad, da mu poruši zidove, da ga pomiješa s pozadinom i da ga izjednači sebi. Razlike u borbi *rusa* hrvatskog težaka protiv grada velike su. Kad Slaveni dolaze na Jadran, oni ulaze u gradove. Kao i cijela zapadna Evropa, sve do X stoljeća nalaze se u potpunom moralnom političkom i duhovnom pomaku. Posebno je otsutan Rim s novolatinskim svijetom, koji nije još formiran. Slaveni ulaze u gradove, sporazumijevaju se s ostacima Romana i, uglavnom kroz cio Srednji vijek, poprimaju oblik zapadnog srednjovjekovnog načina života (Karaman, str. 57). Ali oni se ne nameću, nego samo u prvim časovima hrvatskog Kraljevstva novom srednjovjekovnom mediteranskom municipalizmu. Oni ga, zatim, prihvaćaju. Međutim Slaven pritištava grad; on ga prenosi u dramatski dualizam koji završava pobjedon «crvene kape» sredinom XIX stoljeća, kad seljački element likvidira ostatke municipalne prošlosti, koja se uspjela oduprijeti socijalnim pobunama prije i poslije Revolucije. S pojavom «crvene kape» na trg, dalmatinski grad izgubio je svoju regionalnu osebujnost, da bi se priključio toj širokoj i općoj hrvatskoj narodnoj kulturi. Težak ga je pomiješao konačno s pozadinom, izjednačio i definitivno *pohrvatio* odnosno poseljačio, nametnuvši mu svoja pravila života, koja su dijametralno oprečna s onim, na kojima je dalmatinski grad živio od XIII stoljeća nadalje. I danas, dok mi polazimo uzduž dalmatinske obale, kao i kroz srednjovjekovne toskanske ili španjolske i provencelske gradove, doživljujemo u sebi nostalgiju za ovim zvonicima, za ovim starim, rastvorenim gradskim vratima (koje nam kao u gradu Siena i srce pružaju), za napuštenim trgovima i ložama, na kojima se sunčaju prosjaci, osjećajući duboko, da je velika drama završena te da je pozadina absorbirala grad, država srednjovjekovnu komunu, privredni i politički centralizam, kulturni i atomistički

regionalizam s cijelom njegovom tradicijom. Ova pojava, uglavnom, jednaka je na čitavom Mediteranu, s tom dubokom razlikom, da formacija državnih skupina u raznim mediteranskim zemljama nije uvijek vremenski paralelna, a ni politički isto tako jednostavna. Kod novolatinskog svijeta na Mediteranu proces je vrlo oprečan. On slijedi uglavnom formaciju narodnog jezika. Iako, međutim, ni tu formacija jezika i gramatike ne znači i političku formaciju, kako bi to želio Leonardo Olschki.[16] Francuska je najprije uspjela totalizirati regionalizam i iskonstruirati svoje jedinstvo, komu se pokorava i Provence. Italija je mogla ostvariti politički ono, što je Dante izvršio u jeziku, tek početkom XIX stoljeća; regionalizam u nje ostaje neprestano živ sve do fašizma, koji ga, konačno, briše. Španjolska se, naprotiv, prije formira u državu, ali zato ne uspijeva ni do danas riješiti problem svojeg regionalizma. Problem kastiljanstva i katalonstva ostaje vječnim tragičnim problemom krvave španjolske nacionalne i državne drame. Dalmatinski regionalizam, koji se od Tommasea, a posebno od onih, koji su htjeli biti izabrani nosioci Tommaseove ostavštine i pretvoriti stvarno u dalmatinsko *autonomaštvo,* koje je obojeno izrazito talijanskim nacionalističko-iredentističkim tendencijama, ali ono se gubi i nestaje u velikoj pobjedi hrvatskog puka. Ovaj hrvatski puk ruši zidine između grada i sela, prelazi barijere između sinikizmosa i tržišta i stapa grad sa zaleđem. Ali s ovim svojim naporima, on ne postizava onaj učinak koji je postignut drugdje, zato što njegovo zaleđe nije uokvireno u granice njegove nacionalne države, već inozemnih državnih kombinacija. *Autonomaški* duh živi i nadalje u gradu, u krugovima jedne manjine, koja čuva još uvijek (ali najdalje do 1918.) stare venecijanske balkone, govori talijanski Goldonia, Metastasia i dvorjanika, a ne talijanski Mazzinia i Pelica te velikih liberala talijanskog Risorgimenta. Autonomaška elita u prvoj svojoj fazi, u vremenu Tommaseove i Nodilove polemike, odlučno je autonomistička; ona polazi s gledišta Tommaseova, tj. da Dalmacija pravi zasebnu cjelinu, koja može biti slavenska, pa čak i srpska, ali nikako hrvatska, a koja je u biti latinska. Tommaseo precizira pojmove i definira je mediteranskom. Tek kasnije ovaj autonomaški pojam razdvaja se i pretvara u talijanski. Autonomaški element drži u rukama vlast, kapital, živi u papirnatoj iluziji izvještačene kulture, poput našeg dalmatinskog intelektualca. Borben je i otporan protiv «vertikalne najezde barbara», koja naglo raste... Ovaj element (koji je nekad bio osnovom sjajnih municipalnih borbâ po dalmatinskim gradovima) predstavljajući vlast pod gotovo svim stranim dominacijama, stvara, tokom stoljeća, tipičan politički mentalitet koji odgovara općim namjerama svih režima. Taj mentalitet postoji gotovo svugdje na Medite-

[16] Lj. Karaman, *Dalmacija kroz vjekove,* izd. Jadranska straža, Split, 1934.

ranu; u svim gradovima. Teofrast ga je determinirao u naslovu jedne knjige, od koje nam je ostao, na sreću, samo naslov, koji sve kaže: *«Politički pros tus kerus»*. Politika, koja je upriličena prema svakom vremenu. Posebni mediteranski politički realizam, koji je u raznim etapama vladao gotovo u svim mediteranskim gradovima. Politika opredjeljenja prema raspoloženju vremena. Politička načela gube svaku vrijednost pred raspoloženjem vremena iz jednog jedinog cilja, da se ostane na vlasti ili u dodiru s vlašću. Epoha Macchiavellia i Guicciardinija u Firenzi, kao i po cijeloj Italiji; epoha Giordana Bruna i Galilea veliki su primjeri formiranja ovog mentaliteta. To su vremena, kad slobodarski i demokratski duh starih republika opada, kad se gradske strasti sa svojim krvavim borbama «stišavaju» pod vlašću oligarhije, teokracije ili tiranina. U nas inozemni režimi stvaraju takav Teofrastov ili Macchiavelliev poseban tip «političara za sva vremena», koji od venecijanske dominacije preko austrijske traje još i danas, klanjajući se i služeći s isto toliko odanosti i pažnje sadašnjoj vlasti, kao što su njegovi predhodnici služili i klanjali se venecijanskoj i austrijskoj eksirciturі. Ovaj Teofrastov mediteranski političar, koji se formirao u gradu, može iskonstruirati svoju politiku do one doktrine, koju mi danas zovemo temporiziranjem. Suvremeni Grk, današnji Talijan, Dalmatinac, koji živi u gradu i koji surađuje s vlašću, svi oni temporiziraju, griju se na suncu vlasti i surađuju s njom, pa ma kakva ona bila.

Politika grada je vrlo kompliciranа. Unutra: ona je mogla u svojim najljepšim trenucima stvoriti Rousseauovu demokraciju. Građani su mogli osobno voditi računa o svojoj *res publica* i odlučivati i zaključivati o svojoj sudbini. Izvana: politika grada je bila i u najboljim trenucima uvijek bliža Macchiavelliu nego li Rousseau, da ne govorimo Platonu. U našem sklopu mediteranskih odnosa Dubrovnik nam je ostavio svakako najzagonetniji primjer mediteranskog temporiziranja, odnosno Teofrastove politike vremena. (Bit će, možda, vulgarno ovdje iznijeti pitanje «sedam zastava» «sette bandiere», ali je samo tako, s toliko zastava i s toliko jezika, Dubrovnik mogao ostati neovisan i slobodan). Politika grada stvorila je, na taj način, u svojim unutrašnjim i vanjskim odnosima, dominantnu klasu profesionalnih administratora i diplomata, koji su, slijedeći Teofrastovu politiku: u sporazumu sa svim vremenima, ostali dragocjen element svake vlasti. Ovoj klasi pridruživali su se i pogospođeni (polatinčeni) barbari i svi oni, koje je gradska politika i more naučilo voditi više računa o kompromisu i o sporazumu.

Grad iz Periklovih ili čak i Demostenovih vremena, grad srednjovjekovnih republika, «mrtvi grad» trubadura, duždeva, oligarhije, teokracije, velikog i malog vijeća, grad građanske slobode i civičke snošljivosti kroz oscilacije relativno smione demokracije, grad koji

se u sumraku, okružen starim, olinjalim i porušenim zidinama sav, sa svim svojim palačama, okuplja oko svoga zvonika, iščezao je i nestao svugdje po Mediteranu, poput daleke i izmišljene utopije. U samoćama ovih gradovâ (koje su suvremeni pjesnici i feljtonisti nazvali «mrtvima») živi još jedna duša velikog anakronizma s dalekim tragičnim udaljenostima, koje je iskustvo posljednje pomaknutosti pretvorilo u humor, u sarkazam i u ironiju. Uz staru arhitekturu, na izlinjalim pijacama, zaključan u oronulost starih, istrošenih palaca, umire jedan stari svijet gradske «citadinerije» ili buržoazije, koji je dopro do Metastasia dvorjanina i prkosio Revoluciji. On osjeća u agoniji nemogućnost povratka i zatvara posljednje razvaljene «škure» (žaluzije) sa starih balkona, da ne vidi ni sunce, slušajući samo otkucaje starih satova, koji noću odgovaraju ponorom grada, kao strašni avetinjski glasovi vlažne i nepomične propadljivosti. *«Pod teretom stoljeća»* ovi su gradovi zamrli, iščezli u svojoj biti i u svojoj povijesnoj bitnosti. Oni su se danas uglavnom stopili sa zaleđem. Sinikizmos je neosporno odnio pobjedu nad trgom; njegova se uloga iskristalizirala. Donoseći sa sobom čistu seljačku krv ili srce puka, sinikizmos je nametnuo gradu u svim odlučnim trenucima svoj biljeg krvi i duše. Oznaku Splitu ne daje još od Narodnog pokreta splitski trg, već Lučac i Varoš, ova dva njegova krupna sinikizmosa, koja udišu iz svojih zdravih pluća razboljenom gradu onaj zdravi zrak i svoj jaki temperament. Ortega y Gasset je kazao, da je sinikizmos kao urbanistički i psihološki oblik čovječjeg naseljavanja maloazijskog podrijetla. Sinikizmos se preseljava u grad, ali kako on dolazi iz zaleđa, iz krajolikâ, iz *rus-a*, on pomalo dominira gradom i absorbira ga, ubrizgavajući mu svoju krv, svoju volju, svoj temperament i svoj značaj. Sinikizmos je produkt starih azijskih civilizacija, koje su u njemu formirale i ukrotile velike razularene barbarske horde. Sinikizmos neprestano ruši moralnu i političku harmoniju grada, nivelirajući ga trajno s cjelinom i s pozadinom kojoj biološki pripada. Kolikogod sinikizmos, kao vječna antiteza grada, kroz stoljeća surađivao s gradom i kolikogod je grad već stoljećima ispunjen stanovništvom njegove krvi, sinikizmos osjeća, da se u memli istrošenih prelata, na trgu juridičke dijalektike izgubio njegov čovjek, koga je on neprestano morao buditi, buniti i izdržavati. Sinikizmos je u svojim granicama stvorio svoje pitoreskne trgove s crkvama, ispjevanim legendama, izgradio bunare, podigao «štandarce», bunio se i krijepio svoje «puntarstvo», dok je grad paktirao, sporazumijevao se, prihvaćao i popuštao... Ovaj dualizam traje neprestano. Grad je i danas u biti sav sastavljen od elementa koji neprestano pridolazi, ili iz zaleđa ili s otoka; dakle iz elementa, koji je danas jedinstven i oponira sinkizmosu. Međutim, sinikizmos kroči neprestano naprijed preko arhitekture, nasuprot linijâ, buntovno, nasrtljivo osjetljiv na svaku novu ideju, na svaki

nov ideal, koji mu iz doline dolazi, iz daleke doline, koju on osjeća, predosjeća kao antigradsku svoju pradomovinu. Krivica je u gradu. Grad nije nikada htio formirati od stanovnika sinikizmosa građanina; on ga je volio uvijek označavati varošaninom. Grad se ograničava na stanovitu klasu, koja se neprestano smanjivala i koja se neminovno iživjela. Grad je, zatim, bio poplavljen otočanima. Otočanin znači more, levant; kod kuće na otoku, pobuna, revolt, bodulstvo, čakavština, a u gradu: kompromis, iskustvo, paktiranje, majstorstvo i nastavak gradske tradicije, koju sinikizmos ne trpi. Tip «gospodina», koji je sinikizmos susreo u inteligenciji ili u trgovcu, koji su došli s otoka ili iz Zagore, bio mu je odurniji od staroga «šjora» ili «gospàra». Osjećao je tragikomediju kopije. Sâm je relativno malo producirao inteligenciju, i ta je inteligencija uglavnom išla usporedó s njim po temperamentu, odbacujući kompromis. Ni ona, kao ni on, nisu htjeli stopiti novopridošle s gradom i da postanu jedno tijelo. Ono što je sinikizmos stvorio, to je tip obrtnika, posljednji trag srednjovjekovnih municipalnih obrtnih artizana, «artišta», kako ih u Splitu zovu, koji je u dodiru sa strojarstvom iščeznuo, kao zadnja uspomena na ovaj stari svijet. Sumrak opstanka i malog posjednika, koji su po svom osjećanju bili jedini najbliži mentalitetu sinikizmosa, predstavlja, bez dvojbe, najtugaljiviji završetak ove velike drame umiranja municipalnog grada. Ovaj obrtnik, koji je negdje bio avangarda društvenih napora, nije poput stare gospode pasivan u svom umiranju. Mlad i zdrav, pripadajući etnički svom zaleđu, mali obrtnik se sljubljuje ponovo s duhom i tijelom sinikizmosa, te skupa s njim obnavlja svoje puntarstvo i obara posljednje ostatke kampanilističkog individualizma u sveobuhvatnom elanu seljačkog kolektivizma. Iščeznućem starih tipova, pomanjkanjem humora, umirenjem obrtničkog staleža i njegovih životopisnih kongregacija i korporacija, smrt ovih naših gradova postaje kompaktnija u svojoj melankoliji i u svojoj tuzi. Svugdje uzduž ove magične vrpce, koja vezuje mediteranski elipsu, nestaje posljednji tip mediteranskog grada: grada *kvalitativnog*, od koga nam danas preostaju vanjština, turizam i nostalgija za nekadašnjim.

*«Sur les maisons des morts mon ombre passe»**
Paul Valéry

(1936.)

* Iznad kuća mrtvacâ prolazi moja sjena.

IV

DALMACIJA U SREDOZEMLJU

POVIJESNA i znanstvena saznanja, koja su se i u nas razvila u velikoj mjeri, dozvoljavaju nam da već jedamput postavimo problem naših, ali bitno naših esteskih vrjednota u odnosu prema mediteranskoj kulturi i civilizaciji. Ovo je pitanje, uz sva otkrića, koja je učinila u zadnje vrijeme naša nauka, vrlo teško i komplicirano, i to, uglavnom, zato, što postoji mnoštvo predrasuda, koje ometaju čistoću obzorja.

Najprije, postoji nacionalni moment koji se posve preživio, jer on uvijek umije izići u cijeloj svojoj elementarnosti, kadgod se ovakva diskusija pojavi. Postoji, zatim, zbrka u osnovnom prosuđivanju umjetničkih vrijednosti, bez čega nema sporazuma i bez čega nema mogućnosti utvrđivanja jednog suda. Estetska ili duhovna vrijednost djela, jedne osobe i čitave jedne sredine nema nikakvog intrinsečnog (unutarnjeg, dubokog) odnosa s njihovim ekstrinsečnim (vanjskim i izvanjskim) vrijednostima. Ako Marko Marulić pjeva svoju «Juditu» «u versih rvackih», to je od utjecajne ekstrinsečne vrijednosti najprije za samu činjenicu što on intelektualac, sav nadahnut latinskim duhom osjeća duboku potrebu da se izražava jezikom naroda, koji je njegov, a od koga su ga udaljili inozemni utjecaji. U okviru razvoja naše književnosti to predstavlja jezičnu i kulturnu renesansu; u odnosu prema intrinsečnim i bitnim estetskim vrjednotama originalnog nadahnuća, ova je pozicija bezlična i neutralna. Dalmatinska literatura ima svoju značajnu i ogromnu povijesnu vrijednost u okviru naših unutarnjih duhovnih, kulturnih, lingvističkih i etničkih odnosa, ali ona ima u sebi vrlo malo iskrene, neposredne i nove inspiracije, onoga što neko djelo čini umjetničkim. Literatura literata, purista, moralista i aristokrata ostala je i u tom potpuno vjerna svojem talijanskom uzoru. Talijanska literatura, književnost je akademije, škole, humanizma, gdje je i poezija zavisila od kulture ili od filozofije i gdje je život ostajao duboko u pozadinu ispred književnih problema. Sasvim suprotna od francuske ili španjolske književnosti, talijanska književnost, iako i ona neolatinska, ne daje ni «Pjesmu Rolandovu», ni «Cida», već «Divinu Commediu», koja je *ancilla teologiae*, pjesma velike kulture, u kojoj su izvori poezije gotovo uvijek u logičkoj koneksiji s izvorima misli. Talijanska književnost odbija romantizam fantazije. Dalmatinski literat, i kad se nije slijepo držao uzora, nosio je u sebi jasnu i preciznu viziju ovako intuiranog umjetničkog djela. Marko Marulić, koji je u biti bio moralist, pjevao je svoju «Juditu» s te pretpostavke. Skupa s njim gotovo cijela dalmatinska književnost proizilazila je iz humanističke i uopće školske i akademske pret-

postavke, stvarajući svoja djela. Ona je, na taj način, služeći se hrvatskim jezikom, izvela smione podhvate mogućnosti izražavanja u našem jeziku. Ova literatura ostaje nedvojbeno značajnim povijesnim svjedočanstvom naše etničke svijesti na obalama Mediterana, naših neprestanih i stalnih napora da izgradimo vlastitu duhovnu i političku individualnost. Ali je njena intrinsečna umjetnička vrijednost beznačajna i bez veće vrijednosti u sklopu estetskih originalnih vrjednota mediteranske kulturne i umjetničke strukture.

A. Haler, i ako se ne varam Torbarina, ali posebno u nas Haler prvi je postavio ovaj problem estetskih vrijednosti naše stare dalmatinske književnosti kroz primjer njegove analize Gundulića.[17] Iako službeno još ne proučena njegova teza (koja se drži Crocea), danas je prihvaćena. U povijesti dalmatinske umjetnosti stvari su išle drugačije. Uz one, koji su isticali nadmoć naših originalnosti iznad talijanskih, i one (jer postoji i takvih), koji su nijekali svaku originalnost, Lj. Karaman uspio je pronaći sredinu: objektivnu, vidovitu i stvarnu. Oslobođen nekih obzira i predrasuda stranih čistoj umjetnosti, koja je jednaka svugdje u dobroj pjesmi u povijesnom napisu kao i u arhitektonskom, slikarskom ili kiparskom djelu (pa, mada se služi suprotnim ekstrinsečnim sredstvima), Karaman je postavio pravu mjeru kroz koju se može impostirati problem naše umjetničke individualnosti u odnosu prema jačim mediteranskim sredinama, s kojima je dalmatinski stvaralački mikrokozmos bio u uskom dodiru i suradnji. Termin, koji je Karaman postavio da označi individualnost naše plastičke umjetnosti, jest «provincijske» osobine. — «Umjetnost — veli Karaman u svojoj *Dalmaciji kroz vjekove* [18] na našem primorju ostaje ipak u okviru provincijske umjetnosti, kojoj razvoj određuju utjecaji velikih vanjskih središta i oblasti. Ova konstatacija — nadodaje — ne smanjuje vrijednost dalmatinskih spomenika. U karakteru provincijske umjetnosti — zaključuje — zapravo je njihova privlačnost i njihova originalnost» (str. 99). U Karamana problem naše umjetničke originalnosti postavlja se neprestano, kad govori o nacionalnom značenju pleternica, o «provincijskom» značenju predromanskog i romanskog stila, ili dok analizira «dalmatinsko-venecijansku» gotiku.

Uz ovaj element, Karaman uviđa sasvim ispravno to, da je izraz dalmatinske kulturne i plastičke strukture «opća južnjačka, mediteranska i opća primorska crta», koja se ističe u svakom dodiru s Dalmacijom i njenom biološkom i psihološkom fizionomijom. Talijanska književna i umjetnička struktura utjecala je neposredno i snažnije zato što je Dalmacija graničila s Italijom. Kad bi na mjestu Italije bila Provence ili Španjolska, utjecaji bi bili jednako nepo-

[17] L. Olshki, *Struttura spirituale e linguistica nel mondo neolatino*, izd. Laterza, Bari, 1935.

[18] A. Haler, *Gundulićev Osman*, izd. Geco Kon, Beograd, 1929.

sredni i mi bismo umjesto moralista u našoj književnosti imali, možda, mistike, a utjecaj Calderona bio bi više u skladu s našom urođenom slavenskom melankolijom od knjiškog i akademskog objektivizma nekih talijanskih utjecaja. Ono što je bitno, a to je vješto osjetio i Karaman, to je, da je dalmatinski Slaven, odnosno Hrvat, u ilirsko-helensko-romansko-bizantinsko-renesansno-humanističkom kompleksu, kroz koji se on morao boriti, trgati, dovijati ili surađivati, uspio iskonstruirati i izgraditi *grad:* formirati se u dodiru s najpogibeljnijim utjecajima bizantinsko-latinskog svijeta, te uz to sačuvati svoju etičku i unutarnju individualnost. — «Simbijoza slavenske krvi i kulture sa zapadnjačkom, latinskom civilizacijom jest najznačajnija crta prošlosti istočne obale Jadrana; neka se s historijom našega naroda u Dalmaciji usporedi historija drugih naših krajeva, u kojima su ostaci antikne civilizacije bez pardona i bez traga bili uništeni» (str. 37). U Južnoj Srbiji pa čak do zadnjih krakova Svete Gore, slavenski je umjetnik u dodiru s bizantinskim duhovnim strujanjima gradio, slikao i stvarao, ostavljajući gotovo svugdje traga svojoj individualnosti. Jednog dana u Hilendaru s dubokim suosjećanjem zadovoljstva osjetio sam ovu analogiju naših stoljetnih napora u borbi i u suradnji s dva suprotna svijeta na dva ugla Mediterana, koju je narod barbara, ratara i seljaka sjajno izdržao. Govorio sam tada: «Najznačajnija vrijednost Hilendara sastoji se svakako u tom, što on na ovom bizarnom dijelu svijeta, u tuđoj kulturnoj sredini, predstavlja uzvišeni napor jedne rase, koja je u svojim vitalnim težnjama prodirala i preko svojih granica, sudjelujući svojim elanom u odlučnim časovima stranih civilizacija. Dva Juga: jedan prema Istoku, a drugi prema Zapadu, jedan ovdje na Atosu, u Solunu, u Carigradu, drugi u Veneciji, Padovi, Rimu i Ankoni, unosili su u dva oprečna duhovna svijeta svoje prve stilske individualnosti, svoje prve spoznaje o fantastičnom svijetu duha». Ova naša prisustva u ovim dvjema komponentama mediteranskog svijeta, od koga smo prihvatili osnove naše vizije života kroz religiju, kroz kulturu i kroz civilizaciju, pa ma kolikogod ona bila ograničena, osnovna i provincijska, ona su dovoljno jaka da označe naše prisustvo i našu otpornu individualnost na ovim rubovima mediteranske elipse.

P. Skok u svome *«Dolasku Slavena na Mediteran»*,[19] kroz presjek lingvistike daje čitavu dramu ovih slavenskih napora za održanjem. Problem je svestran i bitan. Dalmatinska duhovna struktura pripada Mediteranu. Između mediteranske Grčke i Dalmacije postoji povezanost kroz Mediteran, Epirska odnosno kontinentalna Grčka ulazi u sklop Balkana. Duhovna i kulturna zajednica Balkana nije nikada postojala. Duhovno Balkan vegetira u odnosima dubokih

[19] Dr. Petar Skok, *Dolazak Slovena*, izd. Jadranska Straža, Split, 1934.

tragičnih suprotnosti. *P a x bizantina i p a x turca* bile su dvije velike etatističke zamisli, lišene svake duhovne i privredne zajednice. Balkanski pakt — u istom redu ideja kao izraz političkog realizma — ne predstavlja niti u snu njegovih osnivača ostvarenje neke slavenske solidarnosti (o čemu govori P. Skok na str. 259); on je rezultanta političkog kategoričkog imperativa, nametnutog političkim imponderabilijama i čitavim sklopom kontingentnih političkih potreba koje ne ulaze u okvir duhovnog jedinstva. Dok politički Balkanski pakt predstavlja potpuno ostvarenje političke mogućnosti, dotle ista politička suglasnost prenesena na kategorije duha ne postoji, iščezava i nestaje u krajnim suprotnostima mogućnosti. Skok govori o dolasku Slavena na Mediteran. Sudbina Slavena u Grčkoj, posebno u Moreji (na Peleponezu) nije još dovoljno proučena. Naši povjesničari i lingvisti trebali bi obići peleponeske samostane — prije nego što nestanu u monaškom nehaju — i pročitati samostanske kronike o dolasku Slavena. Skok je nabrojio nekoliko desetaka slav. imena na Peleponezu. On je zaboravio Visoku (planinu) kod Agije Lavre, u srcu Moreje, ispod koje je planuo prvi grčki ustanak protiv Turaka; nije spomenuo Varasovu (planinu) poviše Misolunghia, gdje se Byron iskrcao da se bori za slobodu Grčke. Sva Moreja, srce suvremene Grčke, u kojoj se koštunjava Dalmacija osjeća na svakom koraku, isprepletena je slavenskim tragovima.

Kostis Palamas je to lijepo potvrdio u svojoj «Himni vjekova»:

«I Slavena vihor, koji odjekuje u imenu
Što nam na usta dolazi,
S mlijekom majke koja nas je dojila»

(Himna vjekova)

Prisustvo Slavena u srcu *Romejske* Grčke (Romeios i Romeios dva su različita pojma: Romeios, kad se izgovara «Romejos», znači Rimljanin; «Romeios», kad se izgovara «Romijos», znači Grk iz evropske Grčke za razliku od Grka iz Male Azije i Carigrada). Ono je moralo izazvati bjesomučnu i ekspeditivnu reakciju grčkog svijeta zato, što se Bizant osjećao u punoj snazi. Moreja je već tada surađivala s Bizantijom. Mistra (poviše Sparte) može poslužiti dokazom; Menemvazija još prije. Helenstvo nije moglo dozvoliti da se u središtu Grčke uspostavi jedan element, koji bi značio da domaći element bude u manjini. Naprotiv, na Zapadu situacija je drugačija. Rim je do X stoljeća gotovo odsutan i izgubljen. Formiranje duhovne i lingvističke strukture novolatinskog svijeta u gramatiku, u samostalno umjetničko stvaranje, formiranjem gradovâ ili država ide vrlo sporo i s neobično intenzivnim dramatskim zbivanjem. Leonardo Olschki u svojoj sintetičkoj viziji formiranja ove

duhovne i lingvističke strukture novolatinskog svijeta upozorava indirektno na sve momente, iz kojih se vidi, da je pozicija Slavena u Dalmaciji bila neosporno lakša. Zatim u Grka postajao je i živio neprestano njihov iskonski, dualistički problem. Grci su uvijek vodili politiku ekspanzije na području Male Azije. Oni su na tom području dolazili trajno u sukob s Azijatima, najprije s Perzijancima, zatim s Avarima, sa Slavenima i, konačno, s Turcima. Maloazijska obala predstavljala je u određenim epohama najviše uspone helenske civilizacije. Ali Grci su računali i sa zaleđem. Moreja s otocima trebala je da ostane *grčka,* inače je prijetila stalna opasnost da ova otporna rasa ostane bez zemlje. Slaveni u srcu Grčke mogli su poslužiti kao biološko ojačanje rase, ostaviti traga u imenu gora i livada, pomiješati se s krajolikom, ali je biljeg morao ostati grčki. Na dalmatinskim obalama Romani su prepušteni sebi i oni se sporazumijevaju sa Slavenima sve dok Hrvati, sagradivši grad, ne stvaraju svoje samostalne države, ne vode svoju politiku, ne traže svoje zasebne «pravice» u okviru organizacije Katoličke crkve, jednom riječju, ne postaju odlučan element pred vratima papinskih i venecijanskih interesa.

Slučaj Dubrovnika je jedinstven. Dubrovnik je osjetio mediteransku razjedinjenost i slavenske podvojenosti i, dok je duhovno sav okrenut Zapadu, dotle trgovački surađuje i s balkanskim zaleđem. Grad velikih veza, sporazuma i saveza, Dubrovnik, u svojoj geopolitičkoj i duhovnoj biti ostaje svakako najveći uspon, do kog je dopro Slaven u svojoj simbiozi sa zapadnom i s istočnom mediteranskom civilizacijom. Dubrovnik je takav u savršenstvu kao diplomatska igra i kao forma mentis, izražena kroz vanjski izraz grada, ali ne isto tako savršen i kroz unutarnju formaciju čovjeka. Dubrovnik je grad velikih skeptika i duhova izgriženih od humora. Guicciardini je u Dubrovniku kod kuće, a to znači da je Dubrovnik, u biti, grad koji iznad individualnog i osobnog morala izdiže prije svega načelo «raison d'état». Slaveni su, bez dvojbe, kroz Dubrovnik dostigli vrhunac svoje političke vještine, do koje nisu uspjeli popeti se hrvatski kraljevi svojim državnim koncepcijama, niti ostali dalmatinski gradovi.

Ali i usprkos ovim suprotnim shvaćanjima političke borbe, koja se manifestira u poziciji Dubrovnika prema ostalim gradovima i prema ostalom Slavenstvu, drama hrvatskog izdržanja, njegove duhovne manifestacije na Mediteranu nastavlja se. S Ivanom Meštrovićem, dalmatinska umjetnost razvija okvir svojih provincijskih granica i prelazi kao samostalna i individualna na viši plan općeg svjetskog stvaranja. Meštrović proizilazi iz analognog sklopa iz koga su nastali Buvina, majstor Radovan i Juraj Dalmatinac; on je u logičnom kontinuitetu likovnih mogućnosti, kojima se najpreciznije i najspontanije izražava mediteranski umjetnički genij. Situa-

cija, u kojoj se nalazi mediteranska plastika u trenutku u kom se pojavljuje Meštrović u Rimu, nije jedna, ali u toj situaciji pred tom rafiniranom zapadnom elitom Meštrovićev umjetnički izraz, njegovo postizanje oblika i njegova neobičnost zahvata izazivaju uvjerenje o porođenju jedne izvanredne umjetničke fizionomije. Meštrović pred duhovnu elitu Rima, koja je već dva — ako ne i tri — stoljeća izvan sinteze i u dekadenciji, istupa s izgrađenošću umjetnika, čiji su preteče nekoliko stotina godina živjeli okovani u nemoći da pronađu izraz i da se uspnu iznad provincijalizma. Ivan Meštrović nije došao iz grada, kao ni Michelangelo, kao ni Giotto, kao ni Verocchio, ali on je osjetio harmoniju grada, i napore, koje su morali učiniti oni koji su gradili naše trgove i naše zvonike. Ne mislim na Meštrovićeve književne inspiracije; ono što mi se čini u njegovoj umjetnosti bitnim, to je dalmatinsko sudjelovanje u mediteranskoj umjetnosti, s njim je uzneseno na individualno i samostalno doživljavanje umjetničkog djela i njegova rješavanja. Nezavisno od naših nacionalnih konsideracija, Meštrovićevo umjetničko djelo realizira originalne intrinsečne estetske vrijednosti, da ono vrijedi kao *umjetničko djelo* samo za sebe, oslanjajući se na značajkama kraja u kom je niklo, kao što Michelangelo osjeća bregove svoje Toscane. S Meštrovićevim umjetničkim djelom problem dalmatinske i hrvatske duhovne i umjetničke samostalnosti u odnosu prema zapadnom Mediteranu riješen je: dugački i neobično naporni umjetnički kontinuitet stigao je do svoje sinteze. Ova se činjenica kombinira s ostvarenjem naše državne cjeline; ona nedvojbeno ima i unutarnjih duhovnih i materijalnih razložnih veza. Ali kakvegod one bile, Dalmacija, kao kompaktni dio državne cjeline, ulazi neizbješno i u sferu njenih političkih kombinacija i realizacija, ali ostaje duhovno povezana sa svojim zapadnim mediteranskim duhovnim utjecajima, s kojima ona prometuje, živi i učestvuje već tisuću godina i među kojima ona poslije Jeronima, Tommasea, Boškovića i Meštrovića predstavlja višu zajednicu duhovnih odnosa i duhovne suradnje. Protivna svim «jadranskim idejama», koje donose sa sobom miris potonulih galija, upropaštenih «mare nostrum», uponorenih «megali idea» (Grčka s pet mora), hrvatska dalmatinska duhovnost, kako se ona izrazila kroz svoja najbolja imena, govorila je gotovo uvijek duhom, slovom i izrazom, odbijajući od sebe svaku formu imperijalističkih podviga. Dalmacija ne će ništa izgubiti, ako i danas ostane u svojoj tradiciji duhovnog poslanja: svijetleći na čovječanstvo svojim duhom, svojom riječju i svojim izrazom.

V

BUDUĆNOST MEDITERANA

GROF Keyserling u svom eseju raspravlja problem *«O budućnosti mediteranskih civilizacija»* (1935.). On tvrdi, da su u zadnjem nizu desetljeća, ako ne i čitava stoljeća, duhovne snage Mediterana potamnjele, ali da se, u zadnje vrijeme, u Latina, u prvom redu u Talijana i u Španjolaca, kao i u Grka i u Portugalaca, osjeća buđenje senzibilnih duhovnih snaga. Buđenje ovih snaga nagovještа, da bi «mediteransko čovječanstvo moglo, dakle, igrati jednu ulogu preporoda, kao što nikada prije nije igralo». Za Francuze Keyserling veli, da se oni sve to više sa sjevera povlače na jug, te da od srednovjekovnog francuskog *«nordizma»* ostaje vrlo malo. Valéryeva funkcija mediteranskog duha obuhvaća bit suvremenog francuskog duhovnog opstojanja. Unutrašnji razlog ovom preokretu leži, veli Keyserling, u tom, što je od Humanizma pa do sada evropska misao uglavnom bila usredotočena na *«objektivaciju»*, za koju su sjeverni narodi bili posebno nadareni. Kako južni narodi obiluju s elementima senzibilnosti, senzualnosti, emotivnosti, te krajnjeg individualizma, koji leže u osnovi humanizma, to je prirodno, da oni dolaze sada do izražaja.

Zadnja stoljeća bila su — što je najbitnije — rezultat objektivističkih i dinamičkih napora sjevernog kraja, koje je znatno podiglo razinu evropske civilizacije. Keyserling vjeruje da današnja Evropa može doživjeti novu epohu *re-humanizacije* na taj način da se pobuni protiv krajnjeg objektivizma, kao što je to učinila epoha prvoga humanizma. Humanizam je, naime, prema Keyserlingu, nastao kao logična posljedica pobune čovjeka (homo) i pojedinca protiv totalitarizma i protiv objektivnoga. Ova bi nova epoha, prema njemu, trebala biti epoha *«apokatastazije»* bitnih mediteranskih elemenata, koji su se pod teretom stoljetnih pritisaka objektivizma skrili u podsvijesti naše civilizacije te ponovo uskrsavaju pod dojmom čovjeka *(«re-humanizam»)*, osobnosti *(«re-personalizacija»)* i unutrašnjeg života *(«re-intimacija»)*, — «Jasno je — zaključuje Keyserling — da će protagonisti ove nove ere biti ovi civilizirani narodi (tj. mediteranski), koji su najbolje nadareni kao bića senzitivna, sentimentalna i emocionalna, te, prema tomu, po prirodi snažniji, da u zemaljskom životu utjelove one duhovne vrijednosti koje zahtijevaju kao sredstva ostvarenja druge sposobnosti od onih intelektualnih». Mediteranski narodi mogu postati ponovo uplivni u duhovnoj povijesti svijeta, ukoliko su osnove njihove duhovne strukture ponovo postale odlučne u pokretu duha i inteligencije suvremene Evrope. Keyserling izostavlja udio Slavena u Mediteranu; njihovo prisustvo nije nigdje zabilježeno u njegovim predviđanjima. On vidi jednu Ibersku (Španjolsku) epohu evropske

civilizacije zato, što Španjolci imaju u sebi najviše elemenata senzitivnosti i emotivnosti. Međutim, da bi mediteranski narodi uz buđenja ovih elemenata uzmogli izreći svoju riječ, potrebno je da se oni slegnu u sebe, u vlastitu unutrašnjost, te da se izdignu iz svojeg *«himeričkog narcisizma»*, u komu su se nalazili do sada, tako da bi njihov izraz bio opći, svjetski, i, u jednu riječ, *planetaran*. Inače, drži Keyserling, Evropa bi morala iščekivati ovu re-humanizaciju Južne Amerike, pa čak iz Japana ili iz bilo koga azijskog naroda, ali ne od Slavena, kolikogod oni nosili u sebi mnoštvo elemenata, potrebnih za ostvarenje ovakovog preporoda.

Prije nekoliko godina (1930.), u sumraku mediteranskih vrjednota, kad se u Parizu, gradu u kom se usredotočilo žarište cijele mediteranske idejne i duhovne biti, osjećao više nego igdje drugdje sumrak mediteranskog Zapada, ja sam na krajnom rubu Evrope, na domaku Azije, s jednog dorskog vrhunca uz sam Parthenon, gdje je misao dostigla najviše uspone oblika, osjećao, da su ovi krajevi elementi jedne jedinstvene elipse još jedamput pozvani da u životu svijeta izreknu svoje osobno poslanstvo. Vizija mi se krvave i uznemirene Španjolske, sa svim svojim misticima, liricima i prorocima duboke vjere i vječne pobune, prikazivala najviše izrazita i značajna. Osjećao sam, da se danas u Španjolskoj bori aktivistička Evropa s indiferentizmom arapskog Istoka za novu realizaciju duhovnog jedinstva svijeta. Španjolska je uvijek posredovala kroz vlastitu žrtvu kadgod se Evropa naprezala da pronađe sebi jedinstvo. Italija na prekretnici sva treperi i podrhtava u kaosu unutrašnjeg pregrizavanja, rušeći u čudnovatom bijesu povijesne obmane svoje istinsko lice. Grčka mi se u ovom preokretu mediteranskih vrjednota gubila u tragičnom pomanjkanju svoje duhovne sabranosti i umjetničkog mira. Ali i usprkos tomu osjećao sam ,da svi napori njenih žrtvovnih pojedinaca idu stalno u prilog stvaranju novog autohtonog balkansko-mediteranskog helenstva. Svi ovi dijelovi jedinstvene zajednice, zvali se oni Italija, Španjolska, u prvom redu, Grčka, Portugal, Katalonija i Dalmacija, napuštaju rapidno i žive svoju utopističku i iluzijonističku poziciju *«himeričkog narcizizma»*, kroz koji su se oni stoljećima ogledali i nepomični, uspavani i gotovo mrtvi, živeći od svoje tradicije i od svoje prošlosti. Buđenje regionalizma: od katalonskog federalizma preko provencelskog provincijalizma pa do dalmatinskog kampanilizma — paralelno u vremenu i u psihološkoj intonaciji —, probuđenje dijalekata od katalonskog, provencelskog, venecijanskog pa do naše čakavštine, iako je uglavnom pretstavljalo reakciju na totalizatorski unitarizam analognih političkih režima svugdje na Mediteranu, — nosilo je u sebi uglavnom znak nove mediteranske re-humanizacije. Daleko od svih praktičkih i političkih obazrivosti, ovo se pitanje mediteranske budućnosti postavljalo isključivo na platformi čistog spiritualnog i meta-

fizičkog gledanja, koje je nicalo iz osjećanja višeg etičkog suglasja mediteranske duhovne cjeline. Duhovi, kao Miguel de Unamuno, kao Ortega y Gasset, kao Eugenio d'Ors, kao Paul Valéry-Larbaud, Lacretelle, Duhamel, kao Guglielmo Ferrero, kao Benedetto Croce, kao Adriano Tilgher, kao Kostis Palamas, kao Angelos Sikelanos, kao Kostis Uranis osjećaju svojim stvaralačkim naporom ovu tragediju mediteranske osamljenosti i *narcisizma*, koja potvrđuje opstanak zajednice i jedinstvo Mediterana. Kad je prije nekoliko godina jedan čakavski pjsenik postavljao tragično pitanje o tomu: hoće li Dalmacija procvjetati, on je u opsegu dalmatinskog mikrokozmosa izražavao težinu problema, koji već nekoliko stoljeća trga i lomi gotovo sve duhovne mediteranske cjeline. To isto pitanje postavlja svaki pojedinac mediteranske cjeline; ono se nalazi i u srži Keyserlingove zabrinutosti oko mediteranske budućnosti.

S vrškova atičkih brežuljaka, gdje se asketstvo jednog Marulića osjeća poput onoga Svetog Ivana od Križa, u vizijama toplih i plastičkih sutona, koji urezavaju u fantastičnost sofoklovskog i euripidovskog krajolika tragove vječno prisutne tuge, teže i strašnije od svih Edipovih uzdaha i Elektrinih jecaja, susretao sam, u snu jedne mediteranske sinteze,[20] «homerske brjegove Dalmacije» (Tommaseo) i daleke vijugaste zemlje Baskâ, kao i toskanske vedre brežuljke oškropljene botticcelievskom rosom: bez bujnosti napuljske i provencelske flore, s jasnim monoteističkim prizvukom Giottovih stijena. Pričinjalo mi se da sam u ovom vječnom lutanju bez smirenja, zamoren od trenutačnih priviđenja, koje pruža svaka nova slika ovog asketskog i poganskog krajolika, otkrivao tragično i bolno lice naše moderne mediteranske Antigone, koja iščekuje ispraćena turobnim plačem dalekih i nepoznatih Oceanida, zagonetnim i orijentalno-hindustičkim trokutnim potsmijehom Koreja, svoje posljednje i najkrvavije otkrivanje. Antigona je ovdje simbol, značenje, značajka unutrašnjih napora i stremljenja ovih mediteranskih naraštaja, koji vjeruju u mogućnost i u moć novog «plova», kako ga je zamišljao Ortega y Gasset u svojoj reinterpretaciji nestalih Atlantida. Nova obnova Evrope, koja bi se i opet izvršila s mediteranskih obala, na kojima bi i slavenski svijet pridonio svoj značajan prilog. Takav prilog nisu tek zamišljali naši humanisti kroz razmišljanja Pribojevića i Kolumovića, uslijed čega ne i Orbinija, nego i početkom ovog vijeka Mereškovskij, kad je u svojim *«Vječnim Suputnicima»* pridonosio ulogu Rusije svijetu helenskog i latinskog Mediterana. Ali nitko dublje i snažnije nije osjetio taj vječni mediteranski povratak koliko Paul Valéry u onim vječnim stihovima:

*La mer, la mer toujours recommencée!**

(1936.)

* More, more uvijek započimamo!

BIT DALMACIJE U MEDITERANU

(Parce mihi, Domine, quia Dalmata sum)
Sv. Jeronim (apokrifno)

(Megalomania plusquam Dalmatica)
Don Frane Bulić

MOJE su se sredozemne impresije zaustavile na problemu sredozemne cjeline. Ja sam poslije toga doživio čitavu kontroverziju i nekoliko polemičkih osvrta, koji su pokušali oboriti stvarnost. Sve je, možda, bilo preuranjeno, u jednoj sredini i u jednom vremenu, gdje se odavno prestalo gledati i osjećati *sub specie* duha i gdje sve obuhvaća i davi struja političke stvarnosti. Umiješati jedan politički stav, pa ma kolikogod on bio i opravdan, u osjećanje i u nesvakidašnjicu, znači ne moći nikako doprijeti ni do istine, ni do jasne slike o toj stvarnosti. Mi smo u tom pogledu unesrećena generacija, i naša sudbina usko je povezana s trzajima ulice i s imperativom trenutka. Ja sam to predosjećao intenzivno prije nekog vremena u Provence-i na početku španjolskog građanskog rata, gdje se ponovno sudbina Mediterana sve snažnije izjednačuje sa sudbinom Evrope i njene civilizacije. Španjolska je nesumnjivo izložila problem mediteranske cjeline sumnji i opasnosti izdržanja. Sredozemlje je i opet sasvim osvojilo scenu evropskog zbivanja. Moram ponovno ovdje spomenuti Paul Valérya i njegovo postavljanje pitanja. Ja sam ga posjetio, upravo u to krvavo vrijeme, kad sam stazama Provence-e tragao za mediteranskom cjelinom, koju je španjolski građanski rat kidao i lomio. Paul Valéry mi je govorio glasom čovjeka, koji osjeća važnost trenutka u njegovoj projekciji na vječnost.

Osnovna je misao Paul Valérya o stalnoj misiji Mediterana: Mediteran je stroj za pravljenje civilizacija. Nema religija, ne postoje duhovni oblici, niti arhitektonske zamisli, umjetnička rješenja, koja ne bi pod utjecajem mora, obzorja, neba i nekog uravnoteženog odnosa između ljudi i prirode, tvorca i objekta, bila dosegla uzvišenu cjelinu u sklopu Mediterana. Evropska civilizacija, kultura, osnovi cijelog našeg duhovnog i materijalnog života, ne mogu se zamisliti bez neprestanog i stalnog utjecaja Mediterana i njegova blagotvornog djelovanja na sve mediteranske narode. Sve zavisi od njihova prodiranja na Mediteran i od toga, kako i koliko su oni uspjeli ostvariti se na obalama ovog mora. Duhovni položaj Hrvata, uspoređen s duhovnim položajem drugih slavenskih naroda, uzdiže se i razlikuje se baš zbog djelatnosti Hrvata na obalama Sredozemnog mora.

Moje prijašnje bilješke o mediteranskoj cjelini imale su jedan jedini cilj: postaviti i razjasniti učešće Hrvata u razvoju okcidentalnog duha, koji je na Mediteranu igrao neprekidno važnu ulogu. Promatramo li mediteransku cjelinu kroz stoljeća, njen razvitak od vremena grčko-latinske civilizacije do kršćansko-katoličke palingeneze, i kad proniknemo u sav taj niz duhovnih strujanja, mora se zaključiti, da su s ovoga mora potekle najsmionije inicijative duha i da su ovdje na ovim obalama riješene najznačajnije zagonetke razuma i ostvareni najlogičniji zaključci i postignuti najzamašniji elani.

Promatrana ovako, mediteranska cjelina u svojem razvoju, slično svakom razvoju, računa na obilje najoprječnijih suprotnosti i najdivergentnijih kontrastrujanja, i kao takva je u svojem prapočetku izvor ili stroj za stvaranje civilizacija, bez kojih se ne da zamisliti cjelokupna struktura Evrope. Stupanj hrvatske kulture moguće je promatrati upravo u tom bitnom elementu vjekovnog sudjelovanja Dalmacije u oblikovanju suvremene mediteranske, odnosno zapadnoevropske duhovnosti. Okupljanje Hrvata na obalama Mediterana, doba katoličko-latinskog srednjevjekovnog imperijalizma, u sjeni rimskih ruševina, protest Grgura Ninskoga, hrvatski napori u formaciji novolatinskih književnosti, u kojima riječ i jezik nepoznatih pastira pokušava ostvariti forme i sadržinu umekšanih talijanskih, provencelskih ili španjolskih stihova, najsnažniji su dokazi našeg prisustva u razvoju mediteranske cijeline. Moći, u jednoj gotovo početnoj fazi, izdržati duhovnu i političku supremaciju velikih, jakih duhovnih, političkih formacija i snaga, u sklopu opće evropske djelatnosti, bila je najznačajnija uloga našeg prisustva — *presence* — na Mediteranu. Niz naših gradova, sa svojom arhitekturom, skulpturom i svekolikim načinom života, najbolje su svjedočanstvo našeg vjekovnog prisustva na obalama ovoga mora, na kom smo mi Hrvati, Croate, — jedini od Slavena — uspijevali surađivati na izgradnji Evrope i njenog okcidentalnog duha.

Skrajnje je vrijeme, da se ova elementarna i odlučna tvrđenja osjete i vide, te da se uloga nacionalnog, kulturnog i duhovnog života, kao što je bio u Dalmaciji, u toj našoj južnoj Hrvatskoj ili primorskoj Hrvatskoj, postavi na širu osnovu. Izostalo bi uzaludno vjerovanje, na primjer, u talijanski utjecaj, i postavio bi se duhovni i politički život ove naše zemlje u opsegu Mediterana i njegove civilizacije, koji su najbolji evropski duhovi oduvijek smatrali izvorom evropske civilizacije. U ovakvom razmatranju pitanja leži cio problem i sva bit našeg duhovnog položaja na vratima Istoka i na periferiji Zapada; naša fatalna povijesna uloga, koju je Leon X obilježio presudnim riječima, iz kojih izbija sav naš historički determinizam ili točnije naš historicizam — o Predziđu Kršćanstva. Kad sam, prema tomu, pokušavao dovesti Dalmaciju, dakle primorsku Hrvatsku, pred povijesno lice Sredozemlja, bio sam daleko od

svakog koliko kulturnog i duhovnog toliko i političkog i kontingentnog «autonomaštva». Uostalom, ja potičem i biološki i duhovno iz onog dijela Dalmacije, koja je kroz čitave generacije nosila u sebi i na sebi ožiljak velike naše socijalne i narodne tragedije, koja se nije upuštala u avanture, već je neprestano i strpljivo vjerovala u otpornu moć sivog kamena. Vraćajući se jednog dana iz Firenze, saznao sam da postoje dvije Italije: jedna izvještačena Italija, romantička, prije barokna, za kojom su oduvijek čeznuli svi sjeverni putnici, na koje su Michelangelo i Vasari gledali s dubokim nepovjerenjem, kao na pomlađene barbare sa sjevera, koji nisu u stanju shvatiti i produbiti bit talijanske lucidnosti i neke skulpturske logike. Giovanni Papini me je uvjerio, da postoje dvije Italije, s dvije oprječne talijanske tradicije. Jedan dramatski talijanski dualizam, koji ide od Dantea i Bocaccia, Michelangela i Raffaella i koji se tako oprječnom linijom vezuje do Carduccia i D'Annunzia; s jedne strane Firenza, s druge Rim. Ja sam tako, tim vijugavim putem, došao do zaključka, da se tako postavi i problem Dalmacije i njene regionalne podvojenosti. Ima, naime, jedna Dalmacija primitivna i elementarna, borbena i odporna, koju bih ja geografski označio između Šibenika i Splita, obuhvativši i Hvar i Vis, s Klisom u sredini, i s onom fantastičnom cjelinom ispod Klisa i u njegovoj pozadini, na jednom polju, više puta slavnom, iz koga izbija na svakom koraku izraz odpornosti, slave, napora i pobjede. To je zemlja iz koje je nikao i Meštrović, okružena velikim masivima Kozjaka, Mosora i Biokova, koji me toliko podsjećaju na Bijela Brda otoka Krete, ili na brda iznad Ajacia na Korzici, brda Sardegne, legendarna i stvorena za epopeju, ispod kojih su nicale države, kulture i civilizacije s odvažnošću herojstva. Od Radovana do Meštrovića, od Grgura Ninskoga, Petra Berislavića pa do suvremenih puntara, ova se Dalmacija nije ni priklonila, niti poklekla, već se neprestano ustajala i bunila, upirući prstom na Evanđelje ili na svoja prava, uvijek na strani ispaćenog i nepoznatog zaleđa. Međutim, usporedo s ovom Dalmacijom, ima i druga Dalmacija, kompromisna i savitljiva, diplomatska, nježna i blaga, koja počinje ondje — gdje završava ona prva, u gradu Korčuli, s Dubrovnikom u središtu; Dalmacija dekorativna i barokna, koja je i Slavenstvo i Hrvatstvo podijelila na izabrano i na barbarsko. Ova dubrovačka Dalmacija, suptilna i prilagodljiva, isusovačka za razliku od prve franjevačke i kačićevske, nosila je u sebi nesumnjivo najviše osobine za pregovore i kompromise. Pregovarajući kroz vjekove, miješajući se i putujući, ona je uspjela izgraditi jedan dvostruki mentalitet, koji je imao i svoje lice i naličje, svoju impresivnu fasadu i svoj rafinirani interieur. Ona nije imala ni Marulića, ni Radovana, ni Jurja Dalmatinca, ni Meštrovića. Ona je dala Gunduliće, Menčetiće, Držiće i Matije Bane, «Srbe katolike», i uokvirila u vojnovićevskom,

d'annunzijevskom baroku svoj lijepi i gosparski san «ispod kuplja», u atmosferi aretinskog i Loyolinog duha (između kojih se neprestano igrala), s odbljeskom lampiona i karnevalskih melankoličnih nostalgija u sutonu. Sva raznolikost i sva unutrašnja kićenost Dalmacije sastoji se u tom dualizmu, u toj podvojenosti i u toj oprječnoj viziji života.

Ja sam to instinktivno osjetio i ovog puta, kad sam se poslije nekoliko godina vraćao u Dalmaciju, osjetio maglu Dubrovnika i tragično šutljivu sudbinu Trogira, našeg mrtvog grada, koji nije nikada našao svojeg Maeterlincka. Promatrajući Split s njegove Akropole, s kliške tvrđave, u zaleđu s legendarnom i epskom, u prolomu dva brda, ja sam tu osjećao svu snagu zemlje, riječi Grgura Ninskoga kako ih je u svojim stihovima reproducirao Nazor; osjetio sam dinamiku Meštrovićeva dlijeta i vječnu odpornost našeg naroda, koji je ovdje, na vratima rimskog prodiranja prema Istoku uspio ostvariti svoje državne koncepcije i kroz vjekove vanjskih intervencija i tuđeg tlačenja sačuvati i izgraditi svoju jezičnu, duhovnu, nacionalnu i državnu samostalnost. Iako je ta bila krhka i kratka, njegova se politija očuvala sve do naših dana. Beskompromisan i odporan, ovaj je naš svijet ostao živ kroz neprekidnu pobunu, vladajući s ovih proplanaka gradovima i morem. U Dubrovniku putnik osjeća umijeće dovitljivosti, čar vještine, važnost kompromisa i onaj profinjeni, upravo machiavellistički smisao za odnose između ljudi i snaga. Kao da vam gospari savjetuju: čemu se odupirati i boriti se i stradati, kad se sve može postignuti dijalektikom diplomatiziranja i snalaženja između snaga u sukobu. U Trogiru, naprotiv, u tišini stoljetnoj, zamukloj i požutjeloj, na opustjelim pločnicima, koji noću zlokobno odzvanjaju koracima noćobdija, u usamljenim dvorištima, s prozorima duboko zastrtim, sudbina raspadanja nosi u sebi izraz neobično složene intimne drame. Monografija Trogira ima tek da se ispiše ili da se ispjeva graciozni portret ovog najrjeđeg i najoriginalnijeg grada na Mediteranu. Kad se to ostvari — bilo u poemi, bilo u romanu — to će biti najljepša stranica našeg djelovanja i našeg prisustva u životu Mediterana od Srednjeg vijeka do novijih vremena. Psihološki portret Splita, izgubljen u moru dijalektijalnih i humorističkih «pisama» i kantata, nije još izrađen; sudbina ovog neprestano promašenog velegrada mogla bi oduševiti stranice jednog istinskog životnog romana. Između Marjana i Klisa, sav ispresijecan od vode, stoji s marjanskim rtom prema Trogiru kao kljun broda, što stoljećima čeka na svoj plov u svijet. Ja sam, izlazeći iz Trogira, gledao na taj rt i razmišljao o njegovom bezuspješnom prkosu, što se već davno prelijeva u mržnju i grižnju, u jednom od najblistavijih zaljeva Mediterana. Sunion mi se iz mediteranske perspektive pričinio sličnim. Uzaludno sam u opustošenim crkvama, bez križa i bez pastve, tražio ruine hipotetičkog

Poseidonova hrama. Inače Marjan je sav u raspoloženju toskanske okoline, iznad Fiesolea, gdje iz divljine kamena niče čempres nakriv, s prkosnim individualitetom, izmiješan s maslinom, ružmarinom i čemerom Gospe od Sedam Žalosti. Nigdje sumrak nije toliko sličan ovom sumraku iznad Fiesolea kao podno Svetog Jere na Marjanu; nigdje se cjelina dvije mediteranske udaljenosti ne zbližava u snažnijoj harmoniji kao na ovom brežuljku naše nostalgije za dalekim plovom. Sve naše djetinjstvo zakopano je u ovom mirisavom cvijeću, u ovim klisurama i u ovim crkvicama, iz kojih izbija miris starine izmiješan djetinjstvom i nekim imaginarnim svijetom legende i strave. Možda će netko to jednog dana ponijeti u sebi i izraziti izvan sebe? Možda će netko uspjeti protumačiti bit Dalmacije u Mediteranu, kad bude uspio protumačiti slučaj Dioklecijana, temperamentnost Jeronima i karakter Tommasea; kad bude uspio protumačiti vječan sukob puka s gospodom — ne samo u hrvatskoj drami — već svuda, u svima vjekovima, i onda kad mi nismo tu bili, prije našeg silaska na more, i onda, kad smo mi stizali davajući svoj biljeg ovoj zemlji, pa sve do danas. Tada će se moći i protumačiti sva ona bijedna pustoš našeg dalmatinskog citadinstva, koje još gmiže i životari po ovim gradovima, nemoćno i smiješno, preživljeno i pregaženo. Ima jedan svijet, koji još živi u vlazi ovih naših starih gradova, u biti anacionalan, stideći se hrvatstva, udaljen od svih trzaja zemlje i pozadine, iz koga je nicalo neprestano autonomaštvo; savitljiv na svaku vlast, sastavljen, uglavnom, od bivših venecijanskih providura, čuvara oružja i guvernera, koje su Mleci slali ovamo, u dužnosti supervizora, davajući im titule gospara i plemstva. Ovaj je svijet nadživio sve vlasti i sva carstva, ostavši stupom svake vlasti i svih okupacija; on je stvorio bijednu oligarhiju koja se iživljava. Snobovski uvjeren, da se samo na njega oslanja civilizacija, kultura i sila svake vlasti, ovaj je svijet izgradio sjenu zapadne buržoazije, oblikovao jedno bezlično društvo, ustvari beživotno, bez smisla za ikakav kulturni vitalizam. Sagnjilo, ovo društvo umire u vlažnim kućama, higijenski sumnjivim, s poderanim i zaprašenim bibliotekama, gdje se, u najboljem slučaju, može pronaći neki Metastasio, a gdje je odavno nestao svaki duboki smisao za život duha. To je društvo koje bilingvizira, a koje, ustvari, ne poznaje savršeno nijedan jezik. Inklinacija za snobizmom što ga ustvari izlaže ruglu. Ovaj svijet nije nikada osjetio vrijednost jednog Grgura Ninskog, ni dramu koja se stoljećima igrala ispod Klisa. On je oduvijek označavao Meštrovića barbarinom — vlajom — i čudio se Maruliću, koji je pjevao u «rvackim versima». Na ovaj svijet, o koji su se olinjala sva zemaljska kraljevstva, vjeruje se još uvijek, da se mora oslanjati i ova zemlja koja nastaje. Kako je iz ovog svijeta stalno rekrutirana birokracija svih vlasti, to se i ovoj zemlji zbiva da i ona povjeri svoju sudbinu u ruke ove dalmatinske *flo-*

tantne mase, koja posljednji put, ali uzaludno sprječava horizontalnu najezdu čistog seljačkog elementa u grad i u državu.

Bit Dalmacije ne može se označiti niti shvatiti bez mediteranske predpostavke. Štoviše, smisao Dalmacije može se shvatiti u cijelom njenom značenju samo ako se Dalmacija i njene vrjednote postave na široku mediteransku osnovu, u kojoj i Dalmacija igra jednu od svojih čisto mediteranskih uloga prenošenja civilizacije na svoj najprije ilirski, zatim slavenski i hrvatski kontinent. U toj njenoj ulozi leži sav njen značaj, sav njen smisao. Činjenica, što se na njenim obalama, koje čine sastavni dio Mediterana, obrazlaže naša lijepa knjiga, naša likovna umjetnost, što se tu oblikovala naša politija, i stvorila naša nacionalna svijest, a ne drugdje, kao recimo, u panonskoj Hrvatskoj, kamo se ona kasnije prebacuje, proizlazi iz sveze Dalmacije s Mediteranom, iz njenog geopolitičkog položaja, i što je hrvatska inteligencija Dalmacije uspijevala izraziti se pod utjecajem mediteranske vizije života. Prevlast Dalmacije nad ostalim Slavenstvom leži u dramatskom trenutku njene vjekovne suradnje s Mediteranom. Uloga Dalmacije, u tom prilaženju, bila je ono, što je za suvremenu Grčku bila Kreta ili Peloponez: fragmenti zemalja i naroda, koji su u najtežim trenucima imali dalekovidnosti i pronicavosti da gledaju ravno u budućnost i s akcentom unitarističkog temperamenta. Kroz takva svoja raspoloženja, Dalmacija je varirala, ne gubeći ipak iz vida svoj položaj balkona Slavije, Hrvatske, pa opet Slavije, ali uvijek Hrvatske.

Ima u današnjem psihološkom raspoloženju stanovite evropske javnosti posebno raspoloženje za Dalmaciju i za njen kompleks na Mediteranu. Dalmacija, sa svoje historijsko-umjetničke vrijednosti ne ide u red onih sredozemnih zemalja, kao što su Grčka, Italija, Španjolska, bez kojih se ne da zamisliti ne samo Mediteran već i sva zapadnoevropska, grčko-rimska i katolička civilizacija. Dalmacija je bila na periferiji spomenutih izvora i ona u sebi nosi čiste i savršene oznake pokrajine, koja živi i djeluje na periferiji civilizacije. Ali, ona ipak ulazi u sklop civilizacije, živi s njom i suosjeća potpuno s izvorima iz središta. S te stvaralačke postavke, Dalmacija u svojem državnom, umjetničkom, književnom i stvaralačkom kompleksu ostaje na periferiji: njeni su stvaralački rezultati periferične vrijednosti; imaju za nas bitnu vrijednost ukoliko svjedoče o našoj etničkoj svijesti i o našem smislu za prilagođivanje. Ako se pođe s gledišta, da je umjetničko djelo samo utoliko umjetničko ukoliko je originalno, ukoliko unosi sasvim novu notu u svijet stvaranja ideja i oblika, onda dalmatinski umjetnički i književni kompleks nema u svojoj prošlosti vodeću ulogu, niti je od bilo kakve presudne ni odlučujuće uloge u razvoju evropske kulture i civilizacije. Naprotiv, u sklopu slavenskom i hrvatskom, uloga je tog našeg svijeta od neprocjenjive vrijednosti i od zamašnog značenja, sve dok gornja

Hrvatska i Zagreb ne preuzimlje nacionalno, političko i duhovno vodstvo hrvatskog narodnog tijela.

U vezi ovih razmišljanja ima danas u raspoloženju Evrope neko sentimentalno osjećanje za Dalmaciju. Ova je zemlja, upravo uslijed svoje periferične pozicije, bila sasvim zaboravljena i gotovo napuštena, posjećivana od egzotičnih putnika, koji su joj, poput lyonskog doktora Jacoba Sponea i George Velairea, posvećivali nekoliko stranica na svojem putu po Levantu. Dalmacija je zaostajala raspoloženjima, koje je na evropsko XIV i XV stoljeće imala Grčka, ili XVI, XVII i XVIII Italija i Španjolska. Kod toga, i Grčka i Italija stalno su utjecale na raspoloženja evropske civilizacije i njene duhovne svijesti. Svaka evropska generacija i svako evropsko stoljeće težilo je za tim, da bi kroz grčko iskustvo izrazilo svoja raspoloženja i svoja unutrašnja vibriranja. Ne mislim samo tu na misao i na formu, koje su iznikle na helenskom tlu, niti samo na ruševinama nestalog grčkog svijeta, već i na vječno prisustvo krajolika, koje u sebi čuva miris prošlosti i neki neodređen i gotovo melankoličan, fatalan zrak. To je više puta bitnije od samih objekata, očuvanih u muzejima. Poslijeratna evropska raspoloženja, izražena kroz težnje za nepoznatim zemljama, daleko od kvantitativne i industrijske civilizacije, povela su se ponovno za opustjelom Grčkom, za primitivnošću Španjolske, a najzad i za sasvim golom ljepotom Dalmacije. Ono što je poslijeratne intelektualce mamilo u Grčku, bilo je, uglavnom, predhelenski svijet cijelim svojim primitivizmom i cijelim svojim dorskim ili minoenskim dinamizmom. Ja bih se usudio reći, da su raspoloženja XIX stoljeća prema Italiji, Grčkoj i Španjolskoj fiksirana u tri značajna djela Maurice Barrèsa, u *«Smrti Venecije»*, *«Tajni Toleda»* i u *«Putu u Špartu»*. Oznake ovih djela su značajne za cio modernistički kozmopolitizam prošlog stoljeća. S jedne strane, u «Smrti Venecije» sasvim dekadentna senzitivnost koja se ocrtava u skoro bolesnom pijesku provodljive venecijanske lascivnosti. Barrès je na nekoliko stranica uspio iznijeti duboku bit raspoloženja evropskog višeg društva uoči Prvog svjetskog rata. On je u «Tajni Toleda», kroz El Greca, dao srž svog francuskog senzualizma s kraja «belle époque», razboljenog i otrovanog od upravo narkotičkih razmjera. Njegova otkrića peloponeske Grčke s apoteozom militarističke i nacional-imperijalističke Šparte i s tragovima franačkih križara, osvajača Svete Zemlje, samo su zakašnjelo buđenje francuskog imperijalističkog nacionalizma odumirućeg bonapartizma, s izdizanjem pojma grčko-latinske rase na žrtvenik povijesti. U jednom, u drugom i u trećem slučaju zabilježene su kao glavne oznake dekadentni senzualizam, rafiniranost bolesne melankonije i moralno i fiziološko raspadanje svijeta, što se u Veneciji, u Šparti i u Toledu pokušava snaći i oživjeti svoje zadnje doživljaje jednog iscrpljena života. Blasco Ibanez posljednji iznosi na platnu, sasvim kinematografsku, udaljenu od svake umjetničke veličine, ovaj isti krajolik u obliku zastarjele i teško bolesne Venere, dok Gabriele D'Annunzio, poganski poklonik mesa i krvi, u svojem putu kroz Egej izdiže mediteranski senzualizam do skrajnjih granica opasne i stravične izvještačenosti, čiji smo refleks osjetili u erotici i u mrtvim gradovima Vladimira Nazora i u suncokretima conte Ive Vojnovića.

Poslije rata stanje se sasvim mijenja. Ma kolikogod Lacretelle pokušava u grčkom krajoliku otkriti mitološkog poluboga, svijet putnika otkriva na grčkom tlu tragove helenskog primitivizma, zaustavlja se ponajviše na Egejskim otocima, gdje se u elementarnoj novogrčkoj gradnji Kazantsakisa susreće ne samo kubistički stil minoevskih oblika nego i rasna snaga balkanskih palikara. Lucidna i neobično gola linija, udaljena od svih baroknih iščičkanosti, prevladava ovim gradovima, koji su se izvisili na visinama egejskih klisura. Svugdje jednostavnost i pravilnost u jednom kraju, koji je u sebi sačuvao sav arhaizam i čar primitivizma. Krajevi, u kojima nema traga sjenama i gdje sunce pada okomito, unose u raspoloženja evropskog putnika neobično jasnu i svijetlu horizontalnu liniju smirenja i harmonije. Podudaranje boja neba, mora, s obijeljenim kućama daje utisak neutješne samoće, u kojoj se osoba čovjeka gubi stojičkom satisfakcijom predosjećanja vječnog smirenja. Dalmatinski krajolik, u svojim neobično mnogovrsnim varijantama razlikuje se sasvim od egejskog. Kod Dubrovnika, on sliči mnogo jonskom krajoliku Krfa i Zakintosa ili provencelskom Esterelles. Ali već gore u Srednjoj Dalmaciji i po otocima Visa, Korčule i Hvara, ovaj krajolik krije u sebi čar okrjepljiva djevičanstva, kao izuzetak gotovo cijelog Mediterana. Romanski, talijanski utjecaji izgradili su čitave gradove, okupljene oko vitkih zvonika, na kojima se zadržala patina nestale srednjovjekovne i renesansne starosti. Oni su srasli s ovim krajolikom i bude dojam neobično turobne i stravične samoće. Uzduž opustjelih gora nižu se gradovi i varošice, čije crkve s pijacama imaju kao zaleđe siv dalmatinski krš: izvanredno sugestivna scena, na kojoj bi se moglo odigrati najveličanstvenije kazališno djelo. Tu nema ničega suvišnoga i sve je proizišlo iz sintetičke zamisli umjetnikova djela. Ova naša stara zemlja, koja je ležala na periferiji Mediterana ispod epskih i legendarnih gora, odakle je oduvijek svježa krv prijetila ovom moru filtriranja, osvojila je danas duhove putnika i zanijela mašte rijetkih istraživača intenzivnog ukusa. Ispresijecana stotinama i stotinama otoka, ona je izgrađena sva u obliku najfantastičnije čipke, oživljavajući u svakom putniku oblike harmonije i sinteze. Bit Dalmacije u sredozemnoj aktualnosti može se iskontruirati u njenoj fasadi, koja u svojoj unutrašnjosti sadrži čitav slavenski odnosno hrvatski kompleks, čiji utjecaj na Mediteran ima se tek osjetiti i postati stvarnost. Ali, dublje, ona ulazi u maštu poslijeratne Evrope, koja izbjegava komfor

i traži mogućnosti da u zaboravljenom kraju doživljava odisejska putovanja, simbolička i sanljiva. Pijace Trogira, Dubrovnika, Splita i Hvara kriju u sebi mogućnosti nove mediteranske poeme i o oblikovanju novog saznanja o mogućnostima čovjeka i o «vitalnom elanu» njegova opstanka. Ima u simpatijama poslijeratnih evropskih putnika u Dalmaciju neko jače i prostranije suosjećanje s ovim zadnjim krajem Sredozemlja, što pruža nove mogućnosti da ova zemlja utisne tek sada svoj pečat u poslijeratno osjećanje života i njegovih oblika. To sam nekako neodređeno i kroz omaglicu osjećao i ovog puta, kad sam putovao s grčkim pjesnicima, na trgovima Trogira, Hvara, Splita i Dubrovnika, vjerujući, da je ovdje civilizacija, od koje više nema u našoj samobitnosti traga, uspjela ostaviti i u svojoj ruševini podstrek za nova razvijanja. Sasvim je tragično i pomisliti, da se u nas i u svijesti našeg čovjeka, ovakva Dalmacija i ne osjeća i ne vidi.

Neoprezni kakvi smo, mi smo pustili da se ova zemlja utopi u more nevješte površne turističke politike, bez pravca i bez osnova, bez direktive i bez instinkta, koja sustavno ubija sve ono, što bi od ove zemlje moglo učiniti uistinu jedan od najprivlačnijih krajeva Mediterana. Naša je turistička aktualnost, bez plana i bez nacrta, očajna: ona odbija od nas simpatije velikog dijela svijeta, koji je iscrpio prezasićenost svoje fantazije i dolazi k nama odmoriti svoje poglede i susresti svoja predosjećanja. Ovom svijetu treba ostaviti neposredan kontakt za zemljom i s ljudima i unijeti ga u smisao ove zemlje. Onako kao što nas je na to upozorio nitko drugi nego Bernard Shaw. Jer ima jedno predosjećanje ovog vijeka za ovu našu zemlju. Izmorena senzualnom raskoši mondenih i kozmopolitskih krajolika, u kojima se iživjela lirika i seksualma strast gotovo iščezle Evrope, ova poslijeratna Evropa može na rubovima ove naše zemlje pronaći najneokaljaniji horizont i najčišći savez boja i linija. U psihološkom raspoloženju današnjeg trenutka, dalmatinski krajolik unosi svoju posebnu harmoniju i svoj smisao. Na svakom rtu ove zemlje, na svakom otoku ovog magičnog arhipelaga, ima jedan svijet, postoji jedno osjećanje i susreće se jedna duša: novo otkriće misterija. Kad se to bude osjetilo u Dalmaciji, onda će se tek moći shvatiti njen smisao u Mediteranu i njena vrijednost u općem raspoloženju evropskog svijeta.

Tajnovita i fantastična uloga naših ljudi u mediteranskom svijetu govori značajnije od svih znanstvenih i povijesnih radnja o talijanskim utjecajima na dalmatinske književnosti. Postavljeni između dva svijeta, na vratima Istoka, ovi su naši «začinjavci» umjeli i uspjeli istaknuti se u dalekim sredinama i snaći se i sporazumjeti s neobično mnogo sposobnosti i smisla. Problem ovog našeg učešća u jačim duhovnim sredinama nije još uvijek pravilno postavljen. Uloga jednog Dioklecijana, Jeronima, Tommasea — da spomenem

trojicu najistaknutijih i čije su ličnosti bile od presudna značenja — nije još dovoljno istaknuta ni u okviru dalmatinskom, ni u sklopu mediteranskom, niti u cjelokupnom zbivanju rimskog, latinskog i katoličkog svijeta. Naš uski nacionalistički vidik, koji je više puta i opravdan s obzirom na tragična iskustva, sprječava nam ulogu velikih dalmatinskih, pred-hrvatskih, ličnosti promatrati na širem evropskom planu. Smisao Dalmacije i njenih istaknutih političkih i književnih, umjetničkih i, u jednoj riječi, duhovnih figura u tom pogledu od značajne je i odlučne važnosti. Njeni ljudi, gotovo nepoznati, u svojoj sredini, s vrlo ograničenim i neznatnim podrijetlom, igraju presudne uloge u razvoju država, vjera i jezika. Ta specifična i neobično vrijedna moć da se unesu u tuđi svijet s velikim društvenim razvojem, povezan najsloženijim verigama tradicije, čini od Dalmacije most suradnje zapadnog svijeta s istočnim i, u isti mah, jednim od naših odpora pred najezdom tuđeg imperijalizma. S gledišta razvoja evropskog duha, uloge Dioklecijana, Jeronima, Tommasea, Boškovića, itd., gube same od sebe sve naše uske primjedbe i primaju sav značaj našeg stalnog udjela u razvoju velike evropske duhovne zajednice. Smisao i vrijednosti jednog naroda, uostalom, znače isključivo toliko, koliko taj narod igra presudnu ulogu u razvoju i u sudbini evropske duhovnosti. Povezana s kontingentnošću, ova uloga dalmatinskih ličnosti sišla je, u više mahova, i na jednu ponižavajuću značajku, koja se naziva uobičajenim izrazom «rasica». Ova oznaka, kako ju je formulirao stari Kerubin Šegvić, nije netočna, jer se kroz nju može vrlo precizno obilježiti svugdje na Mediteranu jedan te isti tip mediteranskog čovjeka koji potječe od Uliksa. Homerski levenda, majstor mora, najblistaviji je primjer te oznake, usko skopčane s cijelom fiziološkom i psihološkom strukturom mediteranskog svijeta. Mediteran, kao i cio svijet, za tog čovjeka, neobično nadarena, inteligentnog, savitljivog i suptilnog, oduvijek je bio «trampulin», odskočna daska za njegovo izgrađivanje i formiranje. Fantast i čovjek široke imaginacije, rođen na tlu najcrnjeg siromaštva, koje on voli sentimentalno i nostalgički, ovaj čovjek, bio on s Krete ili s Hvara, Mikonosa ili s Visa, s Peloponeza ili s Biokova, nosi u sebi smisao za bezgranični realizam. U biti nemiran i nestalan, ovaj je čovjek isključivo povezan za svoj kamen i za svoj primorski horizont, za kojim on čezne i onda, kad je u Rimu car ili apokaliptički navjestitelj propasti starog svijeta, ili kad u Firenzi, slijep, žučljivo pljucka na besmrtnog i asketskog Leopardija, ili kad u najblistavijoj formi oponaša Casanovu i najperverznije kurtizane isusovačkog i aretinskog vremena. Anacionalan, on je osnivatelj i branitelj velikih imperijalnih zamisli, buntovnik i puntar protiv svakog tlačenja, propovjednik svih i najoprječnijih teza, skačući iz dogmatizma u jakobinstvo, uvijek fanatički i temperamentno. Njegova fantazija djeluje izvan svih

granica i on se izdiže usprkos svakom realizmu do najopasnijih granica čista idealizma. I Don Quijote i Don Juan, i on se bori protiv svih vjetrenjača i voli sve žene, samo da bi ispunio smisao svojeg postojanja. Na našem specifičnom planu: njegovo slavenstvo, njegovo jugoslavenstvo, njegovo hrvatstvo, njegov unitarizam i njegov skrajnji kampanilizam je neka vrsta aristokratskog i individualističkog citadinstva i atomističkog regionalizma, s razvijenim smislom za dijalekt, koji mu daje sav čar, sve to čini naš provencelski mistralizam i filibrizam (komu se Nazor vraća pod kraj svojeg života) samo su mnogovrsni oblici ovog svijeta bezgranične fantazije i oprječnih osjećanja. Svetac i asket, poganin i strastan, seksualan i puritanac, pošten i nemoralan, sve su to oprječni vidovi njegove proturječne naravi. U biti ovog svijeta krije se isključivo naš dalmatinsko-slavensko-hrvatski humanizam, čiju snagu susrećem i osjećam u onom pozdravu, kojim on ispred crkve na pijaci pozdravlja svoje prijatelje s *«Bog judi»*. Ovaj autohtoni humanistički pozdrav, s kojim je Demosten počinjao svaki svoj govor ili upravo razgovore s atenskom agoreom, može se čuti još negdje na starim Egejskim otocima ili po selima Krete, gdje vas Krećanin, ispečen od sunca, pozdravlja s *«jassas andres»*. Španjolcu je taj izraz, koji je nestao u Provence-i u Italiji, vječno na ustima — *hombre* — i on podsjeća na onaj mediteranski humanizam, komu naš čovjek unosi sav naglasak topline i gorčine.

Što to znači nanizati imena, iznijeti cijelu seriju naslova, dvostrukih prezimena i raznobojni svijet razmjene duhovnih dobara i odnosa, kad se zna, da je bilo epoha, u kojima je duhovna svojina bila vlasništvo cjelokupne evropske zajednice. Medijevalna i renesansna Italija, čiji neposredan odjek živi u dalmatinskom stvaranju, a koji tolike brige zadaje historičarima i književnim komparatistima, samo je jedan od sastavnih dijelova općeg duhovnog evropskog sustava, u kom i Dalmacija igra svoju ulogu više-manje originalnu. I kad kažem Dalmacija, jasno je da tu mislim Hrvatska u njenoj mediteranskoj varijaciji. Čim Italija gubi od svoje originalnosti i pulverizira se u ruševine ili postaje druga — i — trećerazredna postaja civilizacije, i njen utjecaj slabi, ona ne zrači više nad dalmatinskim svijetom, koji se okreće i prema svojem sjeveru i prema svojem zaleđu, da kroza nj čuva i razvija skupa s ostalim hrvatskim varijantama hrvatsku cjelinu.

Uloga naših ljudi u srednjovjekovnom i renesansnom evropskom svijetu nije još uvijek pravilno označena, niti je iznesena cijela njihova unutrašnja drama iskanja individualiteta u kompleksu opće zapadne civilizacije. Ostaje još da se u tom pravcu napišu i islikaju portreti Dioklecijana, Jeronima, Tommasea, Boškovića, Klovija, Laurane, Medulića i svih većih i manjih Dalmata, Schiavonea, «Karpača» (Carpaccia), poznatih i nepoznatih iseljenika naših duhovnih vrjednota, čije tragove susrećete svugdje na rubovima obala Sredozemnog mora, bilo to u Veneciji ili u Napulju, da ne kažemo u Jakinu i po Pugliama, u Rimu i u Firenzi. Značajna je i fantastična ova seoba našeg čovjeka, naših Quijotea i Don Juana, vitezova mača, pera, kista i dlijeta, oblika, stila, riječi, ljepote i ljubavi, čiji bi život ispunio najzanimljivije stranice ne samo romansiranih već i autentičnih biografija. Zato je potrebno *revidirati* veliki dio dosadašnjih monografija i povijesti umjetnosti, posebno seminarskih i doktorskih teza o utjecajima, i postaviti problem odnosa dalmatinske Hrvatske prema Mediteranu, i, dosljedno tomu, prema okcidentalnom evropskom intelektualizmu, na prostraniju i neovisniju osnovu, kako bi portret naše zemlje s nekoliko izvanrednih aspekata historijske vrijednosti konačno osvojio svoje pravo značenje u razvoju zapadno evropske civilizacije.

Možda će se jednog dana i pronaći neki putnik, koji će u zahvatu suvremena putopisa uspjeti pronaći najprije srž dalmatinskog krajolika, zatim značaj jedne figure, kao što su one Dioklecijana, hamletovski zaključanog i usamljenog u vlažnim hodnicima ukletog kaštela, fantastičan i impulzivan život jednog Jeronima, njegove apokaliptičke vizije raspadanja starog svijeta i njegove polemičke pobune; lutanja i seobe jednog Tommasea koji od nepoznatog dalmatinskog djeteta postaje jednim od vodećih ličnosti talijanskog Ottocenta; hereze Markantuna De Dominisa, kojima se divi protestantski London, i mozak jednog Ruđera Boškovića, koga vrlo često spominje i posteinsteinovska matematika. Ovo raznoliko platno imena i ljudi sadrži sav taj svijet zemlje, krajolikâ, subjekata i figura, bezbrojnih svetaca, koji još uvijek čekaju na svoju kanonizaciju; biskupa i svećenika, moralista i državnika, političara i demogoga, pustolova i ljubavnika, vojskovođa i pomoraca, vojnika i diplomata, kurtizana i umjetnika, za koje su Dubrovnik, Split, Trogir, Hvar, Korčula, Kotor bili isto toliko domovina, koliko i Firenze, Mleci, Padova, Bologna, Napulj, Rim, Avignon, Marseilles, Barcelona, Krf, Kreta, Jeruzalem i Carigrad. Takva sinteza dalmatinske Hrvatske u mediteranskom svijetu sadrži i svu bit i sav smisao Dalmacije i njene uloge u povijesti ljudskog stvaranja.

Postavljajući kroz takav okvir Dalmaciju i njeno stvaralaštvo, ona će postati jasnija i svima Hrvatima iz drugih hrvatskih zemalja i, što je najvažnije, i sredozemnom, posebno talijanskom, i evropskom svijetu. Tako shvaćena Dalmacija ustvari bit će ono, što je uvijek naglašavao nitko drugi nego Tommaseo, kad je isticao, da ona nije ni talijanska ni mletačka nego svoja slavenska, dakle hrvatska.

(1939.)

II

DUH JUČERAŠNJE I DANAŠNJE GRČKE

UMJESTO NAPOMENE

KAD je u drugoj polovici prošlog stoljeća francuski pisac Edmond About pisao svoju popularnu i sjajnu *«Suvremenu Grčku»*, on je s velikim nepovjerenjem i gotovo bez ikakve nade gledao na budućnost male Grčke, koja je upravo tada nicala na albanskom podnožju atenske Akropole. Sve je u mišljenju i sudu francuskog publiciste, čije ime i danas u Grčkoj izazivlje bijes i mržnju, bilo nepovoljno za Grčku i za Grke. About nije vjerovao u moralne i duhovne vrjednote grčke elite koja je vodila narod i državu; s nepovjerenjem je gledao u iskrenost osjećaja mladog Otona Bavarskog, kao i u čitav sklop reformi i namjera tuđe germanske dinastije. Naprotiv, sve simpatije pariškog đaka francuske «Atenske škole» išle su grčkom narodu, koji je umirao i trapio se po golim krševima Peloponeza.

Sve ono što je About tada pronašao, bila je rđava administracija, iskvarena klasa upravljača, narodnih vođa i demagoga, koji su već u prva dva desetljeća (Grčka je, naime, 1930. slavila svoju stogodišnjicu), učinili, da je narod žalio za turskim vremenom i čeznuo za vladama Porte i Sultana. Privredno siromašan i novčano izložen sumnjivim i pogibeljnim igrama međunarodne financijske politike, koja je morala vrlo brzo bankrotirati, grčki narod proživio je već u samom početku mikroskopski ono što je morala kasnije biti sva njegova tragična drama koja traje i u naše dane. Edmond About bio je, nesumnjivo, jedan od rijetkih stranaca, koji su u to vrijeme živjeli u Grčkoj, a koji je opazio, da dinastija skupa s visokim društvom iz osobne ambicije umjesto da uputi zemlju u pravcu racionalne i mudre politike, koja bi odgovarala unutrašnjim potrebama zemlje, postavlja, naprotiv, već osnove za helenski duhovni i politički neoimperijalizam, koji je trebao u fantaziji razboljenih glava, u najmanju ruku, ostvariti tragove helenskog carstva

— opsega Aleksandra Velikoga. About je u tom predosjećao početak krvave unutrašnje drame grčkog naroda, za koju je smatrao, da je grčki narod ne će biti u stanju izdržati, a da pri tome ne pretrpi ogromna razočaranja i teške materijalne gubitke.

Tko baci pogled na suvremenu Grčku kroz prevaljenih sto godina njenog državnog opstanka, taj se mora, i unatoč velikom materijalnom progresu koji je često ozbiljniji od onog moralnog i duhovnog, složiti s prvobitnim opažanjima Edmond Abouta, koji nije bio izvan stvarnosti, kada je svu vrijednost i svu moralnu snagu Grčke pronalazio u njenom narodu, a nikako u njenoj vodećoj eliti. Tragedija suvremene Grčke započinje s moralnom krizom njene vodeće elite, koja je u znaku neke književne emfaze, umišljenošću svoje fantazije držala i vjerovala, da na ruševinama balkansko-osmanske Helade nastavi u pravcu ne samo Soluna već i Carigrada, Smirne, pa čak i Aleksandrije, san makedonskih i maloazijskih Helena. Tom političkom i još prije književnom i romantičkom fantazmagorijom, koja je na koncu trebala završiti Maloazijskom katastrofom, započinje stvarno i kriza suvremenog helenstva: skala njegovih uspona i padanja, cijela uznemirena, krivudasta i neobično pogibeljna spirala njegovih duhovnih i političkih ponora i uspinjanja, koji predstavljaju pravu duhovnu tragediju suvremene Grčke.

Kriza etičkog i duhovnog, kao i biološkog i etničkog helenstva sastoji se u prodiranju i stradanju njegove kulturne i političke *Megali Idea-e* (Velike Zamisli), koja je nestala u ponoru tragične stvarnosti, izazvane stravičnim neuspjehom maloazijske imperijalističke avanture (1922.). Činjenica, koje suvremena grčka inteligencija nije još sasvim svijesna, uz vrlo rijetke iznimke. Međutim, sva novogrčka književna nastojanja okreću se oko tog jednog jedinog problema, koji je dotakao i u svojoj uvodnoj riječi prilikom ulaska u Atensku Akademiju jedan od najnemirnijih novogrčkih duhova, Spiro Melas, istaknuvši, da suvremena Grčka, poslije dubokih i krvavih razočaranja i slomova glede teritorijalne ekspanzije i politike, mora se sabrati u svoju unutrašnjost te izažeti iz sebe novo biće svojeg duhovnog potencijala, koji se nalazi skriven u cjelini njene prošlosti od trideset i tri stoljeća. Povijesno iskustvo, dakle, nije pomoglo nikakvom preokretu vjerovanja i iluzija vodeće klase, koja nastavlja tradiciju fanariota i iskvarenih balkanskih logotetosa, vjerujući, da na skrajnjem uglu Evrope i na domaku Azije duhovna Grčka može u slomu evropske civilizacije igrati ulogu duhovnog vodstva i kulturnog preporoda.

Grof Gobineau i Edmond About opazili su već u oblikovanju novogrčkog duha, da su Grci pod svaku cijenu htjeli na podnožju Akropole vidjeti u sebi nasljednike Perikla i Temistokla, Platona i Pindara, Homera i Eshila. Oni nisu bili daleko od toga da pronađu

u tomu klice suvremenog helenskog zla. Stvaranje nove stvarnosti, koja nije odgovarala ni geniju ni temperamentu novog i izmijenjenog naroda, a koja je ustvari bila plod razboljene i umišljene romantičke fantazije, izazvalo je početak neohelenske duhovne krize, koja se krije u biti čitavog novogrčkog književnog razvoja. Borba u pitanju jezika, isto tako nikada nezavršena borba u pitanju književne razdiobe, ostaju sjajnim i značajnim primjerima ove rastrgane stvarnosti, stvorene fantazijom inteligencije, s kojom narod ni u pitanju jezika, ni u pitanju historijskog razvoja knjige nije imao nikakve intrinsenčne veze. S narodnom pjesmom, novogrčki narod zaključio je stari i otpočeo nov period novogrčke lijepe knjige, koji je svakom pristupačan i shvatljiv, samo ne inteligenciji, koja nije nikada htjela priznati prijekid, i koja je i u novogrčkoj književnosti lokalnog značaja htjela vidjeti i označiti logičan i dosljedan nastavak starogrčke, klasične, aleksandrijske i bizantinske književnosti.

Sav taj sklop pitanja visi nad svakim suvremenim Grkom kao strašan teret, koji će se, prije ili poslije, morati ipak sliti u sadašnjicu novogrčkog života, kako bi suvremena Grčka progovorila svojim novim jezikom i duhom.

(1930.)

DUH GRČKE

OSAMLJENA, na krajnjem uglu Evrope, suvremena duhovna Grčka u tragičnoj dekadenci Mediterana, reagira bolno i krvavo. Razlomljena na dva pola, na dvije suprotnosti, ona još uvijek ostaje ubačena na ovom izloženom ali magičnom uglu, gdje se lome i sastaju dva svijeta. Tu se vječno uzbudljivi, ali mesijanski duh Azije bori za osvojenje helensko-evropskog oblika, mjere i ravnoteže. Nemir i razbarušenost našega stoljeća, koji se ocrtavaju u vječnom sukobu Apolona i Dionizija, Meduzine glave i Hermesova pogleda, prenose ponovno objektive svojih promatranja na helensku zemlju naprežući se, u biti, da kroz nju pronađu mjerilo svojih unutrašnjih duševnih raspoloženja i svojih intenzivnih uzbuđenja. Kroz fragmentarnost mramornih ostataka legendarne ruševine bez bogova, koji se kriju u vječnosti grčkog krajolika, posljednji romantičari jednog nestalog vremena izbjegavaju otkriti živo i uznemireno lice suvremene Grčke, pa se još i danas obraćaju — uzaludno — svijetu kojega trag živi samo u nekim sumracima nestale stvarnosti.

Suvremeni Grk — uznemirena i neuobličena mješavina neprekidnog križanja rasa — ostaje još uvijek udaljen od promatračnice današnjih putnika, koji se žure da po primjeru svih generacija ispišu svoje ispovijedi o simbolu, koji leži u temelju našeg zapadnog duhovnog organizma. Ni fantastična Byronova žrtva, ispjevana u melankoličnim noćima misolungških baruština ispod Varasave, niti demokratski stihovi Victor Hugoa, izrečeni u zanosu filohelena kao doprinos onima koji su samo diplomatizirali ustanke, nisu u biti drugo do li smireni i spontani obol, što ga je zapadnjačka duša neprestano kroz stoljeća polagala iz zahvalnosti na žrtvenik Helade. Pa i sami suvremeni Grci, kad su kroz suton vjekova uspjeli zaboraviti pijeskom prekrivene Akropole i u moru utopljene Zeuse i Afrodite, morali su, probuđeni prijekorom Zapada, u najdramatskijim časovima svog narodnog preporoda podsjetiti se davno zakopane prošlosti. I, kako je govorio Edmond About, duhoviti pisac *«Suvremene Grčke»*, usporedo s otkopavanjem nestalih fragmenata nekadašnje prošlosti, da još — «i uče *tan bien que mal* klasični grčki, kako bi se ipak uvjerili, da su sinovi Helena», — što je bilo od kobnih posljedica za cijeli razvoj suvremene Grčke, ukoliko je to umjetno povezivanje s tradicijom pobrkalo odnose i nametnulo utvrđenje stanovišta o kontinuitetu tamo, gdje ga nije bilo. Tako i povijest novogrčke duhovne i književne republike, ispresijecana svojim dramatskim nastojanjima i svojim borbama,

koje su u problemu jezika dostigle svoj vrhunac, nije odijeljena sama za sebe, već je u školskim priručnicima, i, što je najteže, u maštama grčkih intelektualaca ubilježena kao logičan i dosljedan nastavak velike helenske tradicije. Svugdje, umjesto preciziranja pojmova, koje bi razdijelio faze u razvojima i presjeklo etape, pojavljuje se neprekidno dodirivanje prošlosti i veza s tradicijom, iako su one od dvije stotine godina na ovamo aktualnije, recimo, u Parizu nego li na obalama isušenog Ilisosa. Između Platona i Paul Valérya postoji svakako dosljedniji i logičniji unutrašnji misaoni i lirski kontinuitet, nego li između Solomosa i Euripida, iako su krajolik i jezik ostali uglavnom neizmijenjeni.

Između nas Slavena i suvremenih Grka postoji još jedan značajniji i bitniji nesporazum. Mi promatramo najprije suvremene Grke isključivo s njihove vanjske i ekonomske strane. U našim predodžbama Grci ostaju narod maloprodavaca, trgovaca, poslovnih ljudi velikog i manjeg stila, ljudi koji su cijelu svoju fantaziju uperili u pravcu novca, zlata i posla. Suvremena Grčka, kao duhovni problem, iščezava i nestaje u našim slučajnim lutanjima po ulicama Atene i Soluna, gdje život vrije u strastvenom dodiru s poslovima. U carstvu posla, novčanih pustolovina i empiričkih napora, Grčka književna republika čini se neshvatljivom iluzijom. Problem suvremenog Grka, u osnovi tragične jedinke duhovne mediteranske zajednice, ostaje tajanstvena zagonetka. Reklo se, da je položaj suvremenog Grka bar isto toliko tragičan, koliko i položaj suvremenog Židova ili suvremenog Španjolca. Tragika suvremenog Židova ili Španjolca je u tom, što oni imaju izvršiti određenu misiju u svijetu. Ovaj u ime Don Quijota, onaj u znaku vječne pobune prema rimskom katoličkom sinkretizmu. Tragika suvremenog Grka — koja traje u spiralama od klasične i stare Grčke pa preko Bizantije do danas — sastoji se u prisilnom identificiranju tradicije s današnjicom, koja je lišena svake duhovne podloge. Kod suvremenog Grka postoji u dubini tragično gledanje na život. Skeptičan odnos prema svijetu i stvarima. Kao Talijan s juga Italije, kao Španjolac iz pokrajina Castille i Andaluzije, Grk, koji se na površini u prvi mah čini optimistom, u svojoj unutrašnjosti skriva mračno tragičan sklop melankolije, ironije, sumnje i nepovjerenja. Vječna Sokratova žrtva lebdi Grku pred očima kao neki crni usud, koji se neprestano odigrava u božanskom krajoliku plavih horizonata, ravnih linija i zamišljenih čempresa. Krajolik je u nestaloj stvarnosti ostao isti: Magičan i privlačan u svojoj intenzivnoj drami umiranja.

Udaljen od svakog misticizma, ovaj narod i svoje pravoslavlje shvaća racionalistički, kao i cijelu religiju života i svojih pogleda na svijet. Nigdje u viziji života suvremenog Grka intimnih kriza savjesti s primjesom mistike. Ako ih ponegdje ima, one su stranog podrijetla, sjevernjačkog ili ruskog. Suvremeni Grk je racionalist,

hladan, logičan i konkretan. Za razliku od Španjolca, on je svukoliku svoju maštu usredotočio na ekonomiju. Fantast u pravcu neprekidnog traženja pustolovine, on je cio svoj život ograničio na dinamiku ekonomije, posla i novca. Vječni Odisej, on ne otkriva kategoričke imperative, ni mistične gradove, niti uzima više udjela u intelektualnim gozbama čiste misli, već juri kroz vječnu avanturu otkrivanja zlata. Najprije: more — veliki, iskusni i vječno promjenljivi majstor sviju grijeha, ali i krupnih iskustava, — zatim: komadić i suviše oskudne zemlje, ali zato privlačne i čarobne, — drže ovaj konglomerat naroda pod neprestanom groznicom pokreta i pomicanja. Ulijevaju mu nepovjerenje, ali istovremeno i nadu u život. To je narod, koji je čak od dorskih i pelazgiskih vremena poslijeratno načelo izmjene pučanstva prakticirao odavno kao redovni sustav svoga nacionalnog razvoja. Izbjegavajući oduvijek pojam države u smislu etatizma, Filip Makedonski, Aleksandar Veliki, Trikupis i Veniselos (iz prve etape) samo su imaginarni napori individualnog grčkog Odiseja; ovaj narod skrajnjeg individualizma, koji graniči s anarhijom, shvaćao je potiličku borbu isključivo u granicama i u životu grada (polis, cité). Siromašni Odisej, napuštajući svoju staru Itaku, — koja nije zapravo ništa drugo nego cijela grčka zemlja, — vraća se kući kroz zapletaje nada i razočarenja, obogaćen, obnavljajući neprekidno zagonetno grčko čudo, koje u tragikomediji svakidašnjeg grčkog života djeluje kao vječni «deus ex machina» iz stare helenske tragedije.

Grk se smatra najinteligentnijim pojedincem ljudske zajednice. U Grka pojam inteligencije — koja je za njega najskuplje sredstvo u igri života — suprotan je značenju, koje tom pojmu daju drugi narodi. Biti inteligentan, e k s i p n o s (probuđen) u Grka znači prije svega biti vješt, spretan, brz, bistar i sposoban za plovidbu u svim pravcima i prema svim vjetrovima (diplomacija mora). Položen u najteži geopolitički sklop evropske karte, Grk je svoj geopolitički problem čak iz Tukididovih vremena umio rješavati u smislu vječnog kompromisa, dijeleći neprestano svoj komadić zemlje. Problem dviju Helada duboko je ukorijenjen u grčkoj duši, koja odbija jedinstvo političkog izraza. Narod t i h o d i o k t i s â — ljudi koji sreću traže, — u najsjajnijem smislu ove riječi, — koja je u Odiseju pronašla svog vječnog junaka, — nije mogao zamisliti svoju zemlju u smislu etatističke nacionalne cjeline. Prezirući kolektivizam rimskih barbara i ljubav slavenskih zadrugara prema zemlji, ovaj narod trgovaca i gusara volio je uvijek svoju lađu, koja ga je mogla povesti u sve luke. Trgajući se vječno na dva pola, između sjeverne i južne, između kontinentalne i primorske Grčke, između Kritosa i Peloponeza, Grčka, geopolitički, nikada nije postojala kao zajednica niti kao državna cjelina, izmičući redovito kombinacijama međunarodnih planova i obaveza. Razlomljena na mediteransku i balkansku,

ona nastavlja neuklonjivost svog unutrašnjeg psihofiziološkog zakona, odgovarajući samo na zajednički glas spiritualnog Helenstva, u kom se podudaraju i smiruju sve kontigentne suprotnosti grčkog života. Helenstvo je taj veliki simbol, koji je prevario Periklove unitarističke utopije, srušio makedonski imperijalizam i separatizam Demostenova grada, i porušio zadnju grčku pustolovinu izvan dodira sa stvarnošću, Veniselosovu «megali ideju», u koju je vjerovao Grk XIX-oga stoljeća. Ali Helenstvo je u isti mah spajalo nemirnog Grka u njegovoj dijaspori. Kao i grčka « s i m f o n i j a » (sporazum, ugovor, suglasnost), ta čarobna riječ, koja intervenira bezbroj puta dnevno u svim sukobima, suprotnostima i nesuglasicama grčkog života, — da se ponovno izgubi u svađi i u nesporazumu te da se stvarno nikada ne ostvari, — Helenstvo ostaje vječno neostvarljiva meta grčkih duhovnih osamljenika. Njihov najljepši napor sastoji se u tomu, da se kroz stoljeća grčke unutrašnje podijeljenosti učini živim Helenstvo, da ga unesu u granice, te da od njega formiraju organizam i duhovnu vrijednost, koja bi u zajednici čovječanstva mogla i danas izreći svoju riječ. Kao što je, uostalom, u znaku tih napora sasvim dobro kazao jedan od najnemirnijih suvremenih Grka, Spiro Melas, u poslanici, koju je uputio grčkoj omladini u danima najveće nacionalne i moralne krize: «kao i svi drugi narodi, Grci ne mogu opstojati izuzev po svojem duhovnom i moralnom doprinosu pokretu umjetnosti i inteligencije. Mi ćemo biti ništa, ukoliko ne budemo novi mlaz svjetlosti nad ljudskom prirodom». Ovo osjećanje duhovne praznine u biti suvremenog Helenstva, ova grižnja savjesti što lomi i izgriza gotovo svaku suvremenu grčku intimnost, pritisnutu teretom stoljeća, bitna je oznaka cijele novogrčke duhovne i književne drame. Zapadni putnici čezneći za harmonijom krajolika, pa i mi, kroz perspektivu grčkog empirizma, tu duhovnu prazninu neprestano smećemo s uma, zanemarujući na taj način bît cjelokupnog grčkog pitanja. Za suvremenog Grka problem izgradnje njegove duhovne individualnosti svakako je jedan od njegovih najpoglavitijih i najstrastvenijih problema. Smatrajući se petim periodom povijesne cjeline, on se napreže da ispuni praznine, ne uspijevajući izgraditi remek-djela svojim individualnim biljegom novog čovjeka. Profinjeni lirik i sentimentalni osamljenik, on, kroz sto godina svoje najmlađe književne povijesti pjeva rafinirane i blještave stihove specifično atičke melankolije, koja ne dostiže ni Euripidovu snagu, niti Eshilovu dinamiku. Istrgan i osamljen, svaki pojedinac počinje od sama sebe, rastvarajući oko sebe svoj krug tragične mediteranske samoće. U odnosima grčke književne republike ništa nije dovršeno. Počevši od problema jezika, — koji ostaje otvorenom ranom književnog organizma —, sve je u uzbuni, u kretnji, na prekretnici. To stanje traje već stotinu godina. Od prve pjesme ispjevane na Jonskim otocima grčkoj

Slobodi, pa sve do sada, problem jezika ostaje stvarno najkrvavijim i najgrozničavijim znakom pitanja grčke književnosti. Tu i ne spominjemo pitanje razdiobe grčke književnosti po etapama ili po posebnim strujanjima. Grčki stvaralac, osamljen i osoban, kao i grčki ideolog ili političar, odbija svako svrstavanje ističući pri tom iznad svega svoju skrajnju i naglašenu individualnost.

II

U OKVIRU ovog izlaganja, suvremena grčka književnost, nastavljajući antičku književnost preko aleksandrijske i bizantinske, kako to žele grčki književni povjesničari, započinje na Kritosu. Ovaj legendarni otok, koji je od davno već bio pionirom grčke nacionalne svijesti, ostao je neko vrijeme pod vlašću Venecije. Poput Dalmacije u prvim stoljećima naše knjige, otok Kritos u XVI i u XVII stoljeću predstavlja obnovu suvremene grčke književnosti. Pod utjecajem talijanskog Guarinieva pastorala nastalo je prvo kretsko djelo *«I orea Voskupula»* («Lijepa pastirica»), zatim veliki erotično-epski roman u stihovima *«Erotokritos»* («Suđen od ljubavi»), gdje je kroz ljubav Grkinje Aretuze s Grkom Erotokritosom, te u sukobu Grka s franačkim i maloazijskim ugnjetavačima, data u jedanaest tisuća stihova cijela epopeja grčkog erotizma. Iako se, kako opaža Hesseling, u «Erotokritosu» ne spominje nigdje tursko ime — ipak je jasno, da je u tipu maloazijskog osvajača Karamanitisa opisan vjekovni grčki prekomorski neprijatelj, bio on Perzijanac ili Turčin. Nastala pod Tassovim i Ariostovim utjecajem, ova velika poema, kojoj je po svoj prilici autor Kornaros, ostala je kroz stotine godina turskog ropstva gotovo jedinom kulturnom utjehom grčke nacionalne buržoazije, tako da se za vrijeme turskog gospodstva prepisivala i u rukopisima čitala u svim grčkim obiteljima, održavajući neprestano živim vjekovni problem narodnih napora u borbi protiv stranaca (A. Matesis). Oživljena je prije nekoliko godina i prikazivana u kazališnoj preradbi u Ateni (1929.) Zahvaljujući kazališnoj grupi Kotopuli-Melos, imala je vrlo velikog uspjeha. Na Kritosu je također niklo i grčko kazalište. Kao i na Hvaru, u istoj mediteranskoj sferi utjecaja Belcarievih «svetih skazanja» («Representazioni di Abramo ed Isac») tiskano u Veneciji 1535., na grčkom, misterij u dva čina, pod naslovom *«I tisija tu Avram»* («Žrtva Abrahamova»), misterij koji se ponekad i danas pojavi na sceni atenskog Narodnog kazališta, osvajajući svojom živom dekorativnošću interes rafinirane publike. Neturski Kritos, uzimajući, kao i poneki dalmatinski gradovi, živog udjela u književnoj renesansi Mediterana, nastavlja helensku tradiciju, šaljući kao i hrvatska Dalmacija svoje Meduliće i Kloviće, svoga El Greca najprije u Italiju, zatim u Španjolsku, dok ostalo Helenstvo, prekidajući ranu carigradsku renesansu, daje izraza svojoj fantaziji samo u narodnim pjesmama. Tragična svjedočanstva tadašnjeg općeg balkanskog duhovnog stanja. Bijeg Dominikosa Teotokopulos Greca s Kritosa, koji u sklopu kritskog i posljednjeg bizantijskog slikarstva stoji kao logičan i obilan nastavak, te njegov prijelaz u jače mediteranske kulturne sredine, kao i svi oni mnogobrojni i tragični prijelazi na onu stranu mora naših renesansnih talenata, nisu drugo nego krvavi, ali simbolički znakovi očajne balkanske intelektualne baruštine onoga doba. Osamljen i otrgnut od cijelog svojeg zaleđa, koje se već tada nalazilo u dubokom otomanskom mraku, kritski i dalmatinski stvaralac osjećao je instinktivnu potrebu da prijeđe pod blaže klimatske okolnosti, s jedinom svrhom izražavanja svoje unutrašnje stvaralačke misije, ulazeći na taj način individualno i sa svojim rasnim naglaskom u opći sklop mediteranske duhovnosti.

Dok se tako po razasutim egejskim otocima (posebno na Kritosu), koji su oduvijek služili vezom prenošenja kulture, osjećaju znakovi duhovnih napora u oblicima jedne književnosti, koja i ovdje vrijedi samo kao napor kulturne i etničke individualnosti, jezične evolucije, a manje estetske originalnosti, dotle u unutrašnjosti Grčke, osim glasa R. Fereosa i narodnih pjesama, nigdje traga slobodnom beletrističkom stvaranju. Rigas Velestinac, kao što su koncem XVIII i početkom XIX stoljeća, u suprotnim pravcima, Korajis, Aleksandar Sucos s fanariotskom društvenom aristokracijom eruditâ, lingvistâ i povjesničara, kao nasljednici klasičnog i bizantijskog helenstva, postavljaju, možda i nesvijesno, temelje novogrčkog nacionalnog revanša, koji završava maloazijskom katastrofom. Rigas Fereos pozivlje na okup sve balkanske narode, koji stoje u duhovnoj sferi bizantinskog pravoslavlja, ističući potrebu uskrsnuća helenskog Carigrada i osnivanja novog grčkog carstva, komu bi služili i balkanski Slaveni. Aleksandar Sucos ide čak do Jeruzalema, dok nacionalističko povijesno kazalište Vernadakisa izraz je tog nacionalističkog raspoloženja grčkih vodećih klasa. Grčka buržoazija u središtu kulturnog i privrednog života Balkana, u prvom oslobođenju od Turaka, živi u uvjerenju da može obnoviti bizantinsko carstvo.

Početkom XIX stoljeća na Jonskim otocima, koji su ostali daleko turskom utjecaju, pod vlašću Venecije, Rusa, Francuza i Engleza, na Krfu i na Zakintosu, mlada grčka inteligencija, zadojena idejama prosvjetiteljstva Francuske Revolucije, unosi sasvim nov slobodarski duh u modernu grčku književnost. Dionizije Solomos (1797-1857.), najveća pojava suvremene grčke poezije, formira na Krfu u suradnji s pjesnikom A. Kalvosom i s ostalim, kao što su Tercetis, Marcokis, t. zv. «Jonsku školu», u kojoj svi pjesnici, osim Kalvosa i Laskaratosa, pišu narodnim jezikom. Solomosova «Himna Slobodi», njegova epopeja zauzimanja Misolungija *«Elefteri Poliorkome-*

ni» («Zarobljeni, a slobodni»), iako fragmentarne, predstavljaju najsavršenije lirske kvalitete, koje je dala suvremena grčka poezija. «Jonska škola» prekida s tradicijom fanariotskih erudita, koji helenističko-bizantinskim jezikom nastavljaju jezične i stilske tradicije starih Grka. To je, inače, vrijeme kad Goethe i Francuzi upoznaju zapadni svijet i s grčkim narodnim pjesmama te neizravno bude zanimanje grčkih književnika i intelektualaca za svježe lirske vrijednosti narodne umjetnosti. Jonska elita, koja je pod utjecajem jače kulturne sfere gotovo zaboravila svoj materinski jezik (slučaj Solomosa), vraća se kući i priprema kasniji kulturni preporod suvremene duhovne Grčke, ističući za svoje geslo narodni jezik. Otoci Krf i Zakintos središta su aktivne intelektualne suradnje s ondašnjim talijanskim duhovnim središtima i s Parizom. Krfljanka Izabela Teotokis-Albici drži u Veneciji svoj literarni salon, gdje se susreće gotovo sva evropska inteligencija, a odatle i Byron odlazi u oslobodilačke ratove Grčke. Potaknut srpskim i grčkim ustancima, Dalmatinac Nikola Tommaseo u svom krfskom progonstvu prevodi naše narodne pjesme na novogrčki narodni jezik, u kom pjevaju jonski pjesnici. Kroz mrak političkog progonstva zamišlja u podudarnosti krajolika i običaja između Dalmacije i Jonskih otoka svoju mediteransku sintezu. — «Ovi su otoci — veli on — kao i otoci Dalmacije, fragmenti nacijâ, a ipak su ih vjekovi i njihove iste nesreće učinile posebnim narodima...» — Ti plemeniti i fini otoci daju Italiji velikog pjesnika Uga Foscola (Zakintos), a i jedan dio Solomosovih talijanskih stihova.

S Jonskih otoka duhovni život Grčke prenosi se u tek oslobođenu Atenu, koja poslije 1834. preuzimlje vodstvo suvremenog duhovnog Helenstva. Knjiški romantizam Ahila Parashosa, Panaotisa Sucosa, umjesto da nastavi renesansu «Jonske škole», nastavlja na tradiciju helensko-bizantinske-fanariotske škole, koja piše u «katarevusi», tj. tzv. pročišćenom jeziku helenističko-bizantinske tradicije. Ovo stanje, u kom Jean Morréas (J. Papadijamandopulos) piše narodnim jezikom i odlazi u Pariz, gdje zauzimlje vidno mjesto u francuskoj poeziji, i to traje otprilike do 1888., kad jedan Grk iz Odese, također pariški đak. Jean Psiharis, svojom knjigom «Taksidi» (Putovanje), pisanom narodnim jezikom, podiže cijelu pobunu protiv pristaša vještačkog jezika «katarevuse». Deset godina prije samog Psiharisa, koji u svojoj polemičkoj knjižnici «Narod, koji se odriče svojeg jezika» (objavljeno u «Mercure de France») izaziva cio kulturni rat u Ateni generacija Palamasa, Drosinisa, Viziinosa, nastavlja jezičnu i književnu tradiciju «Jonske škole», tj. pišu jezikom, kojim govori narod.

Problem jezika u novogrčkoj književnosti, uza sve sjajne uspjehe narodnog jezika, od bitnog je značenja za cijeli unutrašnji i vanjski kompleks grčkog estetsko-književnog organizma. Podvojen na *«katarevusu»* (t. zv. prečišćen jezik, a ustvari stari jezik kojim narod više ne govori) i na *«demothiki»* (tj. pučki jezik, fluidan i u vječnom pokretu kao i razvoj naroda), problem književnog jezika izazivao je dijametralnu opreku i dramatsku uznemirenost ne samo u književnim odnosima, već i u svim granama narodnog života. Protiv pristalica narodnog jezika (demothiki) ustala je sva reakcija: Crkva, Sveučilište, Država, zatim tisak i parlament, kao i grčka sitna nacionalistička buržoazija. Svi su zajednički strastveno bili za očuvanje i kontinuitet tradicije. Grk, kako se on ogleda u opažanjima grofa Gobineaua i E. Abouta, dojučerašnji kleft i armatol, volio se igrati ispod Akropole Perikla i Demostena, i izražavati se na nekom jeziku, kroz koji ga narod nije prepoznavao. *«On aimait l'antique»*, pisao je u svojim, *Deux Etudes sur la Grèce moderne*, Gobineau, *«on voulait Athènes et même Sybaris et Capoue... Bien entendu on les voulait tels qu'on se les figurait et non autres. Ce n'est pas à l'histoire sérieuse qu'on demandait les renseignements qui auraient rebuté les imaginations délicates».** Prilikom prvog prijevoda Evanđelja (1901.) na narodni jezik (demothiki) po ulicama Atene, kao i dvije godine kasnije (1903.), prilikom prikazivanja prijevoda «Agamemnona» došlo je do krvavih tuča, u kojima je bilo mrtvih i ranjenih. Pristalice narodnog jezika, u prvom redu pjesnik Kostis Palamas, bili su proskribirani iz državnih službi. Poput svih protivrječnih pitanja u Grčkoj i ovo pitanje jezika razdvojilo je zemlju na dva politička tabora. Političar i državnik Elefterije Veniselos, kasnije prevodilac Tukidida na narodni jezik, postao je pobornikom narodnog jezika, koji je ostao osnovnim prosvjetnim programom republikanskog pokreta u Grčkoj, dok je konzervativna Laička stranka zadržala u programu «katarevus». Duhovno stanje tih prvih nastupa nove «Atenske škole» sa svim njenim borbama oko jezika, u kojima su uzimali udjela najširi slojevi grčkih masa, iznio je živo Gj. Ksenopulos u svom kazališnom komadu *«Fititi»* («Đaci»), gdje se jezična borba prenosi na ulicu i postaje područje samog života predratne Grčke.

Analizirajući, u bitnosti, estetske i duhovne vrednote novogrčke književnosti, može se utvrditi, da je ona uglavnom dala dokaze svoje izrazitije umjetničke kvalitete isključivo u *poeziji*. Sa Solomosom, s predstavnicima «Jonske» i kasnije «Atenske škole», grčki duhovni organizam dao je svoj najtemperamentniji i najsavršeniji biljeg u stihu. Kostis Palamas (rođen u Patrasu 1859.) u staroj misolungškoj obitelji, koju je opjevao u lirskim stranicama svoje mladosti *(«Tuge Lagune»)* utjelovljuje krupnom pjesničkom oso-

* «Voljelo se antiku»... Dvije studije o modernoj Grčkoj, Gobineau «Htjelo se Atenu pa čak Sybaris i Capoue... Naravno, htjelo ih se onakve kako ih se dočaravalo i nikakve drugačije. Nije se tražilo obavještenja u ozbiljnoj povijesti, koje ne dozvoljavaju delikatna dočarivanja».

bom najljepše i najsmionije težnje predratnog korifeja nove grčke književnosti. Duhovni napori predratnih naraštaja, koji su živjeli u ostvarenju sna «megali idea» («velika ideja») simbolizirani su u njegovim umjetničkim ostvarenjima. Njegova *«Careva Svirala»*, ta najveća epska poema suvremene grčke poezije, gdje se u nekoliko stotina stihova u obliku širokih dekorativnih povijesnih freskoslika skicira d'annunziovski pompozno sudbina i misija Helenstva od vremena Bazilija II Bulgaroktona (Bugaroubice) pa do danas, proglašena je od nacionalističke novogrčke kritike (Kumunduros-Embirikos) Ilijadom suvremenog Helenstva. Uzimajući živog udjela u borbi protiv «katarevuse», Palamas poseže revolucionarnom snagom svojeg instinkta za pučkim narodnim i svagdašnjim govorom, u kom uz svoj veliki lirski spjev *«Dvanaest ciganinovih riječi»* daje svoje najljepše knjige pjesama *«Grob»*, *«Oči moje duše»*, *«Jambi i Anapesti»*. Gotovo cijela grčka povijest, klasična, bizantinska i suvremena *(«Pjesme moje domovine»*, *«Grad i Samoća»)* našla je odjeka u njegovoj poeziji, kroz koju — «Helenstvo poprima čišću svijest o svojoj sudbini i o svojem kontinuitetu kroz stoljeća», koja je zavrijedila svom autoru oznaku «narodnog barda modernog Helenstva» (Embirikos-Kumunduros).

Više lokalna, ali zato ponekad značajnija, kao u slučaju pripovjedača Papadijamandisa, grčka je proza tog vremena. Iako kronološki ne spadaju sasvim ovamo dvije istaknute figure grčke suvremene proze: E. Roidis, svojim pričama s otoka Sirosa i svojom *«Papisom Ivanom»*, zatim D. Bikelas s *«Luki Lares»* (prevedenim i u nas), ipak je gotovo nemoguće govoriti o grčkoj prozi, a da se ne spomenu neka imena, koja su također bila od presudnog utjecaja na duhovni život Grčke njihova vremena. Uz obilje novogrčkih pripovjedača, Karkavicasa, Kristalisa, Hristomanosa, Teotokisa, te Ivana Vlahojanisa, najizrazitija osoba grčke proze svakako je Aleksandar Papadijamandis, svećenikov sin, koji je na planu provincijalnog života svojeg rodnog otoka Skijatosa uskrsnuo kroz napola realistički napola lirski oblik svojih priča *«Primorskih idila»* cio zaboravljeni svijet sitnih dotrajalih egzistencija, koje trpe i pate, propadaju i nestaju u jadu života. Svojim toplim evanđeoskim osmjehom kršćanskog milosrđa i pravoslavnog opraštanja, Papadijamandis ispraća svoje unesrećene junake s mora do vrhunaca njihovih zemaljskih patnja, izrazivši u tom svakako najdotjeranije strane grčkog mediteranskog života u njegovim najsuprotnijim varijacijama i šarenim raznolikostima (Palamas). Sasvim suprotno, ali uvijek na planu lokalnog života otoka Georgios Ksenopulos iznio je cio živopisan svijet iz poodmaklog društva s otoka Zakintosa, gdje je u sukobu venecijanske aristokracije («konta») i grčkog puka («popolari») dao živih naturalističkih romana, novela i kazališnih drama, koji s lijepim uspjehom nastoje oživjeti problem raspadanja i truleži cijele primorske klase. Ksenopulos, nastavljajući tradiciju prvog jonskog romantika A. Matesisa i njegova *«Bosiljka»* (1830.) slika onaj važan sukob nacionalnog, pučkog s inozemnim ili polatinčenim i pogospođenim domaćim elementom, koji igra bitnu ulogu i u našem primorskom životu istoga vremena.

III

SVJETSKI rat, posebno Maloazijska katastrofa (1922.) i sve ono što se zatim odigralo, ostavilo je velikog traga u poslijeratnoj grčkoj duši. Iako u poslijeratnoj i u današnjoj fazi ime Kostisa Palamasa zauzimlje još uvijek prvo mjesto, to su tragična iskustva cijele jedne generacije koja je morala doživjeti slom najuzvišenijih i najljepših grčkih ideala, u koje su vjerovala sva prijašnja pokoljenja od prvih godina ujedinjenja pa do 1920. Ta godina unijela je u grčki duhovni život nova uznemirenja u kritičkim i skeptičkim stavovima. Palamasov nacionalistički optimizam *(«Smrt Palikareva»)* zamijenio je indiferentizam razboljenih i razočaranih pjesnika, spleena i nostalgije (Uranis). Papadijamandisov kršćanski smiješak zamijenio je revolucionarni protest Kostisa Varnalisa. Problem jezika, koji je prije nekoliko godina znao uzbuniti strasti cijele zemlje, danas je uglavnom sazrela stvar. Ukoliko ga inteligentni kritičar suvremene Grče i pisac *«Povijesti novogrčke književnosti»* Aristos Kambanis ponovo ne oživi svojim prijedlogom da se stvori treći jezik, kao rezultanta simbioze pučkog i prečišćenog jezika. Najveći dio aktivnih književnih snaga piše ipak narodnim jezikom, iako se tisak, Sveučilište i, jednom riječju, službeni krugovi drže još uvijek rezervirano ali i neodređeno. Novine, koje oduvijek u grčkom književnom životu apsorbiraju najveći i najinteresantniji dio književne proizvodnje u obliku novela, romana, pjesama, feuilletona (i jedne posebne vrste grčke književne forme, kronike iz svagdašnjeg života koja oživljava posvudašnju monotoniju lista te je dala majstore novogrčkog pera u osobama Pavla Nirvene, Melasa, Moraitinisa, Papandonia, Kokinosa) ostaju također neopredijeljene.

Maloazijski slom imao je značajni utjecaj ne samo na opće prilike u zemlji, već i na njene duhovne odnose, jer je uspio izmijeniti lice Helenstva. Prvi put, poslije mnogobrojnih stoljeća u njegovoj povijesti, Helenstvo se uglavnom našlo okupljeno na jednom jedinom komadiću zemlje, u granicama jedne države. Osim Aleksandrije, gdje je s poezijom senzibilnog i rafiniranog pjesnika Kostis Kavafisa živjela u krajnim ostacima dekadentna ostavština grčkog aleksandrinizma, Atena je konačno ostala jedino duhovno središte Helenstva. Tradicija Fanarâ slomila se i odrunila u ponor porušenih i polomljenih ideala cijele nacije, dok izbjeglice-intelektualci uzi-

maju mahom vidnog udjela u duhovnom pokretu zemlje. Nova imena pjesnika, pripovjedača, kazališnih pisaca, kritičara, uz bezbroj književnih časopisa (najreprezentativniji «Nea Estia»-«Novo Ognjište») suprotnih duhovnih kao i književnih pravaca oživjeli su velikovarošku prijestolnicu. Kao svugdje na Balkanu, i grčka književnost, u poslijeratnom periodu nesigurna i nemirna, pokušava se opredijeliti u nekoliko značajnih pravaca. Poezija individualno bolna i osamljena, dala je svoje nove patetičke izraze. Griparis svojim *«Elegijama»* i *«Terakotama»*, M. Malaksis svojim *«Satovima»* i vrlo privlačivim baladama, koje kroz tugu misolungških uspomena izvlače život propalih i sentimentalnih bića, posebno izražavaju grčki primorski štimung. Konačno, baudelaireovski naglasak spleenskog i profinjenog pjesnika Kostis Uranisa u njegovim *«Nostalgijama»*, te u njegovim lirskim putopisima *«Sol y Sombra»* (iz Španjolske), iz Italije, iz Dalmacije, kao iz stare i sadašnje Grčke, nalazimo svakako najsenzibilniji i najčišći izraz poslijeratnog grčkog čistog pjesnika i intelektualca. Suprotno od ove poezije stoji poganski i nacionalistički poklik Angelosa Sikelianosa, ideologa delfskog pokreta, koji na ostacima starog Apolonova svetišta zamišlja ezoteričnu obnovu današnjeg evropskog čovjeka. Kostis Varnalis, pjesnik revolucionarne, crvene *«Fos pu kei»* («Svjetlost koja gori»), s naglašenom socijalnom notom, u presjeku sivkasto-tužne akvatinte iznosi cio život prokletih i zaboravljenih ljudi iz podzemlja *(«Osuđeni od Sudbine»)*. Ova poezija, koja broji još nekoliko istaknutih imena, kao pjesnikinju Mirtiotisu, zatim S. Skipisa, pjesnika «Besmrtnoga», religioznu osjećajnost Papadonia, Karijotakisa, Sigurosa, Argiropulosa, Mariju Poliduri, te katoličku claudelovsku poeziju Papaconija, Seferisa i dr., ostaje najbitnijim elementom, koji je grčka fantazija izrazila. Ona je uspjela kroz taj svoj lirski element ispovjediti svoje najtanje i najdublje osjećaje, davši, možda, u isti mah najoriginalnije i najsuptilnije primjere najnovije mediteranske lirike.

Krupni problemi novoga vremena bili su od odlučnijeg utjecaja za razvoj suvremene grčke proze, koja je prekinula sa slikanjem ljudi, običaja i stvari iz predratnog provincijalnog i lokalnog kruga (Teotokis, Hristomanos) te je naglo zaronila u srž života. Rat je dao svoga Remarquea u osobi Stratisa Mirivilisa, popularnim djelom *«Zoi en tafo»* («Život u Grobu»), u francuskom prijevodu «De Profundis», gdje je kroz niz priča iskazan stav i golo osjećanje grčkog vojnika na makedonskom frontu. Ali i Mirivilis se udaljio vrlo brzo od problema rata, vrativši se životu otoka *(«Učiteljica zlatnih očiju»)*. Poslijeratni razbarušeni i nesređeni život Atene, s cijelom svojom tamnom i komičnom društvenom kronikom balkanske sredine u zakašnjenju, gdje iz trgovačkih i seljačkih kuća odlaze djeca u grad i postaju liječnici, odvjetnici, političari, jednom riječju

građani i inteligencija, počeo je pružati nove priloge za širi književni zahvat. Ali i tu grčki pripovjedač ne reagira opširnije, ograničavajući se da samo iznosi činjenice, sentimentalno i skeptički bolno. Pod utjecajem zakašnjelog naturalizma francuske građanske proze prošloga stoljeća Gj. Ksenopulos prvi je dao romane iz poslijeratnog atenskog života. Spiro Melas u svojim kazališnim djelima *«Sin sjene»*, u *«Porušenoj kući»*, u *Jednoj noći-jedan život»* (prikazivanoj u Zagrebu) u, *«Bijelom i Crnomu»*, kao i u svojoj seriji novela *«Romji»* («Grci»), izrazio je kroz razne faze svojeg književnog razvoja svakako najteže i najborbenije slike suvremenih društvenih laži, karikirajući tip Grka avanturista, ekskroka i moralnog propalice. Kroz svoje svagdašnje «kronike» primjedbe i bilješke i života, portrete grčkog života u njegovu neprestanom pokretu i mijenjanju, Spiro Melas dao je najuspjelije strane psihologije i značaja modernog, a vječnog grčkog čovjeka, sa svim njegovim manama i krepostima. Panteli Horn u svojim kazališnim djelima *(«To Findanaki»)* iznio je poslijeratni život atenskih čêtvrti, gdje mali svijet, povučen vrtlogom veliko-gradskog tempa, propada i nestaje, kao posljednja sentimentalna serenada ispod balkona atenskih despinâ. Sličnu sentimentalnu notu reakcije pred novim njeguje u svojim pjesmama i kazališnim djelima iz istoga svijeta Tino Moraitinis. Socijalna literatura, s izravnom marksističkom tendencijom, dala je svoje pripovjedače u imenima Kazansakisa, Pikrosa *(«Društvo, koje vlada Grčkom»)* i Katforisa. Kozmopolitski roman dao je svoga pisca u Trasu Kastanakisu, čije novele iz života otoka imaju mnogo osobnosti. Naprotiv, najmlađi se orijentiraju u pravcu društvenog romana, natječući se bez uspjeha, da bi što bolje podražavali Prousta, T. Pecalis u svom romanu *«Snažne i slabe generacije»* obrađuje kao i u nizu romana procvat i opadanje tipične porodice iz atenskog visokog društva. Terzakis, autor novela, u svom romanu *«Pad Sklirosa»* zauzimlje jedno od izrazitijih mjesta u zadnje vrijeme grčkog romana. G. Teotokas, kipteći sav od optimizma i od vjere u preporod novih grčkih naraštaja, odanih zemlji i narodu, postavlja grčku mladost na lađu *«Argos»* (naslov romana), koju novi helenski argonauti, tj. najnovija grčka generacija, vode u pravcu oživljelog helenstva.

Uz A. Kambanisa, u eseju i kritici zauzimlju izrazita mjesta Alkis Trilos, Papandoniju, Mihajlo Rodas, Andreadis, G. Kacimbalis, Parashos, Karantonis, koji uređuje najnoviji književni časopis «Nea Gramata», konstruktivno-nacionalnih težnji. Fotos Politis, obnovitelj Atenskog narodnog kazališta, nastavljajući tradiciju etnologa Nikole Politisa, tražio je osebujnost i originalnost grčkog stvaranja, niječući gotovo cijelu grčku književnost, osim narodnih pjesama, Solomosa, jednog dijela Palamasa i primorskih priča Al. Papadijamandisa.

IV

TRAGIČNE suprotnosti, u kojima se danas bori suvremena grčka duhovnost, nisu drugo doli odsjev i posljedica tragičnog duhovnog stanja u Evropi. Socijalna pobuna, koja još uvijek vrije u podzemlju grčkog društvenog i političkog života, okuplja oko sebe jedan dio intelektualne omladine (časopis «Protopori»), iako ovaj pokret s izrazitom marksističkom i rusofilskom tendencijom nije, osim pojave Kostis Varnalisa, izrazio ništa jačeg ni konstruktivnijeg. Varnalis — Grk iz Bugarske — u svojoj polemičkoj «Obrani Sokratovoj» iznosi pred sud savjesti grčkog naroda suvremeno društvo, tip vječnog helenskog mučenika Sokrata u njegovoj borbi za istinom. S teškom i smionom ironijom secirano je i isjeckano suvremeno grčko društvo kroz sve njegove nijanse i struje. Varnalisov Sokrat, u trenutku dok mu predstavnici atenske demokracije izriču osudu u nadi da brane svoje osobne interese, obraćajući se svojim pogledom prema istoku, dovikuje: — «Ne uznemirujte se: ...Nastupit će čas, kad ćemo vas prisiliti da postanete ljudi! Tek tada, htjeli vi ili ne htjeli, morat ćete očistiti tijelo vaše, dušu i duh vaš!» —

Na poklik prisutnih: «Tko su ti ljudi, koji će nas prisiliti?» — Varnalisov Sokrat odgovara: — « S k i t i » — tj. Rusi, Slaveni.

Uz ove izrazito marksističke tendencije, ostaju po strani, u stavu očekivanja, skeptični i razočarani, čisti intelektualci, vječni zabljubljenici Pariza, ljevičari i avantgardisti, koji se okupljaju oko časopisa «Simera» («Danas»), u prvom redu K. Uranis, Ks. Lefkoparidis, Mihalopulos, Papaconis, koji su, uz to što su Grci, u prvome redu Evropejci. Protiv prvih i drugih ustaje svakako najnemirnija pojava ovog trenutka, Spiro Melas, čija strast za idejama i za njihovim diskusijama izaziva neprestano uzbune i polemike. U poslijeratnom revolucionarnom raspoloženju, Melas je osjetio i proglasio potrebu okupljanja rasnih i nacionalnih snaga. Svojim posljednjim povijesno-romansiranim biografijama grčkih vođa iz Ustanka (1821.), s *«Kolokotronisem»*, s *«Mijaulisem»*, on je skrenuo pažnju širokih slojeva grčkog naroda, pozivajući ga, da se vrati nacionalnim vrjednotama rase. Časopisom «Ideja» okupio je oko sebe konstruktivne elemente najmlađe generacije, koja je proizišla iz maloazijske katastrofe, podvlačeći u svojim načelima potrebu unutrašnje obnove, kao neizbježnu posljedicu likvidacije težnja iz vremena «velike ideje». Polazeći sa stanovišta, da je novogrčki duhovni preporod bio jedamput prekinut početkom XVII stoljeća na otoku Kritosu, nacionalno orijentirani intelektualci (Melas, Teotokas i dr.) drže, da je nov duhovni preporod Helenstva moguć samo u granicama ujedinjene domovine. Ovaj preporod može se izvršiti samo ako se prethodno zaniječu imperijalističke sanje, koje su dovele do sloma

Helenstva u Maloj Aziji, te ako se cijela pažnja posveti uskrsnuću helenskih i rasnih duhovnih vrjednota. Isto ono što je otprilike Kostis Palamas u svojoj proročkoj viziji pada Carigrada, u epilogu *«Careve svirale»*, dozivljući uspomenu na Vasilija II Bulgaroktona, predviđao:

— *«Riječ i oružje — prokleto Helenstvo! — Prognano s Istoka, prenosi se na Zapad. Nepobjedivi Care Bugaroubica! Od tvog oružja, silna gomila tisućâ narodâ, tisuće jezika, tisuće zastava pod jednim znakom! In hoc signo vinces!... Nepobjedivi Care Ubico Bugara! Ništa ne će ostati! Ništa od svega onoga, što si stvorio, utvrdio, čim si vladao i zapovijedao...»*

Umjesto oružja, atičke ljubičice presađuju se na Alpe. Evropa, veli Palamas, osvaja Atenu. Helenstvo postaje osnovom zapadne civilizacije.

Ta se perspektiva mogla postaviti poslije pada Carigrada u predvečerju Renesanse. Ali što je današnje maloazijsko helenstvo moglo donijeti Grčkoj starosjediocâ, i Evropi ovih tragičnih godina? — To je pitanje koje svakako ponajviše zabrinjava zaključak jednog informativnog prikaza imena, osoba, i, konačno duhovnih težnja suvremene Grčke. Problem je, bez dvojbe, i odviše težak, kompliciran i prevelik. Cijeli grčki organizam nalazi se u dubokom previranju. Grci su se sa svih strana podvojeni kroz stoljetna izbivanja u navikama i u običajima sreli na zajedničkoj zemlji i prave nadljudske napore da se sporazume, da se podsjete i da pronađu mogućnosti nacionalne simbioze. To je posljedica povijesnog procesa sudbonosnih neizbježnosti, iz kojih će se svakako morati doći do određenih zaključaka. Hoće li grčka duhovnost, okupljena doprinosom novog i svježeg ljudskog elementa, uspjeti iskočiti iz lokalne razine, na kojoj se još uvijek održavaju njeni suvremeni književni napori, te znati iskazati, kako to vjeruje Melas, uistinu nov udar svijetla nad inteligencijom naroda, kao nekada? Ili će ona, možda, postati samo obalom pobratimljene Evrope i zauzeti položaj, koju Kavkaz okovanog Prometeja zauzima u sadašnjoj Rusiji, kako to misli Varnalis? Ili će, konačno, ova uznemirena zemlja postati Ženevom smirenog Balkana, kako to već godinama, reklo bi se uzaludno, zamišlja Al. Papanastasiju? — To su pitanja, na koja se — ma kolikogod ona uznemirivala unutrašnjost suvremenog grčkog intelektualca — ne može odgovoriti. Potrebno je još uvijek ostati u stavu iščekivanja. Ustanci i Maloazijski slom, koji se po prvi put u povijesti iščupao iz korijena helenske duhovne tradicije na obalama Male Azije, toliko su krupne i široke pojave, da se njihov odjek može osjetiti tek kasnije. Iz temelja izmijenjeno lice Helenstva ostaje još uvijek u očekivanju i trzajima. Portret duhovne Grčke, koji se ukazuje u ovom času, odgovara sasvim suglasno njenim današnjim naporima: napori su to zemlje, koja je postigla svoj vanjski uspon u današnjim

granicama i koja poviše toga uspona ne će, a i ne može se na više popeti. Položena svojim leđima u moru Skitâ, ima pred sobom probuđene snage Azije, ova mala zemlja, zapravo ugao Evrope, mada zauzimlje najveći dio svjetskih Bedekera, budi zanos arheologa i preporađa inteligentne putnike — ostaje u pokretu i u nemiru — u ovom opasnom trokutu, pohlepna za svojim tradicijama, uvjerena da je njena duhovna misija već odavno ispunila najviše vrhove čovječjih aspiracija, ali ipak ozbiljno zabrinuta za novu riječ u duhovnoj zajednici naroda.

(1935.)

GRČKA I SUVREMENA VIZIJA ŽIVOTA

KROZ maglu današnje duhovne krize, i suvremena evropska misao pokušava se izložiti najsuprotnijim utjecajima, istražujući u svim civilizacijama koje su ikada postojale i oslonac za svoje posljednje održanje. Želja za povratkom Grčkoj osjeća se danas više nego prije, pa iako stoji tvrdnja, da je svaka generacija nastojala izreći svoju riječ i formulirati svoje mišljenje o Grčkoj, ovaj naš naraštaj, oslobađajući se tragova romantičkih hodočasnika, vidi u Heladi i u njenom intelektualnom kompleksu onu veličanstvenu realizaciju mira, harmonije i sinteze, za kojom uzaludno čezne suvremeni duh, izlomljen u sukobu tragičnih kontrasta. Zapadni putnici — Lacretelle, preko Duhamela, pa do Paul Moranda — vide u Grčkoj gotovo zaboravljeni kut polazne točke naše misli, i — za razliku od Renana — ne mole se više na Akropoli, već nastoje u današnjoj oštroj borbi između Života i Oblika pronaći harmoniju suvremenih napora i naših duhovnih antiteza. Međutim, ono što dijeli našu suvremenu viziju života od grčke vizije, pokazao je nedavno i iznio u savršenoj misaonoj analizi, punoj intuitivnih, originalnih i dokumentarnih opažanja, talijanski filozof Adriano Tilgher u djelu koje — prerađeno i dopunjeno — izaziva zasluženi interes znanstvenog svijeta, naime o «Grčkoj viziji života», *(La visione greca della vita,* Rim, 1933.). Veliki napor Adriana Tilghera pridonosi trenutku duboke misaone krize koju proživljavamo značajan moment pokušaja sređivanja i u mnogočemu osvjetljenja već zbrkanih pojmova.

Pošao je s gledišta, da svaka velika i originalna civilizacija izražava bît svoje duhovnosti i dubinu svoje duše u jednom središnjem mitosu ili simbolu. Tilgher postavlja tezu, da je središnji mitos stare grčke civilizacije opjevan, označen i izražen u mitosu Vječnog Povratka, na isti način, na koji je naša suvremena industrijska civilizacija izrazila i koncentrirala bît svog gledanja u središnjem mitu Neograničenog Progresa. Izvući na svjetlost, kaže Tilgher, duboki smisao ovih mitosa jedino je sredstvo i jedini put, koji nas dovodi do poznavanja i pravilnog razumijevanja duha ovih civilizacija, njihova značenja, njihove idejne podloge i njihove tragične suprotnosti. Suprotnost ovih dviju vizija života, grčke i suvremene, osjetio je i u sebi duboko označio, prije svih ostalih suvremenih duhova, Fridrich Nietzsche, kad se našao u kolovozu (1881.) u Engadinu, na putu od Sils-Marije prema Silvaplani, izgovarajući u helensko-poganskoj ekstazi, punoj boli i čežnje za istinom, ove značajne riječi:

«Ogroman, vrlo ogroman, bezdano velik, iako ograničen jest broj prapočela, iz kojih su sastavljene stvari. Budući da je bezgranično trajanje vremena, to mora naići određeni trenutak, u kom će se, kad su se sve moguće kombinacije iscrpile, početi ponavljati one koje su već bile. Kroz nedvojbeno ogroman, ali ograničen broj godina, na podnožju ove iste hridi jedno drugo moje ja shvatit će ovu istu ideju i tako neograničeno puta u budućnosti; a kad je već jedna vječnost vremena protekla prije ovog časa, neograničeno puta kroz prošla stoljeća na povratak svih stvari. Uzaludne su, dakle, nade u neki bolji svijet, ili u nekakvu plavu budućnost. Ono što je bilo, vraća se i vraćat će se kroz stoljeća. Trenutak koji se odmiče, koji prolazi, posjeduje bezgraničnu i božansku vrijednost, jer ponavljajući se bez početka i kraja sudjeluje u nepomičnoj vječnosti».

U ovoj Nietzscheovoj misli, isplakanoj u trenutku nekog religioznog zanosa — kaže Tilgher — izražena je značajna i dominantna ideja grčke vizije života, koja je u njemu imala jednog od najdubljih i najstrastnijih modernih obožavalaca. Grčka je misao, dakle, kod svih svojih propovjednika i zatočnika, u osnovi vjerovala, da «tok fenomena nema ni početka ni kraja te da on periodički prelazi kroz ista stanja zaustavljena neograničenim redovnim prijelazima». Ona je promatrala tok svijeta i stvari kroz stupnjeviti oblik vraćanja, vjerujući, da je jedan i isti život više puta proživljavan u prošlosti i da se on mora bezbrojno mnogo puta ponoviti, istovjetan u svim svojim pojedinostima u prošlosti kao i u budućnosti. U simbolu ptice Phoenix, koja uskrsava iz pepela, izgara i poslije se preporađa u sjaju nove mladosti, Tilgher vidi izraženu bît grčke misli od Anaksimandra pa preko Orfejaca do Aristotela: grčki dulizam, grčko bježanje iz prostora opija i zanosi pokretom, oduševljava je za osvajanjem, dok grčku viziju života ispunjava uvjerenjem praznine, ponora, nebitka i mnogostrukosti. *«Za modernu je dušu božanstvo stvarno sadržano u volji i u aktivnosti, jer u volji i u aktivnosti ono postoji kao neograničeno, dok je za antičku dušu bitstveno: inteligencija, kontemplacija, tj. determiniranost».* Ta duboka suprotnost između dviju vizija života osjeća se ne samo u misli već i u životu: grčki atlet voli se odavati svom sportu na zatvorenom stadionu, dok se suvremeni sport gotovo sav održava na javnim manifestacijama, pustolovinom putovanja, eksploracije, planinarenja i zrakoplovstva.

Odisej je skitnica malgré lui, proklet od bogova — on luta svijetom uvijek s jednom željom, da se vrati svojoj maloj, siromašnoj Itaki. Ni sjene pri Odiseju od kakva Kolumba, Magelana, Nansena ili Stanleya, kojima — kako bi Wassermann kazao — «akcija izgriza srce». Grčka je duša posebno osjećala miran horizont, dalek od oluja i neodređenih senzacija suvremene duše.

Svaka velika i originalna civilizacija, kaže dalje Tilgher, očituje

se ne samo u misli i u životu, nego i u umjetnosti, gdje je jače i savršenije nego igdje drugdje izražena njena intimna bit i njena duboka podsvijesna aspiracija. Za modernu uljudbu, čija je vizija života voluntaristička, aktivistička i dinamička, glavna umjetnost, koja ju je predstavila, to je glazba, dok je za grčku civilizaciju ta umjetnost bila skulptura. Moderni čovjek — koji za razliku od grčkog čovjeka — ne shvaća život kroz nepomičnost i statiku jednog prapočela, već u neprestanom pokretu, vidi realizaciju svojih raznih duhovnih stanja u glazbi, dok je za Grka najuzvišenija ljepota ostvarena u golotinji kipa koji stoji, kako lijepo Tilgher kaže, *«u usporedbi s empiričkim čovječanstvom kao primarna ideja, model koji ona uzaludno nastoji ostvariti... Gola statua odgovara u umjetnosti onomu čemu je platonska ideja odgovarala u filozofiji; obje one, platonska filozofija i grčka skulptura, niču iz jedne i iste intuicije svijeta i života: harmonija, vedrina i uravnoteženost, kojima se mi toliko divimo, u grčkoj su plastici postignute tek cijenom posvudašnjeg odricanja, nastajanja, pokreta, promjena, ili onog, što za nas danas predstavlja sam život, što je za Grke, nasuprot, predstavljalo nesavršenstvo, kvarenje i smrt».* — Grci nisu shvaćali povijest kao stupnjevit, stalan i neograničen razvoj prema višim, naprednijim oblicima; oni nisu znali za modernu psihološku dramu ili za roman, biografiju i autobiografiju, za slike posebnih individualnih povijesti pojedinca i skale osobnih proturječnih stanja, determiniranih i uvjetovanih samim značajem pojedinca. Grčka vizija života nije vidjela savršenstvo na kraju već na početku pokreta, i zato je ona smatrala svakako pomicanje pojedinca kao uzbunu, koja se neminovno mora stišavati i smirivati u savršenstvu. U misli, toj je svrsi savršenstva služila dijalektika; ona je bila sredstvo koje nas je, prema Platonu, vodilo Bogu. — Za grčku dušu, filozofirati, značilo je umrijeti za svijet... Rastopiti se u mističkoj ekstazi, to je tajna i stalna težnja cijele helenske znanosti i filozofije.

Ali Tilgher, poučen kod toga uvijek Nietzscheom, osjeća, da nije sve u plavetnilu i sjaju, kako se to u prvi mah pričinjava, pa i sâm dvoji, da li je grčka intuicija života uvijek i sva sjaj, svjetlost, proljeća i harmonija, kako su na nju gledali Winckelmann, Schiller i Goethe, ili su bliže istini Creuzer, Schelling, Burkhardt i Nietzsche, koji promatraju grčku dušu izgriženu od unutrašnjeg nemira i sukoba. Tilgher se nastoji dokumentirati. Od Homera pa preko Eshila («čovjek nije ništa drugo nego sjena dimu») Sofokla («dah i lagana sjena»), Pindara («san sjene»), Euripida, pa do zadnjih, grčka vizija života, sva se odražavala u rezignaciji i u pesimizmu, te od čovjeka pravi beznačajnu igračku u rukama Zeusa, Usuda. Sama grčka tragedija nosi u svojoj osnovi, kako je poznato, kao glavni moment igračku Slučaja ili ukaz Sudbine, koji svakog trenutka mogu sve poništiti ili poništiti. Eto, tu se lice medalje okreće, i od

sjajne i blistave, kako se ukazuje i osjeća kroz logičnu lucidnost plastike i kroz geometrisku harmoniju arhitekture i misli, grčka vizija života postaje mrka, zaogrće se plaštem pesimizma, fatalizma i tuge, iza koje kao da se čini da je bolje nikad se i ne roditi, ili nestati što prije. Povijest čovječanstva, prema tomu, u ovoj civilizaciji ne prikazuje se nipošto kao progres već kao opadanje; ono što je dobro, bilo je već. Tek vratiti se, to znači napredovati. I zato grčka vizija života, u svojoj zadnjoj analizi, nije pesimistička u suvremenom smislu riječi. Za grčko poimanje, čovjek ustvari nije drugo do li bog, koji je pao s neba, i koji u sebi nosi uvijek živu uspomenu na nebo, na ono vrijeme, kad je i on bio bog, uvjeren, da bi ponovno mogao bogom postati. Zato se sva aktivnost Grka i sastoji u uživanju mjere u osvajanju božanstva. Država je, za Grka, savršenija ukoliko su njoj olakšani uvjeti nepokretnosti i trajnosti; zato ona mora biti što manja (grad — polis), kao i cio život, koji treba težiti za tim, da postigne vječni mir. Grčka duša nije preživjela materijalizam i naturalizam, nije znala ni za Vjeru, ni za Nadu, koju je otkrilo tek Kršćanstvo. Ono ruši civilizaciju Vječnog Povratka, otkida dušu od sadašnjosti, okreće je u pravcu budućnosti, oživljujući veliku nadu u ono što će doći. Tu nema kompromisa, sve je posječeno, polomljeno i prekinuto. Ponor i sukob dijele dvije civilizacije, grčku od moderne. Progres u nas nije više postavljen unatrag kao u grčkoj viziji života, on se putem velikih strujanja pojavljuje u nadi i u znaku budućnosti.

Označivši ovako glavne linije, i ujedno bitne osobine grčke vizije života, Tilgher analizira — u posebnim poglavljima — čitavu seriju grčkih mislilaca, pjesnika, i mitosa, dajući im tumačenje i otkrivajući njihovu originalnost. Pindar mu je pjesnik granice i mjere; Epikur — mislilac sjajne i tragične dekadence, kad je Grčka, kao i Evropa našega doba, umirala u agoniji svoje «polis» i svoje kulture —, *hedonistički asket,* koji nalazi satisfakciju života u samomu životu. I *Ljubav,* kao i umjetnost, kaže Tilgher, u svakoj civilizaciji, a napose u grčkoj, od velikog je značaja. Grk shvaća ženu isključivo kao sredstvo za očuvanje i ovjekovječenje rase, dok je ljubav upućena kao objekt nekom drugom čovjeku, pa i hetairi (kurtizani), koja je — uz ljepotu — nadarena duhovitošću ili inteligencijom: čovjek i hetaira, uzeti i shvaćeni kao predmeti, mogli su dati ljubavniku onu traženu senzaciju višeg fizičkog, duhovnog i intelektualnog, ili moralnog savršenstva. Kršćanstvo i moderna civilizacija, nasuprot, smatra ljubav kao posjed, kao strast. Za Grka je ona trenutna senzacija, ili pijana ekstaza koja se stalno ponavlja; živi iz časa u čas, i u svakom trenutku s jednakom intenzivnošću. *«Grci su visoko i snažno ljubili, ali nisu ljubili ljubav, dok kršćanski i moderni svijet nije ništa više volio od same 'ljubavi'».*

Moderna civilizacija, udaljivši se pomalo od izvora, krivotvorila

je klasične mitose Vječnog Povratka, Prometeja i Odiseja. Sâm Nietzsche morao se odreći početnog oduševljenja, zabaciti grčko asketsko shvaćanje Vječnog Povratka, pa ga — suglasno sa svojim Nadčovjekom — protumačiti kao «energetsku funkciju, kao postulat akcije». Tako se postavila konačna opreka između obje duše dviju civilizacija, između dvije vizije Života. — *«U biti asketska grčka duša smatrala je svijet kao mjesto boli, degeneracije, smrti, kao vlast slijepe moći, protiv koje čovjek ništa nije mogao, izuzev trpjeti ili pobjeći... Naprotiv, za modernu dušu, svijet je bezgranično polje njene stvaralačke aktivnosti, neiscrpni materijal, koji njegova stvaralačka moć pretpostavlja ne da ga pasivno gnječi, već da ga što bolje, i što aktivnije svlada i nadživi; dinamička civilizacija, koja je u Faustu, u Prometeju, u Odiseju, u Kajinu, u Zaratusthri, svijesno ili nesvijesno, stvorila svoje tiranske heroje».*

Pojam *originalnosti* u staroj i u suvremenoj, odnosno u *klasičnoj i u romantičkoj estetici,* dobro služi da se osjeti svu duboku razliku između obje vizije života. Stara, odnosno klasična estetika, nije znala za pojam originalnoga; njen pojam umjetničkog stvaranja sadržan je u pojmu *imitacije* — *«mimeze»:* umjetnost mora oponašati, ali ne načinom i oblikom izražavanja već sadržajem i predmetom izražene stvari. Cijela grčka umjetnost povezana je istim predmetima i sadržajima: srdžba Ahilova, brakolomstvo Klitemnestrino, osveta Atrejeva, Edipov kompleks, itd... Nigdje novog predmeta. Sadržaji su mitološki, vječno isti, kolektivni; oni se ne smiju, i ne mogu mijenjati. Nema invencije u sadržaju. Može je biti i mora je biti u obliku. Anoniman, jedan, i sasvim običan život nepoznatog pojedinca, izgubljena i nezapažena na kolosjeku života, grčki stvaralac ne poznaje. Čovjek jednog Dostojevskog, Čehova, Balzaca, ili Pirandella, ne bi mogao poslužiti predmetom ni Pindaru, ni Sofoklu, ni Eshilu. Platon drži, da je umjetnost imitiranje svijeta fenomenâ, idejâ, sjëna sjene; dakle, kako Tilgher oštroumno kaže, smanjena reprodukcija smanjene stvarnosti. Aristotel i Platon idu još dalje pa misle, da umjetnost ne može biti gola imitacija prirode, već da umjetnik, oponašajući prirodu, treba je ujedno uljepšavati i svoditi u logični i organski sklad. Protiv tako shvaćene umjetnosti, koja se fatalno morala ograničiti i gotovo cijela svesti na problem stila, ornamentike i dekorativnosti, dakle vanjskog oblika, izdiže se i buni suvremena romantička estetika, koja se — za razliku od klasične estetike — oslanja na Život i koncentrira se u njemu, kao u dijametralnoj suprotnosti Oblika. Umjetnost nije sad više imitacija prirode, kako su to poslije klasične estetike ispovijedali estetika Renesanse, francuska književnost Kralja Sunca, estetika Pascala, Brieuxa, Boileaua, i zadnji spisi Maurrasa, da ne govorimo o Valéryu i onima u naše dane, — umjetnost u romantičkoj estetici silazi u Život; ona se sva kupa u Životu, poistovjećuje se s njim, postaje

jednaka Životu, dijeleći s njim sva njegova protivurječja i cijelu plimu i oseku njegova pomicanja i stalne uzburkanosti. Stvorena u sukobu između klasične i romantičke estetike, u borbi Života i Oblika, suvremena umjetnost postaje grozničavi i dramatski izraz individualnog genija, društvenog života, odbijajući da se oslanja na stare i istrošene predmete, traga neprestano za novim. Ako to ne čini, ona prestaje biti umjetnost. Tu se opravdava i suvremena težnja za rehabilitiranjem zaboravljenih povijesnih osoba, dajući im biljeg suvremene originalnosti.

Slična razlika gledišta između grčke i suvremene vizije života javlja se i u suprotnom shvaćanju besmrtnosti duše. Za grčkog čovjeka, sva težnja sastoji se u postignuću cjeline i harmonije, koju su titani skršili u svom prvom sukobu s bogom. Grčki misticizam ne poznaje individualne razlike između sebe — čovjeka i božanstva —, čovjek postaje jedno s božanstvom. Naprotiv, kršćanski misticizam, i u trenutcima najveličanstvenijeg uzleta postavlja granice između sebe i Boga. Grčka vizija života shvaća besmrtnost bez individualnosti, dok moderna vizija života ne može je shvatiti individualnu. U tom sukobu ovih dviju vizija, grčke i moderne, u sukobu Života i Oblika, koji leži u osnovi cijele suvremene duše, Tilgher susreće i otkriva plavu i blagoslovljenu *nostalgiju,* koja nagriza suvremenog čovjeka i suvremenu civilizaciju, a o kojoj je Goethe pjevao.

Und so lang du das nicht hast,
Deises: S t i r b u n d w e r d e !
Bist du nur ein trüber Gast
*Auf der dunklen Erde.**

* I tako dugo dok ne posjeduješ / Ovo U m r i i p o s t a n i ! / Samo si sumorni gost / Na mračnoj zemlji.

SUSRETI S GRČKOM

DVA OTPOČINKA JEDNOG LUTANJA

«En vain, dans la Grèce, on veut se livrer aux illusions: la triste vérité vous poursuit»

(Chateaubriand)

«Avant de regarder ce qu'il y a de plus harmonieux sur la terre, fais l'harmonie en toi-même»

(Lacretelle)*

U POTRAZI ZA GRADOM

I

UŠAO sam kroz Solunska vrata Grčke, s raspoloženjem zapadnjaka, koji je po avenijama Pariza i kroz aleje Firenze susreo savršenstvo mediteranskih napora. Došao sam kasnije i s preteškim teretom na leđima, koji mi ni do danas nije dozvolio zahvatiti zagonetno lice ove zemlje, emocijom zanosa ili titranjem jednog ushita. Moj susret s Grčkom morao je prijeći kroz razočaranje balkansko-makedonskog iskustva, tipično označenog u raskomadanom i otužno sivom portretu Soluna, koji se izdizao ispred mene u obliku polomljene gravire, skrivajući u sebi svu tragiku jednog razočaranja i polomljenog iščekivanja, uzaludno utrošene energije i izlišno izgubljene borbe. Htio sam ući u Grčku kroz njenu najdelikatniju točku, kroz koju se ne ulazi s Bedekerom u ruci, ne sa zakašnjelim dozivanjem Chateaubrianda ili Barrèsa, već s golim i stvarnim proživljavanjem realnog zbivanja.

Težak, krupan i nejednak grad stajao je preda mnom sa svim svojim pokretom, koji je, pod trideset pet stupnjeva, poprimao na sebe izraz grozničavo bolesne i tropski kolerične gužve. Ni Napulj, sa svojim podzemnim primorskim životom, gdje se kriminal sasvim sljubljuje s ironijom jednog ležernog talijanstva, nije na mene ostavio tako mračan utisak, kao ovaj komadić zemlje, gdje je sve ožareno

* Uzalud je u Grčkoj nastojati predati se iluzijama; žalosna istina vas progoni. (Chateaubriand).
Prije nego što gledaš što ima na zemlji skladnog, učini sklad u samomu sebi. (Lacretelle).

nepomičnom statikom svijetla. Imaginarne pretpostavke orijentalnih luka iskrsavale su u mojoj intimnosti u prvom dodiru s ovom tipično sugestivnom levantinskom stanicom, u kojoj tragovi djevičanskog slavenstva iščezavaju u crno blato iskrižanog balkansko-azijatskog cik-caka. Ja sam u zamorenom skitanju gutao prašljive perspektive ovih prljavih quai-ova, uz koje se klatare izmorene figure ljudi s duboko teškim izrazom stoljetnog robovanja na licu. Ovaj prvi susret s Grčkom, iščekivan u magličastoj iluziji napola klasičnog djetinjstva, koje je ispod dosadnih grčkih nepravilnih glagola osjetilo ljepotu Arkadije, zarumenilo se pred linijom Atike, pomaklo se i zadrhtalo u dodiru sa spontanom slikom, koja se zamoreno gubila pod gustim plaštem žute tropske flegme i konačno se srozala kod samog ulaza u Solun.

Kuriozna slika šarenila, babilonskog ljudskog konglomerata i nerazumljivog urlikanja, zaokružena sivim zadahom orijentalnih kavanica, u kojima carstvo muha draška ove flegmatične klijente turske kave i balkansko-grčkog ćeretanja, otkrila mi je frapantno i izrazito moju prvu zabludu, koja se pomalo pretvarala u analitičku refleksiju o životu, koji tu, na samoj tračnici Simplona, nedaleko neposrednog kontakta s Evropom živi svojim najnormalnijim tokom, osvajajući najizrazitije forme svoje indiferentnosti i svojeg konstantnog raspadanja.

Upravo sam pred vrlo silan vremenski razmak s velikim entuzijazmom sudjelovao u diskusiji zapadnjaka o konačnoj pobjedi evropejstva. Impresije George Duhamela o definitivnom prodiranju Evrope i u krajne granice Balkana ostavile su na mene za vrijeme zadnjeg pariškog lutanja svakako jedno od najznačajnijih otkrića, koje sam sreo u srcu Evrope.

Naprotiv, ovamo su dolje, u ovom prvom kontaktu sa stvarnošću, iščezle i nestale bitnosti, bio sam prisiljen odati se brojkama, izvući bilježnice i započeti svoju anketu. Tropska i malarična atmosfera ovoga grada, kroz koji su se progutale u magli jednog treperenja veličanstvene nade nekih između naših najboljih sinova, i gdje se volja slavenstva sa svojim novim smislom za stvarnom pobjedon života nameće iz dana u dan sve opasnije i sve impozantnije, gušila je moje arheološke i literarne prognoze, pretvarajući me pomalo u bizmislena poslovnog čovjeka, bez mogućnosti da sklopi točno i dobro bilo kakav posao.

Svijestan sam činjenice, da je u smislu relativiteta tragično, kada se u času, dok Paul Morand snagom svoje geometrijski izrađene fantazije otkriva New York, upozorava na originalnosti mediteranskih melankonija, ali sam isto tako uvjeren, da i u ovom pothvatu postoji logičan smisao stvarnog i stupnjevitog osvajanja zemlje. Posebno onda, kada se radi o zemlji, koja sva ostaje izrezuckana i nejednaka u svom istaknuto opasnom stavu ispadanja iz evropske

cjeline. Smještena na raskrižju dvaju geografskih sukoba, ova mala zemlja dozvolila je, da se sva izgrize u čipkastoj formi i da ostane vječno privezana uz ovaj kolosalni organizam, komu je stvarno ona udahnjavala svu prvu snagu duha i svu okrjepu njegove prve kvalitativnosti.

Ali nadahnuće ove impresije iščezavalo je u svakom dohvatu sa stvarnošću prisutnoga. Ni lijepe oči moje grčke suputnice, koja se žurila da stigne plave igračke Jonskih otoka, nisu me mogle oteti od melankoličnog dodira s ovim krajolikom, koji se zajedno s nama pomicao u svojoj oštroj isušenosti i izrazitoj golotinji. Nikada preda mnom, ni po siromašnim stepama Južne Italije, ni po monoteističkim usponima pirinejskog hermitage-a nije iskrsavala tamnija i tužnija slika mediteranske sumornosti, kao u ovom zaplakanom pohodu kroz žutu i istaknuto sivu dolinu osame i pustoši. Nigdje cvrčka. Nigdje zelenog posmijeha masline. Stada su odavno iscrpla sve plodove ove istrošene zemlje. Voda je ostavila sitno izmežurane brazde, koje nisu niti dostojne označiti jednu značajnu starost. Ulazak je u Rim neprestano težak i potresljiv. Osjeća se daleko, zaboravljeno i nestalo prisustvo bogova, koji su davno već napustili onaj kraj. I kontakt s uspomenama ima uvijek čar sugestivniji i moćniji od bilo kojeg kontakta s dubokim crnim očima suputnice, s kojom ne možete izmijeniti ni riječi.

Između Soluna i prvog posmijeha Tesalije put je naporan i konpliciran. Putnik osjeća pritisak pustoši, samoće i mučnog odsustva svake vegetacije. Konobar, koji nam za sto drahma služi u žurbi i u očitoj namjeri, da podmetne levantinsko-istočnjački ručak u evropskom vagon-restaurantu, ostavlja utisak šefa bandita, koji je samo zato tu, da simulira svoje pravo zanimanje. Konačno se u prvom susretu s pravom Grčkom ustanovi, da su naša predviđanja bila i suviše zapadnjački snobovska i dosta pretjerana.

Tesalija ulazi u kombinaciju našeg nervnog promatranja, kao emocija rafiniranog lirizma, koji uskrsne u dugačkom tumaranju kroz stepu zamorenosti i formalnog umiranja. To je zapravo prvo svitanje zore, prvo buđenje proljeća, prvi kontakt s titranjem svijetla, zelenila, raskošne vegetacije i djevičanske uznemirenosti. Prvi se brežuljci izdižu uznjihani od prvog dodira s neizbježivom romantikom sunčanih igrački. Pastiri se pomole iznenadno do samih tračnica, žmirkajući znatiželjno u prozore vagona. Ovaj nagli prolaz vlaka, koji dolazi sa Zapada, zanosi ove daleke provincije svojom misterioznošću i svojom neprestano novom privlačivošću. Nijedan narod, kao stanovnici ovih krajeva, ne osjeća tako drastično svoju odsječenost od svijeta i svoju želju, da se s njim sastanu. Evropa: ova stara i iscrpljena forma veličanstvenih napora, majstorskih naprezanja i završenih težnja, postizava još uvijek ovdje na ovim paralelama i nepoznatim željezničkim stanicama, čija imena ne

možete uskrsnuti iz nikakvih željezničkih topografija, svoj klamorozan uspjeh stare šarmantne dame, kojoj se odlazi na hodočašće. Ona se više nikako ne pojavljuje u svojoj staroj baroknoj maniri osamljenih putnika, željnih otkrića novih senzacija. Ne šalje za svoje ambasadore ni Chateaubriande ni Lamartine ni Byrone, već se zadovoljava, da je predstavljaju comme-voyageri njenih velikih dućana i kompanija, s četama drugorazrednih i diskreditiranih soubrettesa i artistica, koje su svoje prvo djevičanstvo ostavile negdje po dvoranama Pariza i prešle kroz polituru Srednje Evrope, da se konačno pojave ovamo dolje, na ovim levantinskim stanicama, gdje se ljubav ne plaća ni u otrcanoj drahmi ni u razdrapanom leju, već u sterlingu i u dolaru. Evropa još uspijeva osvajati ovaj svijet posla i rijetke misli, a nikakve poezije, svojim poslovnim amerikanizmom, svojim fizičkim idolopoklonstvom sporta, svojim istrošenim politikanstvom i da u ovom mraku levantinstva udari pečat svoje ekonomsko-kulturne koketerije.

Dokle sve to?

Sutra će se već možda i ova stara dama, artificijelnih pozlaćenih zubi, sivo perukirane kose, voronofizirane mladosti i relativizirane misli, konačno izdati i demaskirati sva u svojoj golotinji i izgubiti i posljednji efekt u ovom mraku zadnjih granica Zapada.

Tesalija za to ništa ne zna. Ona šuti pod svojim melankoničnim i tihim žuborenjem Peneja, skrivajući u utrobi svoje karakteristike zakopana blaga inspiracijâ, zanosa i veličanstvenih emocija. Ovuda se već linija tračnica križa i napinje, prelazeći pobjedonosno kroz čitav niz značajnih točaka, koje su sve svojim historijskim oznakama davno već nadvisile ili zapravo ispale iz kruga suvremenih preokupacija.

Čudnovat nas sudar između literature i stvarnosti povezuje uz sitno i izgubljeno ime, preko koga neumoljiva i nesvijesna rapidnost Simplona prelazi bez ikakove potrebe, da se zaustavi u kontinuitetu događaja.

— *«Chéronée! qu'est-ce-que c'est, déjà?»* —*

Pustoš. Praznina. Samoća. Tupo buljenje ljudi u rapidno i naglo jurenje Expresa. Kontakt s Evropom.

A nas su, kako to, uostalom, vrlo dobro zapaža Drieu La Rochelle, kom i pripada ovaj usklik, učili u školi, da su se tu, upravo na toj sumornoj točkici ove sitne zemlje srušili svi napori čitavih egzinstencija. To je uspon, koji je porušio posljednje iluzije Atičanina Demostena i rastvorio vrata helenisti Aleksandru. Kad sasvim spontano zametnem analizu ove predodžbe, uhvaćen u nizu iskrsavanja događaja i pomislim na ono bljedušasto lice mojeg sutrašnjeg kolege, koji na onoj istoj klupi, u vlazi one iste stare zgrade i onog istog razreda, lomi sve svoje napore oko preteških i gotovo željezom okovanih perioda Demostenovih političkih osnova, koje su sve završavale tu, na tom istom mjestu kod Heroneje, i to u času, dok se problem čitavog dijela svijeta centralizira u jednoj jedinoj tezi: Evropa, I u jednog antitezi: Amerika. Tada se ja zavučem u težinu ove impresije, zagnjuren sav u melankoniji zakašnjelog i zastarjelog života, komu nikada ne ćemo naći ni razloga ni opravdanja. Mi smo ostavili i napustili školu s uvjerenjem, da je između Heroneje i Troje, ili između Šparte i Atene bilo postignuto savršenstvo životnih napora, da su Temistoklo i Aristid, Kimon i Periklo, Termopilci i Maratonci, predstavljali najuzvišeniji oblik, do koga je ikada dostiglo čovječanstvo. I to u času, kada se na avenijama New Yorka rađao mali, sitan gamen, za koga je razlika između obdanjeg i noćnog svijetla bila nikakva i koji je u svom naporu spojio dva suprotna pojma u sintezu i preokrenuo naš evropski, zapadni, balkanski azijatski pojam života. Ja sad vjerujem Clemenceau-u i njegovoj opservanciji, koja u svojoj preciznosti razjašnjava čitav problem ovog poremećenog zanosa: *«Mais nous ne connaissons l'histoire grecque, que par les historiens grecs. Or, Hérodote est une espèce de Marseillais. Il raconte, en parlant des armées de Xerxès, qu'elles asséchaient les fleuves en les buvant. Le reste à l'avenant. Tout a été grossi, déformé, par les gens qui racontent ça comme des histoires de chasse, à la terrasse d'un café. L'histoire Grecque a été tout bonnement l'histoire de trois douzaine d'individus»...**

Požurimo se probuditi novi dodir s događajima, koji oživljava nove čežnje i traži harmoniju između intimnog iščekivanja i same stvarnosti! Kako je komplicirano penjati se ili lutati kroz zemlje, u kojima leži sva bitnost naše kulture, uz koje ostaju privezane sve naše intelektualne i duhovne simpatije! U svakom od tih putovanja postoji riskantan moment pogibelji, opasnosti, razočaranja i čežnje, da se u jednom jedinom hipu zanosa osvoji čitav kompleks zemlje. I to ne samo čiste zemlje, već čitave pretpostavke, uz koju se čini, da je privezana sva naša duhovna egzistencija, sve naše prisustvo na zemlji, sav razlog našeg komuniciranja sa životom! Postoji u samom činu susretanja s jednom zemljom toliko unutrašnjih rastrganih sukoba, da nijedna druga deziluzija nije toliko mračno teška, koliko baš ova. Tko nema snage ni odvažnosti jednog Lamartinea

* Heroneja, a što je to ustvari?

* Ali mi grčku povijest poznajemo samo prema grčkim povjesničarima. Dakle, Herodot kao da je nekakav Marseilleanac. On priča govoreći o Kserksovim vojskama, kako su isušili rijeke pijući ih. Slično je i s ostalim. Sve je bilo uvećano, razobličeno od ljudi, što to pričaju kao kakve lovačke izmišljotine na terasi u kakvoj kavani. Grčka povijest bila je, sasvim jednostavno, povijest tridesetak-četrdeset pojedinaca.

proglasiti zemlju mrtvom, taj se može samo tješiti osobnim zadovoljstvom i snagom, koju mu pruža zadovoljstvo iskrsavanja jednog zakopanog ostatka, jedne praznine i jednog ponora. Ako igdje, to je ovdje, pa protestirale protiv toga sve objektivnosti najautoritativnijih arheologa, fantazija svakako najpotrebnija, da ispuni neprisutnost i kompromitira objektivnost. Zapravo, to je i jedini element, bez koga je nemoguće kretati se u ovom melankoničnom carstvu smrti.

Atena mi se u ovim refleksijama ukazala položena na rubu jednog sukoba, između evropejstva i balkanstva. Nekoliko osamljenih i skršenih čempresa uvodili su me u ovaj neizraženi i diskonponirani grad, koji iznenađuje svojim istaknutim suprotnostima i markantnim kontrastima. Grad bez određene linije, sagrađen individualistički i bez sustava, ostavlja prostora za sentimentalna divagiranja i misleno-lirska lutanja, koja datiraju još od peripatetske metode. Zanimljivo kombiniran između dva božanska brežuljka, okomito i direktno spuštena s neba, koje je kao ljestve za neposredno komuniciranje između zemlje i jasnoće smirenog plavetnila. Okružen samoćom golih gora, koje spuštene i pretvorene u nizu brežuljka otvaraju purpurnoplavu i žutobijelu liniju majestoznog Mediterana. Svugdje suprotna u svojim perspektivama, Atena se predstavlja putniku neprestano u varijacijama i u kontrastima, ostavljajući uvijek u impresijama ponore neprotumačenoga i neizraženoga. Grad, koji osvaja svojom privlačivošću klime, tajanstvom svojih jasnih i preciznih horizonata. Sagrađen u Platonovim Atlantidama u obliku kazališta bogova i heroja, ovaj je grad sačuvao neprestanu sugestivnost kazališnih kombinacija. Plastičan u svojim poganskim jutrima, opijenim mirisom palma, cvilenjem pana i satira, nježno rasplakan u svojim tragičnim sutonima, kao stvorenim za scenske pozadine Antigone i Elektre, ovaj grad u svojim točkama, kao na Zapionu (do Jupitrova hrama) ili s Akropole ili s Likaveta ili s Pniksa ili s Dionizova teatra, čuva u sebi misterij tragedije, zagonetku pozornice i iluziju scenskog pokreta. Okvir se Atene lomi na kubističko-primitivistička gibanja zasebnih masa, koje žive svojim posebnim životom, oduševljavajući se svojim specifičnim patosom i svojom lirskom magijom. Ja ne mogu ni danas, svakog jutra, dok otvaram žaluzije svojeg prozora, a da ne promatram u rijetkom zanosu zadovoljstva sitno platno primitivističkog sienskog ili fiorentinskog maestra, koje iskrsava preda mnom istom sugestivnošću jednog Cimabuea ili Giottoa. Ovaj plastički izražen brežuljak, koji se sav izdiže u svojoj klasičnoj harmoniji, imajući za pozadinu svečano plavo platno, ostaje još uvijek najpodudarnijim pendant-om svom vis-à-vis-u: brežuljku Akropole.

Između ova dva čudnovata uspona skita se u svojoj nejednakosti grad levantinske i balkanske neuravnoteženosti, evropske krivotvorene manire i istočnoazijskog indiferentizma. Grad opečan svojem načinu življenja i svojoj arhitekturi. Nejednak u svojim praktičnim i duhovnim realizacijama. Ali, u svojoj konačnoj definiciji, grad nasmijanih i vedrih horizonata, koje ne može prikriti ni sva sivost i otrcanost sitnih, izgladnjelih izbjegličkih kvartira. Grad sarafa, trapeza i kavanica. Grad banaka i sitnih proračunatih, nepovjerljivih poslova. Grad, iz koga je već davno iščezla svaka poezija, da se negdje izgubi visoko na brežuljke ili daleko čak među porušene prodole Parnasa. Grad, koji je već davno obračunao sa svakom tradicijom i svu svoju sreću pronašao u efemernosti hotela. Društvo egzibicije i odvratne vanjštine. Manira izlaganja i levantinske površnosti.

Atena je grad, u kom je tradicija klasičnoga neprisutna i posvema iščezla. Akropola je i suviše daleko. Ona traži strpljivost eksploratora, fantaziju pjesnika, individualno smirenje, naivnost intelektualca. Za trgovca, sarafa, maloga profitanta sitnih, običnih, nikakvih ili vrlo osrednjih poslova, ona je samo i isključivo dekorativnost jedne uzaludne i nestale stvari. Akropola je caprice rentier-â, turista i sentimentalnih zapadnjaka, koji ne će zaklopiti svoj život, a da prije ne vide «i ovo čudo svijeta». Izađimo, dakle, iz ovog suvremenog atenskog mentaliteta i poklonimo se brežuljku Sunca i Ljepote.

MOLITVA NA AKROPOLI

II

Naraštaj koji se danas uspinje na Akropolu, daleko je od toga, da ponavlja u svomu poganskom ili kršćanskom oduševljenju mističku procesiju Panatheneja i da pred žrtvenikom Porođenja Uma izažme iz sebe skrušene i regiozne stihove zahvalnosti. Arheologija je svugdje postavila brojke razloga, pobrkala uspone nepoznatih individualnih naprezanja, sa svotom otkrivenih predmeta porušila čar nepoznatoga, i u namjeri, da uvede reda u kaos fragmenata, napisala «vodiče», otvorila muzeje. Paradoks brojke, iluzija navodnog sustava i t. zv. znanstvene objektivnosti porušile su zanos ovih kvalitativnosti daleko više od Morosinievih hitaca ili od turskog javašluka. Više nego sama arheologija, unutarnja distanca odnosa, koja postoji između nas neurasteničkih putnika ovog vijeka lutanja i avanture, ovih duhovnih uspona jednog savršenstva, izaziva prijelome, bilježi zapreke kod postavljanja spona. I to je svakako najteža duhovna barijera, koja suvremenim generacijama priječi popeti se s uvjerenjem jednog Chateaubrianda ili čak i jednog Renana i u skladu njihovih uvjerenja ispjevati stihove mističke molitve u intimnom suosjećaju s ovim definitivnim formama ukusa, stila i duha.

Ja sam na Akropolu stigao kasno, u toploj i zapravo raskošno strastvenoj noći, kad je sve bilo na njoj bijelo i izrazito od magične snage uštapa i kada se titravo biserje ronilo u blijedosivkastom plavetnilu mora, zaokruženog i zarobljenog kovrčastim i tamnim točkama nepreglednih lanaca otoka. Impresija je prvog noćnog susreta bila nerazjašnjeno čudnovata i uznemirena.

Ostavljao sam uznemirenja, koja su u valovlju ove nove fluidnosti tražila da se dohvate stabilnoga i konkretnoga. Na fizionomijama drugih nepoznatih putnika opažao sam izražaje sabranosti i zahvalnosti. Stoljeća tamnih, teških i neprotumačivih područja naših nutrašnjosti podižu se i šire u dodiru s ovim nepomičnim stvarima, koje su pod bljeskom ove noći davale impresiju mrtvoga, iščezloga i nestaloga. Zapravo u ovoj su scenskoj noći, koja je inače fiksirana na svim reprodukcijama ovih pejsaža, koja je već doprla u klišeje reklame, ove mrtve stvari uskrsavale i oživljavale pomalo, ukoliko su živjele u unutrašnjosti onih, koji su se s njima dodirivali.

Bilo je to tiho, polusveto i poluprofano komuniciranje zalutalih duša koje su u ovom grobu mramora i porušenih bijelih sanja, polomljenih udova, iskale harmoniju jučerašnjeg života i polagano, snagom fantazije i stoljetnih uspona, na kojima se osniva čitavo naše saznanje, sastavljale fragmente polomljene bitnosti.

U vijeku, koji nervozno traži ubojstvo mjesečeva svijetla, koji snagom svojeg elektricizma zastire uštap klasične jasnoće i romantične melankolije, ja sam promatrao revelaciju mitosa, legende i ideje, koje su sve ovdje, na ovom brežuliku Porođenja Misli iznikle po prvi put, poput misterioznog izvora Poseidonove posvećene vode, poput hraniteljskog ploda Atenine masline.

Sutradan, kao i prilikom svih inih jutarnjih i podnevnih, poslijepodnevnih i večernjih posjeta, uhodio sam svako njeno raspoloženje u dodiru s refleksom svijetla, s bojom kraja, s mirisom zraka, tako da sam je pod novim jasnim svijetlom, u punoj poplavi sunca, dok je more bilo smireno i lanac pozlaćenih otoka stajao nepomičan u svojoj usamljenosti, gledao u novom obliku, razabirući svaki detalj njenog organizma.

Preda mnom su u tim različitim časovima mojih raspoloženja iskrsavale bezbrojne impresije, ushićene na drugim brežuljcima ovog istog magičnog mediteranskog kruga. Melankolično raskošje kraljevskog Palatina, zastrtog u gustoj i bogatoj flori, kroz koju se fantastičnim lutanjem dopiralo do posljednjih i visokih ostataka kraljevskih palača, izdignutih na zadnjem vrhuncu Palatinskog brijega, odakle je pogled na Apiju lutao u pravcu prazne i opustošene ravnice, s koje su davno već iščezli tragovi bogova. Na Palatinu je koncentracija impresija išla u smjeru stanovitih detalja, koji su svoje značenje pronalazili u prolaznoj interesantnosti raskošnog života. Na isti način, kao što ozbiljno pusti i jednostavno goli Pniks ostavlja

daleko snažniji utisak od baroknog i prenapučenog Foruma, Akropola je predstavljala zasebno svoje poslanstvo, s kojim je zapravo počimala živjeti svakolika naša svijest. Ni tajanstvo starokršćanske sabranosti, koja sa svim svojim vječnim mirom religioznom putniku inspirira tihi i zamišljeni Aventino, ni srednjovjekovni viteški pogled sa starih istrošenih asiških terasa, koje se spuštaju u melodioznim vijugastim linijama, obraslim maslinama i lozom, ni renesansni razigrani i zanosni prizor Fiesolskog brežuljka, koji sav u bacchusovskom posmijehu oživljava svoje bijele pozadine, iz kojih su majstori slični onima, koji su se odnjihali na liticama Penthelikona, stvarali oblike zaključenog i definitivnoga, ni konačno esplanade modernog Pariza, koje koncentriraju svojim pogledima sva moderna aktivistička naprezanja, ne izazivlju toliki klamorozan i začarani efekt, kao ovaj koketni, vitki i u širini sitni brežuljak, na kom je djevičanstvo Inteligencije stvorilo sebi poklonstva, poštovanja i hodočašća.

Na Akropoli se, dakle, više nego igdje drugdje na bilo kom od ovih brežuljaka, koji koncentrira u sebi napore evropskih duhovnih stremljenja, susreće sva veličanstvena činjenica duhovnog opstanka jednog svijeta, koji je upravo danas došao u pogibelj da se kompromitira, da se izgubi i da nestane s lica zemlje. Ovaj svijet se usredotočuje u onom čudnovatom bogatom imenu, koji se zove Evropa i koji upravo ovdje nalazi svoj prapočetak u porođenju jedne misli, koja je našla svoj oblik u Fidijinom hramu.

Akropola je uravnotežena, odmjerena, muzikalna i istodobno dionizijska, fantastična i svečano profana epopeja Razuma, Harmonije i Ljepote. Ovi melankolični ostaci nestale stvarnosti, koji žive u odnosu s našom osobnom snagom penetriranja u njih i koji nam omogućavaju da ispunimo u samostalnom uskrsnuću pokopanih i izgubljenih stvari prazninu, svjedoče usprkos sudbini propadanja i šaputaju nam legendarno o životu, koji je davno prije nas bio dostigao savršenstvo oblika, duha i ukusa. Posred sudbonosnog i neumoljivog nastojanja i raspadanja civilizacije, kulturâ, uvjerenjâ, sredinâ i saznanjâ, ovaj brežuljak ostaje još uvijek kao rijetka uspomena na naše djetinjstvo, na naše početke i na naš izvor. Ovdje gore na ovom paradoksalnom klancu, koji je sav izrezuckan rupama, jarugama i vrtoglavim spiralama, kao velika morska sika ili oronuli bregovi, koji strše nad morem, i ona je konačno sama za sebe čitava skulptura, usredotočen je stvarno čitav život misli i saznanja. Čini se, kao da su Grci predviđali, da će njihov trag ostati vječan samo onda, ako svoje najosobnije i najsavršenije izraze postave na vrhuncu, na gori, na brežuljku, na istom onom mjestu, gdje su gotovo uvijek bile izrečene sve najuzvišenije misli, izgrađene sve najbitnije forme, izražene sve najsvetije žrtve; na istom onom mjestu, gdje je put do bogova najbliži i najdirektniji. Akropola je upravo genijalno rješenje tog najosobnijeg grčkog napora, koji je i danas ostao bazom

svih evropskih napora, a to je čežnja za dostignućem božanstva, želja da se sastane s bogom, da se postane bog, ili, još preciznije, «da na svijetu — kako bi Plotin kazao — božanskom približimo sve ono, što u nama ima božanskoga». Akropola je žrtvenik čovjeka-uma, koji je sebe u najvećem i u najlirskijem delirijumu strasti prispodobio s bogom i koji je u jednoj časovitoj iluziji — jedinoj u životu vjekova — pomislio za sebe, da je sam bog.

Renan je uzlazio na Akropolu s uvjerenjem posljednjeg Latina, koji je u Parthenonu našao svoje najuzvišenije svetište. Mada «dijete barbarâ», Renan je u Akropolskoj «Svetoj kapeli», u jonskoj melodiji titravog Erehtejona izrekao najtoplije riječi, koje su ikada izišle iz njegove krvi. *«Ô noblesse! ô beauté simple et vraie! déesse dont le culte signifie raison et sagesse, toi dont le temple est une leçon éternelle de conscience et de sincérité, j'arrive tard au seuil de tes mysteres; j'apporte à ton autel beaucoup de remords... Déesse de l'ordre, image de la stabilité céleste, on était coupable pour t'aimer, et, aujourd'hui qu'à force de consciencieux travail nous avons réussi à nous rapprocher de toi, on nous accuse d'avoir commis un crime contre l'esprit humain en rompant des chaînes dont se passait Platon... Toi seule es jeune, ô Cora; toi seule es pure, ô Vierge; toi seule es saine, ô Hygie; toi seule es forte, ô Victoire. Les cités, tu les gardes, ô Promachos; tu as ce qu'il faut de Mars, ô Aréa, la paix est ton but, ô Pacifique, Législatrice source des constitutions justes; Démocratie, toi dont le dogme fondamental est que tout bien de peuple pour nourrir et inspirer le génie, il n'ya rien, apprends-nous à extraire le diamant des foules impures...»**

Usporedo s Renanom cijela generacija jednog stoljeća, koja je nehotice spremala slom Evrope i ostala pretečom njene katastrofe, vjerovala je u ove riječi, kao u posljednju revelaciju misli. Odmah poslije uspinjanja na Akropolu uzimalo je na sebe pogibeljnost akrobatskog hodanja po žici. Platonova ideja, koja u svom savršenstvu nalazi svoj pendant u Fidijinoj skulpturi, u dorskoj revelaciji Parthenona; Sokratov aforizam, koji se veže aforizmom Propileja; Periklova demokracija, koja na Aeropagu ili u goloj ozbiljnosti Pniksa

* O uzvišenosti! O jednostavna i istinska ljepoto! Božice, čiji kult znači razum i mudrost, o ti, čiji je hram vječna pouka savjesti i iskrenosti, stižem sa zakašnjenjem na prag tvojih tajni; prinosim na tvoj oltar mnogo grižnje savjesti... Božice reda, sliko nebeske ustrajnosti, bili smo željni ljubiti te, a danas, evo, iako smo mnogo toga savjesnog učinili da bismo ti se približili, optužuju nas radi počinjenog zločina protiv ljudskog duha, kidajući lance koji nisu trebali Platonu... Ti si jedina mlada, o Cora! Jedino si Ti čista, o Djevice! Samo si Ti sveta, o Hygia! Ti si jedina snažna, o Viktorijo. Ti čuvaš gradove, o Promachos! Ti posjeduješ ono što treba imati od Marsa, o Area: Tvoja je svrha mir, Pacifiko, zakonodavko, izvore pravednih odredaba! Demokracijo, ti čija je temeljna dogma, da svako dobro koje je od naroda hrani i nadahnjuje genija; ničeg nema, nauči nas izvući dijamant iz prljavih ljudskih masa.

dolazi do uspona političkog i državnog odnosa među ljudima — bili su sve sami ideali Renanove generacije. Ali od te generacije veličanstvenih iluzionista pozitivnoga pa do ove generacije avanturističkih nezadovoljnika, koji Mediteran zamjenjuju za Ameriku i koji na Akropolu uzlaze filmskim aparatom u ruci i rapidnim automobilskim pregledom, Akropola predstavlja harmoniju jučerašnjice, legendarno savršenstvo kvalitativnoga, mitološku definiciju ideje. Profil Akropole gubi se u ovom purpurnom sumraku razuma, kao ostatak stare harmonije, koja je u sebi sve obuhvaćala, sve rješavala i sve razumijevala. Iz usta današnjih pretraživača ne čuju se znakovi molitve, već karakteristike fakata i značajke konstatacija. Međutim, Akropola u svojoj suglasnoj sintezi jonske i dorske antiteze predstavlja najpogibeljniji uspon mozga, najvratolomniji potez uma.

Nigdje se tako lucidno kao na Akropoli problem ideje i suda ne postavlja i ne rješava sâm po sebi, bez ikakva ustručavanja i okolišanja. Platonova dijalektika, Fidijina arhitektonska i skulpturska monumentalnost ostaju preciznim svjedočanstvom ove tvrdnje. Na Akropoli konkretno i statično postaje realnost i onda, kad se bijele plahte mramora njišu gotovo usnule od žute groznice tropskog ozarenja. Lirika jonskog stila, od koje pjeva suptilna elegantnost Erehtejona, oslanjajući se melodiozno i kao od nježnosti, koju izazivlje Ljubavna zamorenost, na nevinosti iznenađenih i djevičanskih Karijatida, oživljava vibrirajući poeziju Propileja, otvarajući na krajnosti litice esplanadu poleta, zamaha i ptičjeg uzleta, koji se fiksira u ljepoti hrama Pobjede, te najpotresnije lirike koja je bila ispjevana u nepomičnosti kamena. Samotracijska Pobjeda iz Louvrea ne titra s ukočenošću muzealne pozadine, koliko ova arhitektonska paradoksalnost, koja u svojoj finesi podsjeća na kakvu skulpturu Donatella ili čak arhitekturu Borominia.

Parthenon je u najuzvitlanijem zanosu bljeska i fantazije završetak jednog gigantskog napora. On predstavlja zaključenost fluidnoga, zaokruženost cjeline, definitivnost pokušaja, najstvarnije ispunjenje praznine, središnju točku u prostoru, najsmioniji pokret u vremenu. Na isti način kao što se i relativistički panta rei i jonski filozof smiruju u savršenstvu Platonove dijalektike. Nikada uzvišenije suglasje između ideje, pojma, duhovnosti i forme, ukusa i stila nije bilo tako precizno izraženo kao u ovom slučaju. Nikada život duha u svojim neprekidnim naporima nije naišao na jasniju formu, kao u ovom času, kada se dijalektira clairvoyantne i potresne misli spojila sa zamahom jasne realizatorske snage. Kod Parthenona, kod Erehtejona i kod Propileja, svaka se materijalnost nadilazi sama po sebi u svojoj nadrealističkoj spiritualnosti, oslobađajući se svakog dodira sa zemljom. Za razliku od Michelangela, koji je u svojim kreacijama tražio potres riječi, ovi su se arhitekti novoga opijali muzikom tonova. Psihološka analiza podsvijesnih paralela, koje leže

tamne i neotkrite u opskurnim područjima čovjekove unutrašnjosti, ostala je nepoznata za ove stvaratelje harmonije, sklada i muzike. Oko, taj jedini ispovjednik nutrašnjih individualnih raspoloženja, utopilo se u božanskom ponoru nepomičnoga, praznog i mrtvog poteza. Psihologiju je zanijekala logika racionalnog i pozitivnog shvaćanja normalnoga, sređenoga i uravnoteženoga. Cellinijev aforizam, da se savršenstvo skulpture sastoji u čovjekovom tijelu, otkriveno je i primijenjeno od Fidije i u samoj arhitekturi. Arhitektonsko djelo postaje stvarno portret čovjeka u čitavoj njegovoj božanskoj muskulaturi. Sokrat je držao, da je najsavršenija ljepota skrivena u ideji, koja uzima kao objekt tijelo čovjeka. Platon je govorio, da je pravi put, koji vodi k Ljubavi i koji vodi k Lijepome, upravo taj, koji počinje od lijepog tijela, da zatim prijeđe na lijepa djela i otuda na lijepa spoznanja do samog jedinog spoznanja, koje samo po sebi nije ništa drugo nego samo Lijepo. Fidija je do toga saznanja dolazio postupno, kao i Leonardo, rješavajući u detalju cjelinu, stvarajući od pojedinačnih fragmenata harmoniju jedinstva. Upravo zato u ovom sumraku harmonije, jedinstva i reda, Parthenon, kao i cjelina Akropola, predstavljaju vrhunac reda i uspon jedinstva, do koga se nikada ni prije ni poslije nije uspjela dohvatiti snaga individuuma. Na Akropoli su se dvije disparatne elementarne snage, koje vječno u jednoj te istoj čovjekovoj intimnosti žive suprotnim životom, misao i oblik, stopile jedamput, ali i za svu vječnost, u harmoniji jedinstva, u glazbenosti suglasja. Poslije toga paradoksa ljudskih napora, sukob je nastao očevidan i trajan. Nikada misao nije išla usporedo s oblikom. Ni obratno. Fragment je uvijek zamjenjivao cjelinu. Jedinstvo se lomilo na komadiće i izazivalo iluzije savršenstva. Statika se izgubila u lepršavosti fluidnoga. Geometrijski trokutni posmijeh zamamnih Koreja — Djevicâ iz hrama Djevičanstva Inteligencije — sadrži u sebi svu čar metafizičkih Leonardovih posmijeha, koncentriranih na trokutnoj enigmi Giocondinih usta. Njihov tihi i svečano pobožni ples, kao i uzvitlani urnebesni izraz Metopa, koji ovom mramoru ulijevaju reljefnost pokreta, još je jedna od onih rijetkih spona, koje su spojile misao s oblikom: u direktnom posredstvu božanstva.

*«Dieu tout entier habite en ce marbre penseur!»**
(Andrè Chénier)

Približavajući se tako u ovim mediteranskim perspektivama redu i intuiciji Akropole, muzici Erehtejona i harmoniji Parthenona, ja sam u nizu nezaključenih impresija osjetio prisustvo konstantnog i vječnog kontinuiteta, koji ni najfatalniji ni najdrskiji udari barbarskih i crnačkih oluja nisu mogli ni zaustaviti niti prekinuti.

* Bog u potpunosti obitava u ovom mramoru-misliocu. (André Chénier).

Porođenje Uma simbolizirano u bijelom sjaju ovog treperećeg mramora izigrava istu trajnost vremena; i zanijekavši u svojoj efemernoj materijalnosti sve časovito i sve izvanjsko, osvaja redom neumoljivog logicizma samu vječnost, samu unutrašnjost, rješavajući na taj način esencijalnost umjetničkog djela. Zato umjetnički kompleks Akropole, postavljen i pred impresionistički sud suvremene relativističke estetike, odolijeva svim malicioznim napastima i ostaje netaknut u svojoj prejasnoj poziciji zaključene umjetničke cjeline. Štoviše, ovaj se neiscrpni konpleks unutrašnjih senzacija i duboko intenzivnih podsvijesnih saživljanja ističe u svojoj majestoznosti putokaza, u svojem svjedočanstvu savršenoga. Mada je Barrès kazao, da «između» Parthenona i nas ima devetnaest stoljeća kršćanstva», mada su se svi književni, kao i misleni pokušaji, da se u novom obliku izraza imitira revelacija Akropole, izmakli pred stvarnošću, to, svejedno, i danas Akropola kao zaključeno načelo ostaje magičnom i ozarenom točkom u tamnoj pustoši mediteranskog sna. S istim zavodljivim posmijehom najzagonetnije između svih Koreja — čuvarica Djevičinog Hrama — Akropole zanosi sentimentalne putnike, oduševljavajući ih svojom negromantskom magijom.

(1930.)

AKROPOLA BEZ MOLITVE

(Eugenio D'Ors o Akropoli)

«Ništa suviše — pa ni s bogovima»
Eshil, Iketide

SREO sam na Akropoli Eugenia D'Orsa i njegove misli iznosim ovdje:

Nije nikako trebalo, Monsieur Renan, kad ste se već jednom uspeli na Akropolu, izustiti molitvu...

Ova Akropola ne sadrži drugo do li ruševine. Ali sve ruševine svijeta — pa i one najponosnijih palača i one najsavršenijih građevina — *ulaze,* takorekuć, *u prirodu* i, s određene točke gledišta, dijelovi rušenja *bivaju progutane krajolikom:* Parthenon. Ali ni u kom slučaju Propileje. Parthenon, naime, i suviše jasno nosi tragove Duha. Sličan onim bogatim nošnjama koje su osuđene da budu darovane siromahu poslije upotrebe i nošenja u obliku dronjaka. Nigdje se parazitska vegetacija ne oblikuje, čak ni u porušenom stubu Parthenona. Ona se ni ne osuđuje...

Na ovoj litici je središte svijeta. Fizički simbol koji pokazuje, da je svijet ipak odnjihan Duhom.

Svi oni ulaze u sastav Evrope, kao ispunjeno tijelo. Proljetna Grčka klasičnog ideala, Portugal, tajanstveni izvor barokne inspiracije. Portugal, Grčka... Sve ostalo pitanje je primjene.

Obe te dvije male zemlje koncentrirane na neoborivoj točki vlastite slave. Ali uvijek zemlje koje su, vrlo vjerovatno, predodređene da više od jedan put igraju u povijesti stoljeća onu veliku igru koja se sastoji u tom, da se izrazi nov répertoire oblikâ u jednoj od najvažnijih tendencija stila.

Koja garancija i koja odgovornost za budućnost, nego to što se jednog dana pronašlo: bilo zabat u trokutu — kao što je to učinila Grčka — bilo prozor u madrepori — kao što je to stvorio Portugal!

Naša se Evropa našla na rubu da umre od bolesti kojom, se jednom zarazio Portugal, a čije je ime *«otkriće»*. Ona će ozdravit, ako bude htjela na sebe primijeniti formulu, koju joj je grčki genij propisao i Akropola pružila: *«stalnost»*.

Ali Akropolu i njenu nauku treba uzeti u njenoj cjelovitoj čistoći, a da se u sve to nikako ne miješaju izgubljivi elementi! Ne smije se nikako u svezi s Akropolom izgovoriti riječi «senzacija», «emocija», «sni», «molitva», «slast» i «strast», u «prirodi», «krajoliku», «nebu», «atmosferi», «ambijentu», «nacionalnom značaju»! Ponavljam prigodnu riječ J. Maurreasa, koja se na prvi pogled čini posvećena drugom pitanju, ali je ustvari jedna te ista: «Sve su to — gluposti!

—Madame, na svetoj litici potrebno je svakako izvršiti vaš izbor: ili za Geometriju ili za Geologiju.

—Pa ipak, zar se sve ne može shvatiti, da se sve voli?

—Ne, Madame, to bi bio eklekticizam. Grčka je misao jednog dana umrla.

Parthenon se rumeni pod suncem koje zalazi... Akropola pod mjesečevim svijetlom (vrlo vješto postavljeni električni projektori umnožavaju joj «poeziju»). Laži. I to što je najteže, službene i ozbiljne laži, koje nose na sebi biljeg Devetnaestog stoljeća, tj. stoljeća, u kojem je čovječanstvo bilo ponajviše udaljeno od Grčke.

Što se mene tiče, ja sam u svojoj desetoj godini života, u Barceloni, bio jednostavno lud za Parthenonom, koji sam sretao na nekim gravurama, izrađenim u bakru i nacrtan od nekog rezbara-arhitekta. U dvadestoj godini, u Heidelbergu, prezirao sam ga, i to zbog grješaka nekih barbarskih litografija, koje su ga prestavljale u narančastoj boji, a mogle su se vidjeti na svakom uglu Nekarova Grada. U četrdesetoj godini ponovno sam se stao diviti ovom Parthenonu, kad sam opazio, da su bakrene gravure bile u pravu, a ne litografije.

Jutros sam pročitao ovu pjesmicu novogrčkog pjesnika Kostis Palamasa:

Jutro je. U mirnom zrcalu
vodâ, uz obale,
kućice gledaju
duboku, bijelu sliku.

I svako se stvorenje predstavlja
tako svečano, nadprirodno
da se čini kako ga je dobar slikar učinio, —

Ali Sunce je nestalo
ostavljajući za sobom divan Časak...
— A Slika? —Val i vjetrić
igrajući se njom izobličili su je.

To je vrlo dobro. Ali kroz ovu sliku nikako se ne može Kostis Palamasa nazvati «nacionalnim pjesnikom». To nije Grčka. To je sve suprotno od Grčke. To je Nizozemska. Nizozemska sa svojim meteorima, sa svojim rastopljenostima, svojim promjenljivim izgledima, svojom atmosferom, s kojom zemlja čistih vidika i mirne objektivnosti nema ništa zajedničko.

Uostalom, uz sve sasvim legitimno, ponos jednom nezavisnošću, *u kojoj se ona ne bi znala zaustaviti* — i u tom je, budi letimično istaknuto, izvor velikih snova i veličanstvenog ushita za grčku omladinu —, Grčka nema ništa zajedničko ni s idejom Društva narodâ... Narod koji je izumio i modelirao lijepi kip, koji se zove *Grad*, kako bi se mogao divit i naduvenom barbarskom idolu koji se zove *Nacija?...*

Ne! Nikako! Grčka prestavlja Federativnu ideju. Kad Grčka bude na svoj vlastiti unutrašnji život primijenila formulu, prema kojoj Država postaje voluntaristička tvorevina, stvorena posredstvom saveza i razuma, a nikako ostvarena ne znam kojim tuđim fenomenom prirode, Grčka će se ponovno istaknut kao magistralna i reformatorska moć izvan bilo koje granice; i ponovno će se postaviti na čelo jedne Amfiktionije; ponovno postati žarište svjetlosti za mnoštvo Istočnog Mediterana.

Mi ćemo tada opet moći reći: *Helado, majko naša, uzmi ponovno pod okrilje svoju Evropu i zauzmi se da je poučiš staroj mudrosti, da...*

Ali ja ovdje sad predosjećam, da bi to još uvijek bila «molitva na Akropoli»... Prestanimo!

(Sa španjolskog preveo pisac.)

(1930.)

III

POGLEDI NA MEDITERANSKE LIČNOSTI

GABRIELE D'ANNUNZIO I NJEGOV MEDITERANSKI CEZARIZAM

*«O arte, arte, inseguita con tanta passione e intraveduta con tanto desiderio».**

Gabriele D'Annunzio

KAD sam prije nekoliko godina pisao o Luigiju Pirandellu, tvrdio sam, da veliki sicilijanski pisac, nastavljač Vergina verizma, nije predstavnik fašističkog duha, kako se to ponavljalo u Italiji. Tvrdio sam, da je sva književna inspiracija «Bivšeg Matije Paskala» nikla po planu talijanskog sutonskog provincijalizma, dok je cijela njegova misaona postavka polazila iz tragičnog dualizma, koji razdvaja i lomi čovjekovu cjelinu i njegovu duhovnu harmoniju. Fašizam — viđen u Italiji — kako sam ga gledao u godinama njegove mladosti — znači glorifikaciju života, uspinjanje životnog elana, najezdu dinamizma i vitalnu snagu neprestanog aktualiziranja energetske volje. Pirandello je bio negacija vitalističke sinteze, negacija svake volje, pjesnik života, čiji se elan transformira neminovno u oblik, u verige ostvarenoga, jednom riječju u formu koja znači grob života. Fašistička Italija htjela je u jednom trenutku zaboraviti svog pravog pjesnika, suprotstavivši mu Pirandella. Ali ona se nije zadržala dulje na toj tvrdnji zato, što ona to nije mogla. Italija se odmah zatim vratila svom praizvoru G. D'Annunziu, u čijoj krupnoj osobi ona danas, možda posljednji put, vidi svu osnovnu misao i sav početni elan svoje nacionalne palingeneze.

S Gabrielom D'Annunziom umire nedvojbeno najveći pjesnik zapadne i latinske Evrope i najveći pjesnik vječne i nepresušne talijanske lirske tradicije. On je posljednji u redu velikih talijanskih pjesnika, koji su oduvijek pretpostavljali zvuk riječi, ritam i dekorativnost izraza biti, sadržaju i misli.

Giovanni Papini je genijalno postavio i riješio problem talijanske tradicije u kritičnoj podvojenosti, koja razdvaja na dvije osovine

* O umjetnosti umjetnosti, željena s toliko strasti i nazrijena s toliko žudnje. (Gabriele d'Annunzio).

cjelokupnu talijansku književnu tradiciju. S jedne strane Dante i Jakopone da Todi, s druge Petrarca i Bocaccio, na jednoj osovini Giotto, Donatello, Michelangelo, na drugoj Botticelli, Raffaelo, Bernini; u jednom pravcu Tasso, Leopardi, u drugom Ariosto, Marini; ovdje Machiavelli, ondje Guicciardini, ovamo Manzoni i Carducci, onamo Pascoli i D'Annunzio. U Papinijevim riječima, na jednoj strani stoje kamen, tradicija, prava i autohtona, vječna talijanska tradicija, koja čini Italiju Italijom, muška, u kojoj se osjeća zemlja, gdje izbija jasnoća, istina, čistoća, autentičnost osamljenih i velikih genija, koji strše visoko kao asketi misli, riječi i izraza. Na drugoj strani izvještačenost, finesa, morbidnost, bolećljivost, laž, dekor, ženskost, neka suptilna nježnost, život u kom se svaki akt pretvara u senzualnost, smisao za oponašanje, konačno život shvaćen kao vječna avantura besvrhovita i bezgranična, avantura riječi i volje.

Kad se u ovaj okvir postavi pojava, prisustvo i djelovanje D'Annunziove ličnosti, onda je njegov utjecaj na epohu i na generacije, u kojima je stvarao i djelovao, uočljiv i razumljiv. Gabriele D'Annuzio proizlazi iz velike tradicije talijanskih pjesnika, umjetnika i povijesnih osoba, koje su djelovale u određenom pravcu. Ovaj pravac može se prihvaćati ili odbijati, ali on postoji. On je nužno srastao ne samo sa sredinom u kojoj je nastao, već i s tradicijom koja živi neupregnuta u organizmu zemlje i u duhovnom sklopu naroda. Ja osobno veličinu i vječnost Italije vidim u Danteu i u Michelangelu, a ne u Raffaelu i u Bocacciu. Ali raffaelizam i bocacciovizam postoje u cjelini naroda, u njegovoj duhovnoj formaciji i u njegovoj misiji među ljudima.

Gabriele D'Annunzio pojavljuje se koncem XIX, ali dolazi do jačeg i značajnijeg izražaja početkom XX stoljeća. Rođen u Abruzzi-u, kao i Benedetto Croce, (12. ožujka 1863.), D'Annunzio donosi Italiji stvarno novu vijest u stihu i u životu. Noseći u sebi dionizijevsko, a ne apolonovsko raspoloženje, D'Annunzio svježinom i zanosom svoje bogate i zvučne riječi ruši umbertinsku Italiju. Bila je to jedna od najodlučnijih i najuznemirenijih epoha suvremene Italije, kad je umirala pozitivistička misao Risorgimenta, misao Mazzinia i Giobertia, Piemonta i Cavoura, te u kaosu mnogovrsnih ideja i suprotnih strujanja nicala je nova i druga Italija. Epoha, u kojoj je Guglielmo Ferrero, sâm i osamljen, uskrsnuo veličinu i pad Rima, predviđao slom i posljedice sloma velikih pozitivističkih doktrina XIX stoljeća. Epoha Benedetta Crocea, koji nastavljajući tradiciju De Sanctisa želi izgraditi osnove duhovnog reda i uvjeriti Talijane, da je potrebno misliti kroz povezanost normi i kroz odsječke sustava. Epoha velikog rušenja s Papiniem i s futuristima na čelu, u kojoj se Italija muči i buni, da izgradi jedan svijet koji se ni do danas nije uspio formirati. Jednim orkanskim i revolucionarnim zamahom, Gabriele D'Annunzio, nešto stariji od spomenutih,

unosi u ovu epohu saturiranu akademizmom i Carduccievim lirskim historicizmom val pobune, sumnje i nesporazuma. Izvirući iz one talijanske tradicije, koja je neprestano miješala lirske i umjetničke elemente svojih intimnih raspoloženja s politikom, moralom i životom, pretvarajući stvarnost u fantaziju, a istinu u laž, inspiraciju u realizam. Gabriele D'Annunzio unosi svojim «Laudama» i svojim «Cante Nuovo» nemir, nespokojstvo i rastvara veliku avanturu talijanske povijesti, koja ni danas od njegove smrti nije još uvijek završena.

Potrebno je vratiti se u te velike dane ovog neuravnoteženog nietzscheovskog i poganskog dionizijevskog romantizma, koji je trgao najuravnoteženije talijanske unutrašnjosti. Guglielmo Ferrero, uviđajući, da d'annunzionizam nije u biti do li jedan od fatalnih prekida granica mjere i odgovornosti, u kojima umire suvremena civilizacija, pita se usporedo s Croceom: što će konačno biti od Italije, ako D'Annunzio i njegov nov stih postanu vizija života i podloga etničkoj inspiraciji cijelog jednog naroda. Ovo predosjećanje, da se literatura pretvori u život, da ne bi neomeđeni elan lirika, koji je svojom riječju i svojim stihom postao miljenik omladine, prišao u način mišljenja općeg narodnog života i da ne bi poslužio motivom cjelokupnog narodnog i političkog buđenja. To je postala glavna preokupacija samo nekih pojedinaca. Ima u tim preokupacijama jednog Ferrera, Crocea, pa i Papinija, duboko i tragično osjećanje, da se cio narodni život ne okrene u pravcu navještanja, koje je sa sobom donosila neka razboljena, pijana i razularena pjesma. Danas je jasno, da su te bojazni — od 1900. pa dalje — bile stvarno predviđanja, da će Gabriele D'Annunzio prekinuti tradicije Četrdesetosme, i unijeti u Italiju nov duh, koji od nacionalističkog zauzeća vlasti pa do danas znači stvarno prevlast d'annunziovštine nad cijelim životom naroda i države.

Analizirati u ovom sklopu opredjeljenja D'Annunzieve ličnosti, njegovu literaturu, značilo bi izići iz okvira ovog eseja. Književni sud o D'Annunziu već je davno izrečen i u Italiji i izvan nje. D'Annunzio je umro puno prije, nego li je biološki nestao. Fizički D'Annunzio je također mrtav mnogo prije, no što je smrt fiksirala datum njegova nestanka na zemlji. Ti momenti bili su duboka tragika egzistencije čovjeka i pjesnika. D'Annunziov život bio je avantura, kakvu nijedan od pjesnika XIX i XX stoljeća, ni poslije Byrona i Shellya, nije uspio ispjevati i proživjeti. Od rimskih dana, preko pariških osvajanja pa do leta nad Bečom, te konačno do Riječke tragedije, Gabriele D'Annunzio živio je život kneza-pjesnika Renesanse. Bilo je u tom životu mnogo od Raffaela i mnogo od Ariosta, a ponajviše od Alfieria. Patnje mučenika Michelangela i Tassa nisu mogle izmijeniti život pjesnika «Jorijeve kćeri» i senzualnog mistika «Svetog Sebastijana». Kao nitko od pjesnika i od umjet-

nika njegova stoljeća Gabriele D'Annunzio, za koga nije postojao nikakav moral, nikakva vjera, nikakav ideal, osim bezgranične čežnje za postignućem skrajnih hedonističkih i egoističkih životnih mogućnosti, proveo je svoj život u vječnoj kontradikciji između riječi i djela. Kao pjesnik, D'Annunzio nije imao ispuniti nikakvu višu ljudskiju i etičku misiju. On nije bio mučenik kao Dante, niti je imao odvažnosti postaviti se protiv struje kao Pjesnik Sunca, čiju je mističku ulogu na zemlji krivotvorio i iskvario. Bez ikakva ideala, bez ikakve duboke vjere, daleko od svakog načela, D'Annunzio je vjerovao u stalno obnavljanje svoje životne snage i svog životnog creda. Sve je ispred njegove osobnosti nestajalo i iščezavalo. On je bio svijestan, da svojim jezikom i svojom pojavom može ispuniti cijelu epohu i čitave generacije. Iako je vjerovao i išao za tim da bude prorok naroda, nije vjerovao ni u jednu etiku, pljuvao je na svaki pozitivan moral. Sve je u ovom fantomu od čovjeka bila laž i dekor. D'Annunzio je poslije Byrona bio najveći ljubavnik stoljeća, koje nije osjećalo pravu i istinsku ljubav. D'Annunzio je poslije Wildea bio nedvojbeno najveći otimač, iako je fizički bio ružan i odvratan čovjek. Bio je najveći rasipnik u izgladnjeloj zemlji, u kojoj je bogatstvo svojina rijetkih pojedinaca. Njegova inspiracija, kao i njegov izraz proizilazili su iz instinkta, koji je u svojoj biti bio lažan. Drama XX stoljeća ne može se shvatiti bez njegova prisustva i bez njegove osobne katarze. Sva stabilnost, sav sjaj i sve neomeđeno igranje načelima, koje je XX stoljeće počelo rušiti, usredišnjeno je u životu i u djelu D'Annunzievu. Njegove riječi, njegovi aforizmi i njegove maksime letjele su Italijom, kao vjerovanja i kao putokaz generacijama, koje su povjerovale, da je čovječanstvu najavljena najstrastvenija i najneomeđenija pustolovina. — *«Navigare necesse est» — «Vivere pericolosamente» — «L'azione per l'azione» — «La vita per la vita» — «Ribrezzo energico» — «Io ho la mia bestia quando creo» — «Il mio linguaggio mi appartiene come il più potente dei miei istinti»* —.* Fašizam je neke od ovih fatalnih izreka ponovio u svom dekalogu. One polazeći od Nietzschea ruše svu sigurnost XIX stoljeća i usporedo s cjelokupnom D'Annunzievom pojavom rastvaraju duboku krizu i ruše cjelinu i harmoniju jednog od najslavnijih vjekova. D'Annunzio unosi vjeru u bekrajnost života i njegovih mogućnosti. Života, koji nema predodređenu svrhu, niti jedan ideal. Za nj vrijedi živjeti život zbog života samog. Čovjek vrijedi, živi i znači samo ukoliko eternizira svoje meso, svoju starost i svoju krv na zemlji. D'Annunzio ruši vjeru u granice i u mjere. Život vrijedi samo ukoliko pobjeđuje smrt. Futurizam nije do li krajna konsekvenca velike lirske avanture

* «Ploviti je potrebno», — «Živjeti opasno», — «Akcija za akcijom», — «Život za životom», — «Energični užas», — «Kad stvaram, imam svoju životinju», — «Moj jezik mi se čini najmoćnijim od mojih instinktâ».

Gabriela D'Annunzia. Nacional — fašizam u Italiji nije nego D'Annunzieva literatura, pretvorena u političku doktrinu. Dijalektika vođa talijanskog nacionalfašizma od Enrica Coradinia pa do samog Benita Mussolinia nastaje pod utjecajem d'annuzievske inspiracije dekorirane Nietzscheovim nadčovjekom i Sorelovom apologijom nasilja za marksističke čitače. D'Annunzio je ustvari veliki dvorjanin trećeg staleža pri koncu XIX i početkom XX stoljeća. Ovaj značajni trenutak evropske povijesti, u kom se bori manjina protiv pobune masa, osjetio je potrebu imati svog barda i svog Byrona. D'Annunzio je uspio pred kraj velikog evropskog svijeta uskrsnuti u svojoj mnogostrukoj maski pjesnika i čovjeka tip dvorjanina-pjesnika-viteza i kneza, državnika i vođe nacionalnih ustanaka. Leo Ferrero je u svome «Namjesniku» — pjesniku iz besmrtne «Angelica» dao najuspjeliji D'Annunziev portret i Riječke tragedije. U sukobu pjesnika, koji ne vjeruje u red i u istinsku poeziju života, s Orlandom, koji navješćuje slobodu stvaranja i uskrs čovječanskije Italije, pisac djela «Angelica» dao je sliku neizbježnog sukoba izazvanog D'Annunziovom munjevitom vatrom.

U biti, D'Annunzio bio je mrtav, kad je njegova literatura postala laž stvarnosti. Jadranska epopeja i Rijeka udarile su smrtonosno D'Annunzia i njegovu novu riječ. One su trebale biti ekstrada za to, da Pjesnik-knez-dvorjanin postane vođa jedne zemlje. D'Annunzio je živio u iluziji, da se može ponoviti venecijanski Bucintoro i da se, u obmani uponorenog historicizma, pomiješanog s izvještačenim lirizmom, oživi krvava tragedija stoljeća. Bio je to jedan od najsudbonosnijih trenutaka njegova života na izmaku. Njegova je poezija tada poprimala izraz propalog akademizma, koji ju je služio najbestijalnijim od svih nacionalizama. D'Annunzio nije uspio umrijeti kao Byron u Misolungiu. Barbarska Dalmacija, koju nije uspio promatrati u krvi i u plamenu sa svog Bucintora, ostala je nedovršenom dramom cijelog njegova života. Samo u Vittorialu s polomljene i zarđale krme lađe «Puglie», on je u ludilu svojih odmaklih godina pozdravljao san jednog od najfantastičnijih života našeg vijeka. Pohod na Rim, međutim, bio je djelo ljudi, koji su poslije Rijeke i Jadranske epopeje bili svijesni činjenice, da je Rijeka samo predgovor u veliku rimsku dramu. Rijeka nije ustvari do li D'Annunzieva poezija, transformirana u državničke zamisli osrednjeg cinquecentovskog kondotiera. Poslije Rijeke sve su prepreke pale. Put u Rim bio je slobodan. Ovaj put došao je od nacional-marksizma, te velike romantičke iluzije XIX stoljeća. Mussolinijev realizam spriječio je D'Annunzia u njegovoj osnovi da predvodi pomlađene barbare na Rim. Govornik Quarta i «veliki» ranjenik s Kvarnera, bio je čovjek nove Italije. Izdan u toj namjeri, da ostvari svoj san o osvajanju vječnosti Rima, D'Annunzio nije više mogao računati na svoju sublimiranu sadašnjost. Njegovo povlačenje u Gardone bilo

je ustvari završetak njegova života. S vremena na vrijeme u Italiji se šaptalo, da je to povratak na predratnu Caponcinu, gdje je D'Annunzio, u dubokoj i krvavoj drami s Duscom, dao jedan od najsenzualnijih i najstrašnijih primjera svoje umjetnosti. I svog života. Život u Vittorialu, kao i na Caponcini, u okolici Firenze, bio je za D'Annunzia život teške samoće. U tom životu nije bilo ni stila ni mjere. Njegov Vittoriale bio je spomenik neukusa, nagomilanosti i razbarušenosti, kao i Caponcina. Mistika, koja se vječno miješa sa senzualizmom. Sveti Franjo Asiški i Sveta Klara služe primjerom životu kondotiera i ljubavnika. D'Annunziove sredine, Caponcina i Vittoriale, odgovaraju stilu njegove literature: mozaik najrazličitijih utjecaja i najsuprotnijih vrsta. Sve je u D'Annunzia bilo naslagano i prenatrpano; nigdje nije bilo prostora za jednostavnost. U tom pogledu, D'Annunzio nije imao ništa zajedničkog s čistom mediteranskom umjetničkom simfonijom, niti s velikim jednostavnostima atičkog i toskanskog stila. D'Annunzio je u svojoj biti barokan. U njega nema čiste mistike, kao u Jacoponea ili u Katarine Sienske, koju zaziva u senzualnim emocijama jednog esteta. On je sav Španjolac iz jezuitskog doba, kad se u Rimu gradi Il Gesú, Španjolac iz Torquemadinih vremena, gdje je sve prenačičkano simbolikom i pergamenom, i gdje se na svakom koraku osjeća Gongora i Berninieva Sveta Tereza, koju vječni ljubavnik gađa strijelama nadzemaljske vatre. Ova nadzemaljska vatra («Il Fuoco», «Il Piacere») kod D'Annunzia nije drugo nego gola erotika bolesne senzualnosti, koja već u mladosti osjeća, da je izgubila život u sukobu strasti i ideala.

«Non più dentro le grigie iridi smorte
lampo di giovinezza mi sorride:
la giovinezza mia barbara e forte
*in braccio delle femmine s'uccide».**

Vittoriale je takav dio D'Annunzieva stila i njegova jezika, gdje se kršćanstvo miješa neprestano s poganstvom, Krist poprima dionizijevski izgled baroknog jezuitskog Krista, dok Sveta Klara i Sveti Franjo Asiški transfromiraju se u senzualne ljubavnike, kao lica na Raffaelovim stancama. Sve je u ovoj avanturi rijetkog života u kontrastu. Michelangelo zamjenjuje fastoznost Veronesea, Debussy Palestrinu, trijumf smrti postaje pean života. D'Annunzio je pjesnik mira. Ali i najstrašniji apologet rata. Ima u njegovoj viziji rata svakako najkrvaviji akt, koji je ikada bio ispjevan o čovjeku, čije tijelo krvari. D'Annunzio u mlazu krvi čovječjeg torza vidi najestetskiji ugođaj, vrijedan da se suživi. Lutajući neprestano između

* Unutra više nije dúga blijeda i siva / Bljesak mladosti mi se pomalo smije / Mladost moja barbarska i živa / U naručaju žená mrije.

vitalizma i spiritualizma, između misticizma i senzualizma, između egotizma i heroizma, između katolicizma i poganizma, D'Annunzio je bitno skrajni izvod iz romantizma na prijelazu u futurizam. Govoriti o D'Annunziu kao o klasiku znači ne osjećati klasicizam Atike i Toscane. D'Annunzio je barrèsovski katolik, u komu *kult «Ja»* ruši sve osnove istinskog kršćanstva i prijelazi u dionizijevski grčeviti krik, asintetičan i nečist, neformiran i nesimetričan.

Što, dakle, ostaje od D'Annunzia i od njegova djela? D'Annunziov opus je ogroman. Jedno neklasično obilježe. U lirici ostaju prve *«Laude»* u drami *«Jorijeva kći»* i *«Lađa»*, u prozi nijedan od bezbrojnih romana, već nekoliko fragmenata autobiografskih, u kojima pisac uspijeva osloboditi se od literature i iznijeti nekoliko istinskih trenutaka svog mistificiranog života. Neke novele iz prvih dana i posebno autobiografski fragmenti, gdje se osjeća miris zemlje, rodnog Abruzzia, provincijska melankonija Pescare i njenih ljudi. Ostalo je literatura, koja nije preživjela vijek pjesnika. Tko je posljednjih godina živio i osjećao Italiju, mogao je osjetiti kako je D'Annunzio davno nestao s talijanskih kazališnih repertoara; ili, ako se daje, kako je kuća prazna. Ljudi zijevaju. Njegova sveukupna djela, koja su objavljena pod otkriljem države zato, što nijedan talijanski izdavač ne bi bio u stanju da podnese toliki materijalni neuspjeh, dijele se besplatno. D'Annunzio je već dva desetljeća pisac, koji se uopće ne čita u Italiji. A ipak D'Annunzio je danas skriven u biti svakog Talijana. Taj paradoks može se samo osjetiti u zemlji, kao što je Italija, u kojoj je D'Annunzio svojom težinom zasitio cjelokupan svijet stvaranja. D'Annunzio je upropastio oblike talijanskog jezika. On je intuitivnim osjećanjem svog jezika htio oživjeti talijanski arhaizam, upropastivši ga u spajanju s baroknim jezikom, koji je u njemu živio oduvijek. Ovaj je jezik godinama postao nerazumljiv, štur, akademski, star, izvještačen, neuravnotežen, konačno dekorativan i prazan. U jednoj rečenici D'Annunzio može poredati vještinom zanatlije i dekoratora nekoliko stotina riječi iz najudaljenijih povijesnih formacija. On je rođen u kraju, gdje jezik ne postoji. Kao i Manzoni, D'Annunzio je živio u Toscani da uči jezik. D'Annunzio je učio jezik iz Tommaseova rječnika, iz povijesnih kronika, zaboravljenih i umrtvljenih. Kako je u njega ukus bio uvijek problematičan, on je u tom drvorezačkom zanatu vezivanja najsuprotnijih i najrazličitijih jezičnih formi, bio barokan i vještački dekorativan. U njega XIII toskansko stoljeće ide usporedo s XVII. Trecento i Quattrocento miješaju se s Seicentom i sa Settecentom. Isti je problem postojao i u inspiraciji i u sadržaju. D'Annunzio je oživio cijelu talijansku povijest iz najrazličitijih epoha, povijest gradova, povijest kraljeva i knezova. Pjesnik nacije i njenog probuđenja, on je talijansku povijest interpretirao vodeći računa isključivo o efektu, a nikako o biti. Zato D'Annunzio nije lirik u najve-

ćem smislu te riječi. On je epik velike fraze, koja zbog efekata udaljenih od umjetničkog djela pretvara povijest u legendu. U njega redovno prevladava patos, grandilokventnost, retorika, osjećanje praznine u dnu riječi, koja prevladava cijelim izrazom. Misao ne postoji. Izraz prije svega. On sam kaže: *«Il mio linguaggio mi appartiene come il più potente dei miei istinti».** U njega je jezik pitanje instinkta. Zato se sva njegova snaga sastoji u originalu. D'Annunzio je u prijevodu dosadan. Misao i problem u njega su irelevantni. Oblik nesiguran. Mjera ne postoji. Ali riječ pomiče cijelu atmosferu. Ona je presudna, jer se radi o trenutačnom efektu. Riječ je bogata, uvijek dekorativna, povijesna, pronađena je u starim leksikonima, koje nitko nikad nije čitao. Tommaseo mu je glavno uporište. Sasvim je shvatljivo, da je takva riječ, koja dolazi iz instinkta i iz rječnika, besadržajna i rijetka, odzvanjala duboko u duši talijanskog čovjeka, koji je u njoj osjećao blistavi trag zaboravljene talijanske verbalistike.

Vani i u nas, ta je riječ imala svoj koban efekt. U Italiji samoj smatralo se, da će se poslije tako otkrivene riječi u svakoj inspiraciji otkriti poeziju i talent. D'Annunzio je u određenom trenutku pri kraju prošlog, a posebno početkom ovog stoljeća, bio kralj pjesnikâ, učitelj njihova života i velika svrha svakog umjetnika jednog stoljeća, koji još nije bio svijestan velike katastrofe. Rijetki su bili oni koji su umjeli i mogli oduprijeti se. Naši će literarni povjesnici, ukoliko to nisu već učinili, morati vratiti se D'Annunziu i vidjeti što je ta riječ značila za Vojnovića, za Nazora, za Begovića. Ja držim, da je to bio posljednji utjecaj talijanske retorike i talijanske poetike na naša umjetnička raspoloženja. I to zato, što s D'Annunziem umire nesumnjivo iživljena i kompromitirana ona talijanska književna tradicija, koja je otpočela s Bocacciem, nastavila s Mariniem, oduprla se do neke mjere u Carducciu, i završila u baroknoj ekstazi Gabriele D'Annunzia. On ruši sve Carduccieve napore i ubija lirsku vrijednost «Barbarskih Oda», iscrpivši bogatstvo jezika i presušivši njegovu svježinu. Jezik D'Annunziov, kao i njegova literatura postali su već odavno svakidašnji žargon malog talijanskog građanina, koji d'annunziovskim jezikom iskazuje svoju ljubav i svoj politički san. Svi manifesti režima, svi govori odgovornih osoba, svi napisi i uvodnici listova nisu drugo nego D'Annunziova lirika, pretvorena u dnevni izraz jedne zemlje. Njegova literatura postala je život današnje Italije. Glavni akteri sadašnje narodne drame u Italiji nisu drugo nego osobe iz D'Annunzievih romana. Duša je današnje Italije u svojoj biti d'annunzievska. Ona je sva prožeta njegovom vizijom života, svijeta i povijesti. Sav talijanski aktivizam, sva dinamika i sav imperijalni elan, predviđeni su u njegovoj literaturi. Nacionalfašistički vitalizam, fašistički totalitarizam: potpuno ostvarenje

* Moj jezik mi pripada kao najjači od mojih nagona.

svakog čovječjeg i životnog akta, rasni elan — sve su to simboli D'Annunzieve legendarne epopeje. Kad su talijanski zrakoplovi posipali iperit po kršćanskim etiopskim visoravnima, oni su na svojim krilima nosili poznate d'annunzievske aforizme — *navigare necesse est — vivere pericolosamente* —.* D'Annunzio im je slao poslanice, koje nitko više nije čitao i koje nitko više nije shvaćao, ali ih je svatko nosio i usuosjećao ih u sebi.

Zadnje godine D'Annunzieva života bile su strašne i ispunjene fizičkim i duševnim nezadovoljstvom. Nitko nije uspio crpsti sve mogućnosti života u tolikoj mjeri kao Gabriele D'Annunzio. Njegova epska avantura bila je ustvari avantura života. Između književnika i čovjeka nije bilo ni razlike ni granice. Ne postavljajući nikakve granice u volji života, ne oslanjajući se na nikakva načela, ne raspolažući nikakvim moralom, D'Annunzio je živio život, neograničeno, pijano i strastveno. Pretvorivši mistiku u senzualizam, vjeru u strast i duh u iracionalizam, u elan, živio je život velikih umjetnika. Italija, izgubljena na početku XX stoljeća u suprotnostima najsuprotnijih idejnih strujanja, bila je njegova arena. Talijanska buržoazija — borghesia, koja je upravo tada počela sanjati o izgradnji imperijalnog carstva, koja je rosila oči epopejama Tripolisa i nastojala oboriti cijeli napor Cavourove Italije, vidjela je u D'Annunziu svog vrhovnog vođu. Iako je D'Annunzio počeo svoje političko djelovanje kao konzervativac, da bi zatim prešao k socijalistima, uvijek u želji da ide «za životom», on je vidio ostvarenje svog potpunog životnog cilja u talijanskom nacionalizmu. D'Annunzio je prorok talijanskog nacionalizma. Talijanski nacionalizam djelo je intelektualaca, koji su bili pod utjecajem francuskog boulangerizma, kojemu je bitna svrha bio iredentizam, a zatim imperijalizam. Talijanski fašizam djelo je ovih intelektualaca, kojima su se pridružili socijalisti i marksisti. D'Annunziov socijalistički preokret nije do li predgovor u identično preobraženje Benita Mussolinia. Kod D'Annunzia je bilo u najvećoj mjeri i renesansnog kondotijerskog diktatorskog raspoloženja. Otud njegova simpatija za Colu di Rienzia, velikog talijanskog tribuna. Kad je D'Annunzio iz Pariza uputio poslanicu Italiji, da se opredijeli za rat, zatim svojim govorima u Quarto i u Rimu uzbunio talijanska mnoštva, on je tada nedvojbeno naznačio kraj stare liberalne Italije, označivši početak nove nacionalfašističke i imperijalističke Italije. Talijanska sredina, mali talijanski čovjek, koji se osjećao ponižen i sposoban za mandoline, vidio je u pjesnikovim riječima ideal, pod kojom snagom on još i danas živi. Veliki Rat i tragedija Rijeke bile su samo etape tog d'annunziovskog životno-književnog napora. Pohod na Rim i osvojenje vlasti zaključak je ove velike odisejade, koju je u Italiji otpočeo pjesnik «Lađe».

* Ploviti je potrebno — živjeti opasno.

Zadnji njegovi dani bili su tragični. Živio je ustvari okovan u samoći. Sredina, u kojoj je morao živ umirati, bila je saturirana teškim dekorom i baroknom, pompoznom i teatarskom samoćom. Fizički iscrpljen, slijep, duhovno zamoren; riječi su njegove postajale nerazumljive, nepovezane, padajući neprestano u nevezanu i praznu retoriku. Gabriele D'Annunzio umro je u kritičnom trenutku talijanske prekretnice. On je osjećao, da je glavni autor velike talijanske drame, od kojeg završetka zavisi u mnogočem i sudbina Evrope. On se trenutačno odupirao protiv te Italije, koja je od njega potekla. U trenucima dubokih ponoćnih kriza, kad ga je obuzimala groznica grižnje savjesti, D'Annunzio je pokušavao zanijekati svoje djelo i pobuniti se protiv Italije, koju nije priznavao svojom. Ove pobune jedne uponorene savjesti bile su suvišne i nepotrebne. One su se neprestano završavale dekorativnim izmirenjem izgnanog pjesnika i vrhovnog pretstavnika vlasti. Odricati se potkraj života svojih vratolomnih uzleta bilo je nemoguće, kad je i zadnji fašistički «ras» govorio masama njegovim jezikom i kad se svugdje osjećao trag njegova prisustva. D'Annunziova jadranska epopeja dala je prvi smrtonosan udarac dotadašnjem legalnom stanju Italije. On je prvi u povijesti suvremene Italije pokazao put, kako se može oboriti legalno stanje i nametnuti volju neodgovornih elemenata legitimnoj vlasti. Pohod na Rim bio je samo zadnji čin drame, koju je otpočeo pisac «Lađe». Italija je tada započela svoju veliku avanturu opstanka na zemlji. Sva njegova titranja i sve njene nade izražene su u «Lađi». Pod utjecajem «Lađe», kad je D'Annunzio bio nošen u trijumfu od rimske ulice i kad je omladina vikala «Na Kapitol!», Italija je preko jadranskog iredentizma počela rušiti okvir Sredozemlja. Od male sredozemne zemlje, Italija je počela igrati sudbonosnu dramu velike sile, koja je već danas izmijenila geopolitički izgled Sredozemlja. Zašavši duboko u srce Afrike, Italija je danas odlučni element Sredozemlja, koji mijenja dosadašnji unutarnji i vanjski red ovog magičnog i tragičnog mora. To su putevi, koje je D'Annunzio pjevao u svojim «Laudama», u «Maji», lutajući Egejskim i Jonskim morem, navještajući Italiji novu veliku krvavu i ratničku vijest. Ali ova vijest nije još sasvim ostvarena. D'Annunzio je umro u najtragičnijem trenutku njegova ostvarivanja, skeptičan, slomljen i nezadovoljan, mrtav prije vremena, doživjevši, da se njegovo djelo uponori u imperativ nacionalne i političke stvarnosti, izgubivši ubilježje vječnosti. D'Annunzio je ugledao smrt svog djela. Ali nije vidio i završetak svoje krvave avanture. Italija danas plovi na «Lađi», koju je on otisnuo elanom jednog zakašnjelog kondotiera. Ona se još nije vratila u svoju luku.

(1938.)

UNAMUNOVA MEDITERANSKA VIZIJA ŽIVOTA

«Za mene rodi se Don Quijote, a ja za njega: on je znao djelovati, a ja pisati, što znači biti historičar njegova djela. I ja kažem, da su se Don Quijote i Sancio rodili, da bi Cervantes ispričao njihovu povijest, a ja je protumačio i prokomentirao. Cervantes se rodio, da je ispriča, a da se protumači i komentira, rodio sam se ja...»

Miguel de Unamuno: «Život Don Quijota i Sancia»

1.

U MEĐURATNOM buđenju Mediterana, u kom je i Španjolska odigrala sudbonosno svoju revolucionarnu ulogu, ličnost Miguel de Unamuna ostavila je duboko ubilježje na starije i na mlađe generacije. Bez Unamuna i njegova mnogostrukog djela za Španjolsku bi se vrlo malo znalo. Njena duhovna drama u sklopu mediteranskih strujanja bila bi neprotumačena i neshvatljiva. Njegovo značajno djelo, počev od poezije preko njegovih romana do velike esejistike, kroz koju je progovorio njegov odnosno hispanski tragičan osjećaj života, oživjelo je španjolski duhovni problem kroz novo shvaćanje života našeg namučenog vijeka. Unamuno je u svojoj interpretaciji Don Quijota dao Španjolskoj novu viziju života, kroz koju je suvremeni Španjolac mogao otkriti i upoznati sebe. Ali on je, u isti mah, kroz tu novu interpretaciju quijotizma upozorio i Evropu, da u Španjolskoj nije ni sve mrtvo ni sve statičko, nego da se i s one strane Pirineja razrađuje nova drama, koja će, prije ili poslije, imati dubljeg utjecaja i na duhovni razvoj Evrope. Nije se u Unamunovim mislima više radilo o evropeizaciji Španjolske nego o hispanizaciji Evrope. Na takvu Španjolsku upozorilo je Evropu Unamunovo izgnanstvo, koje je ime i misao španjolskog preporoditelja pronijelo čitavim duhovnim svijetom.

U šezdesetoj godini svojeg života morao je sijedi starac ostaviti svoj grad, svoju kuću, svoju obitelj, svoju knjižnicu, svoje učenike i svoju staru Salamancu. Ovaj njegov bijeg najprije na Kanarske otoke, a zatim na pariške i hendayske izbjegličke staze, upozorio je Evropu i svijet na buđenje Španjolske i na vrijednost njenih ideja. Ideja, kojima je tek Unamuno mogao dati onaj patetički i duboki smisao. Posljednje njegovo djelo — *«Agonija Kršćanstva»* — jest i posljednji krik izgnanika, koji, razočaran i pun beznadnog zdvajanja, poručuje i svojoj zemlji i Evropi, neka se sjete, da je «Španjolska svoju moć propagirala mačem, i da, eto, sada od mača i umire». Tragične riječi proroka i učitelja iz Salamance dolaze ovih dana, u

ovom strašnom sutonu Evrope, kao nova saznanja o apokaliptičkom završetku naše kulture, i one su još jedan snažan dokaz, da nam se tlo ispod nogu miče, i da smo tu da riješimo ogroman zadatak našeg obnovljenja, ili da pročitamo i zadnju stranicu našeg svršetka.

Njegova zemlja, kojoj on već od četerdesetih godina govori, priča, pjeva i tumači još od onih vremena, kada je napisao svoj mediteranski, *«En torno al casticismo»*, nije ga poslušala, niti ga i danas želi čuti. Inercija i pasivna neka zamrlost, pojačana sanjivim nihilizmom, ukočila je Španjolsku, koja ne uspijeva još uvijek probuditi se i poslušati glas svojeg genija, vapijućeg u pustinji.

A ipak, Unamuno je sasvim logično i bistro, bez paradoksalnosti današnjih zakrabuljenih proroka i bez zaplakanosti izvjesnih duhova germanstva, pokazivao kako će agonija naše zapadne civilizacije uslijediti onda, kad uslijedi i agonija kršćanstva. I ovo, što se sada događa ispred njega i ispred nas nije ništa drugo nego dokaz, snažan i moćan, za sve ono što je ispovijedao, naučavao i propovijedao. Dogodilo se tako — možda i po tragičnom razvoju povijesti — da su ideje uzele na sebe odijelo stvarnosti, i da se i sâm njihov pisac najedamput našao pred riješenim zadatkom, koji je sebi, još od početka svojeg razvoja, bio postavio. Ono «tragično osjećanje života», koje još i danas ostaje bitnošću i mozgom svekolike Unamunove filozofije ili, točnije, njegovom vizijom života i svijeta, dobilo je u ovim vremenima svoju snažnu sankciju. Tešku, razumije se, i tragičnu, kako se rijetko pojavi u povijesti ljudi, naroda i kozmosa.

I Unamuno — a tu leži bitnost onoga, što bih htio kazati — predstavnik onog razbarušenog, slomljenog i fragmentarnog perioda čovječje misli, koja se rađala krajem prošlog stoljeća, i došla do jačeg zamaha odmah u začetku ovog našeg stoljeća, ostaje još i danas uvijek, kao nesređena neka i nerastaljena masa ideja i misli, raskidana u vječnoj onoj borbi između uma i srca, tijela i duše, izmrcvarena od skepticizma, koji je tražio optimizam kroz vitalizam uznemirenog života.

2.

UPRAVO ta agonija — uzevši riječ agoniju u Unamunovu smislu vječne borbe — između razuma i srca, ono vječno prometejsko kljuvanje sama sebe, kidanje vlastite unutrašnjosti, čini od Unamuna zametak onog duhovnog ispovijedanja, koje smo daleko poslije njegove objave susreli u svih duhova suvremene, posebno sredozemne Evrope.

Nije njegova filozofija sustav satkan arterijama mozga, gdje sve ide matematski sračunato, gdje je i logika matematika, iako pomična neka matematika. Unamuno odmah u početku priznaje, da su «problemi koje on obrađuje više nego obrađeni; vječni su to problemi, nikada riješeni... niti će se ikada riješiti...» Unamuno zato i voli

svoju filozofiju nazivati poezijom, jer filozof i pjesnik za njega su braća. Obskrbljen i naoružan bogatim materijalom dokaza, Unamuno dokazuje, kako je svaka apsolutna vjera u rješenju životnog problema putem razuma, putem znanosti, iluzorna i besmislena. Ostaje srce, ostaju osjećaji, koji nam mogu riješiti pitanje, ali i sve to podvrženo beznađu i desperaciji nije — iako za njega ponajglavnije sve. A tu sada najedamput zjapi praznina, iz koje Unamuno carlylovski viče i traži: agoniju za agoniju, borbu radi borbe same, akciju iz same akcije, do konačna smirenja. Živimo samo kroz borbu — agoniju — koja je neprekidna i vječna. Smirujemo se tek onda — autentične su to njegove riječi — kad umiremo, i to upravo kao i Naš Gospodin Don Quijote.

Pjesnik i filozof kihotizma — tog vječnog mediteranskog shvaćanja života —, Unamuno vidi u svojem Don Quijotu čitavu tragikomediju suvremenog čovjeka. Don Quijote je čovjek fantazije, iluzije i afekta, «čija se vjera zasniva na neizvjesnosti». Sancio je razum, opreznost, koja nužno proizlazi iz razboritosti. On je «primjer racionalista, koji sumnja u svoj razum». Ali Sancio nije ni bedak, ni zatucani malograđanin, koji ne shvaća svojeg gospodara, genija, kako se do sada vulgarno shvaćalo ovog suborca i prijatelja u avanturama s Vitezom Žalosna Izgleda. Nasuprot, on je «beznadni neki heroj, heroj intimne i rezignirane dešperacije, zato i ostaje kao vječni primjer svakog čovjeka, u čijoj se duši razlama borba između razuma i težnje za besmrtnošću». Ali ima jedno lice, stravično i grubo, na koga je Unamuno izlio svu svoju žuč, koju smo mi obično do sada pridjevali Sanciu, a to je «tikvasti» Carasko. To su Vojvode i Antonio Moreño i «svi oni ismijavači, koji vrjednotu i dobrotu pretvaraju u gubljenju vremena i u dangubljenju vlastitih dokonica».

Tko je, dakle, počitao *«Život Don Quijota i Sancia»* i usporedio Unamunov komentar sa starim, isključivo filološkim i akademskim, taj je morao uvidjeti, kakav je radikalan preokret Unamuno izveo u shvaćanju i u tumačenju Cervantesa. Nije to jedan od onih šablonskih i uobičajenih komentara, zasićen sitnim povijesnim bilješkama i jezičnim minucioznim noticama. Nije to ni piščeva autobiografija, iscrpljena njegovim životnim iskustvom i razmatranjima. Nije to ni djelo pedantnog erudita, kako bi se, na prvi mah i očekivalo od klasičnog filologa, kakav je Unamuno u biti i bio. Unamunov komentar Cervantesovu Don Quijottu genijalni je i nadasve originalan pokušaj, da se kroz jedno klasično djelo narodne i umjetničke književnosti iznese, raščlani i raščini čitav zagonetan egzistencijalizam španjolskog naroda, njegove fatalne izolacije od Evrope i od svijeta. Žučljiv je to pamflet, prepun lirizma i osjećajnosti, uperen protiv sadašnje umrtvljene i začahurene Španjolske, koju on, između ostaloga, uspoređuje Don Quijotovoj nećakinji Antoniji, stvorenju izgriženom i nepovjerljivom prema svemu i svačemu, zaostalom i

ogorčenom na njen bijedni i siromašan opstanak. Ta Španjolska, koja stoljećima odbija — čak od pada svoje veličine i svjetske prevlasti — da sebi i ostalima protumači svoje šutljivo i gorko razočaranje, našla je u Unamunovom tumačenju mnoge od protoformnih odgovora, koji tek sada u njenim revolucionarnim mukama postaju jasni i shvatljivi.

Književno gledan, ovakav komentar jednog općenarodnog djela, koje zasijeca u dubinu značaja i načina života jednog naroda, je neviđen u svjetskim književnostima, gdje su se komentari velikih i tipičnih nacionalnih remek-djela uvijek pisali i još uvijek pišu *ad usum delphini*, kako to zahtijevaju akademije i škole. Unamuno je i tu unio jedan nov pravac, koji, iako je naišao na reakciju akademije, predstavlja težnje novih vremena, za koje čak i filologija nije više mrtva akademska disciplina, nego kroz lingvistiku oživljavanje jezika kao istinskog životnog postulata.

3.

ALI Unamuno je otišao i dalje i dublje u svojem istraživanju i Cervantesa i Don Quijota. Po Don Quijotu, a ne po Cervantesu — Cervantes je za Unamuna manje značajan — Cervantes se, naime, rodio da ispriča život Don Quijota, kao što se Unamuno rodio da ga istumači; — i obojica su genijalno izvršila svoju zadaću, a ona se sastoji u tomu, da se bez Cervantesa ne može saznati za Don Quijota ni Cervantesa. Kroz svoje filozofsko tumačenje Don Quijota, Unamuno nastoji i razjasniti i formulirati ono staro, vječno pitanje: što je život?

Sama borba — agonija — nije dovoljna riješiti taj prokleti problem, ovijen nepreglednim, neodređenim i nejasnim perspektivama vakuuma i praznine. Za Unamuna, kao Baska, koji teži za tim da bude Hispanac ili bolje Iberac, za njega, koji povezuje čitavo svoje djelo s velebnom tradicijom španjolske mistike, španjolskog Srednjeg vijeka i španjolskog Secenta, odgovor je na to pitanje povijesno i osobno isto tako dosljedan. Isti odgovor onog Calderanova Sigismunda, koji se, slomljen iz onkrajzemaljske neke nostalgije, za koju Unamuno vjeruje, da je isto tako tvrda kao i zemlja koju gazimo, muči i kida u skeptičnoj rezignaciji sna i neizvjesnosti:

«¿Qué es la vida? Una ilusión
una sombra, una ficción
el mayor bien es pequeño,
que toda la vida es sueño
*y los sueños sueños son».**

* «Što je život? Iluzija, sjena, obmana. I maleno je najveće dobro, jer čitav život je san, a sni su samo sni».

Više nego u Calderonu, poznato je, da je ta čežnja neizvjesnosti i snivanja, kulminirala u mističkim djelima Svete Tereze, za koju je nitko drugi nego racionalist Saint-Beuve kazao, da je najgenijalnija od svih žena. I ona je u časovima svojih nadzemaljskih ekstaza zapomagala: «Onamošnji život pravi je to život, ali doklegod se ne utrne ovaj život, ne mogu se uživati njegove slasti. Smrti, ne prezri me. Živim radije umirući, jer umirem zato što ne mogu umrijeti». — «Yo muero, porque no muero».

Taj paradoks o agoniji života i smrti, življenja i umiranja, drama je i svih Unamunovih osoba, drama je čovjekova života i njegova umiranja. Unamunove su osobe «sutonske osobe... koje ne će da budu niti hoće da ne budu». Sažmite sve te osobe onakvima kakvima ih je on stvorio: sumračna, slomljena i bez snage, sanjiva i zamišljena, — i vi ćete kroz njih osjetiti Španjolsku u svim njenim složenim i još uvijek neodgovorenim problemima. Svi oni, počev od najtipičnijega Augusta Pereza u romanu «Magla», koji provodi svoj život flegmatično smireno, bez ikakvih iznenađenja, i kreće se po svijetu, vječno po istim ulicama, posjećuje neprestano ista društva, i ne zna živjeti i uopće ne bi želio živjeti. Pad kanarinca s prozora neke kuće dovoljan je da ga pomakne, da ga sjeti, da život ipak postoji, i da ga baci u krilo koja ga ismjehuje. Sada tek nastaje novi križni put ovog tipično španjolskog čovjeka, koji se ne može snaći, sebi razjasniti taj nov stav, i koji konačno zdvojan odlazi autoru u Salamancu i moli ga, da mu ovaj dozvoli samoubijstvo, kao konačno rješenje svojeg života. I kada mu autor odbije molbu iz jednostavnog razloga što on, Perez, ne postoji nego je tek u fikciji autora, onda se Perez vraća kući, imajući ispred sebe zauzlano pitanje, koje ga demonski grize: — «Da li je istina, da ja ne postojim? Imat će, možda, i pravo onaj čovjek kad govori, da sam proizvod njegove fantazije, čisto biće obmane?» Ali autor, netom mu njegova vlastita osoba, koju je on izmislio, primjećuje, da je i on, autor, fikcija, i da je on samo tu tek zato, da ispriča njegov život, onda mu Unamuno dozvoljava samoubijstvo, kako bi sebe, autora, izvukao iz nerješiva škripca. Perez uistinu i umire, dok cijelu ovu grotesku zaključuje onaj značajan monolog psa, kroz kojeg Unamuno pokušava tek riješiti sudbinu života i smrti.

I tako slijedom u istom smisluređaju se personalne tragedije svih njegovih Josèa, Juana, Don Rodriga i ostalih. Svi oni stvarno ne žive. Njihov je život san. I u dodiru s tvrdom stvarnošću, u dodiru s onim što nazivljemo život, oni se ruše i padaju poput papirnatih lutaka. Svi oni kao da se zapitkuju pitanjima Josèa: — Zašto sam ovakav? — Oni znaju, da su za život nesposobni, smiješni i izrugivani; i tu humorizam Unamunove groteske postaje snažan i težak, i gdje on u evropskim relacijama dobija mjesto preteče. Onaj problem, danas već opće poznat, Pirandellova postav-

ljanja čovjeka «pred ogledalo» i ono Tilgherovo — *tat tam osi — to si ti!* —, uslijed čega se tada u klimaksu saznanja ruši čitav život čovjeka, cjelina čovjekove strukture, bez koje on i više nije u stanju živjeti, otkrio je ponajprije Don Miguel Unamuno iz Salamance. Dramatski je to katarza, prepad, kada je sve slomljeno i čovjek se ne može više vratiti svojem starom životu, kao što se ne može prokrčiti dalje. — «Što ću ja s tobom?» pita Unamuno Augusta Pereza — «takav kakav si, ne možeš proslijediti svojim životom, a opet, stvoriti te drugčijim ne mogu, jer ti si jači od mene. I onda čemu bi mi?»

Unamuno se u svojim novelama i pričama nikada ne gubi u opise krajolika. On to ne čini ni kad opisuje Velasquezova Krista razapeta na križu, najtipičnijeg od svih meditarenskih Kristova. Za njega je vrhunac problema čovjek: čovjek u odnosu sa samim sobom, više nego s društvom, više nego s prirodom. Ali u Unamuna je vrhunac čovjekove akcije riječ, izražena u monologu, nikako u društvu, jer društvena je riječ laž. *«El hombre en cuanto habla»* — kaže on — *«miente, y en cuanto se habla a sí mismo, es decir en cuanto piensa sabiendo que piensa, se miente».** Zato tehnički svi njegovi romani, priče, pripovijesti i veliki dio eseja, nisu drugo nego dijalozi i monolozi, gdje je sve u neprekidnoj napetosti, više kazališnoj nego li pripovjedačkoj, jer to iziskuje traženje istine.

4.

ŽIVOT Španjolske, duhovno negativan i prazan, gdje intelektualac, pjesnik i književnik živi sasvim izolirano, u narodu duhovno i ekonomski skučenom, još u početku Unamunova pojava značila je pobunu i revolt, koji je, prije ili poslije, morao završiti progonstvom. Nije samo pjesnik i filozof, što čini značajnim njegovo ime, već i čovjek: ideolog i reformator suvremene Španjolske, one koja ide tamo od 1898, i koja se tragično otimlje da zaklopi svoju knjigu težnja i napora ovom sumnjivom diktaturom Prima de Rivere, koja više sliči na ouverturu novog građanskog rata, nego li na konac tipično španjolskih revolucionarnih kriza i trzaja.

Strast i ljubav za Don Quijotom probudila je u Unamunu volju da ovog starog heroja Španjolske uskrsne i da ga prikaže svojem narodu, koji ga je zaboravio, koji ga ne čita, i kad ga čita, ne shvaća. U njegovo ime on je započeo novu borbu. Pod klerikalizmom isusovačkog tipa, pod onim inkvizitorskim duhom sretao je on, kršćanin, pravi razlog zamrlosti i ukočenosti vlastite zemlje. *«El catolicismo nos ha descristianizado y nos ha materializado todo ideal»*** — tako

* Čovjek dok govori laže, i dok govori samome sebi, tojest, dok misli znajući što misli, samome sebi laže.

** Kršćanstvo nas je dekristianiziralo i potpuno materijaliziralo naš ideal.

glase njegove misli iz tog perioda njegova otpora protiv službene prevlasti katolicizma. Još i danas njegova polemika nije završila. I u posljednoj svojoj knjizi, u «Agoniji Kršćanstva» on se pita: «Što znači to da Rimska Crkva moli mir? Tu prije nekog vremena, španjolski su biskupi u kolektivnom proglasu objavili rat za građanski protektorat — protektorat građanski!»

Isusovački klerikalizirani katolicizam za Unamuna je značio i još uvijek znači materijaliziranje svakog iskrenog kršćanskog osjećanja. Protureformacija kao i period konkvistadora za njega je značio udarac i smrt vlastite zemlje. Pun humora, tada već i zajedljivoga, Unamuno je i persiflirao u snažnim pamfletima takozvanu monarhističku republiku Družbe Presvetog Srca Isusova. Ali i u tom, njegova se polemika nije nikada poslužila izrazima vulgarnog antiklerikalizma. Bila je to borba kršćanina, koji zna i osjeća bitstvenu vrijednost praiskonskog kršćanstva, onog kršćanstva, koje je osjetio u Velasquezovu Kristu, u Svetoj Terezi Avilskoj i u Svetom Ivanu od Križa, čije je on vrjednote oživio kroz svoj *«Tragičan osjećaj života»*. Bio je Unamuno i ostaje onaj nezavisni kršćanski duh koji, kada se buni protiv klerikalizma, obara se i na racionalistički i antikršćanski liberalizam prošlog i ovog stoljeća. Tu leži i razlog, uslijed čega se on u «Agoniji Kršćanstva» obara na Vatikanski kongres iz 1870., i pozdravlja stav Strossmayera kao jedini izlazak iz krize Katoličke crkve, prouzrokavane ekstremističkim utjecajem habzburških i španjolskih isusovaca. Za stanovito vrijeme anarhist, Unamuno vrlo brzo napušta anarhizam, iako poštuje Kropotkina, i vraća se svojoj jedinoj ljubavi, Don Quijotu, koga on blago zove svojim Ocem i svojim Gospodarom.

U njemu on vidi spasenje Španjolske, svoje majke i svoje kćeri, u «viteškoj» mistici Svete Tereze i Sv. Ivana od Križa, jer oni su za njega isto toliko vitezovi koliko i Don Quijote. Svima onima, koji ga pitaju, da li je potrebno evropejizirati Španjolsku, Unamuno odgovara, hispanski i baskijski oholo i naprasito: «Duboko sam uvjeren — ma kolikogod bi se to moglo pričiniti arbitrarnim — da prava *evropejizacija* Španjolske, što bi značilo probaviti onaj dio evropskog duha, koji bi mogao postati našim duhom, ne će nadoći dokle god se mi ne nastojimo nametnuti u duhovni poredak Evrope, dokle god ne prisilimo Evropu da proždere ono što je naše, ono što je djelomično, golo španjolsko». *(«Sobre la Europeización»)*. Tragičan osjećaj života kako ga je Unamuno progledao kroz mistiku hispanskih mistika i Kierkegardove vizije života oblikovalo je svekoliki Unamunov egzistencijalizam kao vječnu agoniju t. j. borbu čovjeka s Bogom.

Možda je baš ovo pitanje Unamuna čovjeka u njegovu dijalogu s čovjekom, Unamuna reformatora i proroka, učitelja i vjesnika novih nada, ovdje trebalo detaljnije obraditi. Ali prije ili poslije,

duboko sam uvjeren, morat će se Unamuno uzeti u obzir i kao slučaj naročite i posebne vrijednosti. Tada će se Unamunova problematika prenijeti iz hispanskih relacija u odnose Evrope i svijeta. Jer Unamunova ličnost nije još dosegla one razmjere koje ona zaslužuje.

Glavno je iz svega ovoga, da se Unamunova pojava ne uzme kao neka feljtonska razbibriga, već onako, kako ona sa svim svojim izrazima zaslužuje. Kroz Unamuna otkrivamo ne samo zagonetku španjolskog naroda, koji prolazi tragičnu sudbinu, vrlo mnogo sličnu našoj i velikom dijelu naroda na Mediteranu. Kroz njega shvatit ćemo — snažnije nego igdje drugdje — što to znači živjeti u ovom nepravilnom polukrugu, koji se zove Mediteran, gdje danas u krvavom sutonu izumire čitava stoljetna kultura i cijelo jedno vjerovanje, koje je ispunjalo teženja vjekova. Od svih tih zemalja na Mediteranu, Španjolska bez svake sumnje doživljava svakako najtežu i najsloženiju sudbinu. Jer sve što je od nje ostalo, dalo bi se oličiti u onaj crveni rubac Toreadora, u luđački napor Don Quijota protiv vjetrenjača, u divna tjelesa El Grecovih platna, u groteske Goyinih kaprica; i sve tako genijalno postavljeno i riješeno, međutim danas površno i ležerno shvaćeno, kao da se radi o nekom izgubljenom romantičkom svijetu.

Ali više od toga, htio sam reći, da u ovom izumiranju starog Mediterana Unamuno stoji kao simbol, kao pečat i kao tvrda stvarnost, koja se predskazuje pod aureolom krvavom i zamagljenom, bez ikakve svetačke žute boje, u stavu proroka. Taj njegov stav izražen je u pronalasku onog njegova tragičnog života, ne samo Španjolske nego i svih drugih naroda, koje muče slične dileme u krizi Mediterana. Unamuno prorok. A naši proroci, kao što znate, nisu slični onim starim biblijskim prorocima, koji razgovaraju s Bogom, jer danas — rekao bi Strindberg, za razliku od Nietzscheova «Bog je mrtav», — da bogovi šute. Popljuvani, izmučeni, prognani i rastrgani, umiru ti naši proroci kao skeptici, u uvjerenju, da su bili optimisti. I sve ono, što nam ostavljaju, jest nekoliko raskidanih stranica skepse, beznađa i krvavih krikova naše sveopće boli i naše neizrecive tuge. Prometeji su to, kojima još uvijek kljukaju i grickaju srce i žuč orlovi na skrajnjim granicama Sredozemlja, na dalekom Kavkazu Crnog mora, kao i na svima visokim brdima Mediterana u pobuni.

(1925.)

KOSTIS PALAMAS I VIZIJA GRČKOG PREPORODA

KOSTIS Palamas izražava svojom ličnošću pjesnika najuzvišenije i najsavršenije aspiracije, suvremenog stvaraoca nove grčke književnosti. Duhovni napori grčke Stogodišnjice (1930.) simbolizirani su u njegovim umjetničkim tvorevinama, oko kojih se grupiraju sve književne generacije moderne Grčke. Rodio se godine 1859. u Patrasu, kao izdanak slavne obitelji iz Missolungija, gdje je proboravio svu svoju mladost, opjevanu u stihovima *«Tuge Lagune»*. Zatim je prešao u Atenu, gdje je neko vrijeme na atenskom Panepistimiu (Sveučilištu) studirao pravo, ali ga je uskoro napustio da se sav oda poeziji i književnosti. Za njega je upravo prije nekoliko dana Romain Roland rekao, da je najoriginalniji pjesnik kojega je sreo u svojem životu i da mu je bilo teško pri duši kada je morao otkriti, da mu je Palamasova poezija sve do tada ostala nepoznata.

Bit književnog trenutka naraštaja, u kojem je sâm Palamas igrao odlučnu ulogu, istakla se u pitanju jezika. Palamas je bio jedan između prvih pjesnika, koji je radikalno prekinuo s tradicionalnom upotrebom starog, mrtvog, ukočenog i izvještačenog jezika u književnim djelima i posegao, revolucionarnom snagom svojeg književnog instinkta, za pučkim, narodnim i svakidašnjim govorom. Ovaj njegov postupak, koji nije bio nimalo jednostavan, kako to sada izgleda, a koji je za njega osobno — kao i za cijelu njegovu generaciju književnika i pisaca — predstavljao kompleks neobično mučnih pitanja, doveo ga je u sukob s tradicijom, sa školom, s Akademijom, — ali mu je, u isti mah, osigurao pobjedu u budućnosti. Pitanje jezika u grčkoj književnosti, kolikogod je još i danas nedovolnjo razjašnjeno, zaslugom i konkretnim primjerom Palamasa donekle je, i uglavnom, riješeno u smislu pobjede živog narodnog jezika. Budućnost jezika u novogrčkoj književnosti, međutim, označena je svakako pobjedom narodnog govora, i činjenica, što je Palamas postao i predsjednikom Akademije (1930.) ponajbolje upozorava na tu pobjedu.

Palamas je napisao neobično mnogo. Cio njegov opus može se uglavnom podijeliti na poeziju, koja je obilna i koja bilježi njegove najnažnije stvaralačke uspone, te na prozu, u kojoj se ističe klasična priča *«Smrt Palikarija»* (junaka), puna tipično mediteranske filozofije života i osjećajnosti, zaogrnute snažnom izrazitošću, koja je tipična za Grčku, na kritiku, književnu povijest, esejistiku, i polemiku, koje obuhvaćaju najbolji dio književne povijesti, i kritike,

koju je suvremena grčka književnost uopće dala. Kao pjesnik, Palamas je objavio veliki broj pjesničkih djela, među kojima treba poimence spomenuti barem slijedeće: *«Pjesme moje Domovine»*, vrlo značajnu *«Himnu Ateni»*, *«Oči moje duše»*, *«Jambe i Anapeste»*, *«Grob Domovine»*, *«Velike Vizije»*, *«Dodekalog Ciganina»*, i konačno najistaknutije: *«Nepomičan život»* i *«Grad i Samoća»*.

Značajke Palamasove poezije, kao i cijele njegove umjetničke fizionomije, idu u smjeru jednog razvoja linije, koja bi se — prema našoj književnosti — mogla postaviti čak tamo od Njegoša, Mažuranića, Preradovića pa preko Kranjčevića i možda Tresića do Nazora, izražavajući analogno slične težnje i aspiracije i slična raspoloženja. Palamas je u ciklusima svoje poezije opjevao cijelu grčku povijest! klasičnu, bizantinsku i suvremenu, ne ostajući kod toga tek samo i isključivo nacionalni i epskohistorijski pjesnik, već iznoseći i svoja intimna raspoloženja, koja u njegovoj ličnosti predstavljaju značajan subjektivizam visokolirskih dostignuća. Kao opće priznati narodni pjesnik, kao *poëta laureatus*, kao predsjednik Grčke Akademije, Kostis Palamas predstavlja uopće središte cijelog višeg duhovnog zbivanja svoje zemlje, kojemu on ulijeva još uvijek i neprestano nove i svježe snage.

Prilikom proslave stogodišnjice Nezavisnosti Grčke, 1930. zamolio sam Kostis Palamasa, da mi stavi na papir svoju viziju grčkog preporoda, čemu se on rado odazvao. Ova je njegova vizija «Grčke Palingeneze» bila objavljena u posebnom broju zagrebačke «Nove Evrope» 1930. (Knjiga XXI. Broj 5. 16. svibnja 1930.), koji sam ja uredio, i dao s novogrčkog originala u prijevodu.

Veliki umnik prošloga stoljeća definirao je ovako našu Svetu Borbu:

«Ona je pravedna između svih borbi za oslobođenje, zbog kojih se ovo stoljeće može označiti stoljećem uskrsnuća od mrtvih» ...Istina je, naprotiv, da Grčka nije nikada ni bila mrtva. Prividna smrt nije nipošto smrt. Osim toga, ni riječ uskrsnuća nije baš sasvim točna: ona se vezuje za stari mistički zanos, koji očarava promatrača starog savršenstva, dok helenska palingeneza, sa svim svojim dogodovštinama proizlazi iz jednog i istog izvora kao i «Grčko Čudo». Definicija mudraca, u svojoj zgusnutoj zaključenosti, govori jasnije nego što bi to mogao izraziti bilo kakav dugački panegirik...

U Byronovu «Don Juanu», pjesma grčkom otočju predstavlja elegijsko slavljenje zarobljene domovine, na isti način, kao što i pjesnikova labudova pjesma u Missolongiju pretstavlja njegovu trijumfalnu glorifikaciju. U pjesmi «Isles of Greece», Byron, očajan i razočaran, tuži i jadikuje nad plesovima grčkih djevica, koje su, kaže on, od sudbine prisiljene odgajati i dojiti robove. Mladi grčki pjesnik, u stihovima koji datiraju iz godine 1860., pozivlje Grkinje

neka bi potekle na Byronov grob, da kleknu pred njim, da ga izljube, i da na njemu uskliknu:

...Mili slavuju,
Mi smo odgojili Klisovu i Karaiskakisa...

Ovaj nam stih, sugestivno raprezentativan, služi bolje slavi revolucionarne epopeje od svih službenih i neslužbenih prolivenih govora... Ali kolikogod bio lakoničan, u svojoj konačnoj formi, ovaj krik iz 1860. nas vezuje i drugim uspomenama, koje ga osnažuju i usavršuju. Koliko li samo figura uskrsava pred našim očima na ovaj krik! On obuhvaća i predstavlja tolike redove pojedinaca, hajdukapalikara, političkih ljudi, plemića, svećenika, i cjelokupna naroda. Tu su i seljak i građanin, kapetan i palikari. Tu su ljudi od mača i ljudi od pera. Slavna imena legendarnih junaka, više nego li ilustracije povijesne epohe: Mijaulis, Sakturis, Kanaris, Kapsalis, Bocaris, Cavelas, Nikitaras, Mauromihalis. Tek što je poezija završila, eto se povijest pojavljuje. Oni se svi redaju ispred mene, — neporedani, legendarni. Podnoseći vrlo slabo disciplinu, i miješajući se vrlo lako sa slikom. Primitivno herojski. Homerski. Udarajući na maštu više nego li na misao. A posred ratničkog kaosa, svijetle točke ili tmaste mase pepela. Mjesta. Sveta Mjesta. U Moreji, u Rumeliji, samo sveto otočje: «Otoci Grčke, otočje blagoslovljeno!» Na dnu vulkani, za koje se pričinja kao da čuvaju svoj plamen, i to najživlji plamen za budućnost! Kreta, Makedonija, Tesalija, Trakija. I pokreti i stavovi naliče velikom zamahu krila.

Kolokotronis je to. Stari centaur, koji izbacuje svoje naređenje: «Pali, sijeci!»... i za kojim juri cijelo mnoštvo bjegunaca, i onih, koji se podvrgavaju. To je čudotvorni govor Georgija Genadiosa u Naupliji. Dijakos je to, koji uz svoju žrtvu pjeva pjesmu Travnju i Svibnju. Veličanstveni je to trenutak egzodusa iz Missolungija. Žene su to, na sat ranije oslobođene, i na najsigurniji način, u krstionici junaštva. To je Kunduriotis, koji daje svoje bogatstvo narodu. To je neopisivi poljubac, koji smiruje dva bivša neprijatelja: Zaimisa i Karaiskakisa. To je Fabvierova redovna vojska, koja snabdijeva barutom Akropolu. To je Trikupis sa svojim posmrtnim govorima, Makrianis sa svojim arhivom. Toliko osnova za izgradnju Polibisova Hrama budućnosti! U osnovama piramide, oškropljene krvlju, proglas Aleksandra Ipsilantisa, mučeništvo Rige od Faire, žrtva Patrijarha Grgura. Osvećenje Agia Lavra i Episkop Germanos. Na vrhuncu Capodistria, veliki mučenik narodne obnove. Korais uskrsava i obnavlja prosvjetu. Solomos stvara i nadahnjuje Poeziju.

Sto se godina navršava od ulaska Grčke u koncert nezavisnih država. Baš se tada nekako nalazila na svojem zenitu, ono što u povijesti zovemo Romantikom. Revolucionaran je to i složen feno-

men, etnički i estetski, raširen po cijelom univerzumu, u kom se zamah prema slobodi osjećaja uznosi iznad samog podvrgnuća redu. Privezana uz svoj kutić, Grčka se pričinja kao da je izišla iz utrobe Romantike. Tako ih, uostalom, i sâm Victor Hugo postavlja u svojem «Navarinu», jednu prema drugoj: Byronovu Grčku i Grčku Homera.

I ustinu, Grčka je jedna i nerazjedinjena. I magnetizam koji ona izazivlje toliko je jak i intenzivan, da sili orlove imaginacije, da se izražavaju kao praktični ljudi, a ljude, koji najpozitivnije rade, da se iskazuju kao najuzvišeniji pjesnici. Byron kaže: «Ja nisam došao tražiti avanture, ja sam došao poduprijet uskrsnuće jednog naroda. Čak i u svojoj bijedi i u svojem jadu, ovaj narod čini čast onom koji želi postati njegovim prijateljem». A naš briljantni Eynard, kad doznaje za potpis Londonskog protokola (1830.), piše Capodistriji: «Budućnost i Božanska Milost učinit će ostalo. Ja u to ne sumnjam. Zahvalimo Milosti za ono, što je učinila u Vašu korist. I polazeći od ovog načela, naša je dužnost uskliknuti još jedamput i još tisuću puta: Alleluja!»...

Atena starih podigla je žrtvenik nepoznatom bogu. Još u zadnje vrijeme isticalo se, da je evropska civilizacija nastavak i svršetak političkih i umjetničkih ideala Helena i da ono što mi zovemo «Renesansom», poslije Srednjeg vijeka, treba označiti Renesansom Grčkog Duha u Evropi. Ali ova Renesansa nije još završila. Reklo bi se da poslije Svjetskog rata postoji tendencija, da se usporedo s demokratskim idealima, umjesto žrtvenika nepoznatim bogovima, podignu žrtvenici nepoznatim vojnicima. Mi bismo, nezavisno od svake religiozne dužnosti, trebali podignuti žrtvenike za kult onih, koji su, prema epskom kroničaru, potjerali vojske pred trnokopom seljaka i valove pred veslima lađica.

Historija grčke palingeneze, povijest grčkog Preporoda, iako je izišla iz trajnih namjera Milosti, iako ona rezultira iz stanovitih racionalnih elemenata neuklonjivog zakona, iako se razvila iz područja, koji zovemo historijskim racionalizmom, ne prestaje postojati kao ljepota, kao savršenstvo, kao poezija. I ta je Palingeneza realna zato što je lijepa i savršena. Ali realnost stvari mora sačuvati poneku organsku finoću, koja je također dokazom njene vitalnosti. Ona se treba pomicati u širokim i rasprostranjenim potezima i harmonizirati se, da bi se kolikogod je moguće više spojila sa svim prisutnim. To je najvažnija usluga, koju prošlost čini sadašnjosti. Kao da bi se posebno htjelo proturiječiti dubokoj riječi filozofa: «S nama vladaju mrtvi»... Prije nekoliko godina moglo se čitati u jednoj značajnoj studiji: «Treba nam novih bogova, da osvojimo život. Stari bogovi više ne oživljavaju»... Ali kad bismo mi malo više razmišljali o svojoj misli, mi bismo mogli odgovoriti: «Nema mrtvih. Sve je živo na ovom svijetu. Životvorna snaga živi u ljudima, — ona je funkcija čovjeka».

«Bude se znakovi Boga, znakovi zemlje, znakovi neba.
Zvona zvone sa Svete Sofije, velikog samostana
Oduzeli su Polis.
Naša Gospa se plašila, a ikone su proplakale,
Glas im neki došao s neba.
Donio ga je Arkanđel koji je šaputao:
Šuti, Gospe Despino, ne plači suviše, —
Ponovo, s godinama i s vremenom sve će to
Nama se povratiti».

Nekada — a možda i sad — nijedno grčko srce nije se moglo sjetiti ovih stihova, a da ne zaplače i da ne trone. Osjećaj je to koji osvaja dušu pa čak i u zlom času, da bi podržao, ma kolikogod ona bila nestalna vjeru u ideal. On se jezikom naše povijesti zove: Megali Idea *— Velika Misao. Ali proroštvo Arkanđelovo nije određeno ostati ograničeno u vremenu i na mjestu gdje se pojavilo, zatvoreno u svojem povijesnom okviru kao u ženinu stezniku. Velike su ideje živjele utoliko ukoliko su živjele nacije, čiju one povijest osvjetljuju. Različne, mnogoformne i protiformne, one su na svojem povratku znale ulijevati život ovim nacijama. Pisalo se: «Oblici se mijenjaju, ideal ostaje». Ali u zadnji čas Bog će ipak uskliknuti: «Kira Despina će se zaplašiti i proplakati. Ona će se utješiti. Ona će se pokazati neoborivom. Ona će udahnuti ustrajnost, tolerantnost, iščekivanje, kao da bi htjela kazati: Sve ono što izmiče sada iz naših ruku, povratit će nam se s vremenom. Treba samo vjerovati i htjeti...»*

Grčka će se, bez svake sumnje, preporoditi sa svim moralnim, tradicionalnim, i novousvojenim pravilima i načinima. Nemoguće je pojmiti neopstojnost rata, a ipak svi mislimo, da je njegovo isključenje mogućno, kako je bilo u početku. Mi osjećamo, da gube mnogo od svojeg autoriteta oni koji proglašavaju vrlinu i potrebu monstruma-rata. Čini se da još Andromedin Mir leži pod njegovim ropstvom, ali se podsmijeh ipak javlja na njenu licu, kao da sluti krila Pegazova, na kojima možda dolazi, sav u sjaju i u blagoslovu, Spasitelj. I u meni krila izazivaju najveće od svih modernih osvojenja, — najveću pobjedu čovjeka nad prirodnim silama.

Megali Ideja, Velika Misao, dakle, treba biti, kao što i jest, progresivna. Ona traži velike muke. Herojska je, izaziva mučeništva, gleda bez prestanka naprijed. Ona mora biti borba za razvitak, za poboljšanje, i za prevlast. Kira Despina, sa svojim anđelima, sa svojim svećenicima, i svojim pjesnicima, koji su veliki intelektualci i veliki državnici, daje znak. Ona gura unaprijed, s pomoću pasivnog obožavanja, i aktivne križarske vojne. Kadgod ideje postanu religijom, one nadvlađuju. Simandri velikog samostana i suze Panagije (Bogorodice) predstavljaju, iznad svega, upute, da se uzbudi ovo lirsko raspoloženje, koje je neumoljivo, da se pozovu pojedinci ili

mnoštva, — neka bi se ispunila raspoloženja naroda oduševljenjem, na čelu s razbiješnjelom akcijom.

Nije samo razmak od sto godina, koji u nama budi emociju prošlosti, već kao da opažamo, da se poznate sjene miču iznad naših glava. Ali melankonična radost, koja je u isti mah i herojska i ponosna, proizlazi prije odatle, što je Grčka kroz razmak od sto godina pila iz pehara srećâ i nesrećâ, što se ona svijala pod okrutnim udarcima, da se ponovno — prepuna i pijana nadama i težnjama, i ispravi i podigne. I ona je danas ponovno ujedinjena Grčka, sa svojom djecom, koja se okupljaju oko nje, kao ovce oko pastira. Ona povjerava svoju sudbinu onima, koji su kao posebno izabrani, da bi ostvarili ove nove unitarističke osnove. Ona se napreže da ustali svoj korak i da ga uravnoteži u smislu i u pravcu ideja koje dominiraju ovim trenutkom. Ali, ako su ovo dani, koji dozivaju u pamet prošlost, to su oni istodobno i dani, koji bacaju ponajviše slave na svaku osobu i na svaku stvar, koje se bilo kako vezuju i spajaju s uspomenom i sa srećom Domovine. Čast, poštovanje, simpatija svima onima koji su, na bilo kakav i koji način služili Domovini. Jer usporedo sa slavom stvaranja, ide i vezuje se slava služenja. Slava svima i zato što su mnogo ljubili!

Pravo bi bilo da se, na svršetku, navedu riječi jednog od najplemenitijih poštovalaca Grčke, čije ime u Grčkoj nije bilo dovoljno poštivano, ni onako kako je trebalo. Mislim na Louis Menarda, filozofa, pisca «Grčkog politeizma» i «Moralke prije filozofa». Sve to još nije bilo napisano u vrijeme Chateaubrianda i Canninga, u vrijeme velikih romantičkih izljeva. Menard je, u svojem predgovoru za francuski prijevod jedne povijesti Grčkog rata za Oslobođenje i Nezavisnost (koju je napisao Anastazije Genadios), u vrlo nesretnoj godini 1897., rekao slijedeće: «Moderna Grčka dala nam je nešto više od nauke. Ona je svojim primjerima pripremila inicijaciju vremena. Rat za Grčku Nezavisnost, koji je vođen između 1821. i 1828., to je najslavnija stranica u analima čovječanstva. Ja nisam naišao ni na što tako lijepoga u povijesti svijeta, kao na ovo herojstvo, koje je grčki narod pokazao kroz ovih sedam godina svoje borbe za osvojenje i za postignuće svoje slobode». I onda, malo dalje, razmišljanjem i na način proroštva: «Pobjeda Grka ne će zakasniti. Jer, iako je Nemeza dosta spora, utoliko će ona biti slavnija. A historičari budućnosti postavit će suvremenu Grčku uz bok staroj Grčkoj». I to će biti najveće otkrivenje sadašnjosti, koja je već davno prestala biti neodređena budućnost».

(1930.)

U ovoj pjesničkoj viziji suvremene grčke povijesti, Kostis Palamas je dao one duboke suprotnosti, koje su grčku povijest dovele

od prvih teških početaka narodne nezavisnosti do sloma Megali Ideje, poslije maloazijske katastrofe, kada je bilo jasno, da se nije više mogla obnoviti ni helenska ni bizantinska Grčka. Vrijeme je, međutim, izliječilo Grke, kao i druge male balkanske narode, velikih političkih zamisli, koje su ustvari bile tek pokušaj, da se na povijesnim romantičkim vizijama zasnuje hegemonija jednog malog naroda nad drugim. Ali u slučaj suvremene Grčke i suvremenih Grka, Megali Idea nije više nego prah zatrpane prošlosti, koji se nikada ne će moći oživjeti, što je, uostalom, u etničkom interesu i Grčke i Grka. Nitko snažnije od Palamasa nije bio svijestan te činjenice pa i onda, kad ga je njegov pjesnički zanos gonio da baca svoje melankonične poglede na tu izgubljenu prošlost.

(1940.)

ALEKSANDRIJSTVO CAVAFISA

KONSTANTIN P. Cavafis ide u red najsavršenijih novogrčkih pjesnika. Rođen u Aleksandriji (1868.) u grčkoj obitelji, koja se tamo doselila iz Carigrada, pjesnik Cavafis je živio i umro (prije nekoliko nedjelja) u tom gradu helenske dekadencije; upravo ondje, gdje je helenstvo duhovno i umjetnički umrlo. Nosio je u sebi sve odlike te veličanstvene blistave dekadencije, tako originalne i bogate, da se može označiti posebnom epohom osjećanja, stvaranja i shvaćanja ljepote, misli i života. Poput baroka, i ova epoha morat će se prije ili poslije, ukoliko to nije već učinjeno, odsjeći od jednog i suviše olakog i nedovoljno niansiranog pojma dekadencije i raščlanjenja, idioprimitivizirati u pojam posebne duhovne cjeline, sa svojim specifično izrađenim oznakama, sa svojim jasno utvrđenim oblikom, koji joj daje svako pravo da bude shvaćena kao samostalna i originalna duhovna cjelina.

Pojam dekadencije, naime, ne možemo ograničiti na izvjestan duhovni krug opadanja i bolesti, nesavršen i slabašan, propao i iznemogao, dok je taj duhovni krug osjećao život i gledao ga svijesno i znalački kroz prizmu stanovitih lirskih vizija, kojih je bio svijestan i do kojih je, što je najbitnije, dolazio naporom i iskustvom stoljeća, u rijetko delikatnim i kritičkim trenucima, kad je saznanje o propadljivosti duhovnih i materijalnih napora velike civilizacije postajalo živo i konkretno, kad se istina pretvarala u strašnu ili ironičnu viziju prolaznosti, praha i miriadskog atomiziranja, u komu se pojedinac povlači u samoću ironije, skepse i nepovjerenja. Aleksandrijska poezija pod tim kutom promatranja bila je poezija velikih i rafiniranih humanista, koji su istupili pred život s posmijehom, koji je u sebi umio vrlo često usredotočiti svu ironiju stoljeća i svu distanciju nepovjerenja, gospodske finese i duboko tragičan smisao života, ideja i oblika.

Kad je Julien Benda u svojem *«Belfagoru»* htio označiti lirski i duhovni konac devetnaestog stoljeća, on je morao sintetizirati duhovnu značajku našeg stoljeća riječju: *«aleksandrijska»*, davši tom pojmu cijelu sliku svijeta, koji je pristigao do savršenstva svojeg izražaja, koji je dosegao do opće duhovne, mislene i umjetničke zasićenosti, osjećajući se pred svim nemoćan, osjećajući se, štoviše, svijestan te svoje nemoći. Svijet, koji je imao za sobom cio eksperiment stoljeća i najviših uspona čovječanstva, u nekoj političko-materijalnoj smirenosti, i koji je, prema tomu, bio svijestan svojih dometa, odričući se u nostalgičnom indiferentizmu svakog novog

pothvata, osjećajući unaprijed njegove ograničene i prolazne efekte. Takva historijska etapa morala se fatalno ukazati ovom našem karakterističnom duhovnom vremenu, koje zapravo započinje krizom impresionizma u poeziji, umjetnosti i u misli i koji nije u stanju uokviriti se ni u svim pokušajima, koji su za njim učestali, u traženju otporne forme. Kad bi Julien Benda, dakle, — i usporedo s njim nekoliko evropskih estetičara — znao za liriku K. P. Cavafisa, on bi nesumnjivo osjetio konkretno, u čemu je zapravo cijela naša osnovna i bitna srodnost s aleksandrizmom. Cavafis, — koji se rodio u stoljeću lirskog sumraka, kad je lirika preko Rimbauda dosegla vrhunac izražajnih mogućnosti, postupio je samostalno i na svoj način, u svojem krugu i svojim sredstvima, osjećajući individualno život, svijet, pojmove, stvari i povijest i njihovo kretanje oko sebe u historijskoj perspektivi aleksandrizma, komu je on po svojoj intimnoj prirodi pripadao: oživjevši za trenutak sve lirske egzaltacije, koje je jedan čisto lirski talent mogao uopće dati u vremenu i u sredini u kojoj se našao. Taj njegov napor, izražen u nekoliko desetaka njegovih stihova, može se označiti jasnom pojavom, kako je to vrlo točno precizirala grčka kritičarka Alkis Trilos. Posebno ako se uzme u obzir da se Evropa tada nalazila pri kraju simbolizma, a Grčka umirala u melankoniji provincijalnog romanticizma, ova lirika Konstantina Cavafisa donosila je u sebi jednu novu mediteransku originalnost, svu izraženu u samostalnosti izraza i inspiracije. Iz te aleksandrijski-mediteranske perspektive, okružene tužnom i gotovo ženski melankoličnom samoćom, Cavafisova lirika izbija fantastično magična, veličanstveno misaona, skrivajući u svojim tajanstvenim igračkama ironično saznanje života, povijesti, misli i ljepote.

Pjesnik Konstantin Cavafis pisao je malo. On nije napisao više od stotinjak pjesama, na kojima je radio čitav svoj život, utrošivši svekoliko svoje znanje rafiniranog erudita, čudnovatog pretraživača povijesnih arhiva i ljubimca života epohe, koja se zvala aleksandrijska, s posebnom vremenskom oznakom: ptolomejska i helensko-rimska. Epoha moralnog raspadanja, književnog snobizma, lirskog homoseksualizma, materijalnog bogatstva dokučena do savršenstva, političke sigurnosti, uokvirene u «pax romana», kad se samo u udaljenoj perspektivi osjećala prva navala kršćanstva i kad više nije moglo biti riječi o povratku na Platonove simpozije, oživljele makar u dionizijskim intelektualno-erotskim gozbama kod Serapiona,

u strastima i grubоćama
trošeći do beskraja novac u hedonu
«Miris»

K toj epohi vodilo ga je njegovo suvremeno osjećanje života; aleksandrijsko, gotovo bolesno od ironije, od freudovskog sumnjanja

u egzistenciju ličnosti, u njenu cjelinu i jedinstvenost, u objektivnost povijesti, kao sinteze izvjesnih proturječnih osoba povezanih ipak djelatnošću činjenica. Svoje «aleksandrijske» osobine nalazio je pokraj sebe i davao im utvrđena povijesna imena, praveći tako svijesnu zamjenu datuma i ličnosti i ne osjećajući, možda, da je, na taj način, najbolje prozirao povijest, oživljavajući iz nje samu bit. Njegov Miris iz Aleksandrije može biti Miris iz te stanovite epohe, kojoj je autor pronašao čak i datum (340. poslije Krista), i koji nesumnjivo i odgovara povijesnoj činjenici, ali je on tipičan suvremen helenski i zapadnoevropski mladić, u kom se poganstvo sukobljava s kršćanstvom, stvarajući u tom sukobu dviju osoba toliko suprotnih, da se i sâm pjesnik nije u stanju više snaći u prisustvu tijela mrtva mladića, koji okružen pjevanjem svećenika i molitvama starica, postaje drugi dio jedne te iste ličnosti ili čak i druga ličnost. Ta ličnost postaje toliko drugčija, da je on nije u stanju povezati s onom prvom slikom, koju je o tom istom mladiću imao.

Tu se, dakle, radi o jednom freudovsko-pirandellovskom slučaju raspadanja ličnosti ili, točnije, njena podvostručenja, i atomiziranja, u komu ona iščezava, nestaje i gubi se u prah ironije, posmijeha i fatalnog raspadanja. Zato ova lirika i ne ulazi u okvir neke poezije, koja bi u obliku balada, povjestica — ili ako ne u obliku (gdje ovdje to nije slučaj!) — već u onom intimnom duhu i raspoloženju nastojala uskrsnuti legendarne ili epske freske zbivanja, kako je to slučaj u grčkoj lirici, na primjer u rječitosti grčkog pjesnika Kostisa Palamasa. U Cavafisa postoji smisao ironije, lakoće i gospodske dekadentne rafiniranosti, koja sve svodi na posmijeh, na suzu, na uzdah i na tu robnu distancu samoće, osamljenosti i helensko-aleksandrijskog skepticizma, koji su krili u sebi pjesnici helenističke dekadencije. Cavafisov život, njegov način izražavanja najjasnije dokazuje ove tvrdnje. Tko ga je upoznao iz blizine, kao što je to učinio grčki pjesnik Kostis Uranis, otkrio je u njemu, postavljenom u mrak njegove sredine, oživljene «plamenom vjere iz jedne stare lampe», — «junaka iz Hofmannovih priča», — «fizionomiju čudnovatu iz stare litografije, koja je sišla iz svojeg okvira». Njegov glas, čudan, isto tako «podsjeća na efeba». — Njegov način življenja bio je također više nego čudan. Živio je u nekoj staroj aleksandrijskoj kući grčke četvrti; umirao je od iste bolesti, od koje i naš Matoš, u sličnoj osamljenosti, poznat tek od literata i bohema. Iz bogate kuće, rasuo je sve svoje imanje na život poganski raskošan, putujući samo do Engleske, gdje je jedino prevođen i gdje je imao najviše prijatelja. Svoje je pjesme pjevao, trošeći se, izražavajući u njima polagano, nečujno, nezapaženo, gutljaj po gutljaj, kaplju po kaplju, sve od svojeg izmorenoga i bolesna bića. Kao savjestan i profinjen erudit, morao je skupljati materijal, sabirati obavještenja i detalje — koji gotovo nikada nisu ni ulazili u pokret svijetla i sjene, koja je titrala

impresionističkim okvirom njegove slike. Oko svake pojedine pjesme postoji cio dossier podataka, stvari, sitnica i zbivanja, uzetih u pjesmi, da bi bile izvanjsko uporište — jedino, koje se može zadržati u prevodjenju. Jer sve ostalo, ono najbitnije, vrlo je suptilno i izvan svake mogućnosti prenošenja u druge riječi. I to zato, što je intuicija razradila tekst i arhiv, i zbog toga, što je historija tu bila dana subjektivno, ironizirana i protkana posmijehom fantazije, koja titra i samom povijesnom činjenicom. Te je pjesme zatim objavljivao u samoći, daleko od svijeta, izdavača, na papirima, odsječenim i nepovezanim, svaki list za jednu pjesmu, ne puštajući ih nikada u prodaju, šaljući ih na čitanje isključivo prijateljima. Od Cavafisa zato i nemamo nijedne zbirke pjesama, već oko stotinjak, a možda ni toliko osječenih listića koji u sebi kriju otkrivenje pjesme. I taj način pjevanja i objavljivanja poezije, rijedak i gotovo čudan, dovoljan je da protumači bizarnost ovog pjesnika, koji je umio izraziti i najpotresnije časove čovjekove sumnje.

Takva Cavafisova vizija života osjeća se svugdje, na svakom koraku, u svakom izrazu i u svakom kriku, koji ovaj pjesnik skrajnje i definitivne sumnje izvlači bolno iz svojih grudi, iz svojeg srca, iz svojeg razuma:

«U ovim mračnim sobama, gdje prolazim
dane teške i umorne, gore-dolje okrećem se
da pronađem prozore. Kad se otvori
jedan prozor, to je zadovoljstvo.
Ali prozori se ne mogu pronaći ili ja to ne mogu
Pa, možda, ipak da ih uopće i ne pronađem.
Jer, možda, i svijetlo može postati novo ropstvo.
Ta tko zna, na koje će nove stvari ukazati».

I ta grozna i zapravo luđačka bojazan pred prozorom, koji najprije treba pronaći; pa kad se pronašao otvoriti; i kroz koji, zatim, mora sjevnuti novo svijetlo: puno tajni, nepredviđenih misterija i iznenađenja, koje konačno može biti i novo ropstvo i nova nesreća i teška zla vijest, — prati pjesnika kao neka utvara, fantastično crna i zlokobno mračna, kao Poeov gavran, Baudelaineov cauchemar, kroz cio život — i kroz cio svijet njegovih stihova i njegove fantazije. Toliko da on drhti i na samu pomisao, da pokuša nov zalet u život, nov podhvat, uvjeren, da će se morati fatalno vratiti otkuda je otišao, ma koliko se napinjao i naprezao da se pomakne i da otplovi na druga i tuđa mora:

«Nova mjesta pronaći ne ćeš, ne ćeš naći druga mora.
Grad će te uvijek slijediti. Po istim ćeš stazama lutati...
Za tebe lađe nema, nema puta».

(«Grad»)

Nigdje izlaska iz duboke teške istine, koja se sva mršti u saznanju da su svi putevi i sve staze prokušane, da svi pločnici, sve ceste, sva mora i sve rijeke, sve struje i sva naprezanja vode k starim Itakama, kojima se svi moramo vratiti,

«Al'vječno Itaku imaj na umu.
K njoj stići tvoj je cilj».

(«Itaka»)

Nigdje oduševljenja, nigdje zanosa i nigdje nade u ovoj poeziji zamorenog gospara, koga je svijet izagnao iz društva, odsjekao od života, podigavši svugdje oko njega visoke zidove, neosjetljivo i neopaženo, dok je pjesnik usamljen stvarao svoju liriku misli i života, koja se postepeno uslijed svoje samoće i svoje izagnaničke boli morala fatalno sukobiti s ostalim svijetom:

«Bez ikakva obzira, bez samilosti i bez stida
visoke i ravne podigli su oko mene zide.
I, evo me ovdje, sjedim i očajavam.
O drugom ničem i ne mislim:
misao koju ova sudba ždere,
jer mnoge sam stvari trebao vani svršiti.
Ali dok su zidove podizali, kako to da nisam pripazio?
Nikada ni udarce ni jeku graditelja čuo nisam.
Nečujno i tiho od svijeta su me ovog odsjekli».

(«Zidovi»)

Noć je duboka i tragično gluha u ovoj poeziji i u ovom životu jedne ličnosti, koja je svoj *crescendo* i *descendendo,* svoju budućnost i prošlost pronašla u makabrnoj slici upaljenih i utrnutih svijeća, u crnoj liniji, koja se neprestano razduljuje; u životu žalosti i uspomena na svjetlost, koja se davno ugasnula, a koja je tek jedamput postojala u fantaziji dječaka, unesrećenog dječaka, koji nikada nije postao čovjekom.

Da ne živimo u neobično kritičnom času izmjena vrjednota, u krizi koja rastače duh na isti način kao što rak rastače tijelo, umjetničke vještine i bol individualnosti, zamijenivši sve te velike pojedinačne bolove težinom materijalnih i kolektivističkih prijeloma, ova bi lirika mogla označiti etapu, kao što ona to svojom apsolutnom originalnošću i čini. Ali, zabrinuti drugim problemima misli ili onim socijalnim, koji su, kako je to lijepo kazao Benedetto Croce, pridonijeli tomu, da je «ugasnuo ili gotovo ugasnuo zajednički život misli, umjetnosti, civilizacije», i koji su sasvim prevladali nad duhovnim i umjetničkim uzbunama, rafinirana mudrost ovog efeba, njegova poganska mistika, helenistička i patetička, ostat će nesumnjivo dokazom razboljena krika, koji je samotarsko i neobično dijete-pjesnik ispustilo u vijeku mraka, očaja i zadnje laži.

Nisam osobno poznavao Cavafisa. Prošlog ljeta, on je stigao u Atenu, da u Kifisiji nađe lijeka svojoj bolesti. Pjesnik Uranis htio me je predstaviti aleksandrijskom pjesniku. U zadnji čas otkazao sam sastanak. Uvjeren, da će mi prizor bolesnog pjesnika, izgrizena glasa, u žućkastom polusumraku jedne balkanske klinike, jednog metalno teškog kolovoškog poslijepodneva razrušiti moju viziju pjesnika, čiju sam sliku oblikovao otkrivanjem njegovih lirskih bolova. Danas, kad ga više nema na životu, osjećam se zadovoljnim što ga nikada nisam vidio. Nikada sreo. Bio bih ga sigurno izgubio, kao i on svojeg Mirisa: okružena usahlim cvijećem, isušena u jednoj od onih makabrnih kuća smrti, pokraj utrnutih svijeća, čiji je lanac tada neprestano rastao, režući duboku crnu liniju praznine, usahle strasti i zadovoljene smrti, koja je bila na putu.

Ali u ovim vlažnim i neodređenim noćima atičkog svibnja, fizionomija mi ovog nepoznatog prijatelja lebdi pred očima i pričinja mi se, da u ovim stihovima — koji su i suviše originalni, a da bi se mogli tako jednostavno prenijeti u neki drugi jezik, koji s Cavafisovim jezikom nema nikakve veze — posebno ne one intimne i unutrašnje, koja je odlučujuća u njegovoj poeziji — gdje postoji duboka, odmjerena, uokvirena ispovijed našeg vijeka, njegove skepse, njegove samoće, njegove ironije, koja je u zadnjoj etapi naše dekadencije poprimila oblike jedne izražavajuće mogućnosti. Cavafisova lirika ostaje nesumnjivo i bez ikakva pretjerivanja razlogom stanovitih simpatija ili osobnih raspoloženja, jednom od originalnih lirika, što ih je Mediteran izrazio kroz posljednjih pedeset godina, iako njen utjecaj kao i njeno pravo značenje nisu još dostigli ono priznanje koje ona očekuje. Osamljen, sin malog naroda, pišući jezikom vrlo malo poznatim u svijetu, liričar Cavafis ostao je nepoznat i u svojoj zemlji, a svakako i u vanjskom svijetu. Kad svijet bude prodro u ezoteriku njegove poezije, njegovo ime morat će sigurno zauzeti položaj jednog od prvih liričara naše epohe. I pjesnik će tada moći preskočiti zidove, koje je oko njega podigao svijet ignorancije, bezobzirnosti i nemilosrđa.

(1933.)

IZ KAVAFISOVE LIRIKE

MIRIS

(Aleksandrija, 340. poslije Krista)

ČIM sam saznao za nesreću
kad ono Miris je umro,

kući sam njegovoj otišao
iako kršćanske kuće
izbjegavam, pogotovo kad svoje mrtve žale.
Stajao sam pred ulazom. Nikako
nisam htio ni koraka učiniti,
jer sam vidio kako me
mrtvačeva rodbina gleda
bezbrižnim i grubim pogledima.

U velikoj su ga sobi izložili
i s onog kraja gdje sam ostao
gledao sam same skupocjene sagove
i svjećnjake od srebra i zlata.
Stajao sam i plakao pred ulazom
i razmišljao tako:
kamo odoše sada naši sastanci i izleti,
oni bez Mirisa svrhe nemaju.
I mislim kako to više ne ću vidjeti
u lijepim i beskonačno vječnim
našim bdjenjima,
kako nas pozdravljaš, kako se smiješ,
kako nam savršenim svojim zanosom
stihove skladaš u helenskom ritmu.
I razmišljam kako sam zauvijek
izgubio tvoju ljepotu
kako sam zauvijek izgubio
mladića kojeg sam iznad svega volio.

Do mene neke starice tiho
šapću o posljednjem danu
kad se ono ugasnuo Miris,
na usnicama samo Kristovo ime
i u rukama zgrčen križ.
Na to u sobu uđoše
četiri kršćanska svećenika
pjevajući psalme
toplo i skrušeno pred Isusom
ili Marijom (jer ja dobro ne razaznajem njihove bogove).
Znali smo sigurno da je Miris bio kršćanin,
još od prvog časa smo to saznali
kad nam je pretprošle godine u društvu priznao,
ali živio je sasvim kao i mi
Od svih nas najviše uvučen
u strasti i u grubosti
do kraja trošeći novac u hedonu.

Bezbrižan za sudbinom svijeta
izgarajući sav u noćima, na ulicama,
otkad je slučajno upavši u naše društvo
svoje staro našim zamijenio.

Nikad o njegovoj vjeri nismo govorili
a čak smo mu jedamput kazali
da ćemo ga sa sobom uzeti
i povesti Serapionu.
Ali sada se sjećam
kao da mu se nije svidjelo
i još dva slučaja mi na um padaju
kad smo ono kod Poseidona vino žrtvovali
skoknuo je iz našeg kruga,
i drugamo pogled uputio.

A kad je netko razdragano bijesan
između nas usliknuo:
— Naše je društvo
pod zaštitom i blagonaklonošću
velikog i svelijepog Apolona —
Miris je ciknuo:
(drugi to nisu čuli) — Kakve li hereze! —

Kršćanski svećenici zvučno i glasno
mole za mladićevu dušu!

Kakvom marljivošću
I s koliko savršenog obzira
mole pred božanstvom njihove vjere.
A sve to za kršćanski pogreb...

I odjedamput me neka
čudna obuze tuga,
odjedamput sam osjetio
kao da je od mene nestao Miris,
osjećao sam kako nestaje
i on, kršćanin, sa svojima
i kako sam i ja tu tuđinac postajao,
stravično tuđinac, osjećao sam
da se svi k meni sumnjivim pogledom
približuju, nisam li se možda
od tuge nasmijao
jer uvijek sam mu tuđ bio?

Pobjegao sam iz one vlažne kuće
pobjegao brzo
prije nego se od svojeg kršćanstva
izgubi i nestane
uspomena na Mirisa.

STARAC

NA dnu drečave kavane,
pognut o stô sjedi starac;
s novinama pred sobom, bez društva.

I kroz prezir svoje bijedne starosti
on razmišlja: koliko je svoje godine malo uživao,
dok je i snage i riječi i ljepote imao.

On zna da je mnogo ostario; on to osjeća, on to opaža.
A ipak, ono vrijeme, dok je bio mlad
pričinja mu se, kao da je jučer bilo.
Koliko je samo razmak malen, koliko je samo dug!

I on drži, da ga je Mudrost ismijala;
a koliko je ipak povjerenja u nju imao — kolika ludost! —
Lagala je, dok mu je govorila: — «Sutra ti još uvijek
vremena imaš!»

On se sjeća želja koje je u sebi nosio;
i koliko je slasti žrtvovao. I onda svoje
bespametno saznanje u svakoj prilici izgubljeno ismjehava.

Ali od velikog razmišljanja i sjećanja
starac se zamorio; te je tako usnuo
u kavani, pognut na stolu.

GRAD

REKAO si: «Otići ću u drugu zemlju, otploviti ću drugim morem.
Naći će se ljepši grad od ovoga.
Svaki je moj napor ispisana osuda;
i srce je moje — kao mrtvac — smrznuto.
A pamet će moja, tako, u ovom propadanju ostati.

Gjegod oko bacim, gdjegod pogledam,
crne ruševine svojeg života sagledam,
gdje sam tolika ljeta prešao, rušio se i lomio».

Nova mjesta naći ne ćeš, ne ćeš naći druga mora.
Grad će te uvijek slijedit. Po istim ćeš lutati stazama.
I po istim susjedstvima tumarati.
Vječno ćeš ipak u ovaj grad stizavati. Drugome se ne nadaj.

Za tebe lađe nema, puta nema.
Tako, kad si već ionako život svoj
ovdje, u ovom sivom uglu, srušio, —
na cijeloj si ga zemlji izgubio.

ZIDOVI

BEZ ikakova obzira, bez samilosti i bez stida
visoke i ravne podigli su oko mene zidove.

I, evo, me ovdje sjedim i očajavam.
O drugom ničem i ne mislim:
misao moju ova sudba izjeda,
jer mnoge sam stvari van trebao okončati.

Ali dok su zidove podizali, kako to da nisam pripazio?

Nikada ni udarce ni jeku graditelja čuo nisam.
Nečujno i tiho od svijeta su me odsjekli.

JONSKA PJESMA

ČEMU smo njihove spomenike srušili?
Čemu ih iz hramova izagnali,
kad zbog toga nikako bogovi ne umiru!

O Zemljo Jonijo, tebe još uvijek oni vole,
tebe se još uvijek duše njihove sjećaju!

Kao jutro kolovoza kad se nad tobom budi,
i jeza života njihova
zrak tvoj uznemiruje;
dok katkada poneki eterični oblik efeba,
neodređen, korakom ubrzanim,
gore preko tvojih šulja se brežuljaka.

PROFIL VENISELOSA

SUSRESTI se s Veniselosom teško je, gotovo nemoguće. Zaokupljen napornim i ogromnim radom oko saniranja i sređivanja Grčke, koja je mnogo trpjela, nepristupačan je svim razgovorima i razonodama bilo koje vrste i s bilo koje strane. Jedini njegov odmor, to su učestali izleti u narod, kojem po čitave sate poslije toliko godina odane službe još uvijek tumači smjerove svoje politike. Aktivan do skrajnjih granica, Veniselos je jedan od onih ljudi, bez kojih se — čini se — jedan narod ne bi mogao kretati. Posvuda prisutan i sve videći, on je isto tako aktivan u svom političkom uredu kao i u Skupštini, gdje s najvećom pažnjom prati svaki detalj saborne diskusije. Kao jakobinac i čovjek akcije, Veniselos osobno prezire riječi — riječi, riječi, riječi, koje u svim saborima svijeta nalaze svoje veliko utočište. Više puta je izjavio, da bi želio da saborska zasjedanja budu kratka, da bi tako ministri mogli više raditi. I on zato ne propušta nijednu sjednicu, nijednu raspravu. Uvijek napetih živaca i u aktivnoj pažnji, on ispravlja poslanike koji miješaju ekonomiju s politikom i govori isto tako s mnogo ugleda i smisla o velikoj krizi duhana, kao i o najdelikatnijim pitanjima vanjske i unutrašnje politike svoje zemlje.

Treba ga samo promatrati u vrijeme sabornih sjednica, kako se neprestano pomiče na svojoj predsjedničkoj stolici i kako razgovara sa svojim drugovima i pristašama, dajući im savjete, postavljajući im pitanja i komentirajući razne zaključke ili stavljajući primjedbe. Sav njegov organizam dršće. Ruke su mu u stalnoj gestikulaciji. Svijestan je toga koliko u svijetu, pa i u njegovoj Grčkoj, vrijedi odmjeren stav i dobra živahna riječ. A baš je u ovoj zemlji Aristida i Demostena, Temistokla i Filipa Makedonskog, politika nešto nadasve nestalno, i teško, pa lakše je s pedeset od sto vladati dominionom najvećeg kraljevstva, nego li ovim bizarnim kutićem zemlje, gdje je sunce najtoplije i gdje su kritike i analiza bît građanskih odnosa.

I baš ta osobina ovog naroda sprječava ga s vremena na vrijeme izraziti svoju posljednju želju. Od njega se traži sve. On nije samo političar, nego je u isti mah i vrhovnik jedne stranke, najveće stranke u zemlji, kojoj on sâm daje i ispunjava sav idejni i praktični sadržaj. Istodobno je on i element, bez kojeg se u Grčkoj zaista ništa ne bi moglo: njemu se utječu njegovi ministri i u najtežim i u najlakšim pitanjima zemlje, i svi načelnici i činovnici, sve do automobilskih namještenika, koji se žale na svoje vlasnike. Njega posjećuju strani predstavnici u isti mah, kad i đaci dolaze k njemu

tražiti od njega kao ministra-predstavnika olakšanje na ispitima! On je prisiljen rješavati najkrupnija pitanja i otvarati pisma iz najzabitnijih krajeva svoje zemlje, u kojima mu anonimni građani Republike pišu o teškim obiteljskim nevoljama i brigama, moleći ga za hitno posredovanje. Ti isti građani traže od njega i to, da između dva vlaka — ili nakon kakvog napornog putovanja od mjesec dana pa i više — odmah po silasku iz vlaka daje račune o svojim posjetama stranim prestavnicima. Stotinu tisuća ljudi stoji na velikom trgu — trg je ovdje, kao i po cijelom latinskom Mediteranu, još uvijek simbol političkog odnosa među ljudima — i postavljaju tog jednog jedinog čovjeka pred svoje skeptične i nepovjerljive svijesti. Biti državnikom u takvoj sredini znači zaista sav izgorjeti na vatri domoljublja i pohlepno zavidjeti onim šutljivim prestavnicima zapadnih sredina, koji se u blindiranim autima vraćaju svojim kućama, dajući tek tu i tamo zgusnuto izvješće o svom radu.

Veniselos je, nedvojbeno, osoba pozvana na krupne povijesne sinteze. I kad bi on držao u ruci arhimedovsku polugu, sigurno bi pomicao dobar dio svijeta. Ovako, jedina mu je utjeha čitavom svojom energijom žrtvovati se opskrbljenju sretnije sutrašnjice svog malenog naroda i u rijetkim časovima proučavajući svog Tukidida.

Svaki je razgovor s Veniselosom spontan i neposredan, pa i onda, kad oštricom svoje inteligencije dotječe najdramatskije probleme političke sadašnjice. S grčko-jugoslavenskih odnosa on prelazi na složeni problem aktualne evropske i svjetske politike i logikom svoje neobično živahne i tople rasprave, koja ništa ne propušta, niti zanemaruje, oživljava svojom riječju protagoniste današnjeg trenutka. Obrijan, u takvoj situaciji govori u pozi prononsiranog proroka, koji sebi dozvoljava galski humor i politikom se igra. Mussolini vas zahvaća svojim umjetnim, namještenim očima, koje ni u kom slučaju ne mogu odati smionost jednog Cezara ili korzikansku furberiju jednog Napoleona. Veniselos — u svom pogledu i u svom plastičnom nizanju riječi i rečeničnih nizova, usklikâ i novih vječno fluidnih obrta, izražava instinktivnost kritskog otočanina, koji je navikao na zlokobne ili pak nasmijane izmjene svojeg arhipelaga. I jasna i ujedno zapletena kompleksivnost krije se u toj magičnoj osobi, koja se ipak uspijeva preko svih sitnih mizerija svakidašnjeg politikanstva one sredine izdići na visine duhovnog i idejnog univerzalizma.

Veniselosova ličnost i suviše je izrazita i suviše neobična pa je upravo čudno, kako se ona može snaći u granicama svoje pozadine, kako se može prilagoditi niveau-u svoje sredine, i kako stalno ne bježi iz okvira svoje teritorijalne aktivnosti. Ako se to dogodi — kako se to, uostalom, i dogodilo u vrijeme zadnjih godina svjetske politike — onda se ona u svom univerzalizmu izdiže do iskazanosti savršene grandioznosti.

Kad, na primjer, Veniselos govori sa strancima o problemima, koji zadiru u opći internacionalni interes, on tek s naporom i osjećajem distance pričinjava se rezerviranim predstavnikom malenog naroda, da bi izrekao maksime, koje obuhvaćaju čitave snopove pitanja. Razlozi ovakve njegove složenosti leže u nepotpunom zadovoljstvu Grka s njim, u nedovoljnim simpatijama njegovih sunarodnjaka prema njemu osobno. Oni bi bili vrlo smireni, iako ustvari nesretni, kad bi ga mogli darovati strancima, koji ga obožavaju. I oni ga nikako ne prestaju smatrati u svojoj političkoj nerazmišljenosti artiklom za izvoz. Veniselos, naprotiv, osjećajući da su njegove snage povezane s njegovom zemljom, uspijeva se spustiti do njenih potreba i razvijati sve svoje napore u pravcu njenih nevolja, ostavljajući u svojim mislima za opći problem čovječanstva malo vremena i mjesta, ali ipak uvijek toliko, koliko njegova zemlja u tom ima udjela.

Prerano rođen, Veniselos je u zakašnjenju da u stvaranju evropske zajednice zauzme položaj kancelara, Talleyranda Ujedinjene Evrope. Prosvijećeni um, on glavom nadvisuje političke ličnosti svoje zemlje, natječući se s nekoliko prosvijećenih i konstruktivnih pojedinaca, koji u ovom trenutku posjeduju svjetski politički aeropag. Iako se ponekad u Grčkoj uvjerava, da je Veniselos izgubio svaki veći utjecaj i svaku privlačnost za grčko javno mnijenje, on svejedno ostaje najkrupnijim čimbenikom u političkom zbivanju svoje zemlje, pa prema tomu i cijelog Balkana.

U razgovorima s Veniselosom, dodirivali smo se gotovo uvijek svakidašnjih aktualnih pitanja naših odnosa, unutrašnjih problema Grčke, sređivanja balkanske mutne atmosfere, i Veniselos se izražava ukratko ili naširoko, prema potrebi, s posebnim naglaskom koji garantira sigurnost. Njegova «Peta Palača», u kojoj prima kao kod svoje kuće, prepuna je političara, ministara, novinara i deputacija, koje dolaze i odlaze krećući se tamo-amo i izmjenjujući misli šaptanjem. Predsjednik Veniselos okružen je samim mladim tajnicima; i Grčka je zemlja poput Italije gdje se na državnim položajima susreću najvećma mladi ljudi. Dobar znak!

Veniselos prima u točno određeno vrijeme. On sâm stoji na vratima u sasvim jednostavnoj radnoj sobi, u kojoj mnoštvo velikih i malih stolova svjedoči o živom radu, koji se tu stalno obavlja. Veniselos u svom fizičkom profilu ne odaje ni malo starost ni iznemoglost, a niti diplomatsku rezerviranost niti ukočenost; naprotiv, on je vrlo živahan i brz u svojim pokretima. Njegova je osoba ekspresivna i dinamična. Napreže se da svom svojom, njemu značajnom, gestikulacijom poprati svaku svoju riječ, svaki svoj zaključak. Dok govori, on svu svoju snagu usredotoči u svojim pronicljivim i inteligentnim očima, pomoću kojih nastoji odmah ući u direktan dodir s onim koji ga ispituje. Ne voli barijere formalnosti

i titula, jednim «mom cher ami» osvaja i najuvjerenije protivnike. U njegovim nervoznim rukama stalno se vrti problem o kojem govori. Veniselos ne škrtari riječima, naprotiv siplje ih kao iz rukava i čovjek se — dok ih bilježi — bori s olovkom i papirom, kao i željom da ga promatra, dok on riječima daje oblik. Kad govori o teškim životnim pitanjima svoje zemlje, ili o rješenju izbjegličkog problema, — kojim želi okruniti državnički rad svog života — on je pun ljudskog osjećanja koje nadilazi kombinacije političara. On svoju Grčku drži u svojim rukama kao Lodovico Moro svoj Grad — ali ne njegovom okrutnošću već širinom pogleda jednog Perikla... i samo mu poluga nedostaje.

Najdublji sud, koji se može izvući iz dodira, razgovora i susreta s njim, sastoji se uglavnom u intenzivnom i grozničavom aktivizmu, koji izlazi iz svake njegove riječi, iz svakog njegova pokreta i onda, kad govori o pitanjima koja sasvim izbliza dodiruju njegovu zemlju. Optimizam kojim zahvaća svaku ideju, svaki svoj ili tuđi napor i onda, kad su oni skopčani vrlo teškim i složenim razvojem, svakom njegovom slušaocu ulijeva pouzdanje i oduševljenje, vrijedno svake pažnje. Revolucionar Veniselos — i danas kad ga je Ludvig učinio neokrunjenim grčkim kraljem — u svojoj biti ostaje nezadovoljenik, buntovnik, koji traži svu dubinu problema, ali ne nezadovoljenik površinom i površnošću. On ima ambicije da grumenčić zemlje koja se zove Grčka preokrene u tolikoj mjeri dotle, da se sâm ne mogne raspoznati. U azijatsko-balkanskom indiferentizmu grčkog levantinstva, Veniselos predstavlja vječno pokretnu i dinamičku točku, koja pomiče i uznemiruje ovaj melankolični i uspavani dio svijeta. Profil Veniselosa u ovoj panorami stogodišnjih napora njegove zemlje ističe se u nizu značajne trojke: Kapodistrija, Trikupis, završavajući u kruženju kontinuitetne krivulje aspiracijama i težnjama jednog naraštaja. Namjere i tendencije one dvojice nalaze u Veniselosu logičan zaključak, iz kojeg bi — po predviđanju najvećih grčkih duhova — Grčka trebala izvući punu sadržinu, kvantitativnu i kvalitativnu, i sadržinu svojih vjekovnih napora. Veniselos u toj krivulji zauzimlje treće i najznačajnije mjesto, koje progresivnu aktualnost spaja sa zamagljenom prošlošću, dajući joj neprestano svježe elane za sutrašnjost.

(1930.)

HELENSKI USPON I PAD E. VENISELOSA

(In Memoriam)

ELEUTERIOS Veniselos (izg. Elefterije Venizelos) umro je u polovičnom progonstvu, polovično se izmirivši s kraljevima svoje zemlje. Grčka nemeza, koja je u zemlji sudbine i osvete božanskog podrijetla, bila je i u ovom slučaju dosljedna staroj helenskoj tradiciji.

Veniselos je umro u trenutku, kad je njegov upliv u Grčkoj počeo ponovo rasti. Pomalo se, naime, približavalo vrijeme, kad je on trebao vratiti se na čelo jedne vlade novookrunjene grčke demokracije, koju je pozdravio elanom sve svoje pomlađene političke strasti. Jedno pismo, koje je nekoliko dana pred samu smrt uputio svojim prijateljima u Grčku, završavalo je s usklikom: «Živio kralj!»

Ovakav rastanak velikog Krećanina mogao bi biti simboličan za čitav svršetak njegove legendarne figure, da nestalnost političkih uvjerenja i političkih metoda nije bila oduvijek glavnim potezom cjelokupnog njegova značaja čovjeka i državnika.

Veniselos, u svojoj biti, nije bio nikada ni uvjereni republikanac ni iskreni monarhist. Premda je cijela povijest grčkih unutrašnjih borba za vrijeme njegove političke djelatnosti samo tragična borba između monarhije i republike, parlamenta i krune, naroda i vladara, Veniselos je, da bi zadržao isključivo sebe na vodstvu države, paktirao sa svim suprotnostima i sa svim protivnostima. Grčki narod nije mu to zamjerao. On je znao, da je Veniselos nosio u sebi do vrhunca genijalnih mogućnosti sve vrline i sve mane svoje rase. Kao ni njegov narod, Veniselos nije bolovao od političkih načela. Demokrat i parlamentarac po formi, on je u stvarnosti političke praktike bio diktator ili, točnije, autarh. Biološki sangvinik, otporan, žučljiv i neslomljiv, poput masivnih krševa svojega slavnog otoka, on je krio u sebi sve elemente krajnjeg individualista i vječnog nezadovoljnika u opoziciji, diktatora, apsolutista i autorha na vladi. Premda liberal po raspoloženju političke epohe, u kojoj je nikao, Veniselos nije uspio nikada popeti se do engleskog tipa državnika prošloga stoljeća. On je kroz najviše uspone, do kojih ga je popela njegova strast za vodstvom masa, ipak u biti svojoj ostao najviše kretski pobunjenik. Ali i usprkos svojim osobnim raspoloženjima za isključivim vodstvom i za osobnom odgovornošću u vođenju državnih poslova, Veniselos je izbjegavao diktaturu kao političku formu. I suviše Grk, i suviše upozoren starim iskustvom grčkih unutrašnjih političkih borbi, Veniselos je osjećao snagu mase, dovitljivost demosa i važnost agore, odnosno parlamenta. On je u parla-

mentarizmu vidio kompromis, koji državnik čini s narodom, da bi odgovornosti pojedinca učinio općim. Vrlo je dobro osjećao, da je parlament odušak, kroz koji suvremene mase žive u iluziji, da direktno odlučuju u razvoju prilika i povijesti. Ali za razliku od stanovitih suvremenih političara, Veniselos je držao, da je tu iluziju bilo potrebno uzdržati, sačuvati i njegovati do savršenstva. Bio je skeptičan prema suvremenim diktatorima, iako je s njima surađivao na konsolidaciji vanjskih interesa svoje zemlje.

Vrlo često govorio mi je u hladnoj samoći svoje knjižnice, s onim njegovim živim i uznemirenim naglaskom: «Diktatura je mač s dvije oštrice... od koga pogiba i onaj, koji se njime služi...»

Veniselos je bio čovjek XIX stoljeća. On je nikao u trenutku najvećeg procvata liberalnih i demokratskih ustanova. Njegova uža domovina živjela je u istočno-balkanskim odnosima otomanskog poluropstva. Oslobođena Grčka, koju je on promatrao kao đak atenskog Pravnog fakulteta, bila je uglavnom još feudalna. Podijeljena na nekoliko porodica, koje su se među sobom gložale i klale, ona je bila daleko od toga da prihvati načelo formacije evropskih političkih stranaka. Likvidiravši kretsko pitanje, koje je završilo pripojenjem najvećeg helenskog otoka Grčkoj, Veniselos ulazi u staru Grčku u svojstvu pobornika novih demokratskih načela. On u roku od jednog desetljeća stvara od feudalne Grčke zemlju male buržoazije i srednjeg staleža. Sva politička elita, koja danas vlada Grčkom, potekla je iz njegove političke škole, pa i onda, kad je bila protiv njega. Mihalakopulosi, Papanastasiji, Kafandarisi, Kondilisi, Pangalosi, Plastirasi pa do najmlađih socijalista i zemljoradnika potekli su iz njegove okoline i iz njegovih redova. Njegova stranka Filelftera (liberala), koja je u njegovu imenu gledala prvotni simbol svoje slobodarske borbe, značila je prekid s konzervativnom i bizantinskom tradicijom Trikupisa i Delianisa. — Balkanski ratovi i Svjetski rat predstavljaju etapu najvećeg grčkog i Veniselosova državnog i državničkog uspjeha. Međutim, njegov sukob s Konstantinom, koji za njega svršava pobjedonosno, započinje grčku unutrašnju tragediju: narodne podijeljenosti, ali istodobno i njegova pada.

U sukobu s Konstantinom, Eleuterios Veniselos gledao je nedvojbeno pravilnije po grčke interese. Njegova teza, da Grčka ima izvući svu korist iz činjenice što je na strani saveznika, pobijedila je. Veniselos u tom izboru između dva opredjeljenja nije bio nimalo sentimentalan. U vremenu, kada se zadana riječ smatrala «chiffon de papier», ovaj najlukaviji i najbistriji Grk poslije Odiseja nije razdvojio Grčku, da bi ostao samo vjeran srpsko-grčkom savezu. Kao tipičan otočanin, osjećajući važnost engleske pomorske snage, on nije mogao zamisliti Grčku izloženu svim vjetrovima, okupanu u Sredozemnom moru u stavu protivnika Engleske. Ali u tom sukobu,

koji je po njega bio pobjedonosan, ležao je u isti mah i početak njegove i narodne tragedije. Politička borba u Grčkoj prestala je da bude borba ideja i stranaka. Ona je postala borbom pojedinaca: Konstantina i Veniselosa, koja je pretvorila zemlju u krvavu arenu, na kojoj se odigravala stara antička drama.

Upoznao sam Veniselosa u ovom drugom dijelu njegova života. U etapi njegova pada, koja se osjećala u vještačkoj živosti njegova istrošenog elana. Veniselos je tada u sebi nosio tragove velikog pobjednika iz Balkanskih ratova, kao i lovorike s Konferencije mira. Ali oni su bili pomućeni maloazijskom katastrofom i građanskim ratom, koji je u unutrašnjosti grčkoga naroda trajao sve do jučer. Veniselos je bio i suviše probuđen, a da je mogao priznati, da je ovaj unutrašnji jaz grčkoga naroda, koji je on izazvao, zaključen. Grčka s pet mora, sa središtem u Carigradu i s uskrsnulom Jonijom srušila se u ponor krvave i teške stvarnosti, koju je Veniselos, glavni autor te pogrješke, osjećao dublje od svih ostalih Grka. San srednjovjekovne, bizantinske i vječne Grčke pretvorio se u narodnu nesreću, kakvu Helenstvo nije upamtilo još iz vremena Ilijade i Trojanskog rata. Veniselos je taj fatalan skok preživjelog balkanskog imperijalizma osjećao duboko i strašno. Bijeg i smrt jednoga kralja, neprestani krvavi pronunciamenti, s vojnim sudovima po trgovima razjedinjene i rastrgane grčke zemlje, koje je vršila njegova vojska, prijetili su da unište kraj najstarije evropske demokracije.

Veniselos je prikrivao svoje razočaranje i svoje nezadovoljstvo aktivizmom neumornog starca i nemogućeg egocentrika, koji je vjerovao, da jedan te isti život pojedinca može u relativno kratkom razmaku vremena ispraviti griješke, koje je počinio. Njegova želja da preporodi Grčku u tolikoj mjeri, da se ona sama ne će moći prepoznati, pretrpjela je neuspjeh. Njegovo prijateljstvo s Turskom pokazalo je do kolikog je uspona državnik uspio u sebi zatomiti patriota i nacionalista s imperijalističkim ambicijama. Pratio sam ga na putu u Ankaru. Na svakom koraku osjećao sam, da Veniselos hoda po kalvarijskom putu Kanose. Ali on je znao, da je pomirenje potrebno, da je Kanosa potrebna, da se sačuva zadnji trag Helenstva na obalama Male Azije.

Zadnje godine Veniselosova života bile su ispunjene osjećajima nezadovoljstva i gorkog razočaranja. Strepnje, bojazni za životom, koji mu je neprestano bio izvrgnut opasnosti. Od atentata na Gare de Lyon u Parizu pa do atentata na Kifisijskoj cesti u Ateni, Veniselos je formalno bježao ispred straha da ima biti ubijen. Od maloazijske katastrofe pa do prošlogodišnje ožujske revolucije Veniselos je doživljavao poraze, neuspjehe, razočaranja. Sve to činilo ga je nemirnim, umornim i istrošenim. Iako je živio uzornim i umjerenim životom, dostojnim autentičnog Pelazga, ovakav život bez uspjeha, bez pobjeda i bez mogućnosti da bude uvijek na prvom

mjestu, glođao ga je i trošio. Veniselos nije bio intelektualac u savršenom smislu ove riječi. Za njega unutrašnji život nije postojao, ili, barem, predstavljao bilo kakve vrijednosti. On je bio u jezgri svoje unutrašnjosti političar, dakle krajni aktivist, pravi pravcati Aristotelov «zoon politikon», politička supstancija. Političku borbu zamišljao je i gledao kao neprestano osvajanje vlasti. Kad nije bio na vladi, on se osjećao besposlenim, uzaludnim. Opozicija je za njega bila besmisao. Izbjegavao je zakučasta pitanja i rješenja «četverokuta kruga». Uzalud bi netko od njega tražio odgovore na najzagonetnije trenutke njegove političke egzistencije. Potpuni tajac ili izbjegavanje kroz neodređenu vijugavost njegove žive i uzburkane dijalektike. A ipak nije pisao, niti namjeravao pisati uspomene. Pisao je uopće veoma slabo, premda je držao sebe najvećim novinarom našega stoljeća. Koliko je bio veliki i nenadmašivi govornik i dijalektičar, toliko nije umio pisati. Sva njegova snaga stajala je u njegovoj riječi, u njegovoj sofističkoj dijalektici. Sve što je izlazilo iz njegovih ustiju (ili njegova pera), imalo je dvostruko značenje, pa prema tome i dvostruko tumačenje. Kao najblistaviji dijalektičari stare Atene, Veniselos je svoj govor osnivao na dijalogu u doticaju s demosom. «Etre à la page» bila je njegova životna deviza. Kako vlast može pružiti svakako najpuniju senzaciju jakosti vanjskog života, on nije mogao zamisliti svoj vlastiti život bez vlasti. Život u opoziciji bio je za njega posebno umiranje i nestajanje. Uistinu, to su bili časovi, kad je on govorio o sebi preko vojnih pronunciamenata, ustanaka i pobuna, i opet ustanaka. U prvoj etapi njegova života, u etapi njegova uspona i njegove genijalne i autentične veličine, ovi su oblici političke aktivnosti imali svoje opravdane razloge u povijesnim aspiracijama naroda.

Njegova posljednja revolucija, koja ga je snizila na položaj običnog pobunjenika, i njegova polemika protiv Balkanskog pakta nastale su u trenutku njegova pomračenja i posvemašnjeg zalaza s pozorišta balkanskog zbivanja. To je bio posljednji čas, kad je Veniselosova veličina pomislila, da se još jedamput može postaviti na čelo Balkana. Sve je, međutim, bilo uzaludno. Sve je bilo oprečno njegovoj volji. Njegov napor, da paralizira balkanske snage i da protiv jednog balkanskog sporazuma suprotstavi antislavenski grčko-turski savez, pod zaštitom sile (Mussolinijeve Italije), tuđe čistim balkanskim interesima, bio je u izrazitoj suprotnosti s njegovim proročkim vizijama u Bukureštu 1912. Veniselos je osjećao, da vodstvo nije više u njegovim rukama, ni u Grčkoj ni na Balkanu ni u Evropi.

Bili su to svakako najteži trenuci njegova života. Veniselos se vraćao iz Carigrada slomljen i razočaran, iznemogao i skršen. Bio sam u njegovoj kući na Kifisiji onoga istog dana, kada je započeo svoju polemiku protiv Balkanskog sporazuma. Sav nemir, sva uznemirena priroda, koju sam imao prilike osjetiti za vrijeme mojih

čestih posjeta, iskrsle su na koži njegova lica do vrha normalnog izdržanja. Veniselos se osjećao izigranim, izdanim i napuštenim, u svojoj kući i vani. On je uznemireno s jednog kraja na drugi svoje radne sobe skakutao, vikao i prijetio. U njegovim sivim očima zapažala se melankonija diva, koji se osjećao pobijeđenim od vremena, od ljudi nove generacije i od prilika, koje su bile izvan njegova domašaja.

Od toga dana nisam nikada više sreo Veniselosa. Prisustvovao sam onoj tragičnoj i uzburkanoj noći, kad je posred oluje i vihora morao na čamcu poraza napustiti svoj rodni otok. Odjek toga bijega osjećao se u Ateni, gdje su ljudi njegove generacije govorili o grčkoj nemezi. Te noći starci su se sjećali, da je pod istim okolnostima, tjeran od mladog Veniselosa, morao napustiti otok Kretu knez Juraj. Od te noći, Veniselos se nije više vratio u Grčku. Osim sada, ali mrtav!

Danas, kad je veliki kretski Lav — tako su ga zvali njegovi odani Krećani — mrtav, ja ne mogu zaboraviti ono uglađeno lice, koje je toliko sličilo na jednog od sedam mudraca, koji su nekad vladali starim svijetom. Kad je pred sakupljenim masama improvizirao svoje govore, razgovarao sa seljacima i nagovještao novo porođenje Grčke, oči su velikog starca blistale biblijskom blagošću, koja je trenutačno zaboravljala na svađe i na krv.

S njime je nestao bez svake sumnje jedan od najizrazitijih Grka, koje je dala stara i nova Grčka, i jedna od najkrupnijih figura iz druge polovine XIX stoljeća.

(1936.)

IV

FRAGMENTI SPAŠENE TIŠINE

ATIKA I TOSCANA

POSTOJE na Mediteranu dva trenutka: Atika i Toscana.

Sva bit Mediterana izražena je kroz ta dva trenutka mediteranske vječnosti.

«Grčko čudo» i «Talijansko čudo» nastalo je i razvilo se u Atici i u Toscani. Kad mislimo na bît evropske civilizacije, onda su Atika i Toscana dvije osovine, dva oslonca i dvije neprolazne vječnosti.

Atika i Toscana inspiriraju, reagiraju i ostvaruju na istom planu, u istom okviru i u istom podneblju. Sve je podudarno. Pejsaži, biološka konstrukcija čovjeka i fizička jednostavnost zemlje. Elementi, koji sačinjavaju cjelinu Atike i Toscane, jednaki su i sasvim bliski. Prije toga, Atika i Toscana imaju ulogu u svom geografskom položaju. Na planu Atike i Toscane smiruje se miješanje, uznemiravanje i nered pozadine. To su, kako bi Valéry kazao, «strojevi za pravljenje civilizacija». One u sebi koncentriraju svu harmoniju i svu sintezu cijelog formiranja suprotnih težnja i mnogostrukih čežnja. Atika i Toscana pored geografskog prostora imaju i zajednički prostor u vremenu. One dolaze u trenucima dubokih i osnovnih rješenja, kad se naslage stoljeća primiruju u okviru sintetičkom i jasnom. Zajednički formiraju grčko i talijansko čudo. Zajednički vide i rješavaju svoje sumnje i svoje probleme kroz prizmu jasnoće i lucidnosti. Ne postoji nijedna sumnja i razbarušena čežnja, koja se kroz Atiku i Toscanu ne pretvara u izgrađen i jasan izraz.

Krajolik je isti: zemlja škrta, iz koje izbija bijeli kamen. Stvoren za skulpturu. Boje su jasne i osnovne. Romantika je tu tuđa. Pejsaži, koji proizlaze iz intelektualne kristalizacije više nego iz romantičnog raspoloženja, nose u sebi ubilježje razuma, a ne fantazije. Krajolik duha i misli. Redovi čempresa i vječna, otužna samoća, koja izdiže genije. Ovi se tu okrjepljuju dubokom usamljenošću i velikim zamahom orla. Krajolik je izgrađen u aritmetskoj i metafizičkoj arhitektonici. On je sav u znaku prevlasti dorskog ritma

i prije nastanka dorskog stila u arhitekturi. Odgovara jasnoći Platonove misli ili gotskoj kadenci Danteova stiha, u kojoj se osjeća ravnoteža romantike. Lirika ide paralelno s idejom. Misao je dio inspiracije. Pjesma je izraz uma. Stil je sav nikao u podneblju i u geografskom prostoru.

Konstrukcija zemlje je ozbiljna, usklađena i tektonski izgrađena. Fidija i Michelangelo ne mogu zamišljati i stvarati, do li u tim samoćama, na tom kamenu i iz tog kamena. Platon i Baldesar de Castiglione dijalogiziraju u tim perspektivama i dolaze do svojih zaključaka mirno, staloženo i s ubilježjima istančane jasnoće.

Sve je u Atici i u Toscani pripremljeno, da se iščahuri i da se utvrdi: ideja, oblik i stil.

U Atici prevladava Atena. U Toscani Firenza. Ova dva grada vladaju cjelokupnim suzvježđem Evrope. Bez njih, ona ne bi značila ono što uistinu znači. Atena i Firenza obilježavaju evropski opstanak, njenu duhovnu harmoniju i njenu sintezu.

Tko se želi snaći u današnjem evropskom opadanju, u slabljenju Zapada i bljedilu helensko-latinske civilizacije, taj se mora vratiti na ova dva izvora: na Atiku i na Firencu, na VI stoljeće prije Krista i na fiorentinski Quattrocento. On mora razmišljati o tomu, što su te dvije mediteranske sredine i ta dva mediteranska grada dala evropskoj cjelini. Nigdje dva grada ne djeluju analogno kao Atena i Firenze. Sve u tim gradovima doživljava otprilike u ta dva stoljeća suglasje, sintezu i harmoniju. Sve obuhvaća zamah za smirenjem, za stilom, za formom i za zaključkom. Sve miješanje i sav nered stremi za radom i sve opreke pronalaze svoje suglasje. I Atena i Firenze izdižu čovjeka do Boga. One mu zajednički predskazuju najkrupnije uspone i rastvaraju najdublje i najzamršenije ponore (Fidijin Parthenon i Michelangelovi Robovi).

Atika i Toscana su danas osamljene i gotovo napuštene. Njihova otkrivenja svrstana su i raštrkana po muzejima i po priručnicima. Ali i iz njih izbija još uvijek vječnost. Međutim, u krajoliku, u sredini, u napuštenim samoćama vječnost čuda, neprekidnog i trajnog, osjeća se u tolikoj mjeri, da se zapravo ostvaren materijal, izgubljen po muzejima, i ne može shvatiti i osjetiti, prije no što se putnik izgubi u toj samoći. Sve naše saznanje, iz škole, iz čitanja, iz razmišljanja poprima pravu vrijednost i stvarno ubilježje samo u dodiru s prirodom, s podnebljem i s tim izgubljenim samoćama Atike i Toscane. Kad se putnik vrati u taj stari svijet, gdje svaki trag podsjeća na genijalan napor riješen i prebrođen, tek onda osjeti vrijednost ovih pokrajina, gdje je u nekim trenucima vječnosti sve bilo ideja, oblik, stil, misao, arhitektura, simetrija i skala. Kroz taj dodir s vječnošću, ostvaren u ostacima kamena i u samoćama zemlje, oživljava se sva prisutnost tog čuda, koje leži u osnovi naše civilizacije.

(1937.)

UVOD U GRČKU

*«Ce que nous devons à la Grèce est peut-être ce qui nous a distingués le plus prefondément du reste de l'humanité. Nous lui devons la discipline de l'Esprit, l'exemple extraordinaire de la perfection dans tous les ordres. Nous lui devons une méthode de penser qui tend à rapporter toutes les choses à l'homme, à l'homme complet...»**

Paul Valéry, *La Crise de l'Esprit*

DELFIJSKO Otkrivenje ima u povijesti antičkog svijeta poseban značaj. Delfi su izraz simbola o božanski izabranoj zemlji, o posvećenom omfalonu, koji su dva orla, leteći s dvije suprotne strane svijeta, predodredila za svetište Apolona i Pitijina proroštva. Mitos je ovdje legendarno i religiozno primamljiv. Pejsaž je u svojoj veličanstvenosti klasično savršen. Grci su u postavljanju svojih hramova najprije izabirali odgovarajuće krajolike, kako bi božanstvo povezali s prirodom. Oni su to činili i zato, da bi krajolik upotpunio predstavu i predmet mitosa, tako da bi kroz prikladnu pozadinu ostvarili cjelinu blisku čovjeku. Ovi plastički klanci i udoline, koji se susreću samo na najuzvišenijim mediteranskim usponima, kriju u sebi izvor poezije i nadahnuće za snagu mislene akcije. Apolon je tu zapravo simbol jednog vjerovanja, koje je ispunjavalo stoljeća. Pitija, s čitavom svojom svećeničkom stvarno političkom organizacijom, ostaje sporednim događajem za nas, ali važnim za odašnji sustav prevlasti nad duhovnim helenskim svijetom. U biti značenje ovog mjesta leži u njegovoj lirskoj snazi, u tajanstvenosti ove magične zemlje, koja se više nego ijedna druga u helenskom svijetu razotkriva u svoj svojoj neodređenoj i nedefiniranoj začaranosti.

U tom magičnom prodolu, kojim se u vidu vijugastih linija isprepliću ostaci nekadašnje stvarnosti: hramovi i opet hramovi, teatri i stadiji, gimnazijumi i žrtvenici, riznice (banke) i muzeji; u prizmi sjajnih boja prošlosti, Angelos Sikiljanos, najizrazitiji među novogrčkim pjesnicima, pokušava oživjeti i osuvremeniti svu tu mitsku vrjednotu. Zamahom svoje fantazije on obnavlja na ruševinama staro kazalište Eshila, i kod starih delfijskih Amfiktionija izgrađuje novu osnovu duhovnog zbliženja naroda u okviru Delfijskog sveučilišta ili Delfijskog kružoka. Nema dvojbe, da se ove Sikiljanosove

* To što Grčkoj dugujemo upravo je ono što nas je najdublje razdvajalo od ostalog čovječanstva. Dugujemo joj disciplinu Duha i izvanredni primjer savršenstva u svakom pogledu. Dugujemo joj metodu mišljenja, koja nastoji sve vratiti čovjeku, potpunom čovjeku. (Paul Valéry, Kriza Duha).

ideje usko poklapaju s probuđenjem ideje o zbliženju evropskih naroda; one zapravo predstavljaju duhovnu osnovicu, konkretnu duhovnu podlogu, s koje bi se moglo započeti široko buđenje evropske svijesti. Idejna i umjetnička osnova Sikiljanosa ide za duhovnim probuđenjem svih naroda prema omfalonu Delfa. Ona hoće da izvan svakog dohvata s politikom uskrsne interes Evrope i Svijeta za ovaj zaboravljen kraj, koji je nekada predstavljao središte Helenstva, i da ga u tom obliku izdigne pred svijest čovječanstva. Povratak Majci Zemlji — Geji —, duhovno suglašavanje evropske elite, imalo bi u ovom mitskom krajoliku pronaći sebi *pendant* i euritmiju.

Poslanstvo Grčke kroz povijesni simbol Delfa pretiče u svojoj sintezi cijelu našu suvremenu povijest za dvije i više tisuća godina unaprijed. Ideja jedinstva civilizacija, jedinstva vjerovanja i promatranja životnih odnosa i misli, jedinstva naroda i smirenja među njima, riješena je na ovom grumečku božanske zemlje, koja vodi svoje podrijetlo od bogova, još dublje od samog izvora intuicije, inspiracije i svakog stvaralačkog čina. Parnas, koji se izdiže iznad Delfa, brdo je nadahnuća i stvaranja, prije svega poezije.

Ideja pjesnika Angelosa Sikiljanosa, koji otkrivenjem Delfa ulazi u produhovljeni internacionalizam današnjeg trenutka, grandiozna je i primamljiva. Ona ide za tim, da uskrsne ruševine Delfa, njihovu muzealnu vrijednost, u koju je ubacila brojke i metode arheologije; i da na tom porušenom snu, u suradnji sa stalno živom prirodom i uvijek vječnim simbolom, iskupi čovječanstvo za novu duhovnu palingenezu, koja će biti proglašena i provedena u ime sveobuhvatajuće Ljubavi. U tu svrhu, Sikiljanos je na antičkom kazalištu ovog posvećenog mjesta, koje su sami bogovi označili za svoje najuzvišenije sjedište, uskrsnuo Eshila: dinamičkog i moćnog tragičara velikih potresnih i nadljudskih scena, koje neposredno osvajaju čovjeka i vezuju ga s njegovom unutrašnjošću. I tako je postavio problem Delfijskog Otkrivenja izravno pred samu i golu svijest čovječanstva. Dani Delfijskog Blagdana bili su, u tom smislu, najmisaoniji i najpotresniji susret s duhovnošću helenske stvarnosti. Oni su, kako je to pronicavo opazio Eugenio d'Ors, podsjetili svijest hodočasnika na živu i vječnu riječ Delfa, koja sama govori kroz maglu vjekova. Eshilov «Prometej» i njegove «Iketide», iznijele su, u svojoj vječnoj aktualnosti, u svojem životu, koji je iznad svih historijskih perioda i ograničavanja, identičnost najdubljih problema čovječanstva, u obliku nadčovječnog potresa i estetske kulminacije. Teatar, sâm po sebi, mogao bi biti predmetom objektivna raščlanjivanja, ali njegovo rješenje na tako svetom i značajnom mjestu, gdje — uz dinamiku pokreta umjetnika — sudjeluje ponajviše i gotovo apsolutno sama priroda sa svojim neodređenim, promjenljivim i stalno pokretljivim krajolikom, služeći se spontano čak i jekom obližnjih gora i simboličkim letom orlova, prelazi u nadrealnost

mogućnosti i postaje efektom vidljivoga spajanja vječnoga s prisutnim, staroga s modernim.

Sâm Eshilov problem, tako univerzalan u svom sintetičkom zahvatu — bilo u «Prometeju», gdje je sâm čovjek izložen neposredno u svom tragičnom sukobu s Bogom, s moirom i ukletom sudbinom, bilo u «Iketidama», gdje su problemi Evrope i Azije, njihova vječnog sukoba, izneseni tako suvremeno —, izdiže se u ovoj evropskoj suvremenosti pred svijest čovječanstva, kao jedna od najpotresnijih i najuzvišenijih revelacija grčkog čuda. Delfijsko otkriće ostavilo je duboka traga u duhovima evropske elite, koja je pristigla s raznih strana svijeta, da se s njime sretne i da dođe s njim u dodir, kao jedan od najpotresnijih prizora svekolikog ljudskog problema današnjice. Delfi su, — kroz svoju mramornu pustoš, kroz labirint svojih živih ruševina, kroz liriku i rustiku svojeg pejsaža, kroz zanosni i sveopći krik Eshilova genija, — progovorili svijetu duha više nego sve riječi današnjih vodiča u nepoznato, više od svih izvještaja zanosnih istraživatelja neodređenoga. Bilo je to svečano i melankolično dodirivanje s vječnošću jedne duhovnosti, koju ni siva fatalnost ruševina nije mogla ni sasvim srušiti ni preliti. Jedan časoviti akt života, koji se izdiže vječan iz efemernosti materijalnog propadanja. Crna sjena Tukididova, koja je pred dolaskom Filipa Makedonca bila pala na Amfiktionije i Apolonovo Svetilište, sljubivši se s propašću starog helenskog svijeta, u ovom se sutonu vrjednota razišla, osvijetlivši svojim bljeskom neprekidni sjaj vječnosti. Bilo je to svakako najdivnije otkrivenje, što ga je suvremena Grčka pružila na području svoje duhovne obnove, upozorivši na trajnost kontinuiteta. Sikiljanos nas je kroz ovo Delfijsko Otkrivenje upozorio na duhovnu vrijednost nove Grčke. On je tu upozorio na Delfe kao na mjesto ishodišta, kao na točku svih susreta sadašnjosti kroz prošlost vječnosti. Dati Delfe kroz prilaženje sadašnjih generacija, značilo je vratiti Grčkoj bitnosti njene prošlosti i sadašnjosti.

(1930.)

DELFI

POLOŽAJ Delfâ zauzima u labirintu križanja grčkih lutanja jedno od najpotresnijih i najznačajnijih uzbuđenja, koje uopće može staviti pred nas magija zaboravljene i zapuštene Grčke...

Putevi koji vode u Delfe imaju u sebi svu draž snažnog a pokopanog arhajskog suživljavanja sa stvarima i s utiscima. Finesa puste i gole Atike prelazi u bljesak raskošne i svilene Beocije, koja se sva prelijeva u poplavama boja i varijacija. Delfi su magična točka svakog hodočašća u Grčku. Oni predstavljaju simbolični uspon tradicije i živopisno otkrivenje posvud prisutne vječnosti, koja se nikako ne nadživljuje. Krajolik — kroz koji otkrivamo Delfe — skriva u sebi svu postojeću tajnu cijelog grčkog krajolika i grčke misterioznosti. On je u početku monoteistički plastičan: sav u nacrtu reljefa, gol i siromašan, s velikom intelektualnom osobinom nekog oduhovljenog aristokratizma, koji ne poznaje rasipnost bogatstva. Zatim se pomalo pretvara u panteizam boja, mirisa i tonova, ne prelazeći nikada u asintetičnost baroka, a zadržavajući se uvijek u raspoloženjima Teokritovih ditiramba.

Teba se u sjaju Beotske doline gubi osamljena i zaboravljena na Kadmova vremena. Mali provincijski grad, u kojem je prisustvo turske dominacije i odveć stvarno. Grci su i ovdje uvijek isti, iskupljeni pred svojim «kafenijonima», pred neizbježnom crnom kavom, očekujući vijesti iz grada i žmirkajući, bez pokreta, na čudnovati prolaz stranaca. I odavde je tradicija davno iščezla. Sitni muzej, sav skriven u ostatcima venecijanske kule — na koje se vrhovima sive ptice s dubokim crnim šahovskim kockama, simetrično poredanih po krilima, igraju prastarih tajanstvenih igara vračarenja — upozorava na niz epoha, koje su se dotakle ovog središta. Ostalo je pustoš, koju samo doživljava čar ovih neprestanih izmjena boja i mirisa. Mi putujemo u poplavi neprestanih i čudnovatih promjena, koje nikada ne ostavlja vjerna oaza religioznih mediteranskih pratilaca, sentimentalnih zabljubljenika u čemprese. Mirna i zadovoljna selca prolaze pokraj nas, dotičući se korijenom svojih imena dalekih nestalih stvarnosti. Heroneja se isprsava preda mnom skrivajući u sebi svu turobnost svojeg samotarskog lava, koji i nehotice osjećajući svoj kobni anakronizam ostaje i dalje na straži, kao stari istrošeni i izbezumljeni grenadier.

Penjemo se na Parnas kroz neobično vratolomni niz serpentina, na kojih vrhovima susrećemo okopnjeli snijeg. Parnas je brdo tuge, melankolije i tame, svijetla i sjene, romantičnih gajeva, u kojima

popci, slavuji i zlokobne sove isprepliću bezbrojne akorde teških i zanosnih melodija. Parnas je izvor poezije i inspiracije: čudnovato začarani ermitage poganskih i sjetilnih osjećajnosti, u kojima satiri još i danas — u obliku pastira — dozivlju nimfe na sentimentalne sastanke.

Intimna privlačnost Parnasa sastoji se u njegovom neprestano suprotnom nizanju perspektiva i horizonata. Nigdje na tako malenom dijelu zemlje tako suprotnih horizonata i krajolika, vegetacije i života, te suprotnosti nisu dohvatile paradoks nemogućeg i legendarnog. Cijela paleta slikarskog kompleksa boja i motiva, koji se redaju od Signorellia i Sodome pa preko Raffaella do Poussina i Corota, ima ovdje savršeno odsječene okvire, koji su sebi čuvaju istu zagonetku misterijâ i plastične dinamike. Parnas je brdo unutrašnjih revelacija i tajanstveno zatišje simboličkih vrednota, koje su skupa s bogovima pronašle u ovom začaranom kraju svoja magična zakloništa.

Simbol Delfâ ima u povijesti antičkog svijeta delikatno značenje. On je i usprkos svom ubiljegu o božanski izabranoj zemlji, o posvećenom omfalonu, koji su dva orla leteći s dvije suprotne točke svijeta predodredila za svetište Apolonovo i za Pitijino proroštvo, sâm po svojim prirodnim raspoloženjima definitivno otkrivanje najrazdraganijih utisaka. Mitos je i ovdje religiozno i legendarno zamamljiv. Krajolik je u svojoj veličanstvenosti klasično savršen. On se upotpunjuje s predodžbom i predpostavkom mitosa. Zapravo mu je on podudarna pozadina. Ovi plastični prodoli, koji se susreću samo na najuzvišenijim mediteranskim usponima, kriju u sebi izvor poezije i inspiratorsku snagu misaone akcije. Apolon je tu zapravo simbol jednog vjerovanja, koje je ispunjavalo stoljeća. Pitija s čitavom svojom arhajsko-klerikalno-bankarskom organizacijom ostaje akcidentalnim događajem, koji na pr. Drieu La Rochelle podražava tako, da u njoj susreće vječnu ženu telefonistkinju, koja nas radiofonskim putem stavlja u dodir s božanstvima. Stvarno i presudno značenje ovog mjesta je u njegovoj lirskoj snazi, u misteriju ove zemlje, koja se više nego li ijedna druga razotkriva u svojoj neodređenoj i nedefiniranoj magiji.

Sav povijesni simbol Delfâ prethodi u svojoj sintezi cijeloj našoj suvremenoj povijesti za nekoliko tisuća godina. Ideja jedinstva civilizacijâ, jedinstva vjerovanja i promatranja životnih i misaonih odnosa, jedinstva narodâ i njihovih suglasja riješena je na ovom grumenčiću božanske zemlje, koja je od bogova primila svoj izvor, čak još dublje od samog izvora intuicije, inspiracije i svakog stvaralačkog čina. Parnas je brdo inspiracije, stvaranja i prije svega poezije. On krije u sebi najmisterioznije bitnosti helenskog svijeta: sav intenzitet mistički; religiozni i politički život Helade intimizirao se u ovom vračarskom prodolu, koji još i dan-danas čuva svoju arhajsku

i vječno mladu privlačnost. Delfi, to je raskršće helenskog lutanja. Svi putevi, koji vode kroz stari niz grčkih ruševina susreću se u Delfima, u svojoj središnjoj točki sastajanja i odmaranja.

Arheološka istraživanja, koja su pred pol stoljeća otpočela na ovim stranama zahvaljujući intelektualnosti francuskih arheologa, otkrila su sretnim zamahom avanture najtitravije značajke starog svijeta. Sibilina ročišta. Apolonov hram s Pitijinim misterioznim dnom. Cio svijet hramova, riznica, stilova, spomenika, kazališta, stadiona i gimnazijâ. Zatim ostatke starih Amfiktionija, u kojima je već Victor Hugo sretao realiziran san Ujedinjenih Država Evrope.

«Viens, nous habiterons un coin de terre auguste

Car c'es là qu'autrefois, fronçant leurs noirs sourcils
*Les grands Amphictyons songeaient en cercle assis».**
/«En Grèce»/

Tlocrt Delfâ, kakav se danas vidi u teškoj fatalnosti svoje ruševine, s polomljenim stilovima, glatkim visokim mramornim stubovima, koji su sa zemljom sravljeni, izaziva emocije jednake onima, koje izazivlju tajne veličanstvenih, svetih i kontemplativnih mjesta, u kojima se intimnosti lome u dodiru s efektima melankolije. Delfi su ermitage nestalog poganstva. Oni su za stari svijet predstavljali najreligioznije kutove katoličkog Rima ili bilo kojeg suvremenog kršćanskog svetišta. Od simbola ovdje je ostao prah i pepeo ruševine. Od vjerovanja, koje je posljednji put zanijelo Julijana Apostatu, ostali su tragovi kulture ukusa i duha. Ali krajolik još uvijek nadilazi oblike ljudskih imaginacija i ostaje svjedok lirskog sjaja, koji se neprekidno preporađa osvajajući svojim dubokim zahvatom, svojim dirljivim efektom.

Inteligentni Francuzi, koji su u vrijeme svojih prvih iskapanja morali preseliti cijelo selo, koje je kroz dugi niz desetljeća pokrivalo ostatke ruševina, skoncentrirali su svoja otkrića u neobično markantnom muzeju, koji predstavlja svu bitnost Delfijskog Otkrivenja. Delfski muzej primjer je harmoničkih revelacija grčke plastike, onakve kako se ona umjela izraziti u svojim najstarijim trenutcima. On je zapravo izložba cijelog jednog umjetničkog napora, koji je u određenim fragmentima dostigao svoja krupna savršenstva davno prije Fidije i dorske sinteze Atenskog Parthenona. Njegov «Avriga», pred kojim se zaustavljaju sve pažnje i sve osjećajnosti, koji nadilazi sve granice vremena i uzbuđuje svojim božanskim učinkom najintimnije i najuspavanije osjećajnosti, oživljava ovaj

* Dođi, stanovat ćemo u kutu uzvišene zemlje / ..... / jer prije su tamo, mršteći svoje crne obrve / snatrili veliki Amfiktioni zasjeli u krugu». (U Grčkoj).

statički konzervatorij starina gracijom lirizma, koji ulazi u dio najsuvremenijih ostvarenja. Stvoren u vrlo delikatnom trenutku helenskih umjetničkih napora /475. prije Krista/, ovaj «Avriga» — koji je zapravo ostatak cijelog kompleksa darovanog slavnom proroštvu od Polyzalesa, brata Gelonova sirakuškog tirana, predstavlja simboličko značenje pobjede dobivene na Pitijskim igrama u Ispodromu. On ostaje pred nama sav oduhovljen u graciji bronce, koja svojim melodioznim pokretom inspirira najvibrantnije snage života.

Odmah se postavlja kompliciran problem. Pitanja i šaputanja prolaze od usta do usta: — Da li ga volite više nego li Veneru u Louvreu, više od Apolona Belvederskog ili čak od Praksitelova Hermesa, u kojem je Lacretelle pronašao poluboga? —

Pitanja, dakle, koja su omiljela ženama i povjesničarima umjetnosti. «Avrigas» ne nosi ime svojeg autora. Pronađen u jednom nedavno otkrivenom zidu, koji se uzdizao na sjevernoj strani Apolonova hrama, a ispred njega je bilo kazalište, on ostaje intenzivnost svoje unutrašnje i potkožne artikulacije, finesa svojih rubova i nabora, titravost majestozne i božanske fizionomije; on ostaje dekorativnošću svoje kose, plastikom svog muškog i raznježenog pogleda, sigurnošću stava i lepršanjem svojih zastora, čudo nadzemaljskog uzbuđenja, koje uznemiruje melankoliju ovih svježih ruševina. «Avrigas» nije samo simbol umjetničkog napora, već simbol cijele jedne rase, koja bi mogla u njemu sresti svojeg vođu ili maga. On je, naravno, za moju suputnicu, koja plače u ovim delfskim noćima, u prvom redu krasan, savršen i impozantan čovjek, koji je svijestan svoje snage i pomalo svoje ljepote, ali nikad toliko da postane Ephebus ili Narcis.

Noći su u Delfima čudnovato zagonetne i nejasne. One privlače svojim vračarskim čarolijama i tajanstvenošću svojih gorskih šaputanja. Sveta voda Kastalije, što siječe izrazito i prkosno Parnasove Fedrijade — s kojih su, kažu, survali Hesioda radi njegova zločestog jezika — šulja se polako, akcentuirajući svoj izlazak posebnom lirskom melodijom. Ona je sentimentalni drugar ovih lutanja kroz mitsku kontemplaciju arhajskog suživljavanja.

U ovom magičnom prodolu, po kojem se u obliku vijugastih linija isprepliću ostaci nekadašnje stvarnosti, hramovi i hramovi, kazališta i trkališta, gimnaziumi i žrtvenici, riznice i stelovi, komplikacije jednog sjaja, Angelos Sikeljanos — koliko ih zna za stvaralačku snagu ovog najizrazitijeg novogrčkog pjesnika? — oživljava i modernizira svu grčku vrijednost. On, energetski, u zamahu svoje fantazije, obnavlja na ruševinama starog delfijskog kazališta antičko Eshilovo kazalište. I kod starih Delfijskih Amfiktionija izgrađuje temelj duhovnog zbližena u obliku Delfijskog sveučilišta ili Kružoka. Nema dvojbe, da se ove Sikeljanosove ideje podudaraju s buđenjem ideje o zbližena evropskih naroda. One zapravo pred-

stavljaju duhovnu osnovu i stvarnu duhovnu podlogu, s koje bi se moglo započeti ovo široko probuđivanje evropske svijesti.

Ali striktno idejna i umjetnička osnova Sikeljanosova ide za duhovnim probuđenjem svih naroda prema omfalonu Delfa. Ona hoće izvan svakog političkog dohvata oživjeti interes Evrope i Svijeta za ovim zaboravljenim područjem, koje je nekad predstavljalo središte helenstva i u tom ga obliku izdignuti pred savjest čovječanstva.

Povratak Majci-Zemlji-Gei, duhovno suglasje evropske elite, treba u ovom mitskom krajoliku pronaći p e n d e n t i svoju euritmiju.

Ideja pjesnika Angelosa Sikeljanosa, koja zapravo s revelacijom Delfâ ulazi u duhovni internacionalizam današnjeg trenutka, sjajna je i u odnosu prema tradiciji. Ona želi uskrsnuti ruševine Delfâ, njihovu muzealnu vrijednost, u koju su ubacili brojku i metodu arheologije. I da na tom porušenom snu, u suradnji s neprestano živom prirodom i uvijek vječnim simbolom, iskupi ta ideja čovječanstvo za novu duhovnu palingenezu, koja će biti proglašena i ostvarena u ime sveobuhvatne ljubavi.

Sikeljanos je zato na antičkom kazalištu ovog blagoslovljenog mjesta — koje su sami bogovi odredili za svoje najuzvišenije sjedište — oživio Eshila: dinamičnog i potentnog tragičara velikih potresnih i michelangelovskih prizora, koji neposredno osvajaju čovjeka i povezuju se s njegovom unutrašnjošću. Tako je postavio problem Delfijskog Ukazanja direktno pred samu i golu svijest čovječanstva. Dani delfskog susreta bili su u tom smislu upravo najmisaoniji i najpotresniji dodir s duhovnošću grčke stvarnosti. Eshilov «Prometej» i njegove «Iketide» /ili kako je Koloman Rac to preveo «Pribjegarke»/ iznijeli su u svojoj stalnoj aktualnosti, u svom životu vječnosti — koji je iznad svih epoha i granica — istovjetnost najdubljih problema čovječanstva u obliku nadčovječnog potresa i estetske kulminacije. Kazalište — samo po sebi — moglo bi biti predmetom objektivnog seciranja, ali njegovo rješenje na tako svetom i značajnom mjestu, gdje uz dinamiku pokreta umjetnika sudjeluje najvećma i gotovo apsolutno sama priroda svojim neodređenim promjenljivim i neprestano pokretljivim krajolikom, služeći se čak potajno jekom susjednih gora i simboličkim letom orlova te prelazi u nadrealnost mogućnosti i postaje učinak vidljivog spajanja vječnog s prisutnim, starog s modernim.

Sâm Eshilov problem, tako sveopći u svojem sintetičkom zahvatu, bilo u «Prometeju» bilo u «Iketidama» — gdje je sâm čovjek u svom odnosu prema božanstvu neposredno izložen —, bilo u suočenju s «moirom» i sa sudbinom, bilo u «Iketidama», gdje su problemi Evrope i Azije i njihovih vječnih sukoba izkazani sasvim aktualno, izdiže se taj problem u ovoj evropskoj suvremenosti pred

svijest čovječanstva, kao jedno od najuzvišenijih i najpotresnijih objavljenja grčkog čuda.

Kad su Angelos i Eva Sikeljanos htjeli oživjeti pred sviješću naše aktualnosti tajnu Delfâ, oni s usasvim logično i dubokim umjetničkim nadahnućem, inspiracijom duboke umjetničke volje otkrili Eshila. Otkrili su ga kao najpotresniju točku grčke tragedije, točku najhumaniju i najreligiozniju.

Dramatski «Prometej» i religiozno lirske «Iketide» predstavljaju u helenskoj dramatici one susrete s vječnošću, koji su i danas najveći napori modernih senzibiliteta. Njihov napor predstavlja najveću revelaciju, koju je suvremena Grčka učinila na području svoje intelektualne obnove i koja je upozorila na trajnost kontinuiteta. Sikeljanos je preko Delfijskog Otkrića ukazao na duhovnu vrijednost Nove Grčke. On je upozorio na Delfe kao na mjesto ishodišta, kao na točku svih susreta.

Delfsko Otkriće je ostalo u duhovima evropske elite, koja je došla s raznih i s različitih strana svijeta da ga susretne i da se postavi u komunikaciju s njim, kao jedna od najpotresnijih globalnih scena cjelokupnog ljudskog problema. Delfi su kroz svoju mramornu pustoš, kroz labirint svojih živih ruševina, kroz lirski rafinement i kroz rustiku svog krajolika, kroz zanosni i sveopći krik Eshilova genija, progovorili svijetu duše više nego li sve riječi današnjih vodiča u nepoznato, više od svih zanosa istraživača neodređenoga.

Bilo je to svečano i melankolično dodirivanje s vječnošću jedne duhovnosti, koju ni siva fatalnost ruševina nije mogla srušiti ni pregaziti. To je akt života koji se izdiže; vječan akt iz efemernosti materijalnog propadanja. Crna sjena Tukididova, koja je pred dolaskom Filipa Makedonskog bila prekrila Amfiktionije i Apolonovo svetište i koja je koincidirala s propašću starog helenskog svijeta, u ovom se sutonu vrjednota raspršila, osvijetlivši u svom bljesku neprekidni sjaj vječnosti.

(1930.)

DELOS

NAŠ je današnji put kroz tame povijesnih spomenika, u ovoj stopi legendarnog plavetnila poškropljenog smeđim bojama dramatskih prizora samo neko smireno traganje za blagoslovljenim kutom zemlje, u kom se rodio bog. S nama na ovom putu kroz vrijeme i kroz razmake nestalih zbivanja i pokopanih uvjerenja putuje jedino vječna svježina mitosa i neprestano aktualna poezija legende. Mi zaslijepljeno lutamo za sitnim, malenim, neuglednim otokom, kojeg je nepoznati stari bog prikovao svojom snagom i dao mu simboličko značenje iščekivanja porođaja. Arheolozi — u ovom slučaju francuski — u ovoj novoj poplavi daleke svjetlosti muče svojim zakašnjelim tumačenjima, kao da bi nas htjeli uvjeriti u vjerodostojnost svojih vjestački nagomilanih tvrdnji.

Ali istina nije tu. Ona je drukčija, jednostavnija, sjajnija. Svi veliki vjesnici svjetlosti, svi nosioci poezije i stiha rađali su se u mraku, u neuglednim kolibama, na nepoznatim otocima, na rubovima dalekih, velikih i nepoznatih puteva, u konjušnicama, u društvu pastira, palmi, životinja i crnog siromaštva. I bog, najzanosniji među svim bogovima, koje je dala fantazija starog helenstva; bog, koji je morao biti sama vječnost života, cijeli veličanstveni plan ljepote, magija nadahnuća, bljesak intuicije, Apolon, — jednom riječju rečeno — rodio se na ovom sitnom, pustom i turobnom otoku, koji je prezren od sviju susjednih raskošnih i bogatih otoka, rodio se kao nezakonito dijete od majke, koja je tražila zemlje za otrivenje sudbinskog rađanja. Pitke vode i nije bilo. Jezero je bilo tu sa slanom vodom, palma i sestra Artemida, prijateljica šuma, sretnog lova i vječna besmrtna djevica. Jer, i djevičanstvo se rađa u nezakonitosti, u strasti i u sudbinskim trenucima pomračenja. Delos, taj najjadniji otok između svih Cikladskih otoka, i ne osjećajući, da se u grudima izgnane majke i zalutale žene, koju je Jupiter oskvrnuo i koju uslijed toga i progone legitimni bogovi, iza kako su je progonili bogovi helenske mitologije, krije najljepši i najfantastičniji bog među svim bogovima, — postaje otok velikog rađanja svjetlosti, pjesme, smijeha, djevičanstva i pijane magije života.

Ima nečega teška i turobna, kad nas u zoru, ili u sumraku, dovede brod u ovaj dramatski kraj bijelog Egeja, okružena mnoštvom sitnih vijenaca, postavljenih bez reda, po čudu fantazije, koja se sigrava konbinacijama geografije i arhitekture. Događa se tada, da se u smirenoj unutrašnjosti oživljuju izvjesne sumnje, uljepšane legendama ovih vječnih vremena, koja su sva ovdje povezana s

prisustvom bijelih tragova. Jedan otok, kao i svaki drugi otok na Mediteranu, krije u sebi svoju priču, svoju istinu i svoj zamagljeni san, svoju značajnu i originalnu individualnost. Još i danas, na ovim Cikladskim otocima, koji u sebi ne čuvaju nikakvo veliko tajanstvo povijesti, koji se, naprotiv, ponose velikim kuriozitetom svoje pučke arhitekture, s ovim zdanjima, obijeljenim začaranim prahom vječno bijeloga, na plavoj pozadini, gdje mlinovi s vjetrenjačama pokazuju smjer kroz beskrajno fatalno lutanje, nose u sebi svu zanosnu priču mora, svu blagoslovljenu poeziju svojih posvećenih bogorodica i svu emociju vječnog odlaženja i vraćanja.

Delos je goli, opustjeli, ugledni fragment, otrgnut s cikladskog veza, jedno od zanosnih središta bogatog egejskog života koje je znalo ispisati najpotresnije stranice naše prve civilizacije. Postavljen na raskršću velikih trgovačkih putanja, na putu gdje se ondašnja Evropa svakog dana susretala s Istokom, Delos je ustvari bio sredstvo materijalnih veza između raznovrsnih strana antičkog svijeta. Grci su oduvijek umjeli spajati stvarnost ekonomije s fantazijom religije. Velika vjerska svetišta postajala su postepeno i velika stjecišta ekonomskog i novčanog kretanja. Od Homera pa do današnjih Grka, fantazija ovog svijeta postavlja se neprestano u okviru nekog temeljito određenog empirizma. Zato Delos ostaje značajni i sugestivni primjer grčkog mentaliteta, koji je u svetištu najfluidnijeg i najfantastičnijeg od svih bogova umio postaviti i jednu od najstalnijih baza novčanih i trgovačkih spekulacija.

Opustjeli tlocrt Delosa, na kom ostaci ruševina govore tužno o nekada punom i bogatom životu, koji se na tom relativno uskom zemljištu odigrao kao fantastičan bljesak jedne epohe, pokazuje sav značaj religiozno-trgovačkog centra. Ostaci svetišta i hramova, u pratnji bogatih i raskošnih trgovačkih ulica, s velikim trgovima i trgovačkim *boutiques;* a lukama i s raskošnim vilama bogatih pomoraca i brodovlasnika, tumače sasvim logički značajku ovog posvećenog mjesta, na kom je i Odisej u svojim dugim lutanjima, noseći u sebi simboliku neprestano bludećeg helenstva, tražio utočišta i klanjao se bogu Apolonu.

Ovakvi opustjeli krajevi kao Delos predstavljaju odlomak zemlje, gdje se efemernost svih ljudskih napora pretvara u krajolik, u prah razmrvljenog mramora i subjektivno uspostavljenih stupova. Postoje tragovi, postoje staze, vide se lukovi, osjeća se draž osamljenih stubova, ali života koji je nekada bujan živio, sav pijan od strasti boga i od poganske euforije, davno je nestalo u tragovima duboke i neiscjeljive melankolije.

Delos je, međutim, bio otok pjesme, bezgranične vjere, strastvene ljubavi, dubokih seksualnih draži i zanesenog instinktivnog vjerovanja u vječnost života, shvaćenog kao neprestano ponavljanje i stalno pomlađivanje svih energetskih i vitalističkih elemenata stva-

ranja. U nijednom od starih helenskih svetišta, snaga muškoga i zamamljiva simbolika vječnog oplođivanja nisu kao ovdje poprimale sav izraz tolike zanosne i nasmijane životne vizije, koja u sebi obuhvaća sav sjaj karnalnog panvitalizma, komu je helenski razum umio udahnuti svu profinjenost svoje nenadmašive mjere. Delos je svetište dionizijske ljubavi, koja se u sjeni velikog Apolona smijala stidu, rugala konvencijama i društvenim granicama. Ovdje uz sve spomenike bivših bogova s olimpskog établissementa, bijaše i Falusova ptica, pred kojom su se djevice inspirirale za veliki trenutak svoje djevičanske drame. U Delfima je fantazija sretnog čovječanstva voljela kroz sumrak banalne svakidašnjice općiti s misterijem vječnosti, tragajući neprekidno za otkrivenjem života. Ovdje, na Delosu, helenski je čovjek tražio izvor, početak u vječnoj mladosti, u velikom poganskom ditirambu života, gdje je sve bio ritam, gdje je sve bila linija i intenzivno osjećajna mjera ukusa. Na Delosu nitko nije smio ni roditi se ni umrijeti. *Otok na kom se rodio najljepši od svih bogova nije smio dopustiti prisustvo smrti.* Bila je potrebna iluzija, mitos, misterij izvan granica ljudskih obaveza i izvjesnih prirodnih posljedica, koje donose sa sobom bol, krv, tuge i poremećaj linija. Živjelo se i vjerovalo u uvjerenju, da je život vječno estetsko ostvarivanje duhovnih i, kako bi Kayserling kazao, teluričkih snaga, koje su težile i postizavale potpunu harmoniju, besmrtnu euritmiju skrivenu u vječnoj magiji plavih horizonata.

Danas je Delos pusta i osamljena grobnica nestalih, bivših bogova, kojima je razvoj stoljeća odnio aureole s glava i cijelu bit njihove istine. Ali u ovoj dubokoj osamljenosti dirljivih ruševina iskrsavaju fragmenti čitavog jednog života, koji je imao svoj uspon, svoju čar i sjaj svojih blistavih dana.

Promatram Delos s terase njegovih lavova, koji su se izdizali prema svetom jezeru — danas isušenom — i u središtu Agore Rimljana, i šuljam se sitnim uličicama starog gimnaziona, tražeći odmora u vrlo oskudnoj sjeni elegantnih stubova iz Agore Siraca, jer stabala nema da me obrane od sunca. Starim čempresima i palmama ni traga. Oni su nekada morali prikrivati ovaj kraj, gdje je sunce najokomitije i gdje svjetlost ne ostavlja mogućnost neodređenosti sjene. Tupi i pomalo idiotski pogledi ovih rimskih lavova, koji ovdje unose barbarsku disharmoniju teških i surovih osvajača, daju utisak još dublje melankonije, koja se sva hermetički sklapa u mikrokozmosu ovog opustjelog i napuštenog otoka daleke, uponorene prošlosti. Na Delosu, kao i u Delfima, samo strahovitije, patetičkije i bjednije, osjeća se, da su na ovoj zemlji ipak jednom živjeli bogovi. Cio niz ravnih, neravnih i vijugastih staza, pravilnih ulica vode nas kroz središnji dio Apolonova svetišta, preko puta do gornjeg grada, koji leži u uvali ispred proplanka posvećenog boga Kintosa. Te sumorne šetnje kroz cio svijet vječnosti, utopljene u

ostatke napola očuvanog grada, bez ljudi, bez živa stvorenja, govore samo o dubini smrti jedne legende, mitosa i života, koji ne će nikada više uskrsnuti. Lavovi nas prate svojim očajnim pogledima, kao zadnji čuvari ove velike, svladane smrti estetskog egoizma, koji je ovdje u Apolonovu svetištu pronašao savršenstvo svojeg skladna okvira.

Gornji grad Delosa rijedak je primjer helenskog pomorskog, bogatog i siromašnog grada, sa svojim zamršenim labirintom ulica lijepo popločanih, bogatim kućama, u kojima iznenađuje materijalni napredak života i imućnog komfora: cisterne, široki prostrani saloni, s trjemovima, s raskošnim bogatim mozaicima, koji služe kao parketi u dvoranama, posebno dekorativni kladenci za vodu i sve to svjedoči o visokom stupnju života. Dionizijeva kuća s maskama i Kleopatrina vila s terasama. Labirint ulica, kroz koji se provirkuje sa vratnica u sjajan *intérieur* kuća i gospodskih vila. Cio jedan stari svijet, napola sačuvan, napola porušen, koji budi sav čar uspomene. Malene staze vode do vrha Kintosa, koji sa svoje akropole sabire sve Cikladske otoke u metafizičkom nizu geografskih kaprisa. Po starom zakonu helenske geografije, s kojom je tijesno bila vezana helenska arhitektura, ovaj ponajveći uspon Delosa vezuje se sa svim usponima-akropolama ostalih Cikladskih otoka, koji se spuštaju, fantastično poredani, u prividno nepravilnom a ipak geometrički pravilnom nizu, hodaju nepomični u pravcu Santorina i egejskog Kritosa. Odavde, zapravo, s ove posljednje terase, Delos sav uskrsava, sa svim svojim ruševinama, čitavim četvrtima, koje su se sastavljale u sjajan i živ grad, postavljen nekada u središte helenskog vjerskog i političkog života. Ovdje se, na ovom vrhu, što sačinjava vrhunac Egejskog arhipelaga, osjeća samoća utonulog otoka, koji danas mimoilaze i zanemaruju veliki putevi suvremenog svijeta, odsustvo bogova i uponorena zagonetka života civilizacije, koja je davno iščezla u svijesti čovječanstva.

Samoća Egeja u ovoj noći stoljeća, oživljena pjesmom osamljenih putnika, koji obilaze njegove opustjele i tragične otoke, najživlji je ostatak Grčke bez bogova. To je svakako uzbudljivi fragment helenske zemlje, gdje se kao rijetko gdje po stazama grčkog poluotoka osjeća plastičan trag onoga što je nekada živjelo, pjevalo i stvaralo. Krvavi sumrak u metafizičkom trokutu bijelih i mramornih otoka Androsa, Sirosa i dva Delosa — živog i mrtvog — uskrsava u najdubljim osjećajnostima putnika uspomenu na iščezli život, koji je tu živio i bujao. Sa jednog golog vrha Mikonosa, promatrajući strastveno padanje zlatnog diskosa u more drugog, živog Delosa, svjedoči više nego ijedno platno grčkog sumraka o bogovima, koji su tu negdje letjeli, živjeli, koracali i pjevali s ljudima. Bolje je što se na Delosu kršćanstvo nije uvlačilo, nego je odlučilo napustiti ga i prepustiti zaboravu, ostvarivši na Tinosu svoje novo prisustvo u

svetištu Bogorodice, kojoj u kolovozu svake godine hrli i prilazi cio grčki kršćanski svijet, da od nje traži milosti za sve svoje neutažive boli i neiscijeljene bolesti.

Tragični otoci, usamljeni, legendarni, koji ispunjavaju dušu geografije i metafiziku zemljine geometrije do savršenstva suglasnosti i cjeline, oživljavali su u meni svu božansku ljepotu puta i zemlje. Svaki od tih otoka skrivao je u sebi cio jedan svijet, nepoznat i od nas udaljen. On je u sumraku dozivao u sjećanje tugu i pomisao na nikada neviđen otok, koji će ipak uspjeti u sebe zakloniti cijelo jedno biće u bježanju, i sačekati izgubljenog gosta na nepoznatim stazama beskrajnog svijeta. Stravični otoci, na kojima su nekada živjeli ljudi, prognanici imperatora i tirana, iz carskog Rima, gdje se sada skrivaju u olujama mornari i ribari grčkog Egeja ili pastiri s tesalskih i čak sa makedonskih gora. Otoci, koji kroz vjekove gube svoja stara imena i u jeziku mornara zovu se ukleti brodovi i napuštene lađe, *«karavi»*, koje je stoljetni helenski Odisej napuštao u svojim lutanjima u potrazi za svojom nikada susrelom Itakom. Jer Itaka je i danas u mislima svakog Grka alfa i omega njegova lutalačkog života. Stoljeća nepoznatih života na ovim otocima osjećaja, na ovim otocima samoće i osamljenosti, u kojima se formirala grčka nezavisnost, sistematizirala grčka anarhija, na otocima teško izvojevane individualnosti, izražene u obliku bezbrojnih akropola, koje su svojim Apolonovim ili Poseidonovim hramom pozdravljale helenskog skitnicu. To je Egej, plavi bog vječnih lutanja nezamorenih i lukavih Odiseja, koji su kroza nj i preko njega križali najsmionije napore svoje beskrajne fantazije. Egej — plava putanja vječnog lutanja. Vječni most između Azije i Evrope. Evrope, koju je pjesnik Paul Valéry zvao «rtom Azije». Sudbonosnim rtom. Stalni posrednik intelektualnog i trgovačkog traženja, komu se ne zna ni početka ni izvora. Jer sve ono što se saznalo iz Homera, a što je Schliemannova fantazija otkrila i rekonstruirala pod ruševinama stare Troje i u Micenama, to što je Sir Evans pronašao na Kritosu, tek su pojedinačne etape iz ogromnih duhovnih podhvata još uvijek nepoznatog iščezlog svijeta, koji je živio, sanjao, pjevao i vjerovao davno prije ovih arbitrarno uspostavljenih vremenskih granica, kojima se služimo, poput slijepaca u mraku, podstreknuti moćnom strašću za saznanjem prošlosti, koja još uvijek živi u nama, pa čak i onda kad svega toga nismo svijesni.

(1935.)

TAJNA MISSOLUNGIJA

KONAČNO, kada se osjećaji slože, impresije uravnoteže, a razočaranja uđu pomalo u svoj okvir podrazumijevanja i opravdanja, nova, nepoznata, zanosnija i sugestivnija Grčka začara oči putnika, uznese njegova raspoloženja i zadovolji ipak njegova iščekivanja. Pod prvom i naglom halucinacijom dojmova, uznevjereni putnik, ubačen u ovaj čudnovati, maleni i bizarni kutić zemlje, izgubi se, razneži, i zbuni u snu melankoličnog sanjarenja, u stalnom balansiranju između prošlosti i sadašnjosti; ne oduševljava ga pustošni bljesak prošlosti, a odbija ga upola primitivni a upola snobovski utisak sadašnjosti. Izmoren od nejednakih dojmova, on pomalo, ispod površine prvog i neposrednog naličja otkriva pravo lice, susreće iskreno raspoloženje i uravnoteženu vrijednost stvari. Grčka mu se u tim časovima penje visoko iznad uobičajenog i svakidašnjeg doživljavanja događaja, osvajajući svaki trenutak njegove duhovne ličnosti.

Krajolik dostojanstveno siromašan, anatomski gô, i plastički izrazit, osvaja oči. Stada osamljenih, sentimentalnih čuvara religiozne i epske tišine, i mediteranski čempresi oživljuju ove panteističke linije grčke zemlje. Tlo se izdiže u svojem siromaštvu sugestijom svojeg vjekovnog poslanstva, nenamećući se svojim masivnim mesom; naprotiv, ostavljajući svugdje sivkaste tragove grebena, kamena i vapnenca. Izrezuckana, u obliku rafiniranih čipaka, ova čudnovata zemlja kupa se sva u mnoštvu mora, vezuje se i odbija s mnoštvom kontinenata. Ubačena svojom genijalnom malešnošću, koja je hranila stoljeća, u ovom križanju najopasnijih strujanja ostala je, konačno, i u svome posljednjem levantinskom miješanju, svoja, živa, sujetna, i melankonična, zavodljiva i odbijajuća, gostoljubljiva i nepovjerljiva, ali uvijek — helenska, grčka.

Postavite, konačno, problem i ovako: odnjihati, odgojiti, i odhraniti cio sklop čovječanstva i svijeta, koji danas u svojim najvećim vršcima vuče svoje korijenje iz ovih brežuljaka; povući prvi put fatalnu i značajnu liniju između Istoka i Zapada, dati oblik misterioznim neodređenostima azijatskog sna — nije li to bilo poslanstvo ljudi — bogova, koji su prolazili ovim brjegovima, otkrivajući prve iskre misli, prve ritmove stihova, krikove drame-tragedije, prve uzdisaje duha? Zatim, preobraziti se u savršenstvu poganske i rafinirane skepse, pod udarcem istočnog objavljenja, i nestati, konačno, za sebe kroz stoljeća tuđih dominacija i eksploatacija izgubiti se u orkanima čovječanskih poplava, da se na koncu ipak po istrošenim brjegovima pojave generacije balkanskih palikara (hajduka), sredozemnih pomo-

raca, levantinskih trgovaca, — zar nisu to svakako vječno prisutni i vječno živi znakovi «grčkoga čuda»!...

Na zavaravajmo se: Grčka je svugdje prisutna. U staničju još dovoljno nerazvijenoga mozga srednjoškolaca, kao i u terminologiji biologa ili suvremena čitatelja novina. Ona nadilazi iščekivanja njemačkog profesora, na isti način kao što se njenom vizijom zanose stroge oči zagrebačkog klasicista. Svi oni ne postavljaju razlike između prve, druge, i treće Grčke: oni je uznose u ushitu svoje fantastične subjektivnosti, i ne osjećajući da joj takvom neodređenošću čine krivo. Oni se zanose Marathonom i Termopilima, a da i ne znaju za herojsku epopeju Missolungija iz prošlog stoljeća; divnu i upravo emotivno izrazitu gravuru krvavog sulijotskog pokolja, koja je zanijela pjesničku fantaziju jednog Victor Hugoa i Lorda Byrona.

Ali tko je Grčku zahvatio upravo u ovim trenucima njena suvremenog izdizanja, taj je osjetio neprekidni kontinuitet snage, koja je bila u stanju očarati ambiciozni, a ipak tako blagi značaj jednog Byrona. Tko je Grčku sreo u tome tužnom krajoliku missolungijske povijesne stvarnosti, u tom doticaju s primitivnim junaštvom sredine, taj je mogao osjetiti svu njenu vječnu privlačivost, svu lijepu ljubav ove napaćene zemlje.

Sami kao oštrim nožem zacrtani proplanci strše visoko iz mora, onako kako su opisani u pjesmama, bez baroknih epiteta: goli, stalno goli, kao odsječeni i nedovršeni ljudski torzo. U njihovim dolinama močvarna laguna budi se iza sna: otvarajući sučelice horizont mediteranskog plavog poteza. Svijetle i mramorne točkice grobova, mučeničkih grobova. Cio krvavi fresko mučenika i slobodarskih svjedočanstava, kao u legendi, — to je privlačna tajna Missolungija. Na tom mjestu, u času subjektivnoga raspoloženja susreo sam Grčku sa svim njenim ranama i potresnim bolovima, modernu i novu Grčku koja se još uvijek napreže da na razmeđi jednog i drugog svijeta sačuva i istakne svoje poslanstvo, svoje duhovne i materijalne postulate i svoje prisustvo u svijetu.

(1930.)

LIKOVI GRČKE

1. IŠČEZNUĆE LJEPOTE

MOJ suputnik kroz delfijsko otkriće Marcel Boulanger, koketni autor jedne čudnovate pohvale snobizma, susreće u suvremenoj grčkoj ljepoti vječno prisutne tragove stare grčke ljepote.

Kolikogod mi je vrlo teško biti suradnikom takvog mišljenja, problem suvremene grčke ljepote, već od mojeg ulaska u Grčku predstavljao je za mene jedan od najinteresantnijih i najvažnijih događaja. Moji prvi susreti s portretima žena izazivali su u meni razočaranje i dvojbe. Neprisustvo ljepote na ulicama, kod osrednjeg i malenog, sasvim običnog svijeta, provociralo je u meni, kao i u svakom pažljivom putniku, iznenađenja i negodovanja. Bio sam gotovo uvjeren, da suvremene grčke ljepote i nema, da je ona iščezla iz grčke aktualnosti. I čudio sam se starijim oduševljenjima Jovana Dučića, koji je imao odvažnosti da je susretne.

Pozicija je grčke žene u kompleksu moderne žene vrlo teška i više nego teška, neaktualna, te svakako prilično zastarjela. Grčka se žena nalazi još uvijek na stupnju žene neaktivne, orijentalski indiferentne i levantinski dokone, sa svim ekstravagantnim i prilično nemodernim i neumjetničkim elementima, koji stvaraju od nje ženu hladnu, tvrdu, i nimalo francuski privlačivu ili toskanski gracioznu. Grčka žena naviknuta je na život Levanta, život egzibicije, izlaganja i tetoviranja; život, koji je daleko od toga, da u uznemirenost aktivističkog, suvremenog života unese posmijeh akcije, graciju uznemirenosti i nervoznu koketeriju užurbanosti. Tip suvremene evropske ili, ako hoćete, srednjo-evropske žene, koja je najsavršeniji ukras suvremene urbanske arhitekture. Grčka ne poznaje. Stil male inteligentne daktilografkinje, način i dražesne «midinete», furberiju suvremene prodavačice u radnjama; koketeriju proleterke, koja se gura kroz život s nekoliko komadića svoje jednostavne, ali pikantno akcentuirane garderobe, Grčka ne poznaje. Široku i zamamljivu frazu mondenke, kretnju prolaznice s evropskih bulevara, grčka žena ne poznaje. Daleko od toga da bude suvremena u svojim linijama, pa makar i ne bila savršena u svojoj ljepoti, ali zato uvijek simetrična i stilski izrađena, grčka žena zaostaje za takvim tipom evropske žene i približava se, redovno, hladnoći i ukočenosti monumentalnoga i namještenoga. Kad se grčka ljepota pomiče po ulicama Atene, ona izazivlje impresiju Koreje, koja se tek oslobodila kuta, kakvog zaprašenog muzejskog kuta, pa čeka na umjetnika, koji će joj otvoriti usta i udahnuti riječ. Nasmijanost pogleda, šarm

gesta i lagano komuniciranje sa životom prolaznika i s pomicanjem stvari, ne poznaje ovaj ukočeni, tvrdi, hladni i konzervativni stvor, koji je od svoje ljepote stvorio čudnovatu kombinaciju istočnog tetoviranja, arapske ukočenosti i antičke statike.

Suvremena grčka ljepota (u žene) nije gotovo nikada, ili sasvim rijetko, simetrična i harmonična. Postoji neprestano nesuglasje u građi, stalna disharmonija u proporcijama i redovno ispadanje iz takta. Ljepota je to obamrla u vječnom istočnom otpočivanju haremske rezigniranosti.

Kadgod neupućeni putnik ulazi u Grčku, on redovno ulazi s profesorskim i klasičnim pretpostavkama o lijepoj Heleni i o fantastičnim uzrocima Trojanskog rata. Ta se naša pretpostavka obara u dodiru sa stvarnošću, izazivajući u našim impresijama razočaranje.

Osvojeni sličnim dojmovima, mi se neprestano pitamo, nije li i stara grčka ljepota ostajala hladna u svojoj statici. Egipatsko-arapska draperija parthenonskih Koreja i onih njihovih trokutnih posmijeha, svjedoče pomalo i za to, da je stara grčka ljepota u simetriji svoje statike nosila impresiju monumentalnosti i geometrijski odmjerenog estetskog kanona. Ali ona je bila u suglasju s čitavim mentalitetom, s istim raspoloženjem same sredine. U usporedbi s raspoloženjima naše modernosti, statika grčke monumentalnosti dolazi u izrazit sukob. Nervozna i vibrirajuća uznemirenost današnje ljepote odgovara našim raspoloženjima i ta nam govori daleko više od cijelog statičnog kompleksa arhajske ljepote. Grčka je žena u usporedbi s dinamičkom ljepotom moderne žene ostala uvijek u liniji zamrlosti, beživotnosti i istočne ukočenosti. Njena je figura paradoksalna i u sukobu s najljepšim iščekivanjima.

2. MELANKOLIJE GROBOVA

TOPAO tropski vjetar, koji uzbunjuje i posljednju stanicu unutrašnjosti i buni posljednji živac, koji je ostao pošteđen od tolikih duhovnih uložaka i senzibilnih štednja, doveo me u ovaj zabornavljeni, ograđeni i — na sreću — dovoljno nereklamirani kraj.

Kraj, okružen siromaštvom suvremenog grada, izgubljen pred sjajem Akropole, daleko od impozantne hladnoće majestoznog i pustog Pniksa, utopljen u jednoj oazi koncentracije i tišine.

Došao sam ovamo, povučen melankonijom tropskog vjetra i turobnošću nekog sredozemnog raspoloženja, koje se gubi u praznini svih oduševljenja, ostavljajući podno sebe nirvanu ukroćenih senzualnosti, ništavilo saturiranih dojmova.

Ne postoji u tuzi antičke, posebno helenske ruševine ničeg strašnijeg, ničeg očajnijeg od grobova. Grob je svugdje u svim časovima umjetničkog i životnog uznesenja fragment boli, dio razočaranja i element nijekanja vitalnosti; i onda, kad ga ovjekovječuju renesansni zanosi jednog Michelangela, fijorentinski posmijeh jednog Donatella. U arbitrarnom i subjektivnom bjelasanju nepobjedivog mramora, koji još i danas uskrsava svojom neprolaznom snagom značaj života grob dolazi zapravo kao najpogibeljniji element istraživanja i lutanja. Ni najpogibeljnija scena Hamleta s Yorickovom glavom, ni Platonov opis Sokratove smrti, ni prigušena agonija Leopardievog Consalva ne može se svojom snagom razaranja, tuge, toliko razliti u intimnostima putnika, koliko ovaj susret s grobovima.

Ovdje, na ovom četverokutnom i malenom prostoru atenskog groblja, starog Keramikona, grobovi ne tule. Oni ostaju mirni, registrirani brojkama neumoljive statistike, skrivajući na izrazima svojih stelova cijelu historiju antičkog umiranja. Bez ikakva pretjerivanja dojam helenske civilizacije ostao je u našim pretstavkama zabilježen znakom vječnog pramaljeća. Skepticizam prvih jonskih pretraživača po mraku, mrak Sofoklovih stihova, fatalistička mora Eshilova teksta ostali su ipak osvježeni sjajem drhtave pjesme, što se obavila u sjaju harmoničkih igrački nasmijane arhitekture. Tek uznemirenost našeg stoljeća otkrila je sredstvima jednog pojedinca, u ovoj vitalističkoj sintezi mramora s harmonijom, tijela sa simfonijom, tragove tuge, boli, poremećenja psihološkog umiranja!

Ruševina sama po sebi izaziva tragove melankonije. Ona, najprije oduševljava snagom svoje revelacije. Ali ona pomalo izazivlje prijelome razočaranja i gubljenja oduševljenja. Posebno onda, kada je ruševina grob. Grčki grob je u svojoj biti bio manifestacija dragog i upola tugaljivog opraštanja. On ne nosi u sebi nikako duboku tragiku Antigonina samrtnog bijesa. Grčki je grob tiha, smirena, zaplakana lirika, koja susreće svu svoju kadencu u neodređenom i nestalnom stiskanju ruke, koje nikada ne prestaje i koje, zapravo, ne će da zna za završetak.

Mnoštvo stelova, nadgrobnih ploča, sređenih u mramornoj i grobnoj hladnoći ovog Keramikona, kao i u smrznutim salonima atenskog Muzeja u Patisijonu, svjedoče o neprestanom ponavljanju umiranja, o tihom privremenom nestajanju, koje u svojem odlasku predviđa i predosjeća povratak i ponovni susret. Lica su oblivena tugom i zamišljenošću, ali oči i ruke upozoravaju na nemirni susret, na skoro uskrsnuće i na osigurano preobraženje.

Tražim, tako lutajući ovim grobovima reminiscencije, pokopane u mojim rujanskim raspoloženjima, koje mi oživljava monotonija ovog vrućeg teškog tropskog azijskog vjetra, i mislim, kako je za ovog anonimnog Helena, u kom ne mogu identificirati osobu ni značaj, smrt morala ipak izazivati osjećaj duboke tragike i unutrašnjeg poremećenja. Albert Thibaudet je kazao, da je za Grke smrt sama po sebi predstavljala savršenstvo. Umrijeti, značilo je postati savršen. Pojam savršenstva bio je usko spojen s pojmom svršetka. Leopardi je bio u neodređenosti, kako pretstaviti stisak

ruku na grčkom reljefu lijepe žene. Nietzsche je, također, u grčkoj smrti sreo motiv za najtamniju stranicu svoje osobne i naše moderne tragedije. «Grčka vizija života» postala je u našim suvremenim raspoloženjima mračna, skeptična i uronjena u tuzi neodređenog i bolnog fatalizma. Naprotiv, ovdje u ovom smirenom i ukroćenom moru grobova smrt postaje znatiželjna simfonija sukoba između dvaju oblika, koji pomalo otkrivaju svoju vlastitu sintezu. Linije se po reljefima smiruju u jedinstvu nepromjenljive i stalne izražajnosti. Sva duboka misao, koja je u Sokratu našla svoje uznesenje, a u Platonu finesu svojeg oblika, susreće ovdje, na ovim stelovima, svoj paralelan odraz.

Tko se jedamput, u svojem životu skitnice, lutajući za oblicima živog života, otkrivajući strastno svu svoju unutrašnjost najpogibeljnijim strujanjima, vratio u sumraku svojih iskušenja stalnoj simfoniji svoje kuće, i umjesto posmijeha na prozorima i pozdrava na vratima, susreo smrt, taj osjeća tugu ovih grobova i tešku monotoniju ovog vjetra, koji iz njih oživljava žalosne akorde uponorenih stoljeća. Ne susresti toliko iščekivano lice, ne spojiti se s posmijehom, lice koje je ispunilo svu bit jednog svijeta, koje se udomaćilo s nepokretljivim stvarima kuće, znači izazvati u sebi najkrvaviju žalost i najtjeskobniji osjećaj. Očekivano lice djeteta, koje vam je svojim naivnim i vedrim, inteligentnim i čistim posmijehom ispunjalo mrtve kutove kuće, leži negdje zakopano u dalekim grobovima, koje grize morska sol, kao i ove stoljetne stubove, i prijeti da ih otrgne od zemlje i uroni u relativnu apsolutnost morske dubine. Ovi su stelovi nepomični i spiritualizirani u svojim religioznim pogledima, u svojim blagim izražajima, u svojim značajno melankoničnim rastajanjima. Oni ne žele da ih dirate i da im otkrivate tajne, niti da ih identificirate s veličanstvenom anonimnošću. Hladna ljepota mlade Atenjanke davno je već iščezla u mraku ovih dubina. A Hamleta ovdje nema, koji bi i pod pelerinom Turgenjeva otkrio ili raspoznao glavu Aristofana. Kud je iščezao posmijeh Trecenta, ove male anđeoske glavice, koja je ispunjala sadržinu cijelog života svojeg doma i svojih? Taj posmijeh nije zaustavila posmrtna riječ jednog Platona, već tanka, crtačka melodija anonimnog atenskog skulptora, koji je polagano i s akcentnom boli izrazio ovu tugaljivu melankoniju dječjeg nestajanja. U njemu otkrivam tragičnu dubinu sveobuzimajuće boli, koja se i sada, kroz distance stoljeća, obnavlja u meni i grize me svojim mrzovoljnim i fatalnim nepokretom. Grobovi uponorenih i promašenih iščekivanja. Naslage civilizacija. Magazini saturiranih napora. Tamnice ukroćenih sloboda. Realnosti fantastičnih iluzija. Likovi neizmjernih fluidnosti. Ovi su grobovi teška tropska poezija istrošenih života; zamoreno i bolno šaputanje uzaludnih uzdisaja. Nivelacija oblika. Posmijeh povijesne turobnosti. Plač iščezle poezije i stalnog nestajanja.

(1936.)

V

DRAMA ŠPANJOLSKE

GOYA I NAŠE SENSIBILNOSTI

VEĆ nekoliko tjedana službeni predstavnici svjetskog popularnog i anonimnog tiska komemoriraju u najogavnijim sentimentalizmima jubilej Goye i nastoje, više poradi svojih ambicioznih namjera nego li iz nekog zasebnog uvjerenja, pred svoju publiku iznijeti oživljen i uskrsnut ovaj fantastični lik dvorskog slikara i izgnanika, zaljubljenika i ratnika. Usporedo s ovom uobičajenom posmrtnom retorikom, koju vole svi bezimeni i autoritativni pompieri svjetske kritike, ide i neobično uzrujana žurba evropskih antikvara, koji po svojim skupocjenim izlozima izlažu autentične i neautentične «Goye», davajući im fabulozne i gorostasne vrijednosti. Goya je, dakle, u ovom nervoznom evropskom momentu jedna od najvećih novčanih vrjednota, zabilježena na svim iskazima burzovnih stanica: kvotirajući paralelno za Tizianom ili Veronesom, Rembrandtom ili El Grecom. Čak i s Michelangelom, kada ovaj posljednji ne bi već davno bio zatvoren unutar stoljetnih zidina muzealnih tamnica. Goya je, dakle, najozbiljnija i najsolidnija novčana vrjednota i stabilna i zagarantirana neobično krvavim stoljećem borbe i naprezanja, negiranja i priznavanja. Goya je konačno, svetac, koga su kardinali historijsko-umjetničke crkve postavili, poslije prilično dosadnih dogmatskih i inkvizitorskih diskusija, na žrtvenik, proglasivši nihil obstat i za one, koji ne dolaze čista i naivna srca.

Međutim, postoje i oni, za koje Goya još uvijek i danas ostaje teška i nerazjašnjena zagonetka izvjesnih duhovnih pretpostavki i osjećajnih intuitivnih časova, koji su u njega dosegli skoro apsolutne realizacije, a koje još uvijek ostaju pokušaji najoriginalnije smionosti i najopasnijeg bježanja izvan i poviše krugova fantazije i imaginacije. Gotovo uvijek, kada pomislimo na Goyu, kad se postavimo u intimni i tajanstveni odnos s njegovim platnima, nje-

govim lirskim osjećajnostima, s njegovim raspojasanim i razboljenim uspomenama, njegovim dramatskim i polemičkim papirima, mi svugdje osjetimo izvjestan osjećaj straha i uznemirenja.

Postoje, naime, raspoloženja, prouzrokovana gotovo uvijek u odnosu sa zemljama ili obzorjima, koje tek sada zapažamo, a s kojima smo sanjali kroz čitavo naše djetinjstvo. Postoje stanovita uznemirenja i neodređene uzburkanosti naših osjećajnosti u časovima, kad se približimo mrtvim i živim simpatijama naših mladićkih traženja i lutanja. Postoje neizražene faze, u kojima se sav naš organizam buni i pomiče u kontaktu s tiskanim stranicama i s viđenim stvarima: faze neizrečene i nerazjašnjene, koje gotovo uvijek lutaju između žalosnog i nasmijanog, preteškog i svečanog, očajnog i utješljivog. Postoje, dakle, stvari, koje su neprestano i vječno udaljene od ekspresije. Upravo zato, čini nam se, da nikad kao sada ne može se tako značajno ponoviti stara konstatacija o nemogućnosti izražaja za svaki intuitivni čas. Kad govorimo o izražaju, to onda mislimo svakako na najpotresniju emanaciju, što uopće može proizići iz najdublje intimnosti individuuma. Goya je, bez sumnje, jedan od takvih vrlo rijetkih individuuma, iz kojih se ova emanacija znala uzletjeti do najsretnije forme. Baš zato sustajemo pred Goyom neprestano kao iznenađeni i od njega se, gotovo vazda, dijelimo kao da nam se zamutilo nešto na dnu naših najdubljih intimnosti, a da nam pri tomu, u lingvističkoj realizaciji, ne preostaje drugo, nego tepati samo fragmentarna saznanja.

Naš Goya, nije Goya golih ni odjevenih Mayâ. A nije nikako neka historijsko-umjetnička i sentimentalna teza za kakvo poslijepodnevno predavanje melankoličnim slušateljima. Goya, koji u ovom času osvaja sve naše poglede, jest, u svakom slučaju, Goya, koji riskira neizmjerno i pogibeljno u imaginaciji, igrajući se talentom, i bezgraničnom fantazijom, kao nečim sasma običnim i sasma jednostavnim.

Kad je riječ o igranju s fantazijom, o bijesnoj poplavi irealnog i iluzijonističkog, onda je posve prirodno spomenuti, kako je ovaj element fantastičnog jedan esencijalni i neoborivi moment španjolskog duha. Ne ću se upuštati u retrospektivnu analizu španjolske tradicije i ne treba spomenuti imaginarne vizije jedne Svete Tereze, čije su stranice isto toliko frapantan dokaz za ovo izlaganje, koliko i najbolja Goyina platna. Dovoljno je preletjeti neke stranice njene autobiografske ispovijedi, promatrati njene prestrašene trzaje pred svakom novom intuicijom, pred svakim novim priviđenjem, pak da se vidi, koliko je tu fantazija, imaginacija, iluzija dosizala vrhunce transcendentalnog lirizma, koga danas na pr. uzaludno traži jedan Valéry. Ova žena, koja je u oblacima vidjela dvorove, a svoga Boga iščekivala u baroknoj draperiji, uspoređujući ga s Vitezom, koji strelicama ranjava njeno zaljubljeno srce, ostaje još uvijek eklatantan primjer izrazito španjolskog elementa, bez koga bi i Goya bio i ostao još uvijek nerazumljiv i tuđ. Naprotiv u Goye, više nego i u samog El Greca, koji svaku realnost pretvara u najsmioniju irealnost, ovaj se element manifestira kao bistven i jedinstven. On je sâm u svojim ispisanim primjedbama sasma lucidno odredio svoj slikarski i duhovni odnos do prirode, do tjelesa i njihove funkcije u prostoru. Tjelesa kao materija za njega nisu ni postojala. On ih nije ni promatrao niti osjećao kao tvar, kao predmet. Nosio je u sebi neobično jasan osjećaj prirode, stvari i oblika, koji je odgovarao njegovim španjolskim, tj. baroknim raspoloženjima. Španjolstvo je na svaki način sinonim baroku. I kad Goya nervozno i neurastenički kriči: «U prirodi postoji isto toliko malo boja, koliko i poteza; daj mi samo komadićak ugljena i ja ću ti stvoriti najljepše platno svijeta», onda on bez sumnje euklidovski izražava čitav svoj barokni, iluzionistički, španjolski, imaginarni credo, koji se sastoji u dubokoj dehumanizaciji intuitivnog časa umjetničke ekspresije. Jasno je, da ovakva vizija, da ovakvo promatranje prirode i materije uopće stoji u posvemašnjoj radikalnoj oporbi sa svim dotadašnjim promatranjima i označuje svijesno i konkretno dijametralan razlaz novoga osjećaja, novih ekstremno izmijenjenih sensibilnosti, koje konačno pomiču umjetnički organizam u razbarušeni incognito sutrašnje budućnosti. Humanističko grčko-rimski klasicizam Renesanse razbio se i sudario o rezultate Goye. Tek sad, poslije nekoliko stotina godina, posljednja nezavršena Michelangelova sanja nalazi u dubokoj antitezi ovoga Španjolca svoju dovršenu i započetu tezu, što otvara vrata onom kolosalnom kaosu boje i stiha, misli i mozga, koji završava u grozničavom bunilu ovih još uvijek uznemirenih dana. I tu je dvorjanik i aristokrat Goya bio izrazitiji i značajniji revolucionar od jakobinca i citoyena Davida.

Analizujući svoga Leonarda, Paul Valéry je kazao, na jednom vrlo značajnome mjestu, da za autora «Gioconde» nisu, u njegovim otkrićima, postojali ponori. «Pas d'abîme qui le ferait songer à un pont».* (P. Valéry, Variété; Pariz, 1926., izd. «N.R.F.»). Svaki je ponor Leonarda nukao na misao o tomu kako da mu postavi most. Ovom posve točnom definicijom, Valéry je istodobno dao i općenitu definiciju za svako misleno i umjetničko pojimanje svih izrazitijih stvaralaca renesansnog klasicizma. Leonardo je volio arhitekturu, proporciju, mučio se da realizira perspektivu, red, ravnotežu, smisao za prostorne kombinacije. Anatomija i opipavanje tjelesa pretvarale su njegovu fantaziju u mozak, u racionalistička seciranja. A ideja, da vidi čovjeka kako leti, dovodila ga u odnose mehanike i matematike.

* Nema ponora koji bi mu omogućio sanjati o mostu.

Antitetički i suprotno od Leonarda, Goya je volio ponore i nije nikad dolazio do te pomisli da ih preskoči. Goya se nije plašio ponora. On je sâm bio rođen i stvarao je u ponoru. Ponor, s čitavom svojom tragikomedijom: bolesnoga, zajedljivoga, neurasteničnoga, staračkog, izmoždenog, hipokritskog, neiskrenog, sarkastičnog, nasmijanog i luđačkog, predskazivao je Goyi cijeli dramatski torzo čovječanstva i života. U tom smislu i sâm Goya je u sebi nosio dubok osjećaj za realnost. Štoviše, on je svu svoju umjetničku sensibilnost osnivao zapravo na realnosti, ali za njega realnost nije bila realnost, nije bila ekskluzivna determinacija njegovog pikturalnog i idejnog problema. Naprotiv, Goya je ovu očajno strašnu i bijednu realnost razdirao i lomio u sebi, dok je nije konačno, poslije neobično teških i zakrvavljenih nutrašnjih slomova, u kojima se lomila sva njegova sensibilnost, iznosio vani, izoliranu i izraženu u nadrealnim i dehumaniziranim oblicima. Za razliku od El Greca, za koga je nadrealnost značila uvijek nebo i nadzemaljsko, Goya je ostajao na zemlji, pjevajući krvavu i realnu pjesmu patničkom čovječanstvu. Za razliku od Velasqueza, čiji je odnos do pikturalnog problema analogan Leonardovom, klasicistički i arhitektonski, Goya je ostao predstavnik mističnog realizma i paradoksalnog iluzionizma.

Priznajem, da je ova usporedba s Velazquezom dosta simplistička i da bi se ona dala korigirati u smislu dviju Goyinih perioda, koji su oprečni i suprotni. I Goya, naime, zna i osjeća u prvom periodu za Velasquezovu arhitektoniku slike i za grupaciju tjelesa u konkretnoj i kontingentnoj izradbi, kako to najbolje dokazuje madridska «Kraljevska obitelj Karla IV».

S tim svojim elementima Goya u neku ruku predvodi u nova strujanja. Ali nekoliko desetljeća kasnije, kad Beaudelaire u svojim novim intuitivnim plamenovima izažima iz sebe onu svoju definiciju,... cauchemar plein de choses inconues,* koja nije samo dovoljno poznata definicija Goyine umjetnosti, već i čitavog izmijenjenog osjećajnog raspoloženja nove umjetničke atmosfere, tada tek Goya postaje jedini izvor svih saznanja, komu se dolazi sa strašću, s oduševljenjem i ganućem. Interes i simpatija za Goyu koincidiraju s onim značajnim časom, u kom umjetnost, kao intuitivni izraz teži za posvemašnjim oslobođenjem od svih elemenata tuđih njenoj autonomnoj individualnosti i u kom se ona, u neku ruku, desolvira, odnosno rastavlja od čitavog stoljetnog tradicionalnog pojimanja, definirajući se «čistom». Sve u modernoj umjetnosti, kako je savršeno opazio najizrazitiji predstavnik suvremene španjolske estetike Ortega y Gasset, teži: «Za dehumanizacijom, za izbjegavanjem živih oblika, za tim da umjetničko djelo bude samo umjetničko djelo, za shvaćanjem umjetnosti kao igračke i ništa izvan toga, za esencijalnom ironijom, za isključenjem svake neiskrenosti, te za brižljivom realizacijom...» svake intuicije. (J. Ortega y Gasset, La deshumanización del Arte; Madrid, 1925.). I ova umjetnost, oslobođena od svake predmetnosti, od svega stranog, što bi moglo da poremeti njenu muzikalnu harmoniju; umjetnost, koja svedena na igračku ima kao svoje ponorne završetke humor, ironiju, iskrvavljene vizije i banalno-karikirana priviđenja, nalazi ponovno svoje opravdanje u Goyinim težnjama.

Govorio je, naime, Goya u predgovoru svojih Caprichos: «da će onaj, koji se bude posvena oslobodio prirode, morati iznijeti pred naše oči oblike i pokrete, koji do sada nisu bili predstavljeni nego isključivo u našoj imaginaciji.» Ovim karakterističnim svjedočanstvom, Goya sasma savjesno utire put novim sensibilnostima, koje su danas sva naša bitnost i čitavo naše zanimanje. — «Ja sam uvjeren, — kaže u tom nizu razmišljanja Ramón Gómez de La Serna, također izraziti reprezentant suvremene španjolske književnosti — da je on (Goya) preteča namjernog i višeg humora, što je za nas ideal ovog časa. Prije Goye ni pikareskno, ni epigramatsko, ni komično, ni satirično, pa ni zagrižljivo ne izrazuje se u tako izrazitom dramatskom obliku. Nu tek prva suprotna lekcija započima s njim». (R. Gómez de la Serna, Résumé de Goya, «L'Art Vivant»; Pariz, 15. IV. 1928.).

Goya u svojim tragičnim satirama, koje iznose najpodliji cinizam života i čovječanstva, pomiče i trese našim najintimnijim vibracijama, otkrivajući nam, kao Poe, kao Beaudelaire, a osobito kao Dostojevski «nestalnost svemira» i «automatizam i dualitet svake ličnosti», (R. Schwob, Profondeurs de l'Espagne, Pariz, 1928; izd. B. Grasset), cijepajući tako naša osobna saznanja na dvije strašne strane, na dva zažarena pola, posred kojih sve naše sensibilnosti lutaju u relativističkom sukobu i titranju nemogućega. Leonardo je u trokutnim posmijesima svojih kreacija zaustavljao svu svoju aristotelski sazidanu i smirenu misao. Velasquez je u svilenom raskošju pričao trijumf pobjedonosnog i carističkog španjolskog katolicizma. Goya je prvi kopao iz sebe problem čovjekove psihe, izoliran sam za sebe i u sebi, izražavajući ga u obliku određene analize, za koji je samo znao Dostojevski. Ako se pred nekoliko godina u sasvim različnim prilikama kazalo, da je Michelangelo kasniji krvavi fresko Danteovih stihova, posebno onih iz Pakla, onda se danas može upotrijebiti ta ista usporedba u analognom slučaju, pak da se kaže, kako je Goya preuranjena tamna i tragična acqua-tinta stranica Dostojevskoga, posebno onih iz Zločinstva i iz Karamazova.

(1928.)

* Strašilo puno nepoznatih stvari.

DVA PREDSTAVNIKA SUVREMENE ŠPANJOLSKE MISLI

I

IDEJE JOSÉ ORTEGA Y GASSETA

«Čovječanstvo je uvijek zadovoljilo svoje želje, kadgod su one bile jasne i stvarne».

J. Ortega y Gasset

ŠPANJOLSKA misao, zavijena u kostrijeti mističkog simbolizma, imala je oduvijek neobične simpatije za igračke i za dječačko skakutanje i prelaženje iz realnosti u nadrealnost, iz stvarnosti u fantastičnost. Sve svoje ideje, sve svoje osjećaje Španjolci su oduvijek izražavali u paradoksalnim kombinacijama lepršavoga, tananoga i grotesknoga, ostavljajući na raskršću između realnoga i bizarnoga neodređenu i nerazjašnjenu zonu fluidnoga i eteričnoga. Sve boje, svi tonovi i sve riječi ovih pikarosa i osvajača novoga, ostajale su uvijek u takvoj poziciji, koja je tipična za značaj španjolske spiritualnosti. Ne ću se gubiti u dokazivanje ove dovoljno poznate konstatacije i spominjati stranice svete Tereze, El Grecova platna, Calderonove stihove i Goyine listove. Ali dotaknuvši se svih ovih imena, kao reprezentanata tipičnog španjolstva, htio sam istaknuti činjenicu, da se i suvremena španjolska misao nalazi u toj konstantnoj borbi između stvarnog i fluidnog, tvrdog i uznemirenog, između neminovnih matematičkih oblika i apstraktnih, fantastičnih simbola. Ideje Miguela de Unamuna služe, u tom smislu, kao eklatantno svjedočanstvo ovog tradicionalnog kontinuiteta španjolske misli, koja se nije slomila ni kroz analitički kriticizam kantizma i neokantizma, niti kroz negacije relativističkog skepticizma, ostajući uvijek vjerna svojoj zamagljenoj ali začaranoj utopiji. Donkihotsko vjerovanje u ideju — utopiju, religiozna i duševna avantura svete Tereze, neprestano upravo grozničavo traženje kontemplativnoga, koje završava u smirenje pred tupim pogledima iscijeđene lubanje, ostalo je i danas u mislima i u stihovima suvremenih Španjolaca kao njihova bitna oznaka. Štoviše, ova je oznaka još danas sačuvala svoju formu poigravanja s najgroteskнijim oblicima u fantastičnost barokne apstrakcije.

U ovako preciziranoj perspektivi misli stoje sasvim suglasno i dva najizrazitija njena suvremena predstavnika, koja vremenski ispunjuju period postunamunovske generacije. José Ortega y Gasset i Eugenio D'Ors. Sasvim oprečni međusobno, oni u svojim značajnim ekstremima vrlo karakteristično apsorbiraju u sebi tendencije i namjere današnjih španjolskih generacija i iznose ih na površinu u neobično toploj vibraciji vlastitih temperamenata.

José Ortega y Gasset dolazi u prvom redu i po svojoj kronološkoj poziciji i po svome aktualnom značenju u današnjem evropskom momentu.

Tek u posljednje vrijeme poznat široj evropskoj publici, Ortega y Gasset se pojavljuje u španjolskoj javnosti pred dvadeset i više godina svojim esejima iz književnosti i iz filozofije. Njegov značajniji rad datira osnutkom velike madridske revije, koja još i danas izilazi pod naslovom: «Revista de Occidente», a u kojoj Ortega y Gasset već pet godina raspravlja o svim značajnim pojavama španjolske i evropske umjetnosti, književnosti i filozofije. Svestrano i duboko informirani duh, Ortega y Gasset svojim rafiniranim ukusom zaustavlja svoje španjolske čitatelje na čitav kompleks svjetskih problema i nastoji svojim oštrim zapažanjima spojiti tendence suvremene Španjolske s tendencama modernog zapada. Došavši iz filozofije, Ortega y Gasset promatra s filozofske pretpostavke sav umjetnički i estetski, kulturni i historički problem. Upravo zato njegova zapažanja nose uvijek pečat ozbiljne i hladne analize, više nego li patetičke i strastvene uznemirenosti. Za razliku od Unamuna, Ortega y Gasset u svojim diskusijama i tezama ne prelazi nikada u lirizam filozofije, ne voli patetičke akcentuacije, te je sasvim daleko od onog velikog filozofsko-lirskog ganuća, koje poznajemo iz «Tragičnog osjećanja života i narodâ». U jednu riječ, on ne stvara novu formu misli, u najvišem smislu ove riječi, već izlaže i debatira o raspoloženjima, značenjima, o bitnosti i o biti raznovrskih pitanja i pojava, koje on povezuje sa svojim osobnim i originalnim zapažanjima. Njegova je misao opća suvremena relativistička misao, koja proizlazi iz romanticizma i zaustavlja se na posljednjem ekstremu svih raznovrsnih filozofskih i umjetničkih tendencija iz ovog posljednjeg momenta ljudskih traženja, a koje je on sintetizirao u značajnoj definiciji: «dehumanizacija umjetnosti» i misli.

Osim toga, što je «Dehumanizacija umjetnosti»* jedna od najboljih njegovih knjiga, to ona u sebi sadrži sve njegove ideje o modernoj umjetnosti, koje je on kongenijalno spojio s idejama ostalih svjetskih esteta iz zadnjih godina.

* J. Ortega y Gasset: *La Deshumanización del Arte* (Izd. «Rev. de Occid.», Madrid, 1925). Od ostalih knjiga navodimo, kao najvažnije, i kao one na kojima smo radili: 5 volumena *«El Espectador-a»* («Promatrač»), gdje su sabrani svi njegovi eseji; zatim *«El tema del nuestro tiempo»* («Zadaća našeg vremena»); *«Las Atlantidas»*; izbor svih njegovih boljih stvari: *«Las Notas»* («Bilješke»; Calpe, 1928); ostale su sve izdate u «Revista de Occidente» u Madridu. Upozoravam i na esej o Marcelu Proustu, objavljen «Les Cahiers M. Proust»» u «L'Hommage à M. Proust» (N. R. F. Pariz, 1927; str. 287.-300.).

Polazeći, u analizi estetskog problema, kako se on kronološki razvijao, biološkog ili bolje sociološkog stanovišta umjetnosti i sravnjujući smjerove suvremene umjetnosti prvošnjima, Ortega y Gasset kaže, da je moderna umjetnost nepopularna umjetnost ili umjetnost za umjetnike, da je ona pobjegla od dohvata širokih masa i da se skrila u određeni krug svojih zaljubljenika, koji joj se sami dive i koji sami razumiju. Na isti način moderna umjetnost više nego ijedna druga, više od samog naturalizma i romanticizma, nije realistička, i baš zato ona je malo po malo prisilila ljude da se razdijele na one, koji mogu razumijevati suvremenu umjetnost, i na one, koji to ne mogu. Shvaćanje ili razumijevanje moderne umjetnosti usko je skopčano s problemom sadržaja. Dok je, naime, stariji promatrač ili čitatelj u umjetnosti svoga vremena mogao živjeti s prikazivanim stvarima na platnu ili po stranicama, dotle moderan čitatelj iz širih krugova ne može; i to jednostavno s toga, što se u modernoj umjetnosti taj sadržaj nekud skrio ili nestao. Stil moderne umjetnosti, zanemarivši sadržaj u umjetničkom djelu, teži za posve oprečnim elementima, koje Ortega y Gasset precizira, matematski, u ovih sedam točaka: «1. Za dehumanizacijom u umjetnosti; 2. za izbjegavanjem živih oblika; 3. za tim, da umjetničko djelo bude samo umjetničko djelo; 4. shvaćanjem umjetnosti, kao igračke i ništa više; 5. za esencijalnom ironijom; 6. za isključenjem svake neiskrenosti, te za brižljivom realizacijom. I, konačno, 7. umjetnost je s obzirom na zahtjev modernih umjetnika, stvar bez ikakve transcedentalnosti». Ma kolikogod se mi ne možemo upuštati u slijed detaljne analize, koju je pisac ovog eseja napravio za svaku ovu točku, to nam se čini, da je njegova primjedba o modernoj umjetnosti, kao nehumanoj, nečovječanskoj umjetnosti sasvim točna. I to ne samo za to, što moderna umjetnost ne sadrži u sebi određene ljudske momente, već za to, što ona operira u dehumanom, odnosno u dehumanizacionom smislu i metodi. Sav zanos i sva težnja modernog umjetnika ide za tim, da preskoči sve čovječansko, sve humano. Na taj se način i moderna umjetnost slaže sa svim velikim epohama čovječanstva, koje su izbjegavale da umjetničko djelo na elementu bitno humanom osniva svoju silu teže i svoju snagu privlačivosti. Svlačeći sa sebe svaku natruhu realizma, moderna umjetnost teži za stilizacijom. A svako stiliziranje —slijedimo uvijek u ekspoziciji autorove analize— izazivlje deformaciju realnoga, odnosno znači derealizirati realno u umjetnosti ili, jasnije, osloboditi umjetnost od realnoga. Tako se preko elementa stiliziranja, koje izazivlje oslobođenje od realnog, umjetnost penje do dehumanizacije ili do oslobođenja umjetnosti od ljudskoga, od humanoga. Na isti način i u istom procesu moderna umjetnost nije transcendentalna, već nadvisuje i samu transcendentalnost i to zaslugom određenih elemenata, kao što su grozničave čežnje za pret-

varanjem umjetnosti u čistu igračku, koju prati titranje ironije. Moderna umjetnost, svedena na samu igračku, odgovara mentalitetu suvremenog društva, koje bez prestanka srće u novo, slaveći život kao sam život, akciju kao samu akciju, dok konačno, zbog napetog traženja novog, ona tu akciju pretvara u igračku bez odmora i bez stanke. Bitna se značajka našeg vremena sastoji u pobjedi života, sporta, igranja i mladosti. Vrjednote mladosti pobjeđuju nad vrjednotama starosti. Razlika među ovim dvjema vrjednotama leži u kvaliteti, koju predstavlja starost, i u kvantiteti, koju predstavlja mladost. Nema sumnje — kaže Ortega y Gasset — Evropa ulazi u period pomlađenja i djetinjstva.

Da bi zaključci ovog procesa o dehumanizaciji umjetnosti bili jasniji, Ortega y Gasset veže svoja razlaganja uz konkretne primjere: —«Bilo je nužno — on konstatira — osloboditi glazbu od kontingentnih osjećaja, očistiti je u uzornoj objektivaciji. To je bio pothvat Debussyev. Od toga vremena omogućeno je slušati muziku jasno, bez opojnosti i bez plakanja... Debussy je dehumanizirao muziku, i od njega započinje nova epoha harmoniozne umjetnosti. Ista je peripetija nastala i u lirici. Bilo je nužno osloboditi poeziju, koja se prenatrpana ljudskom materijom skitala po svijetu, udarajući o drvlje i kamenje, kao globus bez zraka. Mallarmé je bio prvi oslobodite1j, koji je poeziji darovao njenu zračnu snagu i njenu krjepost uzašašća... Mallarmé je bio prvi čovjek prošloga stoljeća, koji se usudio da bude pjesnik. Kao što on sâm kaže, on je «od sebe odbio sav prirodni materijal» i sastavio međusobno nekoliko lirskih objekata, koji su posve različni od čovječanske faune i flore. Ova poezija ne potrebuje da se «osjeti», jer kako u njoj nema ništa čovječansko, to ne postoji ništa, što bi iz daljega podsjećalo na patetičko... — Na pitanje: kakav stav može zauzeti čovjek-pjesnik pred ovako preciziranom poezijom, autor odgovara—: «Treba učiniti — samo jednu stvar: da iščezne, da se napravi bespredmetnim, letećim i da se pretvori u čisto anonimni glas, koji u zraku održava riječi, što su sami autentični protagonisti lirskog utiska. Ovaj čist anonimni glas, pravi akustički substrakt stiha, to je glas pjesnika, koji se zna izdignuti iz svoga vlastitog čovječanskog, koje ga okružuje».

Poezija je, dakle, «viša algebra metafora», a «lirsko se oružje (u novoj umjetnosti) obara na prirodne stvari», i to zato «da ih rani i ubije», dok na taj način nova umjetnost oslobođena od svih stvarnosti ostaje «umjetnost, koja ismjehava samu umjetnost». Ova igranja ironije umjetnosti oduševljava Ortega y Gasset-a, pa on umjetnost voli predočiti u liku Izide, božice s hiljadu imena. Oslobođena od svake sadržajnosti, od svake konkretnosti, od svega onog, što je fizičko, moderna umjetnost ostaje ograničeni fragment: utopljen u hirovima ironije ili u arabeskama rafiniranog cizeli-

ranja, nesposobna da čak i u ovom novom, ali nikako dokončanom razvoju, otkrije svoje veličanstveno i autentično lice.

Ovakva se, u glavnim potezima, prikazuje moderna umjetnost u konstatacijama uglednog madridskog esteta, još uvijek udaljena od zaključne definicije. Umjetnost je, naime, baš kao i život podvrgnuta novim obnovama i novim realizacijama. Ona nikada ne staje i suprotna je svim dogmatskin definicijama. Ona samo u stanovitim, determiniranim oblicima izražava određena raspoloženja stanovitih epoha čovječanstva, ostavljajući u tom vječnom razvoju samo komadićke svojih sinteza. Pa već sada ovo nedogmatsko i pokretljivo načelo ove i ovakve umjetnosti, kakvu je odredio Ortega y Gasset, ulazi u fazu negacije, te protiv onih, koji uporno hoće umjetnost bazirati na fragmentarnosti, na dehumanizaciji, na ironiji, na igrački, tj. na neromantičkom shvaćanju umjetnosti, podiže se velika struja onih, koji traže sadržajnost, veliku i krupnu konstrukciju, realiziranu u ciklusima i u mnoštvu stranica, za čvrstim pročeljima i dubokim osnovima. Umjetnost ne će više biti iluzorna igračka u mozgu i za mozak samoga stvaraoca. Ona silazi u život i nastoji osvojiti svaki ujegov izraz i biti odsjev ovog velikog i širokog života. Umjetničko djelo nije više cizelirani mozaik geometrijskih i cerebralnih kombinacija. To je samo prvo potrebita realizacija, preko koje se stupa do univerzalnijeg zaključka.

Ostali dio djela Ortege y Gasseta usko je spojen sa shvaćanjima, koja je on centralizirao u spomenutoj knjizi. Njegova studija o Atlantidama, u kojoj za čitavo desetljeće pretječe Spenglera, njegove filozofsko-lirske impresije i meditacije o Don Quijotu, njegove diskusije o evropejsvu i o španjolstvu, njegov duboki osjećaj za sve što je misteriozno, njegove bilješke i razmatranja o sumraku romana, kao nužne posljedice nestanka društvenog života, sve su to pitanja, koja oživljuju svaku njegovu stranicu. Svaka njegova misao, svaka njegova konstatacija rezultat je neobično finog induktivnog rada: i više puta neka izrečena i poznata dedukcija iznesena je kod njega u drukčijem i zaokruženijem obliku. Za razliku i razmak između njegove i Unamunove dijalektike, Ortega y Gasset operira osobitom opreznošću i upravo zlatarskom gracijom, koja je toliko rijetka u suvremenoj kritici. Dok Unamuno radi patetički i sve najdublje probleme rješava metafizički, Ortega y Gasset ipak voli preciznost i arhitekturu suda i izraza. Simpatije su njegove metode: konstrukcija, sinteza, perspektiva, skala. Otuda njegovo prikriveno nezadovoljstvo rezultatima moderne umjetnosti. Ili bolje: ono što njega oduševljava u modernoj umjetnosti, to je baš *geometrijska težnja za jasnim izražavanjem misli, boja i tonova.* Analizirajući krizu moderne umjetnosti, ukusa i rada, on je posve točno zapazio, da ona leži u pomanjkanju osjećaja perspektive: —«Jer nije ravnodušno —kaže on— kamo i kako postavljamo stvari. Zakon životne perspektive nije čisto subjektivan, već on leži u samoj biti objekata, koji ispunjavaju tok naše opstojnosti. Perspektiva predstavlja red, strukturu, hijerarhiju, koju mi predstavljamo svijetu, prilagođujući njegovu sadržinu na niz planova» — Ovaj njegov latinski poziv na red ne priječi ga ispovjediti, da tzv. umjetnički imperijalizam ubija pravu umjetnost. I, na taj način, u ovim razbarušenim odnosima moderne Izide, Ortega y Gasset postavlja svoj karakteristični «prvi kamen» za gradnju novoga pročelja, u kongenijalnoj suradnji s najpoznatijim arhitektima misli i suda suvremene Evrope.

II

OBLICI EUGENIA D'ORS-A

«Katkad se događa, da se čovječanstvo, kao u općem misterioznom i uznemirenom elanu uspona, zaželi da se opleme ni... Katkada u atmosferi civilizacije neka stvar šapuće probuđenim sensibilnostima: Sve je izjednačeno...»

Eugenio D'Ors

LIČNOST ovog madridskog filozofa historika umjetnosti i esteta došla je do izrazitijeg formiranja tek u ovo posljednje vrijeme, kad se iz duboke mislene pretpostavke uspjela ostvariti preko druge ličnosti, čije je značenje zagarantirano čitavim stoljećem napora, nijekanja i afirmiranja. Zato približiti Eugenia D'Orsa našoj javnosti znači istodobno približiti i njegovo najoriginalnije i najznačajnije otkriće, Francisca Goyu. Bez Goye čitav je oeuvre ovog profinjenog stilista i markantnog promatrača stvari i ljudi sasvim tuđ i nepotpun. Oko Goye kreću se sve njegove simpatije i antipatije, svi njegovi usponi i njegova razočaranja. «Jedan vijek — kaže on, kao za prolog svojih mislenih i estetskih oblika — započinje se po Hogarthu i po Goyi. On se zaustavlja na Simplicissimusu ili na Forainu. Ako on još traje, to je znak, da se on preživio...» S Goyom, dakle, ličnost Eugenia D'Orsa poprima na sebe sav onaj patos aktualnosti i svu dražest kapricijoznosti. Preko Goye teza Eugenia D'Orsa prelazi u iskonski element našeg suvremenog duhovnog teženja, i preko Goye ona dolazi do najadekvatnije i najpouzdanije definicije.

Kao protuteža mislenom sustavu Ortega y Gasseta, koji dolazi iz njemačke neoidealističke duhovne atmosfere, Eugenio D'Ors je sav u liniji Bergsona i francuske škole. Zanijekavši svaki racionalizam, on spaja Bergsonov element intuicije sa španjolskom religioznom mišlju. I u tom sastavlja logičan kontinuitet misli, te u takvom shvaćanju problema on svjedoči, da je zadaća, koju nam sadašnji čas nameće, da se izvrši «Keplerova reforma filozofije», da se ukočenost «kružnice» zamijeni shvatljivom trpljivošću «elipse»; ili, ako baš hoćete, da se monarhični režim Razuma zamijeni konstitucionalnim režimom Razuma.

Na ovom mislenom fundamentu «kružnice» i «elipse», koji u čežnji da bi sebi pronašao lirsku realizaciju, traži simbole oblika za odijelo svojim idejama, temelji se sav njegov kompleks teza i tvrdnja. «Kružnica» i «elipsa» teze su i antiteze dviju suprotnih komponenata, koje grozničavo jure u potrazi za definitivnom sintezom. «Kružnica» je teza, koja po prirodi svog geometrijskog oblika

ima u svojoj relaciji s prostorom samo jedno jedino žarište, dok «elipsa», naprotiv, kao antiteza sadrži u svom geometrijskom obliku dva žarišta, od kojih svako ima svoje središte. Eugenio D'Ors ovaj istaknuti i napeti kontrast, koji postoji između «kružnice», kao teze, koja predstavlja jedno središte, i «elipse», kao antiteze, koja predstavlja dva središta, uzima simbolički, da bi preko tih oblika pronašao i psihološko značenje svojim mislenim pretpostavkama i dedukcijama. Na ovom simboličkom obliku (a u oblicima je izražen svaki detalj njegove misli, što je baš autohtona značajka španjolskog duhovnog temperamenta, D'Ors oslanja čitavu uznemirenu i zakrvavljenu borbu stare i moderne misli. Svi napori, sva naprezanja, svi sukobi, sve težnje da se postave iz suprotnih pretpostavki definicije, lutaju u opusu D'Orsa neprestano između ta dva simbolička geometrijska oblika, koja čitavu svoju snagu kriju u njihovom psihološkom i mislenom značenju.

A da se dalje ne bi gubili u igrački ovih parabola — od svih retorskih oblika, koji Eugenio D'Ors ponajviše voli i u koje je zapravo do strasti zaljubljen, jest: parabola — potrebno je ipak otkriti misterioznu zagonetku ovih simboličkih oblika. «Kružnica», kao oblik s jednim središtem, predstavlja psihološki u «morfologiji kulture» ili u «senzibilnoj geometriji» duha — tako se, naime, rado definiraju dva sustava njegove misli — diktat, apsolutnost, ustaljenost, red, statičnost. «Elipsa», naprotiv, kao oblik s dva središta izražava suprotni pojam od apsolutnog; ona predstavlja relativitet, pomičnost ličnosti i podvostručenost subjekta.

Sasvim analogno, kao što i mislenu ličnost Bergsonovu, D'Ors i sukob kulture i umjetnosti postavlja na ovako određenom i označenom sukobu spomenutih oblikâ. Kultura i umjetnost u svojim vanjskim strujanjima nose u sebi i izvan sebe, kao bitnu značajku kontrastnu distanciju, koja dijeli ova dva oblika. A sukob ovih oblika je neizbježivo i konstantno akcentuiran, i on se razvija do u bezgranično u kronološkim linijama, koje svaka za sebe naznačuju epohu, tendenciju, period i smjer. D'Orsova *«Morfologija Kulture»* ili *«Senzibilna Geometrija»*, što, uostalom, i sadržava najznačajnija poglavlja njegovih *«Ideja i Oblika»* («Las ideas y las formas», Madrid; izd. Paez), zapravo su samo pokušaji da se pretraži i otkrije intimni šarm ovih oblika, i da se, zatim, primijene na stvarnu i kontigentnu formu, koja se izrazila i koja se još uvijek izražava u misli, u književnosti, u umjetnosti. Ne radi se više u ovoj analizi duhovnih rezultata, ni o kvantiteti a ni o kvaliteti, već o relaciji između stanovitih arhitektonskih formi, koje umjesto kvantitete traže red, a umjesto kvalitete ističu raspoloženje. «Morfologija Kulture» zapravo je samo pokušaj da se preko «senzibilne geometrije» u porobljenom sukobu «kružnice» (kao teze) i «elipse» (kao antiteze) postave osnove relacije i mogućnosti za stvaranje sinteze «jedinstva» Duha.

Naoružan ovako sintetiziranom duhovnom pretpostavkom, Eugenio D'Ors se temperamentom svoga stila povratio na konkretno, na izraženo, na umjetnost. On je kao oblik svoje diskusije uzeo esej i glosu. U predgovoru svojim «Idejama i Oblicima» on je sasvim značajno kazao, da je «esej ... avantura», dok «glose na isti način, kao što u sebi sadržavaju stanovitu karakterističnu anatomiju i fiziologiju, sadržavaju i svoju psihologiju.» Forma D'Orsova literarnog stvaranja preko parabole leti u avanturu eseja i u geometrijsku kombiniranost glose. Simptomi su to zadnjeg barokizma, koji je sva ljubav ovog pisca najdubljih stranica o Baroku, što su se uopće napisale u ovom času, kada Barok doživljava ekstremni uspon svoje moderne realizacije. Čitava D'Orsova, gore izložena duhovna pretpostavka zapravo živi i umire na svojoj praktičkoj primjeni u Baroku. To približenje Baroku, osim toga što je značajno za mislene i lirske senzibilnosti momenta, dovodi sasvim logično, u kontinuitetu, D'Orsa k Goyi. Povratak Goyi jedno je od najmarkantnijih svjedočanstva, što ih je suvremena Španjolska izrazila preko Eugenia D'Orsa.

Uzevši i ovdje u analizi ovog historijsko-umjetničkog fenomena, parabolu «kružnice» i «elipse», kao simboličko značenje psihološkog raspoloženja, Eugenio D'Ors je u svojoj knjizi *«Umjetnost Goye»* («L'art de Goya», izd. Delagrave, Pariz, 1928), kao i na stranicama «Ideja i Oblika» dao sintetičko i ekstremno moderno i originalno shvaćanje Baroka i barokizma. On je u živahnom i polemičkom prologu korigirao kritiku prethodnog stoljeća, koja je išla u liniji Fromentina, Baudelairea i Burckardta; on se, štoviše, u samom začetku svojih refleksija nasmijao «osrednjim metodama» Tainea i pokušao, iz pogrješnih i zastarjelih pretpostavaka o Baroku sazidati i postaviti nove dedukcije. «Ima pet desetljeća — kaže on — i još manje od toga, da se vjerovalo: 1. da je barokizam bio historijski fenomen, koji je isključivo afektirao arhitekturu i ponajviše neku od srodnih joj umjetnosti; 2. da se radi o patološkom fenomenu devijacije, monstruoznosti lošega ukusa; i 3. da se on porodio uz neke vrste pokvarenosti klašičnog stila.» Protiv ovako pogrješno postavljene predrasude D'Ors suprotstavlja svoj diktat promatranja: «1. da je barokizam opći fenomen kulture, koji interesira ne samo cjelovitu umjetnost, već i književnost, znanost, pedagogiju, politiku, filozofiju i običaje; 2. da je njegov značaj ne samo normalan već i prirodan, te da on pripada određenim epohama iz razloga sasvim lako vidljivih: na način, da je, kad se barokizam predstavlja kao bolest, nužno da se shvati ta riječ slično Micheletu, koji je pisao, da je žena bolesnica; 3. da barokizam XVII i XVIII stoljeća daleko od toga, da nosi svoje podrijetlo u korupciji klasičnog stila predstavlja bistveno preludij romanticizma, koji je u svom času bio također stil.» Oslobodivši ovako Barok od preživljelog pojma, u

kom se do sada promatrao ovaj samostalni i individualni historijsko-umjetnički oblik, D'Ors je u modernijoj osnovi od samih Wölfflina i Riegla, s kojima, zapravo, i datira sâm početak individualiziranja Baroka od umjetničkog stila zadnje Renesanse, ponovno oživio neoborivu originalnost ovog umjetničkog fenomena, u čijem iskonu umire Klasika i započinje u Romantici. Renesansa, odnosno Klasika, predstavlja se u «kružnici», dok Barok i njegov posljednji derivat Romantika uzima u D'Orsovom izlaganju misli simbol «elipse». Kozmologija zamjenjuje Humanizam. Galileo niječe Ptolomeja. «Barokizam je daleka konsekvencija nove koncepcije svijeta, koja trijumfira s Kopernikom i Galileom i koja, predpostavivši geocentričkoj hipotezi heliocentričku, izdiže naturalizam na ruševinama antropomorfizma». Sukob Klasike i Romantike sukob je između «oblika koji stoje» i «oblika koji lete». Poplava Baroka i kasnije Romantike poplava je najekstremnijeg individualizma, koji u subjektu čovjeka osniva čitavu silu privlačivosti i gravitacije. «Postoji nešto u čitavoj morfologiji Baroka, što se pričinja, kao da se pojavljuju utisci potresa zemlje, udara i uzbune. Linije se sijeku, volumeni se zaobljuju, kontingentnost u kompoziciji ispunja izračunatost. Čini se, da zamah vjetra, elan i silovita oluja sve raznose. A posred ove opće pomaknutosti oblikâ nastaje nešto novo, nešto veličanstveno. Događa se, naime, da kultura sama počinje pjevati...» Osnovi su Baroku i barokizmu u samoj prirodi, i to čak u «naivnosti same prirode». Dok Klasika temelji svoju nutarnju logiku, na «načelu kontradikcije», dotle se Barok s tim načelom «izrugava, i to po svom Werden, po svom dinamizmu i po svom pokretu». Protiv «načela... kontradikcije» i načela jedinstva Barok traži dva ili mnoštvo suprotnih načela, koji svi ruše jedinstvo i harmoniju dogmatike sinteze. «Postoji — konačno — u čitavom klasičnom djelu neki potajni poziv na odmor, na jasnoću. Postoji u čitavom baroknom djelu kao neki elan prema uznemirenosti.»

Prije nego nas D'Ors preko Baroka spoji s Goyom, potrebno je ipak istaći, kako on u težnji, da stvori sintezu svoje «morfologije kulture», spaja arhitektonske oblike jednog određenog historijskog momenta s političkima, i tvrdi, da se revelacija svakog mislenog ili umjetničkog oblika odrazuje analogno i u politici. I u tom radoznalom privlačivom raspoloženju, on postavlja paralelu između Kupole i Monarhije, ili još prije Tornja i feudalnog načela i slijedi umjetničkim kontinuitetom i politički. Giottov Toranj je, u tom smislu razlaganja, vrhunac feudalizma; Brunelleschijeva Kupola je najsavršeniji uspon Monarhije. Brunelleschi sâm mu je «srodan duh s Ferdinandom Aragonskim ili s Fridrihom Prvim». Sasvim u vezi, dok Kupola proklamira: «Ja sam grad», na taj isti način i kralj izjavljuje: «Država sam ja». Odmah po Brunelleschiju Alberti racionalizira Renesansu. Kupola počinje cijepati svoje načelo apsolutne

statičnosti. Ona se preko Bramantea ruši u Michelangelovoj kupoli Svetog Petra. Michelangelova kupola simbolički predstavlja konac Monarhije i pobjedu teokracije. Harmonija se porušila i pocijepala na individualnosti. Stupovi i kipovi predstavljaju pobjedu individualizma. Venecijanski San Giorgio Maggiore izražava simbolički časovito i iluzionistički sinkretizam Tornja, Kupole i Kipova, odnosno Feudalizma. Longhena je sa svojom Santa Maria della Salute pokušao paktirati između Kipova i Kupole pomoću trećeg elementa: kovrčice. Njegova realizacija predstavlja Konstituciju. Konstitucionalna je to Monarhija, koja cijeni individuum i konzervira autonomiju pojedinca i pojedinaca.

Goya je u toj relaciji arhitektonskih i političkih oblika, usporedo s Barokom, «republikanac», koji obračunava s «monarhičnom strukturom» Klasike. On je revolucionarac, koji u liniji Michelangelova revolta i pobune izvodi Barok u ekstremni sukob s Feudalizmom, Monarhizmom i Konstitucionalizmom i proglašuje najširu i nepovezanu slobodu pojedinca. Isto to čini i Rembrandt, kao i Luther. Svi oni zajednički potpisuju «Deklaraciju Prava Ludila protiv Razuma», koju D'Ors susreće u Goyinim riječima: «San Razuma izazivlje monstrume» («El Sueño de la Razón produce monstruos»). S Goyom, kao i s Rembrandtom, prekida se posljednji objektivizam i čitavo se nastojanje stvaraoca i umjetnika bori i napreže u clair-obscurima poremećene i uznemirene unutrašnjosti. Epoha je to, u kojoj Razum i matematika Mišljenja prelazi u fazu sumračja. Svi oni elementi, koji su već u revolucionarnom kriku posljednjeg Buonarottija, bili tek naznačeni, postaju u novim oblicima duha i kulture, kao predominantni. Goya je u tom razvoju sudbonosno značajan, pak je sasvim logično, što je D'Ors svoj zanimljivi «Život Goye» («La vie de Goya»; izdano u kolekciji «Vies des Hommes Illustres», kao svez. 23.; Gallimard — N. R. F. Paris, 1929.) započeo istim riječima, kojima je Giorgio Vasari započeo svoj život Michelangela: *«Nacque, dunque, un figliolo, sotto fatale e felice stella».**

Goya je, svakako, taj misteriozni dječak, koji se porodi pod Vasarijevom fatalnom i sretnom zvijezdom i koji iz «demokratske epopeje» stvori zanosnu i nenatkriljivu harmoniju razbarušenosti, nereda, iluzionizma, imaginacije, ironije i kapricioznosti. Sve što je značajno španjolsko izraženo je u Goye, kao i na ovim stranicama «Života Goye», koje su svakako najbolje, što su se o Goyi, o Baroku i o sredini barokizma, napisale. U analizi Goye kao umjetnika sasvim analogno kao i u analizi barokizma, D'Ors postupa «tektonski» konstruktivno i stvarno. Analiza svakog djela i duhovne pretpostavke sredine i klimatskog raspoloženja je također tektonska u svakom najminucioznijem detalju. Tko bi ovdje u ovom «Životu

* Rodi se, dakle, sinčić pod fatalnom i sretnom zvijezdom.

Goye» htio tražiti život «ad usum delphini», ili barem onakav, kakav je u načelu ove popularne pariške kolekcije, taj bi se iznenadio. D'Ors je i ovdje u liniji Goye, pomalo autobiografski, pomalo impresionistički, pomalo ironički i pomalo svečano raspoložen. Kao aristokrat ili točnije «konstitucionalni monarhist» D'Ors je u ovu «epopeju demokracije» (život je Goye također baziran na «elipsi» s dva fokusa) unio romantičke raspojasanosti i simbolističke dekorativnosti. On je potpuno uspio složiti u raspolovljenoj ličnosti genija jakobinca i dvorjanika, revolucionera i teokratu, republikanca i inkvizitora, Španjolca i Evropejca, običnog čovjeka (s dvadesetero djece) i besmrtnika (s hiljadama djela); i to je najuzvišeniji ton ove biografije, koja u svojim najizrazitijim časovima podsjeća na fantastičnost Vasarija ili na dvorjaničku usluynost B. Castiglione-a.

Ovdje, kao i u «Umjetnosti Goye», autor je «Kaprisa» «onaj veličanstveni i neumorni stvaratelj pogledâ, koji tek u zjenicama susretnu titravi appui sadržajne značajnosti. On slika poglede sasvim na isti način, kao što mi pišući u brzini rišemo loa (= slava): neodređena vertikalna crta predstavlja 1, sitna točkica, kao mrljica određena je da izrazi «o». Goya, kao ponosni prijelom klasičkih i romantičkih senzibilnosti, istaknut je ovdje u svojoj značajnoj figuri preteče naših suvremenih nastojanja. Ruski roman, pak zatim i sâm Marcel Proust, skupa s Bergsonom, nastaje u kontinuitetu krize, koja počinje Barokom i Goyom. Elementi «nedovršenog», elementi «ruševina», fragmenata, ironije i onoga «da se ne zna, što se hoće», zatim «želja da se pomnogostruči izraz» i ličnost, sastavni su elementi naših suvremenih duhovnih simpatija. Unamuno, Pirandello, Ramón Gómez de la Serna, samo su suvremena svjedočanstva ovoga raspoloženja, ili kako bi D'Ors rekao «veliki nestrpljivci Jedinstva». Kao i prije, tako se i danas u našoj suvremenoj kulturi «ponavlja Faustov pakt u svakom umjetničkom i u svakom moralnom izboru. S jedne strane pramaljeće, sadašnjost, s druge strane gubitak ili osvojenje vječnog života...» Kao svugdje, u svakom kompromisu paktiranja nužno je i u ovom izabirati. A kad se već radi o izbiranju, Barok «gotovo uvijek» izabire «dio... pramaljeća i uživanja intenziteta». Dio, koji u svojoj najintimnijoj biti izabire i apsorbira i moderna Kultura. Tom i tako označenom konstatacijom Eugenio D'Ors je u svom logičnom slijedu razlaganja imao smionosti i inteligencije, kronološki spojiti Barok i Goyu s našim duhovnim aktualnostima i u tom svom kontinuitetu upozoriti na jasnu dosljednost neoborivog razvoja, koji tek sada dolazi u nepreliku da se izgubi i nestane. Ali kolikogod se pokraj nas čuju krikovi o povratku na Klasiku, oni su još uvijek samo tragična i patološka svjedočanstva naše barokne pocjepkanosti i našeg baroknog helenizma, pred kojim su D'Orsove tvrdnje još uvijek simptomatički dokument našeg uznemirenog trzaja.

(1929.)

VI

U SUMRAKU SVETE GORE

U SUMRAKU SVETE GORE

(UTISCI S PUTA)

«Atos volarion tu kosmu, pan to enestos tu hronu, stigmi to eonos»
Marci Aurelii, lib. VI. c. 36*

I

NA OTOKU BEZ ŽENA

VEĆ na lađi, koja nas je nosila prema Athosu, počimali su naši svetogorski susreti. Iz znatiželje ostavljali smo prvi razred male lađe, koja vrlo rijetko — svega jedamput tjedno — slučajno prođe uz ove krajeve, za treći razred, gdje se nekoliko ruskih redovnika vraćalo svojim samostanima, da sudjeluju u obredima Velikog tjedna. Ali to nisu bili stari monasi, koje bi teške godine pustinje bile potpuno otuđivale od svijeta. Oni su znali za rat i za revoluciju, za gradski život i za nezgode krize. Kao ekonomi svojeg samostana, morali su, sasvim logično, praviti kompromise s demonom i, prema tomu razgovor s njima nije imao nikakvu privlačnost očekivane originalnosti. Naprotiv, nekoliko riječi moglo nas je samo baciti u prvo razočaranje.

Mada nismo nikako mogli povjerovati u polovinu obavještenja, koje nam je u povjerenju pričao duhoviti kapetan broda iz intimnog života svetogorskih monaha, mada se nismo ni za trenutak zanijeli za olakim i netočnim pričanjima gospođe Choisy, koju je želja za skandalom povukla na to da napiše knjigu o stvarima, koje ona nije vidjela ni proživjela, ipak nam se pričinilo čudnovato ovo noćno putovanje u ovaj sveti kraj krajnjih granica Grčke, gdje se svetost Istoka osjeća u svim trenucima žalosno umiruće istine. Pa, ipak, konačno, u našoj zadnjoj otpornosti prema svijetu, koji je ovdje živio u istini neke daleke vjere, bilo je nešto od znatiželjnosti za otkrićem nepoznatoga, nešto što se skrilo u tajanstvu ove magične

* Atos je zrno kosmosa, cijela sadašnjica vremena u trenutku vijeka. (Marci Aurelii, lib. IV, c. 36).

zemlje, prepune neotkrivenih misterija i nedotaknutih priviđenja.

Silazak u prvu luku Athosa pričinio nam se turobnim. Jedan ogroman vrh stršio je brutalno i naprasno iznad mora, izazivajući bojazan i znatiželju neprestanog očekivanja. Protokol pregledavanja putnicâ, u svanuću koje se nije htjelo nikako razjasniti, trebao je upozoriti na određenu političku činjenicu, koja se sasvim pretvorila u formalnost, ali koja je, sasvim logično, čuvala tradiciju ove ponosne nezavisnosti. Policija grčke države, na kom se zemljištu danas nalazi Sveta Gora, vrši vrlo oprezno svoju dužnost, davajući joj svu oznaku samostalne republičke dužnosti. U Dafni, ili «Dafini», kako je zovu naši monasi, očekivanje «mazgâ» i odluke narednika provode se smireno i u čekanju dana, koji pomalo otkriva nekoliko ribarskih kućica, malu crkvicu, konak i kavanicu, u kojoj monasi očekuju prve novosti iz grada, a laici služe kavom i čajem. Zatim, pomalo odlaze na mazgama, prate ih posebni vođe, koji već godinama prate poklonike i turiste u Kareju; i oni vas zanimaju svojim otrcanim vicevima na svim balkanskim jezicima. Moj pratilac je Grk iz Koče, izbjeglica koji trideset godina vrši ovu službu na ovim stranama, proklinjući sebe i svoje zvanje, kao i ovo stalno bježanje iz zemlje u zemlju. Ovo skitanje uz staze, teške i srednjovjekovne, kroz prirodu koja je još divlja i svježa od prvog pomalo zakašnjelog proljeća, ostavljajući iza sebe vječno duboko plave horizonte veličanstvenog Egeja, izaziva poremećenje, iznenađenje i sukob između onoga što u sebi nosi, i onog što pronalazi na svakom koraku. Athos je kraj, u kom je intiman sukob između shvaćanja našeg suvremenog svijeta i srednjovjekovne koncepcije života toliko suprotan, da je ta kontradikcija prvih utisaka obično nagla i neprotumačiva. Postoji suprotnost gledišta i shvaćanja, koja su istaknuta našim odjelom, našim stavom i našim navikama i zahtjevima. Potrebno je, dakle, sve ostaviti, da se uđe u ovaj zakašnjeli svijet srednjovjekovnih legendâ, svijet koji se otimlje vjekovima, da ostane anakronistička stvarnost napora dalekih iluzija.

Tako potreseni u prvim dojmovima ulazite u grad, koji se sav sjaji pod prvim bljeskom mediteranskog sunca i koji sav drhće u svojoj osamljenosti, tih i miran ne kao kakav San Gimignano, ili Trogir ili Siena. To je tipično bizantska, grčka ili bolje makedonsko-orijentalna varošica, bez srednjovjekovnih tornjeva, s elegantnim zgradama istočnjaštva, koje pomalo smeta zadnji iskvareni barok ruskih skita i moskovskih plavih kupolâ. Ali, ipak, u cjelini, gradić prepun čara iščezle individualnosti, koja se nalazi na njegovim zgradama, u njegovim ulicama i u njegovoj čudnovatoj poziciji usredotočenoj između dva brežuljka, u raskošnoj uvali koja se spušta prema moru. Grad tijesnih vijugastih ulica, gdje jedva dopire svjetlost sunca, koje se tek igra po visokim istočnim balkonima, koji skrivaju svu tajnu ovog fantastičnog mjesta izumrlih svetaca i

legendarnih hermitesâ. Grad bez žena, u kom vlada državna i duhovna vlast Svete Republike posvećenih muškaraca. Zapravo jedina prijestolnica bez žena, na otoku, gdje se nitko nikad nije rodio; i tu nijedna žena — osim rijetkih legendarnih iznimaka — nije nikad pristupila svojim demonskim korakom. Iako, kao za paradoks neke značajno čudne suprotnosti, u kojoj monasi ne uviđaju svu ljepotu besmisla, na ovom otoku postoji «čudotvorno» sredstvo za plodnost nerotkinja, sredstvo, koje se nalazi skriveno u vinovoj lozi što izbija iz Nemanjina groba i to mami fantaziju nerotkinja iz cijelog Istoka. Kao i na Delosu, gdje nitko nikada nije umro, tako i na Athosu stvorenje ne poznaje svojeg početka. Ova je impresija, možda, i najbitnija. Ona se nameće na svakom koraku ovog malenog grada, kroz zamamljivi i melankonični labirint njegovih uličica. I nehotice se oko zaustavlja na prozorima ukrašenim cvijećem u nadi, da bi ga pogledao kakav kraljevski pogled Teodore ili zavodljivi posmijeh svete bludnice Theofano, ili kakav melankonični uzdah romantičke Despine. Ali umjesto ovih osoba naše erotsko-religiozne drame — zapravo tragedije naše seksualnosti! — iza zatvorenih prozora ovih samotarskih i zapuštenih zgrada, bez posmijeha, osjeća se uzdah muškarca, koji je u paradoksalnosti jedne iznimke pronašao svrhu svojeg ispaštanja. Grad, sav otkan iz imaginacije, za kojim je čeznuo Jakopone iz Toda, a u kome bi Calderon mogao postaviti scenu svojih muških religiozno-tragičnih junaka. Prvi susret s ovim gradom daje utisak kontakta s mrtvim stvarima i ljudima koji žive izvan našeg područja shvaćanja i pojmanja. Iz tamnih radionica osjeća se obilježje smrtne šutnje u radu popraćenom fatalističkim zadovoljstvom, koje se približava inerciji i istočnjačkoj tromosti. Uz najveće dućane, u samoj sredini grada, groblja, sa sitnim kapelicama koje otkrivaju svu istinu ove sredine. Poneka grčka zastava simbolizira prisustvo grčke države, farmacije, krojačke radionice za monašku garderobu i dućani, u kojima su izloženi proizvodi monaha. Zatim zgrada Svetog Sinoda, Svete Epistasije i Guvernera, koje ispunjaju centrum prijestoljnice Kareje.

Nekakav papir šefa policije dovodi vas do Svete Epistasije, koja vas prima u sabornoj dvorani, izloženoj u jednoj od najljepših panorama zapadnog dijela Svete Gore. Ona na svom obzorju pokazuje tragove otoka Samotrakije kroz raskošnu umbrijsku i franjevačku dolinu visokih čempresa i borova. Ceremonijal je vrlo kratak, ali značajan; pun je boja i formalnih navika. Tajnik prima imena putnika i pisma koja donosi sa sobom. Prema vrijednosti društvenog položaja, koji hodočasnik zauzima, izdaje mu se klasirana vrsta vize za posjet svih samostana. Ta viza se potvrđuje klasičnim žigom od četiri dijela. Ovaj se gest jednom mojem suputniku čini kompliciran. Naprotiv, u toj stvarnoj formalnosti postoji red ove Republike, koja i postoji još samo od ovog reda i od ovih formâ...

Otuda je logičan posjet Guvernera koji živi u zgradi, pomalo udaljenoj od gradića, a u njegovom vrtu dozvoljeno je imati kokoši... Guverner, službeni predstavnik grčke Vlade, zamjenjuje turskog kajmakama pod malo apsolutističkijim uvjetima, uživajući ipak daleko veću moć od nekadašnjeg turskog predstavnika, koji je morao kroz dugi niz godina, s velikim naporom, raspuštati svoj harem i svoje žene... Guverner, direktor banke — Athos je, naime, jedna od najmoćnijih novčanih podružnica Grčke Narodne Banke — te šef policije i još po neki laik svakako su uz pijetla, konja i svih mužjaka jedine žrtve ove muške sredine. Oni, stvarno, žive bez svrhe i njihova je žrtva, svakako, najmučnija i najbeznadnija. Daleko od svakog rapidnog dodira sa svijetom, pa čak bez radija i elektrike — koji su kategorički zabranjeni, kao nešto demonskog — ovi su rijetki građani ustvari utamničenici velike religiozne republike, koja ne trpi očevidnog kompromisa. Oni su ujedno i svjedoci svih intimnih svađa i sukoba, koji postoje u svetogorskom životu između pojedinaca i čitavih samostana. Ratovi, međusobne svađe i unutrašnji sukobi prijete stalno u ovom svijetu posvećenih monaha, koji, iako su zauvijek otkazali svoju poslušnost, ipak uživaju u međusobnom svađanju i u neprestanom zadirkivanju. Zato guverner mora imati neobično mnogo takta, da bi se odupro ovoj najkompliciranijoj i najspletkarskijoj diplomaciji svijeta i da bi uspio uzdići se iznad svakidašnjeg čarkanja, koje komplicira pomalo usidjeličku narav svetih otaca...

Na ručku, za sasvim pristojnim stolom, ovaj grčki diplomat priča nam sve svoje muke i svoje napore, koje podupire i pričanje šefa policije, koji se ne ustručava svoju službu na Svetoj Gori označiti jednom od najtežih i najkompliciranijih.

Nema dvojbe da uza sve poteškoće, koje su zadesile Svetu Republiku, postoje i najnovije nezgodne krize. Novi zakon — koji je oktroirao Veniselos —, agrarna reforma, razne političko-religiozne struje — između kojih i jedna od najtežih koje je tendenca uništiti strane, posebno slavenske samostane —, stvaraju od ovog života zapravo neprestanu igru stalnih sukoba, što katkada, osobito u zadnje vrijeme, znaju biti od posebnog značenja, nezgodan je za svetu harmoniju samog kraja.

Osjeća se posvuda odsustvo Rusije, pa čak i odsustvo Turske. Grci ni sami ne znaju, zapravo, što hoće. Pokadšto, oni traže svoju superiornost, koju stvarno i posjeduju, a ponekad se boje da iskorjenuće stranaca ne bi dalo povoda nekim laičkim krugovima da definitivno iskorijene Svetu Goru, ostavivši, možda, dva tri samostana kao povijesne uspomene. Pomanjkanje intenzivnog duhovnog života u većini grčkih samostana — posebno pak onih idioritmičkih — osjeća se stalno. Formalistički materijalizam čini ovaj život duhovnosti osakaćenim, tromim i zamrlim. Osjeća se potreba

jednog probuđenja određene renesanse, pronalaska novih oblika za primjenu aktualnosti starih istina i vjerovanja. I više nego to, starih navika i formula. Veniselosova reforma unijela je zabunu u ovu sredinu mističkog života i po grčkim samostanima ona je predmetom neprekidnih diskusija.

To je zapravo ono, što me ponajviše zadržava na mojim prvim susretima u prijestolnici ove Republike, koja ima svoje krize, kao i sve republike današnjeg svijeta...

Sve me to sprječava da uđem u bit svojeg puta, da se izgubim u tihoj religioznoj samoći ovih ulica, kroz koje se tek može vidjeti euzonska figura jednog serdara — genderma Svete Republike — koji brižno i religiozno prate sav život ovih ljudi, osamljenih na granicama svijeta, ili po neki ubrzani korak kakvog zaposlenog monaha, koji nestaje u zavijutku ulica, ostavljajući turoban trag svoje crne silhuete. Ili, konačno, može se na nekom uglu pronaći monaha, srednjovjekovnog bohema, koji se raskostrušene kose i otrcana odijela klatari ovim ulicama mucajući neuračunljive riječi nekog božjeg luđaka koji je postigao savršenstvo svojeg duhovnog napora.

Ulazim u «Protaton», jednu od najstarijih svetogorskih crkava, gdje u mračnom kutu susrećem fresco-sliku Sv. Save i Simenona, koje Millet nije iznio u svojim najnovijim reprodukcijama Athosa. Crkva je sva utopljena u smeđem tonu Panselinovih boja i njegove škole prepune su novog nagovještanja, u trenutku, dok je Giotto bio već stvorio svoje veličanstvene fresco-slike iz Santa Croce. Iznenađen ovom bojom, ovim divnim poplavama masa kombinacija i poteza, počinjem pomalo vjerovati, da je Athos položen na delikatnoj točki fatalnog istočno-zapadnog sukoba, u kom još usprkos svim znanstvenim tezama nismo pronašli svrhe ni dovoljnog opravdanja. I ovdje, na isti način, kao i u Hilendarskoj blagovaonici i po vatopedskim stijenama, susrećem budućnost jednog El Greca, koji se je trebao tek formirati na kretsko-talijanskom raskršću umjetničkih stremljenja. I ovdje se radilo za vjeru i iz vjerskog poticaja, u uvjerenju, da se vrši poslanstvo, koje je nosilo svoj korijen u vječnosti. Sveti Petar Atonski podsjeća me na Cimabuova Svetog Franju u srednjoj crkvi asiške Bazilike, i tako mi se i nehotice predočava prva vizija nestalog svijeta, koji mi se ovdje, po prvi put, objavio na fresco-slikama i u cijelom zakopanom carstvu peloponeske Mistre. Ovdje su Pantokratori i Ivani Prodromi strašni u svojem izgledu gospodara svijeta i navještenika tragičnih vremena. Srednji vijek, kog ublažuje lirska nota ove božanske prirode, koja sva dršće u ovom travanjskom proljeću preporađanja. Dolaze trenuci, kad se osjeća potreba da se sve napusti za volju intimnog unutrašnjeg zadovoljstva, koje se tako snažno nameće u ovoj sredini unutrašnjeg svijeta; kad se osjeća potreba da se postane srednjov-

jekovni legendarni trubadur bez leuta. Upravo, kao i po stazama daleke Umbrije, koju od ovih strana dijeli neki rafinirani ton smirenih i uglađenih boja; neprisustvo ovog dubokog plavog mora, u komu ovaj otok pliva kao neka mitološka Noeva lađa nezgodnih izabranika.

Noć je u ovom gradu još bizarnija. Nekoliko petrolejskih lampa po nekim uglovima mjesta daju iluziju života, koji ne postoji. Tek u ponoći, za bdijenja, prolete kroz ove ulice crne silhuete pospanih monaha do obližnje crkve, ne zaustavljajući se ni za trenutak po ulicama, koje osvaja vlažna tama puste svetogorske noći. A kroz duboki mrak tihih osamljenih i opustjelih dvorova odzvanja muklo udaranje starih satova, očajno zapomaganje zlogukih čiopa i sitno, resko i bolno kašljucanje bezbrojnih česma, kao razboljena melankonija izgubljenog i utonulog života, koji se neprestano ponavlja u beskrajno uzaludnoj apoteozi neke beznadne vječnosti. Melankonija velike, silne, svetogorske tišine, u kojoj sve nestaje, sve iščezava i gubi se, uz tupu pjesmu ovih izlinjalih i istrošenih budnika, koji me podsjećaju na Leopardieva tragičnog «infinita» i njegovih razboljenih uzdaha pred nepomičnošću fatalnog ponavljanja...

II

SMRT KRVI

JOŠ jedina iluzija, koja prevladava u životu Svete Gore, svakako je postojanost krajolika i otpornost sustava u životu koji iščezava. Ali bîti nema! Vjere nema! Tu, u nekim trenucima, gdje je svježina rase koja tu vjeru ispovijeda, još je naivna i primitivna. Stari grčki sofistički racionalizam osjeća se i kroz suvremenu formalistiku helensko-bizantinskih nasljednika, koji pozdravljaju prvu pjesmu slavuja i prvi posmijeh uskrsnule flore u zanosu helenskog panteizma, nesvijesnog i instinktivnog... Po samostanima Lavre i Vatopeda, po sobama novo-obnovljene Atenske škole osjeća se miris određenog panteističkog misticizma, koji se sav blista u sjaju, frazi starog Atonca Oca Eulogija.

Život je njegov sav prirastao uz ovaj svijet fluidne prirode, u kom on nalazi svugdje potvrđenu istinu Boga. On nas predvodi kroz vrt Kareje u pravcu Ivirona, prema moru, uz sitne i siromašne «skite», i sobice, u kojima intenzivno sabrana melankonija svetogorskog sutona krije cio napor rada za vječnost. Otac Eulogije živi u zanosnom probuđenju ove prirode, koju on ne bi žrtvovao «za sva carstva svijeta». On govori zanosno i strastveno, kao neki Dionizije Aeropagit ili moj omiljeli Jakopone iz Toda, u luksusnoj bizantsko-crkvenoj helenštini, o krvi, koja se ovdje pojavljuje u

mladosti u obliku neugasivog demona, što postepeno nestaje i iščezava, dok se potpunoma ne svlada... Misli su Oca Eulogija skrivene u originalnim parabolama posljednjeg mističkog baroka, — koji je u analogiji sa stvarima, koje ovdje udišu miris vječnosti.

«Mi se ovdje na Istoku borimo — zapravo agoniziramo — borimo se u agoniji. Naše su snage izmorene u ovoj velikoj i mučnoj borbi bez prestanka. Istok je izgubio svaku mladost, svježinu i volju za novom borbom. Stoljeća napora dovela su nas na raskršće iznemoglosti. Umiremo u agoniji... Zato ja ovim našima ovdje neprestano dovikujem: ne spavajte... budite budni... ovdje na ovome Athosu, koga su još stari nazivali mjerilom razuma i razmišljanja, mi ne smijemo spavati... Moramo živjeti u vječnom bdijenju...

Otac Eulogije ima svoje ideje i o političkom uređenju svijeta. On vjeruje u ostvarenje novog bizantinskog carstva, koje bi se moglo realizirati u granicama starog. Vjeruje u postojanost harmonije u cvijeću, mada ipak opaža, da je Evropa hrast koji se širi i ne dozvoljava drugima da izniknu uza nj ili pokraj njega... Daleko na horizontu, «koji u ovom sumraku obuhvaća cijeli svemir i nehotice nas — kao na ruševinama antičkog svijeta u Delfima — postavlja u samu sredinu kozmosa, gdje nestaju zadnja jedra zakašnjelih ribara, dok se monasi tiho vraćaju svojim samostanima i svojim poslovima...

Na jednoj strani neke stare knjige otkrivam ove riječi: «Athos je zrno kozmosa, cijela sadašnjica vremena u trenutku vijeka». Marko Aurelije. Njega nisam ponio sa sobom, pomišljajući da ga ne ću moći susresti u ovoj atmosferi zadnjeg Bizanta, gdje se kraljevi bosporskog carstva bude noću po fresco-slikama elegantnih crkvenih lađa... Pokraj mene stoje i druga pitanja, razne teme, koje u ovoj tihoj noći svetogorskog bdijenja traže svoja rješenja. Čini mi se da noćas osjećam kako je Athos kutićak zemlje, gdje drhti misterij vječnosti i gdje se iluzija za vječnim mirom pričinja stvarnošću... Ali Otac Eulogije je ponajviše govorio o krvi, koja se buni, koja protestira i koja je nemirna, koja neprestano reagira... do zadnjeg časa naše sveopće agonije... I Tereza i Ivan od Križa na stepama monoteističke Kastilje osjećali su istu krv, koju je El Greco uspio zanijekati u pobjedonosnom uzletu svojih savršenih svetaca...

* * *

Mi silazimo k starom đurgijanskom samostanu Iviron, koji leži kao gospodski srednjovjekovni dvorac uz more, s tvrđavama, na koje su navaljivali Križari. Put je ponovo strm i skita se uz potoke, što ih prelazimo s osjećajem da prolazimo kroz prašumu, kroz koju nitko ne prolazi. U toku tri sata našeg putovanja ne susrećemo nikoga. Jedina naša misao jest ovo cvijeće koje nitko ne bere, ova voda koju nitko na ovom mjestu ne pije i ovi čempresi koje nitko ne

pozdravlja... Vječnost... Osamljenost u mikrokozmosu bez izlaska...

Dječak, koji nas predvodi ne može mirovati nego želi govoriti. Ubija ga smrt mjesta; ubija ga melankonija života bez krvi, vjera bez elana i bez zanosa. On je došao ovamo kao dječak, prije puberteta, dok još u njega instinkti krvi nisu uzimali formu pogibeljnih fantastičnih priviđenja; i on se usred svoje intimnosti buni protiv ovog carstva svete smrti; protiv ove religiozno organizirane tiranije krvi i mesa. Njegova je jedina utjeha ući u godine, kad će otići u grad odslužiti svoj vojni rok. Pitam ga, čemu to? «Da probudim svoju mladost — odgovara mi — da vježbama probudim svoju krv»...

Ustvari, osnovni problem Athosa sadržan je u intimnoj drami, koja se u svakom individumu vodi protiv krvi. Barrès je to vrlo dobro zapažao, kad je govorio o «strastvenim ideologijama» i «o krvi, strasti i o smrti». Otac Eulogije, koji je svladao svoju krv u Bogu koga susreće svugdje, u svakom atomu bilo koje egzistencije, pronašao je opravdanje Athosa, ali mali konjušar hoće probuditi svoju utrnulu krv i porušiti harmoniju Athosa.

* * *

U Ivironu prolazimo prve formalnosti, u brzini pokazujemo svoju vizu «dija monitirion». Primaju nas epitropi u sabornoj dvorani. Nazivlju nam klasičnim stilom «dobrodošlicu», časte nas uobičajenim slatkim, hladnom vodom, rakijom i dobrom kavom. Zatim prelaze na razgovore dana, na krizu, na novi zakon, na agrarnu reformu, na Veniselosa i čak — na stanje drahme! Ljudi zaboravljaju vječnost. Odijelo jednog stranog čovjeka stavlja ih odmah u dodir s aktualnošću. Ali, ipak, oni daju cijelom razgovoru naglasak fatalističke indiferentnosti. Gledajući slike vladara, koji vise po starom salonu, otac Gerasimos kaže: «Svi su oni prošli». I s flegmatičkim naglaskom, koji znači jaz vječnosti, govori o stvarima sadašnjosti.

Iviron je uz Lavru i uz Vatoped jedan od najbogatijih grčkih samostana na Svetoj Gori. On, uz dva spomenuta samostana i uz Hilendar, ima pravo na godišnju agorsku upravu. Monasi znaju ruski još iz vremena ruskog utjecaja, koji je ovdje vrlo često prisutan. Iz Ivirona, po uskom i strmom putu koji graniči morem, — a koji se sav lomi po neobično gracioznim brežuljcima —, ostavljajući iza sebe na uglu, sav od snijega bijel stršeći Athos, u živom kontrastu boja i linija, obilazimo cijeli niz samostana, koji se hvataju u lanac uz cijeli poluotok od krajnjeg zapada do krajnjeg istoka, i izloženi su morskoj pučini. Svi su oni život za sebe, život dobro zaokružen i zatvoren svojim vlastitim zidovima, svojim vlastitim vratima, svojim prozorima izloženim na samo more: svim vjetrovima i jednomu suncu. Život je neobično jednostavan u svojoj

kompliciranosti i, što je najglavnije, neobično odijeljen i oprezan na svoju najširu i najnezavisniju autonomiju. U istom omjeru, u kom je i cijela Republika neobično osjetljiva na svoju nezavisnost prema ostalom svijetu, a osobito prema grčkoj državi, toliko je i svaki samostan republika u republici. Što manjih veza i odnosa, čini se, da je mir sigurniji i sjajniji. Jedan akreditiran predstavnik u centru države, u Kareji, dovoljan je za održavanje potrebne veze. Inače zidovi i vrata i stoljetni mir skriven u ovoj vlazi i vlažnim ruševinama samostanskih gradina. Samostan u Stavronikiti, koji je sav bizarno sazidan na litici mora, visoko dominirajući cijelim egejskim plavim pravcem, zadivljuje me, u ovom kraljevstvu efeminiranih oblika, muškim izrazom jednog starog monaha, koji mi pokazuje sjajne minijature zakopanog evanđelja iz XI stoljeća. Sve minijature ukrašene primitivnim životinjama. Boje su svježe, tople. Izrazi i živahni i djetinjasti, naivni. Cio jedan svijet slikarskog napora utopljen u ovim tamama. Monasi me pitaju za cijenu žitu «u bogatoj našoj zemlji». Na crkvenim zidovima susrećem se po prvi put u Svetoj Gori s freskama Teofona Krićanina, koji je i u Mistri predstavljao onaj zadnji sjaj bizantinskog slikarstva, u času dok su oživljavale crkve Siene, Pise i San Gimignana.

Na putu iz Stavronikite u Pantokrator, na litici potpuno izloženoj moru, toliko malenoj da jedva tu jedna sobica može stati, nepoznati asket živi osamljen, poput nekoliko teških asketa, koji žive izgubljeni u osamljenim liticama ovoga kamena. Taj moment me zanima više nego ijedan u Svetoj Gori. Pokušavam se približiti ovoj spilji, ali su svi putevi nepristupačni i nemogući.

Samostan Pantokrator leži u bogatoj uvali, okružen svojim srednjovjekovnim zidinama koje su usko prirasle moru. Otuda mi se čini put morem najprirodniji, mada je već kasno i mada me monasi upozoravaju na nesigurnost vremena. Ali obala Athosâ gledana s mora ima tek sada svoj izraz veličanstvene samoće, utopljene u ovom istočnom dijelu Sredozemlja, gdje su putevi prema Bizantu najbliži. Nikifor Fokas, kad se u sumraku svojeg briljantnog života vraćao k ovim stranama da se zakloni u Vatopedu, morao je proći ovim pogibeljnim, ali legendarnim putem. Sveti Atanasije spremio mu je sobe za odmor i on se s dalekog puta vraćao kasno u ovo zaklonište vječnog mira. Prizor je ovdje, ovoga časa, jedinstven. Pred ulaskom u Vatoped prolazimo uz nekoliko osamljenih zaljeva i svi me oni podsjećaju na daleke samotne zaljeve moje Dalmacije. Ista pitomost krajolika, ista pogansko-religiozna polikromija, koja se sva sklapa u inspiriranoj harmoniji religioznog mira i intenzivnē sabranosti. Sve je ovdje, u ovom trenutku, harmonično, skladno i komponirano u zaokruženoj mjeri stiha. Masline, kadulja, česmin, borovi, čempresi, pa opet masline, nepregledni bežuljci maslina, i more, duboko plavo, neprekidno, vječno, magično i sjajno, more kakvog nigdje

nema na nijednoj strani Egejskog arhipelaga... Možda samo u tragičnim morskim samoćama Apolonova Delosa... Na zadnjem uglu kroz lukove porušene zgrade — bivše Atoške škole — igraju se posljednji traci travanjskog sunca, koje nestaje u polukrugovima legendarnih ruševina, obavijenih bršljanom, koje me sjećaju nekih rimskih terma ili vodovoda. I ovdje me moj mornar gnjavi svojim pričama i žali mi se, kako je na drugoj strani Athosa lov na hobotnice nemoguć, zato što je Struma nanijela poslije naših poplava sav mulj. Za ovdašnje ribare naše poplave predstavljaju pravu katastrofu; i ja se smijem pred mišlju koliko je ipak svijet malen!

Vatoped ostaje najvećim i najraskošnijim «gradom» Svete Gore, u kojem se legendarna starina upropaštava u kontaktu s usiljenim modernizmom. Prije nekoliko godina Vatoped je jedini od svetogorskih samostana koji je instalirao električno svijetlo, usvojio nov crkveni kalendar i poslije prilično burne diskusije uspio dobiti dozvolu za uzgoj kokošiju. Iako je zlatna bula kaluđera Konstantina govorila jasno, da je «svakoj ženi, svakoj ženki, svakom djetetu, ili eunuhu, svakom glatkom i ženskastom licu» zabranjen svaki pristup na Svetu Goru, vatopedski oci uletjeli su u najveću struju modernizma, koji se osjeća u tako istaknutom sukobu s cijelim anarhronizmom ove originalne sredine. Već u Pantokratoru i u Ivironu iznenadila me mačka; a ovdje po mondenim salonima iznenađuju me velike fotografije pravoslavnih carica prošloga stoljeća kao i pikantne ilustracije Biblije. (Kad bi se poput gospođe Choisy htio miješati u navode zabranjene kronike samostanskog života, onda bi trebao zabilježiti, da su prije neki dan uhvatili jednog monaha u Kareji, gdje je uz svete ikone prodavao kipiće golih modernih Venera... Gest koji je skandalizirao Sveti Sinod svetogorske Republike). Ovdje u Vatopedu — koji leži na jednom od najljepših svetogorskih trenutaka — zapad ima veliki čar novosti i privlačnosti za jadne oce monahe. Iznenađuje me činjenica, s kojom važnošću sveti oci ističu potrebu progresa i koliko im je stalo do toga da budu u dodiru s tehničkom i materijalnom civilizacijom. Sudjelujem u jednoj pogibeljnoj diskusiji, u kojoj liječnik samostana (Vatoped ima svojeg liječnika) i suviše obični pozitivist koji je obračunao sa svim sumnjama — izriče sudove o najtežim problemima s mnogo svakidašnje lakoće, koja ometa cio kompleks prvih doživljaja. Ali sve me to ne smeta zapaziti sjaj ovog samostana, koji zahvaća cio teritorij, okružen zidovima i crkvama, samostanima i zgradama. Stari mi iguman pokazuje mjesta gdje je prije Hilendara živio Sveti Sava i upozorava me na vrlo dobre odnose, koji još od tih vremena postoje između ova dva samostana, koji služe primjerom diplomatskim odnosima drugih samostana. Ovdje su oci kapriciozna gospoda, koja se izražavaju briljantnim stilom bizantskih učenika. Moralni, a ponajviše materijalni utjecaj Vatopeda na Svetu Goru je vrlo velik.

Veniselos, kad je donio svoj nepopularni zakon o eksproprijaciji svetogorskih imanja, na kojima je danas smještena velika masa izbjegličkog pučanstva iz Male Azije, morao je posjetiti Vatoped, i tu, pred svetim predstavnicima sviju samostana, dati garanciju svoje dobronamjernosti. Tom prilikom Vatoped je primio Veniselosa na tepisima, koji su bili namijenjeni kralju Konstantinu. — Posjet, koji se nikada nije ostvario... Veniselos je, ulazeći u Vatoped izbjegavao, neobično taktički, da ne bi svojom nogom ugazio krunu i slova Konstantinova, koja su bila uvezena u tepisima. Bio je to prvi posjet službene Grčke Svetoj Republici, koji je trebao jedamput zauvijek potvrditi integritet grčkog zemljišta i Svete Gore... Ali bez krune starih bizantinskih careva i bez zlatnog plašta Nikifora Fokasa, koji je očekivao na Konstantina. Jedini ostaci tog nesuđenog posjeta su još ovi izlinjali tepisi, sjene jučerašnje drame s tragičnim završetkom koji je progonio njenog autora...

Vatoped krije u sebi misterije umjetničkog blaga, vrlo lijepo klasiranog i utvrđenog. Njegova je živahna crkva nesretno pokvarena crvenom bojom, ali u svojoj unutrašnjosti ona čuva svu harmoniju srednje bizantinske arhitekture, u kojoj se osjeća sva gracioznost stila i ljepota izraza. Ostaci mozaika na zidovima crkve bûde daleke mračne uspomene na Ravenu, koju oživljava kontakt s uzdrhtalim pokretom ove majestozne okoline. Ni na terasama sabrane Umbrije, ni u jesenjem monologu fiesolskog samostana, gdje vas u sobama Bernardina Sienskog zanosi konverzacija inteligentnog franjevca, ovaj mir istočnog bljeska nema taj čar iluzije vječnosti. Sve drhti u intenzivnom bdijenju, popraćenom varijacijom najživljih tonova, koje uspavljuje lirski zadah istočne vegetacije. Objava vječnosti pojavljuje se u svakom elementu, u svakoj boji — a boje su sastavljene od milijuna dijagonalnih preljeva. Umrtvljena krv u ljudima, ispaćenim od dugih, neispavanih noći, otupjelim od stalnog stajanja, naduvenim od beskonačnog sjeđenja, buni se pod ovim udarom uskrsnulog krajolika, pod uznemirenim drhtajem cvijeća, insekata i vjetra. Tada se u tim časovima velikog saznanja osjeti, kako krv pobjeđuje smrt mesa i raznosi napore dugih vjerovanja.

Ali mi smo svi, kao gosti kratkog hodočašća na putu vječnosti — kaže Otac Eulogije, — onaj, koji je svladao krv.

III

SMIRENJE U HILENDARU

ČINI mi se, da je već zadnje vrijeme, da se zaklonim u smirenju jednog samostana i da zaboravim na sve ove sitnice svetogorskog života, koje su ispunile gotovo cijelu moju bilježnicu putopisnih

utisaka. Ja sam svijestan toga, da bi se dala ispisati cijela knjiga monaških tajni i ona bi se čitala s najvećom nasladom kod svih slojeva časne evropske publike, koja voli misteriozne skandale i indiskretnosti iz tako kompliciranog i ljubopitnog života kao što je ovaj. Ali ja ih zato upućujem na šefove policije i na svetogorske liječnike iz nekih samostana, koji vrlo rado pričaju sve sitne događaje ovih mučenika seksualne drame, u uvjerenju, da — konačno — ipak postoji jedan svetogorski kutićak, gdje se krije smirenje i osjećaj za žrtvom, koju traži eterniziranje u sadašnjosti. Priznajem, da ima časova kada se pričini da je cijela ova Sveta Republika zabrinuta više sitnim i efemernim stvarima svijeta nego li vječnošću; priznajem da postoje paradoksi kao i kontradikcije u egzistencijama, koje su ovdje žrtvovane za volju jednog poziva, koji nije bio u njima; ali ja držim, da to ipak ne bi smjela biti jedina svrha ovih impresija. Ni bilo kakvih drugih. Nema dvojbe, da ovaj život od četiri tisuće ljudi, izoliranih na jednom poluotoku, koji tek sitna «provlaka» (iz vremena Kserksovih pomorskih podviga) spaja sa svijetom, daje pobude za mnoge diskusije, sa svakog gledišta i sa svakog stanovišta. Ali u ovom vijeku najfluidnijeg relativizma, sve se može braniti i rušiti, ako se ne postavi za polaznu točku bilo kakvo objektivno načelo. Svakako, mi nismo došli ovamo pisati teze o mogućnosti seksualnog uzdržanja u jednolinearnom carstvu neobrijanih i odjevenih muškaraca, iako nas je pojava nekih melankoničnih mladića, ispruženih i isušenih na ovom suncu svih patnja, možda, interesirala ponajviše kao problem jedinstvene individualne žrtve izrečene u najgrubljem od svih vjekova. — «Bilo bi potrebno — govorio je Drieu la Rochelle u svojem «Mladom Evropljaninu» — da naše duše bičuju naša tijela» —. Na još svježem licu ovog novice, koji pod ovim travanjskim probuđenjem sav treperi pred nama kao neki biblijski David s ovih potamnjelih fresco-slika, osjećaju se tragovi dubokog ponora, pomalo odsijecanog između njegove stvarnosti i njegovih iluzionističkih težnja. Sva težnja asketa je u tome: «Ubiti se, da se uponoriš u ništa u jednom čistom elanu za Bogom».

* * *

Staze, koje vode u Hilendar osamljene su, udaljene od svijeta i od svetogorskih briga, praćene nepomičnom linijom Egeja. Hilendarevi su osnivači vjerojatno tražili ovu samoću, da bi bili nezavisni i slobodni u svojem konačnom oslobođenju od svijeta. Bilo je u njih slavenske istinske čežnje da dohvate vječnost u dubokoj samoći, okruženoj gustom šumom, visokim brežuljcima, vrlo rijetkim na ovom otoku romantičnog Sredozemlja. Staze, koje vode u Hilendar, strme i opasne, posred dubokih, divljih šumica zarasle travom, zagasite u sjeni hrastova i borova, kroz koje se razmišlja o mogućnosti srednjovjekovne revelacije, uvijek aktualne i privlačive, ostaju ovdje

pred nama puste i osamljene, dozivljući u pamet sav daleki sjaj naše prošlosti, utisnute na ovom značajnom uglu bizantinskog svijeta. Kako je duboko dirljiv ovaj sutonski ulazak u Hilendar, kroz veličanstvenu stazu zamišljenih čempresa, kroz titranje maslina, ostavljajući za sobom Milutinovu kulu i ruševine starog samostana, uz more. Ima u tom dolasku nečeg od blagoslovljenog povratka, koji svatko od nas u sebi očekuje, kao neki kršćanski Odisej svoju daleku i imaginarno nedostižívu Itaku, osamljenu u nepoznatom i neodređenom svijetu istine... Hilendar se krije misteriozno u dolini između brežuljaka, koji sprječavaju njegovu panoramu, ali mu zato daju sav zagonetan čar osamljenosti i sabranosti... i one velike originalnosti, koju je pažnja naših otaca nastojala uščuvati i do ovih današnjih vremena općeg prevrtanja...

Prije no što sam prešao formalnosti posjete; prije no što sam se uopće smjestio u jednoj sobi, koja je toliko precizno odgovarala onoj staroj Pascalovoj izreki, — da se sva mudrost života sastoji u mogućnosti, da se čovjek zna zadovoljiti i snaći u jednoj sobi, — ja sam ostajao ushićen ovom arhitekturom, koja je stajala preda mnom kao nešto najfatastičnijega na ovom putu legendarnih susreta. Mislim na sabornu crkvu u Hilendaru, najoriginalniju i najgraciozniju, koju danas čuva Sveta Gora. Ostajući u četverokutnom prostoru, ona se jasno i lucidno izdvaja od cijele svoje pozadine u pratnji dvaju starih drugara, čempresa, praveći arhitektonsku harmoniju za sebe: tipično makedonsku, južnosrbijansku, dajući zamaha i elana svojoj oduhovljenoj eleganciji, svojim lirskim nijansama, svojoj živahnoj kombinaciji boja. Ona —i slavenski tople riječi naših otaca, na jednom balkonu, koji uokviruje sav bljesak ove samoće, oživljavale su ove staze mrtvog Bizanta u tonu raznježene melankonije i mističke omocije, koju svaki od nas osjeti na onim starim Danteovim stihovima o hrvatskom hodočasniku s rimskog hodočašća...

Stigao sam u Hilendar u samu noć velikih bdijenja; u srcu duboke šutljive religiozne sabranosti, koju ne može porušiti ni sva moja svjetovna neopreznost, ni sve moje dileme, ni sav interes za starinom. Sve je ovdje magična scena za jedam tragičam čin čovječje drame, koja se noćas odigrala razboljeno, plačljivo i majestozno tužno, uz prisustvo monaha, pastira, seljaka i ribara, koji su već nekoliko sati ostavili svoje poslove. Mi osjećamo da smo pri kraju puta; naše je tijelo zamoreno, a na mračnim lađama osvijetljenim sitnim svjetiljkama ekspresivne figure Save, Simeona, Stefana Dečanskog i Andronika, sudjeluju u ovoj sceni, rastvarajući naše sklopljene vjeđe, koje očekuju uskrsnuće. Ono dolazi u titranju svibanjskog probuđenja, u osvitku ove mrtve samoće, koja se budi pjesmom izmorenih isposnika u «proljetnoj dniniji», divnom drvetu, slatkoglasnoj ptici, u veličanstvenom smiraju koji pomalo postaje ovaj ambijent sabranosti i meditacije. Ovi obredi, izvršeni u najsa-

vršenijem stilu nepomične crkvene tradicije, koja se ovdje čuva, kao jedini razlog opstanka jednog svijeta, sa svim sjajem i bljeskom stahrine, kriju u sebi svakako najinteresantniji utisak ovih otkrića kroz ostatke svijeta u rušenju... Tihe litije raštrkanih monaha, bez zapadnog reda, sa svjećicama u rukama, osvijetljeni sjajem pozlaćenih ikona i srebrnih odijela, unaokolo crkve, u noći koja sva miriše na jorgovan, na prvo svibanjsko cvijeće, budi u cijeloj fiziološkoj izmorenosti dugih bdijenja emocije intenzivnog lirizma, ispjevanog u biblijskim stihovima, koje noćas pjevaju hodočasnici ove vječne žrtve. Ja se ne sjećam da mi je ikada neki sličan prizor mogao ostaviti tako izraziti dojam kao ovaj, izražen u ovoj noći tajanstvene muke. Ni noćna srednjovjekovna procesija Splita, ni ponoćni dolazak u Asiz, koji je znao razigrati moja umbrijska hodočašća uoči svanuća, ni noćna procesija, koja se svakog Velikog Petka kreće kroz tjesnace malih atenskih ulica okolo bizantinskih crkava, koje na podnožju Akropole oživljava svojom rijetkom elegancijom cio svijet banalnih arhitektonskih naslaga, — nemaju u sebi veličanstvo ovakve noći, doživljene unutra srednjovjekovnih tornjeva, iza gvozdenih vrata Hilendara. Cijela intimna poezija iščezlog svijeta odigrava se ovih noćiju, ovdje, u ovom dubokom miru, u simbolici punoj značenja i misli, koju je najbolje čuvati u sebi, kao trag stanovitih lutanja, koja su mogla postići svoju svrhu.

* * *

Najznačajnija vrijednost Hilendara sastoji se svakako u tom, što on na ovom čudovišnom dijelu svijeta, u tuđoj kulturnoj i crkveno —etatističkoj sredini predstavlja uzvišeni napor jedne rase, koja je u svojim vitalnim težnjama prodirala i preko svojih granica, sudjelujući svojim elanom u odsutnim časovim stranih civilizacija. Dva Juga: jedan prema Istoku, a drugi prema Zapadu, jedan ovdje na Athosu, u Solunu, u Carigradu, drugi u Veneciji, Padovi, Rimu i Ankoni, unosili su u dva suprotna duhovna napora svoje prve stilske individualnosti, svoje prvo spoznanje o fantastičnom svijetu duha. I kad se danas pod ovim svodovima hilendarske samoće listaju stare krizobulje, prevrću listići zlatnih Evanđelja, ulazi pod svod blagovaonice i ostaje začarani pred giottovskom snagom Savina životopisca; ili se proživljava dirljive časove rijetke emocije u originalnosti, koju o ovom sustavu tuđe škole izazivlje hilendarska arhitektura, onda se uistinu osjeća sva ogromna snaga ovog našeg prisustva u središtu jedne civilizacije, u srcu jednog života, koji je uspio ispuniti najfantastičnije momente čovječjeg ciklusa. Ovi smeđi prinčevi, koji blistaju na ovim zidovima u svojim kraljevskim odorama, prekrivenim nakitima, kao Calderonovi okrunjeni nihilisti, ili se kriju u isposničkim haljinama kao Nemanja, koji nas ovdje toliko podsjeća na asišku aristokraciju u franjevačkim mantijama, govore bolno o

životu, koji je sav sagorio u iščekivanju carstva, koje se imalo tek poroditi. Pred Jefimijinom zavjesom mogu se sjetiti Rakićevih stihova.

«Ona večno sama, na zlatu i svili,
Veze strašne boli otmene joj duše.»

Ali mogu se tu dozvati u pamet riječi s Veronikinog tragičnog rupca, koja je u tugama svojih neispavanih noćiju ispisala bol jedne anonimne dalmatinske majke, u mraku sjajnog i dalekog Srednjeg vijeka. Meni se uz sva ova tajanstvena prikazanja ponajviše smiješi bolan posmijeh Bogorodice, bez nakita, u prepolovljenom i zlostavljenom mozaiku, koji mi noćas govori kao najblistaviji izraz ravenskih mozaika, oživljen u ovom okrjepljenju hilendarskog smirenja.

* * *

Ali i Hilendar je zabrinut svojim mukama, njega zavode pogibeljne struje svetogorske indiferentnosti i njegovi se oci muče za fizičko izdržanje na ovom nestalnom svijetu stalne prolaznosti. Mada u Hilendaru počinje drugi svijet svetogorske Republike, mada je ovdje elan vjere sačuvan više nego u velikom dijelu grčkih samostana; mada u Hilendaru zapravo mi ulazimo u ovaj slavenski svetogorski svijet, koji se danas više nego ikada prije nalazi u opasnosti da iščezne, ipak se i u njemu osjeća potreba unutrašnje preobrazbe, koja bi u ovom suvremenom času naglog opadanja trebala pronaći nov oblik izdržanja i napora. Ali otac Mihajlo, koji čuva svete ikone i stara Evanđelja, na kojima su njegovi stari istrošili sve napore svojih estetskih sposobnosti, misli obratno i vjeruje, da je sva snaga monaha u molitvi, koju on posvećuje svojem Bogu, da je monah osamljena biljka, koja treba zamrijeti u općim fizičkim nastojanjima, bez traga, anonimno i nezapaženo. Iguman Onufrije, naprotiv, vjeruje u potrebu dubokog intimog preporoda, koji treba oživjeti ovu veliku tradiciju hilendarskog života i njegove duhovnosti. Dok se u indiferentizmu i u estetizmu helenske dekadence sve dalo na vrijednost i na značenje aktualnosti, dotle se ovdje, u ovom hilendarskom smirenju govori o novom preporodu duše, o obnovi ovog carstva, komu još ostaju vječni tragovi na zidovima hilendarske crkve i u biti Savine tipkarnice. Kao i Bernardoneov sin, asiški pjesnik i bohem, koga Chesterton nazivlje svetim božjim clownom i luđakom kao srednjovjekovnim savršenstvom realizirane čežnje, i Sveti Sava je ostavljao svoje plemstvo i sjaj bizantinskih dvorova za ovo veličanstveno siromaštvo hilendarske samoće, gdje me svaki trag podsjeća na svetu Umbriju, i za ovu svetu nezavisnost najšire slobode, definiranu u granicama najozbiljnije poslušnosti. Osoba, kao Franjo Asiški, kao Sava i svi veliki unutarnji uznemirenici onih vremena, u kojima se kontradikcija između kvantiteta i kvaliteta osjećala jednako kao i

danas, znale su pronaći svoj mir u akcentuiranoj borbi između suprotnih pogleda i uvjerenja. Savin sukob s ocem imao je jednak značaj kao i Franjino držanje pred asiškim sudom, s tom razlikom, što je asiški građanin bio sin osrednjeg buržuja. Dva svijeta, koja su se borila u dvjema generacijama, izgrizenim od intimnih kontradikcija, a koja su i Cimabue i Giotto i svi ovi nepoznati athoški majstori znali osjetiti na svojim starim freskama, uspijevajući u svojem naivnom i djetinjskom primitivizmu iznijeti sav pobjedonosni uspjeh te psihološke unutrašnje borbe, koja je, uostalom, helenističkom i aleksandrijskom estetizmu bezbojnih i beskarakternih figura inspirirala svu duboku podsvijesnu snagu srednjovjekovnog subjektivizma. Franjo i Sava, uz sve dijametralno suprotne razlike, uz sve oprečne svrhe i rezultate, kao i sva elita tih trenutaka, nosila je u ovu samoću teret svojih velikih teza i antiteza, u kome je bio sav jad filozofije onog vremena i u komu se lom između helensko-rimskog poganstva i nove kršćanske renesanse isticao u nejednakosti, u nesuglasju, u nerazmjeru i u nemoći da se obuhvati jasnoća i lucidnost apsolutuma... Dok danas svijet monaha ulazi pod ove svodove flegmatički indiferentno, da ispunja jedan zavjet apriorno determiniran i suviše običan, sklanjajući se i odviše nevješto pod ove svodove, gdje je kroz stoljeća neprirodni i usiljeni progres svake civilizacije znao pronaći svoj sud, a on je bio u većini slučajeva sud same vječnosti...

AGONIJA BIZANTA

ISPOSNIČKO zvono udara svoju ponoćnu melankoličnu pjesmu, koja odzvanja u ovoj samoći, kao nepomična i nepromjenljiva opomena za vječno bdijenje i za vječno skupljanje, a mi se budimo na odlazak. Veliki san mira i ljepote umire i nestaje u ovom svanuću odlaska. Kroz nove staze, prekrivene korovom, kroz nove guste borove šume, kroz šume miroljubivih maslina i prkosnih čempresa, koje prekida topao i nasmijan uzdah mojeg pitomog «Spalatrosa» — cvijeta moje splitske nostalgije - vraćamo se našoj polaznoj točki u suprotnom pravcu; susrećući na cik-cak pitoresknih samostana, koji iskaču na liticama, uz more, zakočeni o stijene, kao stari kašteli oživljeli legendarnim vijencima i mrkim tornjevima iz feudalnog carstva koje je već davno nestalo. Na ovom povratku prati nas lirska pjesma slavuja i prvi topli zvižduk popaca, dok u oblacima visoko iznad fantastičnih litica orlovi pozdravljaju naš odlazak, kao prošle jeseni, i na visovima delfskog Parnasa.

Pred bugarskim samostanom Zoografom susrećeno hodočasnike iz Bugarske, koji, možda, jedini od slavenskih naroda nastavljaju tradiciju stalnog godišnjeg hodočašća. Divimo se ovoj vjeri, koju oni nose kroz svoj svetogorski put. Na moru u Ksenofonu mislimo na naš Poljud, ali bez njegovih inteligentnih franjevaca. Malo prije u samostanu Dohijariju zanosi nas raskošna i fantastična imaginacija, koja je na zidovima prednje crkve (ne lađe) islikala svu komplikaciju ljudsko-životinjskog zvjerinjaka u paklenim mukama, pred kojima djeca plaču, a poklonici padaju ničice ljubeći veliku svetu zemlju. Manje slavne od pakla Orgagne ove fresco-slike anonimnih Athonaca kriju u sebi znatiželjnu snagu kaprickioznog primitivizma, ograničenog u pogledima, ali smjelog u realizacijama. Dva sata provedena u ovom zanemarenom kutiću Athosa, pokraj arkanđela, koji majestozno udara nad grobom mraka, ostaju svakako odgovor na tolike upitnike ovog povratka provedenog kroz spirale visokih brežuljaka. Priroda je ovdje na ovoj sjevero-zapadnoj strani Athosa sva pogibeljna u svojim visokim isječenim stepenicama, koje se isprsavaju nad samo more, ostavljajući podno sebe čar morskih zaljeva i vijugastih provalija. Sličan put vodio me u Peloponezu kroz stare samostane Mega Spileona i Svete Lavre, kod Kalavrite, gdje monasi žive u zidinama i gdje vas iznenađuje zelena šuma ove inače gole i siromašne Grčke.

Čitav dan skitanja, odmarajući se pred potocima i starim srednjovjekovnim špinama, gdje se čitaju imena nepoznatih prolaznika,

otkriva mi još dublje i još potresnije ovaj osamljeni svijet utonule prošlosti u agoniji i u umiranju.

Moj suputnik Englez, benediktinac dr. Balfur dok smo u ruskom skitu Svetog Andrije razgovarali sa starim ruskim monasima, prvo mi je govorio: —«Vi ćete osjetiti da samo u Slavena, a posebno u Rusa, još postoji uvjet za izdržanje ove agonije» —. On me i ovdje pred ruskim samostanom Svetim Pantelejmonom čeka i uvodi u ove moderne dvorove ruske samoće, gdje se carska sveta Rusija još osjeća samo u potpunoj dekadenci i opustjelosti. Kolosalne zgrade u ovoj uvali Athosa predstavljale su cijeli raskošan grad pustinjaka sa samostanima, koji su zapravo veliki hoteli, sobe su stvarno raskošne hotelske sobe; crkve gdje nema starine, gdje se svijetli pozlaćeni sjaj posljednjeg ruskog carstva, s kraljevskim salonima, s bogatim gostinjskim sobama, gdje je porušena sva eksteriornost isposničkog života, i gdje se ruski imperij — posljednji zaštitnik ovog svetog brda — htio osjetiti, istaći se tako da se za nj čuje. Charles Diehl, koji je posjetio Athos u onim godinama, kad se ruski utjecaj najjače osjećao na Athosu, kad je broj ruskih monaha bio daleko ispred broja grčkih, kad su tisuće ruskih hodočasnika posjećivale Svetu Goru s kraljevskim darovima, hraneći cijelu Republiku, osjećao se prestrašenim i razočaranim pred ovom naglom ruskom invazijom. Svugdje nove moskovske kupole, nove velike zgrade, prepune sjaja i bljeska, koji ovdje na ruševinama starog Rusikona — gdje se Sava po prvi puta sastao sa svetogorskim životom — ostavljaju trag čitave varoši iz ruske dominacije. Nije prošlo nego vrlo malo godina otkako je Diehl predviđao konačan sumrak Grka na Svetoj Gori i definitivnu pobjedu intelektualno superiornijih i novčano moćnijih Rusa, što su se njegova predviđanja porušila o koban niz činjenica, koje su Ruse postavile u inferioran položaj pred svima. U općoj dekadenci Athos, gdje u posljednjim trzajima umire i zadnji ostatak srednjovjekovnog Bizanta, umire i Sveta Rusija, u siromaštvu, u gladi, u jadu svojih izmučenih staraca, ali u dubokoj ruskoj vjeri, koja uskrsava ove prazne svodove iščezlog ruskog sna... Gdje je ta velika vojska ruskih tisuća, koje su ovdje živjele u religioznom prognanstvu, za kojim je drhtala Rusija, a koje vidim utjelovljene tako bolno i melankonično, na licu oca Bazilija, koji mi pod svojim očima, iz kojih izbija finesa duhovno nadahnute ličnosti, priča dotjeranim francuskim naglaskom legendarni život Svetog Merkura. Pritom pokazuje stare ruske ikone, skrivene pod lađama mnogobrojnih dražesnih crkava. Kroz hodnike susrećem rijetke starce, koji kriju svoju bol pod blagim podsmijehom zadovoljne patnje. A u sumraku pred ikonama posljednji ostaci negdašnjeg života, starci, posijedili od patnjâ, padaju ničice u prigušenom znaku pokloničke predanosti grleći pokajnički zemlju... Cio ruski misticizam, koji se osjeća na stranama ruskih

vjerskih patnika, skriva se ovdje u ovoj patnji, u ovoj agoniji svijeta, koji je odsječen od cijelog života, koji podnosi svoj novi sud fatalno, svijestan, da ga je zavrijedio i da ga mora ispaštati...

Tužakanja su vrlo ograničena. Ovi posljednji anakoreti samo kažu: — «Zaboravljeni smo. Ne znamo što je s našima. Oni su daleko. Ne pišu nam. Vi čitate novine! Što je u Rusiji? Kako je tamo?» — To su njihova pitanja, za kojima dolazi uvijek ona velika, ogromna, široka rezignacija, koja nadvisuje duboku neodređenost španjolskog misticizma. Ona se sva skuplja u ovom bolnom uzdahu za umiranjem, za definitivnim oslobođenjem, do koga se dolazi preko grijeha, za smirenjem, koje se može dostići samo u ovom jadnom i zadovoljnom zagrljaju crne ogromne, sive i krvave zemlje... Tako velika sveta Rusija, koja je na ruševinama bizantinskog Carigrada i u isposničkoj republici Athosa vidjela simbole svojega svjetovnog gospodstva, umire zanemarena i zaboravljena, svijesna da se svijet odrekao duha i da je zato sve ovo na zemlji tako očajno, tako jadno i tako bijedno. U crnim istrošenim mantijama, ogladnjeli nekadašnji prinčevi, generali, promašeni pjesnici i anonimni beznadnici našeg inferna, traže kruha po ovim gladnim stranama crvene Makedonije, gdje dopiru glasovi nove ruske vjere, koju donose tisuće grčkih izbjeglica s Kavkaza, s Ponta, Trapezunta i dalekih maloazijskih brežuljaka, gdje se revolucija doživjela u onoj tragičnoj drami, koja se modernim političkim izrazom naziva: izmjena stanovništva. Podržavajući jedini najstroži isposnički režim «opšćeg žitija», pokornički hladno i ozbiljno, Rusi ostaju još posljednji, koji su od iživljene formalnosti sačuvali plamen iskrenog ispovijedanja, i koji ovoj uponorenoj iluziji davaju svu toplinu svojih mističkih vizija i svojih širokih stepskih vjerovanja. Na blijedim i martiriziranim licima ovih ruskih staraca ime i riječ Bog treperi kao posljednja nota jedne iščezle harmonije, kojoj se akordi mogu još samo susresti u evanđeoskoj glazbi ove božanske prirode. Oči ovih staraca su duboko plave i lutaju u neodređenosti vječnosti; njihove usne, izblijedjele od neprestanih strastvenih poljubaca, ostavljenih na rubovima istrošenih ikona, imaju još malo topline da zagriju vjeru, koja se davno počela zaleđivati. Mučenici jedne su ponosne povijesne drame. Oni na ovim osamljenim obalama imaginarnog poluotoka, gdje čovjek umire u melankoničnoj smrti stvarnog fiziološkog nestajanja, pjevaju zadnje stihove velikog zaplakanog psalma, u kom Istok i Zapad, Evropa i Rusija, pronalaze riječi svojeg velikog iščeznuća.

— Ona, sveta Rusija,... — ona će ponovo uskrsnuti!... ponavlja mi jedan od ovih mučenika, koji me na jednoj lađici vozi u luku Dafne.

Dok ostavljamo ruske samoće, obasjane snažno purpurnim tracima poganski pijanog sumraka, na nekoliko metara od Svetog

Pantelejmona, visoko poviše nas strši zadnji samostan Ksiropotamos, kao najblistaviji dvorac ovih srednjovjekovnih plemića, izgubljenih u mraku dalekog i nepojmljivog anahronizma, koji nestaje u zbrci stoljeća.

Svi svetogorski problemi uskrsavaju u ovom času ispred nas, kao mučna stvarnost svijeta nevjerovatne legende i mitološke priče. Mi smo sada, u ovom času, daleko na lađi, koja dva dana plovi uzduž i okolo ovog bizarnog poluotoka Halkidike, koja se na tri prsta kao hobotnica hvata, diže i spušta u more, ističući na Athosu svoju najveću vidilicu grčkog Egeja i uopće istočnog Mediterana. Po nekadašnjim zabitnim selcima, gdje su oci svetogorci, kao i stari dubrovački gospàri, «sijali djecu», danas iskrsavaju banalno-očajna selca izbjegličkih kolonija, u kojima se život osjeća malenim i otužno melankoličan. Ova sveta Republika, koja je u godinama svojeg velikog prosperiteta znala brojiti do sedam tisuća muških stanovnika, živjela je od ovih feudalnih kolona, koja su bizantinska gospoda podarivala gospodski raskošno, ne vodeći računa o granicama zemlje. Agrarne reforme, navale stranih elemenata raštrkane grčke rase, koja je ponovno pozvana, da na ovim krajnjim granicama svoje zemlje konsolidira posljednji front helenstva, odnijele su imanja i blaga, ostavivši izolirani posljednji trak poluotoka, svetogorsku Republiku, u kojoj se broj njenih stanovnika iz dana u dan rapidno snizuje. On danas ne broji ni pune četiri tisuće ljudi. Sutra će ih brojiti još manje! Stari oci čeznu za «svetim» turskim vremenima, i proklinju ove «poganske» dane. Samostani od nekoliko stotina ljudi skapavaju od gladi i trunu s dvadeset, pa čak i pedeset ljudi. Poslijeratna omladina, obuzeta čarom revolucije i prevrata, ne pronalazi u samostanu nikakav ideal, osim da na ovim spomenicima iščezlog života izdigne život nove, još nerazjašnjene duhovne obnove. Veliki učenici klasičnog kršćanstva, duhovni inspiratori, filozofi, odgonetači svetih knjiga, prepisivači klasika, astronomi i slikari svetih ikona, vjernici umjetnosti, znanosti i milosrđa, nestaju u posljednjim starcima, koji se ne opiru neizbježnosti ovog svršetka. Knjižnice se otvaraju samo za posjete nekog zapadnog, svakako svjetovnog stručnjaka. Pomanjkanje duhovnog života vidi se u svagdašnjim materijalnim borbama i sukobima svetih samostana za zemljište i za priloge. Svetogorska policijska kronika ima svoje česte skandale. Sukobi među rasama ističu se psihološki nepotrebno i politički nezgodno. Velika i slobodna svetogorska vrata, koja su Savu, Atanasija, Nikifora Fokasa, Nemanju, Dušana, Andronika i Zimiscisa znala primiti svojim širokim gostoprimstvom, zatvaraju se danas pred svim strancima, a osobito pred Slavenima. Grčke vlasti boje se «boljševičke propagande» među monasima! Svetogorska prijestoljnica i suviše je nemoćna da smiri sve zagrijane strasti. U samoći samih samostana, gdje izdiše i ostatak starog

kršćanstva u idiferentizmu epikurejskog helenstva, vode se borbe između idioritmičkog sustava i općeg «žitija». Želje Pangalosa, da na ruševinama ovog istrošenog svijeta podigne sanatorije i azile za higijensku obnovu zamorene Grčke, dobivaju iz dana u dan mnogo zemljišta. Agrarni elementi grčke Makedonije vide u Athosu svoj najbogatiji plijen. Poneke novine i ovih dana pišu o krupnom svetogorskom bogatstvu, koje bi moglo spasiti grčko novčano stanje, pa od Svete Gore napraviti najbizarniji muzej bizantinskog svijeta.

Posvuda se osjeća tendenca spontanog propadanja, bez volje za obranu, koje podupire i usiljena politika stanovitih apetita, dok se samo negdje u dalekim samoćama Athosa, u starim slavenskim odajama, čuju poneki rijetki glasovi za unutrašnjom preobrazbom, za dubokom radikalnom renesansom, koja bi trebala zaustaviti fatalni razvoj događaja i stvari. Ali to su samo rijetki i zadnji akordi života koji nestaje i koji za sobom vuče i smrt cijele civilizacije, za koju je Diehl vrlo lijepo kazao, da nije bila «ni bez sjaja, ni bez slave». Jer, u osnovi, Athos je, za razliku od peleponeske Mistre i Carigrada, u sutonu, gdje je Bizant definitivno umor, posljednji kutić, u kom Bizant iščezava u agoniji, zadnji trenutak, kad umire šesto i trinaesto stoljeće, sa svim svojim srednjovjekovnim bljeskom, sa svim svojim legendama, sa svojim društvom monaha, njihovim životom i njihovom dubokom nostalgijom za prošlošću, usred gotovo tragičnog anakronizma mističke prirode, koja se još uvijek snagom svoje evanđeoske inspiracije odupire, da bi ostala svjedokom ove melankonične i dramatske agonije. I ta sveta priroda, koja krije sav daleki proljetni mir fra Angelicovih religioznih krajolika i toskansku pjesmu Botticellievih kršćanskih ritmova, nestaje u našem dodiru s njenim bojama, kao neka daleka aureola s posvećenih glava anonimnih svetaca, koji su uspjeli dostići savršenstvo svojeg smirenja. Priroda, gdje nema mjesta za unutrašnje borbe i podsvijesne sukobe, pod uznemirenom i razboljenom epidermom, gdje se sve gubi i ubija pod snagom nadzemaljskog opijuma, koji ubija krv, svladava reakciju mesa i kroti otpornost volje. Tu sve postaje strpljenje, rezignacija. I prije svega nesvijesna i preodređena rezignacija, koja se rastapa u zakrilju neke zamamljive neodređenosti, koju ovi bjegunci iz svijeta poistovjećuju u svojim vizijama za vječnošću... Tako u ovoj krvavoj i sumnjivoj noći vijeka umire daleki svijet mističke pretpostavke, koji je ispunjao najsvjetlije trenutke ljudskih uzleta, koji je oduševljavao fantazije velikih inteligencija. Njegova je agonija osamljena i odstranjena od interesa suvremenog svijeta. On umire pomalo, polako i tiho, kao što sve ovakve tekovine čovječanstva umiru pred nastupom vjekova, koji svu svoju snagu traže u neprestano progresivnoj aktualnosti. Sve što bi ova Evropa, njena civilizacija i ovaj vijek trebali učiniti, to je, da puste da smrt ovog svijeta bude prirodna, neprisilna i spon-

tana, da se jedan život u agoniji pretvori u smrt neposredno, prirodno, kao što biljke nestaju, i bez ironičnih ukaza naših demokratskih vremena, koja ruše njegovu harmoniju i prisiljavaju njegovu ionako mučnu starost. Jer na Athosu, u ovoj agoniji starog svijeta legendarne civilizacije, umire i zadnji san mira i ljepote, koji nestaju u svanuću vječnog odlaska...

(1932.)

VII

NA UDALJENIM OBALAMA SREDOZEMLJA

KROZ NOVU TURSKU

ZADNJI jesenji posmijeh utonulog Sredozemlja umirao je u magičastom sumraku uzbudljivih i strastvenih carigradskih senzacija, kad sam sa zebnjom u vlastitim utiscima ostavljao uspomene Evrope i prelazio na drugi kontinent. Vlak, koji s Hajdar-paše vodi u novu prijestoljnicu Gazieve republike i ostavlja, s prezirom, romantički sentimentalizam dekadentnog levantinstva, ima sve oznake evropskog expressa, izazivajući u svojem zapadnjaštvu rijedak dojam iznenađenja. Cijela se njegova vrijednost sastoji u moći da prekriva istinitost stvarnosti i da izaziva razdraganost sna. Konačno, ipak poslije četrnaest sati neodređenog lutanja kroz maglu noćnih utvara, izgubljen u halucinacijama nepoznatih razmaka, otkrivam u širokoj razasutoj monotoniji žućkaste stepe melankoliju daleke izgubljene i puste Azije.

Perspektive problema i pozadine, kroz koju se šuljam iznenađen od razočaranja, lome u meni svaku mističku predodžbu istočnog podrijetla i zemlje tajanstvenog vjerskog poslanstva. Iskidana i otrcana selca, izgrađena od blata, s prljavim špinama bez vode, ljudima bolesnim i odrpanim, prate naš svečani i pomalo neodređeni pohod na brežuljke novih azijatskih napora. Sitna stanica bečke arhitekture, dekorirana porculanom iz Kutahije, upozorava na krug civilizacije, koji se progurao u pustoši ovoga stoljetnog pijeska i upozorava na skorašnje otkriće grada.

Utisak smrti ima svoju privlačivu čar u ovom valjanju mjestimično označenih uspona, koji sadržavaju u sebi iluziju brežuljaka, na kojima grobovi spominju tragičnu evoluciju povijesnih napora.

Umrijeti ovdje u ovoj azijskoj pustinji, sami i udaljeni od čovjeka, ispraćeni teškim pogrebnim maršem nepomičnih deva, koje spajaju ova jutarnja obzorja s bezgraničnim iluzijama imaginarnog svijeta — bila bi najstrašnija avantura ove pogibeljne eksploracije. Pitanje smrti u dodiru s toliko očekivanom vizijom mistične Azije

muči svojom sudbonosnom zagonetkom, dok isti osjećaj otkrivam i u zalutalim očima jedne anonimne suputnice. Još nekoliko stanica, i konačno igračke golih, žutih brežuljaka i valovlje dolina, u kojima se bori cio stoljetni uzaludni napor za svojim ostvarenjem.

Grad, koji nastaje u pijesku indiferentizma, pokraj samog elementa pozadine, koji se opire svakom zanosu ideje, uz prirodu, koja ne dozvoljava nijedan posmijeh zelenila svježine i hlada. Jutarnji oblaci prašine zamaraju izgled ovoga fenomena, koji se još više utapa u nestalnostima tog napora. Evropski trasirani boulevardi, koji se polijevaju preskupom vodom, upozoravaju na ambicije graditelja. Konglomeracija nesintetički iskombinirane arhitekture iznenađuje putnika, koji ne treba vodiča. A svanuća dekorirana u duboko strastvenom grimizu divljački uznemirene krvi isušila su se u pijesku horizonata, bez stabla i bez zelenih perspektiva. Atmosfera golotinje i saturirane žege, bez vlage i bez zelene svježine, utapa i zadnju želju putnika, koji uzalud čezne za toplim palmama i za svilenim datuljama, ili za nekom misterioznom i magičnom vodom azijske oaze.

Kada je Mustafa Kemal u deliriju rasnoga oduševljenja, koje sadržava svoje opravdanje u njegovom križanom židovsko-makedonskom i islamskom podrijetlu, pretstavljao osnove ovoga grada, koji se rađa u nepouzdanju pijeska, pljuckao je s hladnim realizmom na sentimentalizam sredozemno-levantinskog Carigrada, na sav imperijalni bljesak Istambula, lišen svakog povijesnog utjecaja. I u zanosu za djevičanskom golotinjom mukotrpne Azije sagradio je grad budućnosti svoje zemlje, koja bi trebala u njemu usredotočiti i oživjeti bilo svog preporoda. I uistinu! Ankara je u predratnim Bedekerima i enciklopedijama zabilježena tek s nekoliko riječi. Zna se, da je to bila stara Ancyre, Angire, Angora, u kojoj je Aleksandar Veliki primao deputacije zahvalnih Atenjana i pokornih Pamfilagona. U vrijeme rimske dominacije ona je postigla značajan uspon. Osobito pod Augustom, kad joj je bio pridodan poseban naslov «Sebaste». Centar Galaćana, ostala je više puta pod stranim upravama. Osvojili su je Perzijanci i Arapi. Križari su pod Gotfriedom Buillonskim, poslije pobjede kod In Eunua, oživjeli samo za nekoliko sati kršćansku tradiciju Pavlovu, jer i polemički je apologet također lutao po ovim stranama, zidajući u pijesku ove zemlje nepouzdanih i nepovjerljivih Galaćana prvu duhovnu zadrugu, koju istrijebi definitivni napor Turaka. Na ovim je melankoličnim poljima krvave zemlje Anatolije, u neposrednoj blizini nove Pobjednikove rezidencije, Mitrijad bio poražen od Pompeja; a Bajazit I zarobljen od Tamerlana u bitci, u kojoj su sudjelovali i Stefan i Vuk Lazarević sa svojim sestrićima Grgurom i Đurđem Brankovićima. Još malo dalje na podnožju istrošenih zidina starog grada, u samom novom gradu, koji se markira svojom srednjovjekovnom

arhitekturom, nekoliko polomljenih stubova uvodi u Augustov hram, na kojega su polomljenim vršcima rode splele svoja stara dobra gnijezda, bacajući svoje čudnovato zamišljene poglede na Augustovu ostavštinu, izdubljenu na stršećim lađama zidova... Još nekoliko koraka, i Augustov stup, nakrivljen kao zvonik u Pisi, ispunjava cijelu starinu ovoga grada, koji se napreže da bude nov i originalan, i koji na svakom koraku želi zanijekati svoju internacionalnu ili, bolje, kolonijsku prošlost.

Grad, u kome su minareti i džamije neukusna i nesuvremena rijetkost, grad, u kome fesovi pokrivaju samo glave ambasadorskih kaveza, žene su definitivno riješile, da zbacivši feredžu otkriju cijelo svoje pomanjkanje ljepote i nestašicu svakog smisla za ukus. Grad velikih, širokih ulica, bez kuća i bez ljudi, bez čardaka i sa sitnim, osamljenim čaršijama, koje fiktivnost pretvara u standarizirane dvoranice pod rigoroznom higijenskom kontrolom, a u kojima se prodavaoci osjećaju loše i s raspoloženjem pobožnosti, koja se susreće u hramu. Grad, sav izgrađen namjerama države, koja ga sama podupire, bez ikakva utjecaja neprijateljske prirode i skeptičke sredine. Grad ministarstava, državnih i javnih ustanova, higijenskih i prosvjetnih institucija, novčanih poduzeća, bez posla, školâ bez đaka i bez učitelja; činovničkih i poslaničkih kuća, u kojima se «privremeno» stanuje, a koje su se sve namjestile i poredale po planu naređenja, bez ikakvog spontanog i prirodnog raspoloženja, ne davajući znaka o bilo kakvom aktivnom koraku. Ankara je umišljeni grad državnog ukaza, stvoren od subjektivne i individualne volje nekoliko političkih idealista, koji su se nametnuli čitavoj mrtvoj i beživotnoj sredini religioznih fanatika, udaljenoj od cijelog ankarskog zbivanja i protivnoj novoj ankarskoj vjeri. Ankara je djetinja realizacija jednog fantoma; imaginarna igračka zanesene djece, koja imaju snage zidati grad u ponoru općeg mamurluka, u saturiranoj odvratnosti besplodne i sterilne zemlje, koja se protivi svakoj vegetaciji i svakom napretku. Namještena stabla, na ulicama i pred zgradama, koje crpe bunare uvezene vode, sitna tratina, koja bi trebala izazvati iluziju pariških vrtlara da, konačno, ipak propadnu u prvom nastupu razorne ljetne žege, koja obavije ovaj grad krvavih napora u oblaku svoje teške malarične, žute stepske prašine.

Ubačena u poziciju bez ikakove geografske, ekonomske i prometne pozadine, koja bi zajednički i prirodno podupirala razvoj nove i mlade prijestolnice; okružena kilometrima besplodne, teške i pasivne okoline, koju presijeca nezdrava voda Inge-Sua, još uvijek glasovita po svojim kozama svilenog runa i po svojim kurioznim i perverznim mačkama, koje vas pozdravljaju indiferentno i s poluzatvorenim očima, na samoj stanici, da vas konačno prate u svim lutanjima. Ankara je fikcija osamljenog strategijskog i statičkog napora, koja ne će nikada, ni u kojem slučaju pretstaviti Meku

preporođene Turske. Pokušaj, koji se više puta desio u životu ovog naroda, naviknutog da mijenja svoje prijestolnice, i koji će, možda još jedamput osjetiti potrebu, da se sav preda Aziji i da konačno obračuna s Evropom Bospora i Zlatnoga Roga.

Lutao sam u pratnji putnika skeptika ulicama ovog grada, koji već godinama ispunja interese sve internacionalne javnosti, i ono što sam u njemu našao, bilo je daleko od toga, da se čovjek izgubi u lirizam mekanih opisa, koji su se svi mogli skoncentrirati na crvene, revolucionarne i iznenadne planove anatolskih svanuća i anatolskih sumraka, na rafiniranosti svilenih koza i na tihe dekadentne razgovore gracioznih mačaka. Problemi su ovdje nicali naglo i tjeskobno. Sjaj otomanskog imperija i bljesak dekadentne prošlosti ostavio sam prošle noći u magli carigradskog neba, ispresijecanog i izranjenog vojskom uspravnih elegantnih bodeža i još u muzeju janjičarskih drvenih manikena, u kome vas teški (danas smiješni!) pogledi vezira, aga, kalifa i sultana gledaju idiotski glupo, praćeni bidermajerskim ritornelom Abdul Hamidova vergla, ili u svilenim odajama staroga Saraja, na ekstremima Istambula, gdje se Kemalov spomenik ističe u znaku efemerne pobjede nečega, što se ne da i ne može pobijediti. Razmak je bio ogroman, i kad vam Ankara u svojoj ambiciji okcidentalizacije servira «mittelevropski» kvartir s nekoliko zgrada, izgrađenih po nacrtu bečkih, talijanskih ili, čak, i turskih graditelja u kompromisnom stilu, tek to je napor, koji ima samo svoju relativnu vrijednost.

Mi smo ušli u Ankaru u svečanom raspoloženju. I nama je elita Kemalovih suradnika htjela pokazati svoj progres u zgradama koje imaju centralno grijanje, tekuću toplu i hladnu vodu, appartment-e s kupaonicom i električno osvijetljene urede s pisaćim strojevima, u kojima se nalazi poneka tipkačica, s posebnim osjećajem uživanja slobode, a za koju se ne zna da li je možda ipak Evropljanka. Upozorili su nas na plan grada, koji bi u budućnosti trebao prema zauzetim proporcijama odgovarati najmanje veličini Berlina. Uveli su nas u škole, koje su najmodernije opremljene. Posjetili smo dispanzere i bolnice, u kojima su nas liječnici sa Sorbonne-e upozorili na najsavršeniju modernost. Zadržali smo se u centrali prosvjetne organizacije «Turskog Odžaka», gdje nas je u dekorativnosti orijentalnog sentimentalizma uputio u tajanstva suvremene turske kulture ideolog nove Turske, Hamdulah-Subirbeg. Ali stvarno: koji je definitivni zaključak cijelog našeg puta? Ili bolje, gdje je snaga suvremene Turske: i da li snaga uopće postoji?

Ankara je te noći stajala preda mnom u čitavom svojem bljesku, kao čudnovato izgrađen grad na sceni fantastičnog dramatskog zbivanja, kome nitko nije uspijevao otkriti smisao. Ovaj grad, postavljen na pijesku stepe, dobivao je u svečanosti noći, rasvijetljenoj tisućama lampiona, utisak papirnatih i kartapestnih gradova, koji

služe za dekorativnu pozadinu drugorazrednom provincijskom filmu. Ista banalnost manire, ista trukaža u sredstvima, koja su se isticala u titrajućoj cjelini jednog čudnovatog prizora, izdignutog na sceni daleke pustinje... Ista ambiciozna uznemirenost u pirotehničkim slapovima, koji su sprječavali svaki susret sa značajnim raspoloženjem svoda i zanosili mrtva i unutrašnja oduševljenja naroda pripremljenog za sutrašnji blagdan. Tako je Ankara u rijekama svojih teatarskih struja, u jednoj noći osvijetljenoj reflektorima prevarila tešku fizionomiju svoje melankolične realnosti; običnu sliku svojeg mrtvog svakidašnjeg života i izazvala iluziju o čudu u pustinji, koje se sutradan raspršilo u očevidnoj stvarnosti.

GDJE VLADA POGLED POBJEDNIKA

—GDJE su oči Pobjednika?

Zapitali smo instinktivno i s posebnim interesom na velikom Trgu Pobjede u Ankari, promatrajući pompierski Kemalov spomenik — djelo jednog bečkog skulptora — koji pretstavlja Kemala na vrhu svoje misije, u odijelu šefa vojske, kako sav razdragan u zanosu oduševljenja predvodi nove generacije u borbi protiv tuđinaca. Prate ga dva turska vojnika i anatolska seljanka, koja vojsci donosi municiju. Reljefi prikazuju datume iz posljednje Revolucije, u kojima Gazi (Pobjednik) iskače kao neminovni i fatalni centar čitavog povijesnog zbivanja. To je predstraža u grad.

Ankara i s njom cijela Turska drhću pod demonskom strogošću Pobjednikova pogleda, kojeg ne može ublažiti ni njegov neizostavni frak. Kemal je na liniji Carigrad — Ankara — Smirna jedno vječno determinirano prisustvo, jedan jedini dekorativni simbol, strogo obilježje Antikrsta i Prorokova neprijatelja, koji skida fesove, otkriva lica žena, ruši čipkaste pendžere, poganski i revolucionarno komentira stihove iz Korana, džamije pretvara u škole i kinematografe, ukida stara dekorativna pismena, negira prošlost: na ruševinama starog istrošenog i kompromitiranog muslimanstva stvara republiku «preporođene» turske mladosti.

Fotografije su i brončani kipovi iz prvog pobjedonosnog i vojničkog vremena, kada je Paša bio izmijenjen u Gazija. Oni ispunjaju cijelo slikarstvo i svu pikturalnu anatomiju antislikarske Turske. Nema trga, gdje se Kemal ne izdiže u svojem fraku, smokingu, kaputu, ili generalskoj uniformi. Dakle u svim odjećama tako, da ga putnik može posjećivati u svako vrijeme, siguran, da ga ne će iznenaditi propisno držanje predsjednika Republike. U svim značajnijim momentima njegove karijere: proglašujući Republiku kao na Taksimu u Carigradu, držeći mač u rukama, kao na osamljenom i mirnom trgu koji vodi u smjeru Čankaje, ili gledajući nemilosrdno

i arogantno na levantsku rivijeru Galate, svijestan svoje definitivne pobjede nad romantičkim krahom stoljeća.

Gazi je tako prisutan u svim lokalima; čak i u noćnim kabaretima. On vas iznenadi na svim stanicama. Susrećete ga, kao i Mussolinija, posvuda, na zidovima kuća, u velikim dućanima, gdje se koči svojim strašnim vojničkim pogledom, koji neprestano nešto hoće, neprestano nešto traži. Jedan je dio njegove slave ušao već i u muzeje. Janjičarski muzej u Carigradu čuva njegovo oružje i uokviruje ga, ponosno i s posebnom vojnom pompom u muzejskoj cjelini Abdul Hamida, koji je već davno neprijatelj reformâ, skeptički i razigrano uzdisao u svojim «Mislima i uspomenama». *«Kolika su to nesreća ove nove ideje, koje nam dolaze sa Zapada. Velika je to pogibelj za našu zemlju... Ovaj duh Zapada truje naše duše i naša srca. Potrebno je žaliti našu mladost obuzetu zapadnom groznicom koja traži svoj spas u sumnjivoj koristi ove civilizacije».* Uz malu razliku od ovih aforizama, džamije još jedine imaju snage u svojem religioznom konzervatizmu oduprijeti se Gazievoj slici, koja izaziva idolopoklonstva i prestiž jednog naroda, naučenog na servilna i fanatička obožavanja. Gdjegod se Gazi pojavi, stvara onu poznatu, klasičnu prazninu službenog kruga, oko koga se vrte radoznalci, garda, ministri, sluge i pokorni građani, koji se klanjaju sultanskim ceremonijalom, bez staroga dekora, u crnini građanskog odijela. Ili ga pobožno i reakcionarno kao turske žene ljube u ruke. Gazi je idol: predmet zastrašenog i nasilnog poštovanja, koje ima svoje kanone, koji nisu nimalo različni od onih, na kojima se oslanjalo religiozno poštivanje sultana. Osobe, koje prolaze mimo njega, izražavaju u sebi stoljetni strah slušanja i robovanja, ne shvaćajući ni iz daleka duh njegovih reforma i prihvaćajući švicarski zakonik, kao kaznu Alahovu i najogavniju uvredu, koja je ikada bila učinjena Islamu. Kemal se osjeća Pobjednikom u vanjštini svoje materijalne snage i u aktivističkom prisustvu svoje intenzivno dinamičke prirode, koja izaziva strah, mržnju i pogansko, carističko obožavanje.

Mladost i žene su i ovdje, kao i u razlozima Mussolinieve popularnosti, sadržajni dio velikog renomea i čitavog oduševljenja. I u Turskoj, kao donekle i u Italiji, ova su dva elementa bila do sada apsolutno nepoznata i nepristupačna javnom životu. Ona su odjedamput osvojila površinu čitavog narodnog zbivanja i pozdravila Gazia, kao Pobjednika svojih težnja, svojih mladićkih ambicija i svoje vjere. Ako išta ostane od ove fikcije, koja uzaludno pokušava zahvatiti srž turskog indiferentizma, ostat će utoliko, ukoliko je ova mladost u sebi preživi i prenese u budućnost i ukoliko ona uspije prekinuti trošni skepticizam Abdul Hamida i znadne uščuvati temperamentni pogled svojeg Pobjednika, koga ona nosi u sebi, kao simbol svih svojih napora i svih svojih stremljenja.

Ali ipak u biti, između te činjenice i prave stvarnosti ne postoji ni suglasja, a ni sporazuma. Jer kada se ukazom naredi skidanje fesa i otkrivanje lica, temperament se i psihologija jednog naroda nikako ne mijenjaju. Štoviše, oni ostaju isti. U sjeni Kemalova spomenika, pred poštovanjem, koji on sâm izaziva, dok promatra reviju svojih trupa mladih vojnika, hititskog i mongolskog izgleda, oduševljenih skauta, još uvijek ostaje u čvrsnutom reakcionarstvu cio život, koji sve to promatra gimnosofističkom i nepomičnom ironijom, što crvljivo sve grize i postepeno razara svaki pokret u razornom i suhom pijesku ove žute neizmjerne pučine.

Protiv tog ukroćenog i ošamućenog mentaliteta iskače individualna figura ovog jučerašnjeg solunskog vojnika, koji je svoju mladost trošio u tursko-balkanskim teferičima, skitajući se ciganskim mahalama stare turske Makedonije i reagirajući lucidnošću svojeg mozga i snagom svojeg primitivnog makedonsko-azijskog temperamenta protiv iskvarenog levantinstva, što svojim smradnim pojasom razdijeli Evropu od Azije, stvarajući na arheološkom i muzejskom ostatku osmanskih ruševina zgradu iluzije, fikcije i osobne obmane.

U neposrednom kontaktu s ovim čovjekom, koji ispunja jedan datum u povijesti našeg poslijeratnog svijeta, a čitavu epohu u povijesti svoje zemlje, osjeća se samo uspomena na snagu mladosti i na dinamički aktivizam prvoga saznanja. Povučen na najljepšem i najzdravijem brežuljku svojeg grada, na Čankaji, u čednoj i priprostoj vili švicarskog tipa, koju fotografije pretjeravaju s dosta uveličanosti, stvarajući od nekoliko sušičavih stabala šume, a od umjetno dovedene vode jezera Marmare, život je ovog ukroćenog lava, naviknutog na život šatora i bdijenja, tajanstven, misteriozan i još uvijek utopljen u orijentalnom ispijanju života. Nabori lica, udubljene podočnice, obavite mutnim bolesnim potezom, iz kojih još i danas vatra i bijes negdašnjeg vođe plemena i revolucionarca izaziva sjenu privlačnosti i snagu, upozoravaju više na slave prošlosti, nego li na značajno prisustvo današnjice. Jednoj gospođi, koja je uporno inzistirala, kao što to gospođe umiju i mogu, u promatranju njegove mongolske konstrukcije, odgovorio je otsječeno i definitivno: «Je li dovoljno, da se upozna jednog velikog čovjeka?» Taj isti en face, koji nam je sasvim mirno i s posebnom stankom između riječi i riječi oživljavao svoje uspomene o svojim lutanjima kroz neka naša mjesta i koji je u svojem čisto militarističkom duhu cijenio ratnički temperament našeg naroda, postajao je jasniji na republikanskoj stolici pretsjedništva Velike narodne skupštine u Ankari u dodiru sa svojom gardom narodnih poslanika.

Bilo je to značajno poslijepodne iščekivanja, kada je Gazi u svojem obligatnom fraku, koji nije uspijevao izazvati ni osjećaj politure kod ovog stoposto ratobornog vođe masa, išao visokim stepenicama pretsjedničke tribune ankarskog parlamenta i kad je, kao kip miran

i hladan, izvlačio neke papire, iz kojih je naglaskom, prepunim vojničkih i ukazanih naređenja, čitao uspone i padanja svoje politike. Bio je to rijedak moment, iz toga je jasno izbijala Gazieva priroda: vojnika, koga su samo prilike dovele u tu neugodnu i za njega sve težu i kompliciraniju kombinaciju, da bude u isto vrijeme i državnik i reformator. Opažalo se, da u tim ulogama, koje je on morao na sebe uzeti u tako kratkom razmaku, nije bilo snage Napoleona, koja se htjela otkriti u ovoj improvizaciji našeg i suviše površnog stoljeća.

Dvorana zadubljenih glava vječno istih, nimalo individualnih, a pomalo gospodski degeneriranih, zaobljenih, zbunjenih ili neaktivnih i beživotnih turskih glava, koje bi čovjek rado volio promatrati pod fesovima i s nargilom na ustima sadržavala je ili zapravo ispunjala cijelu skupštinu ove tzv. preporođene Turske. Nigdje mladosti, ni temperamenta, koji bi barem nekako upozorio na znakove promjene. Frak, koji ovdje, kao i u cijelom životu «okcidentalizirane» Ankare, pretstavlja prvu fazu civilizacije, ima očajan i pomalo smiješan dojam prisiljenoga i namještenoga. Postaje bizarno, kad se mora konstatirati, kako u ovoj republici, koja ističe svoj demokratizam francuskog tipa, frak postaje obavezna i jedina odjeća, koja hoće zamijeniti anatolsku dekorativnost turske narodne nošnje, a cilindar se ljulja na glavama, koje su se negda odmarale pod zaštitom crveno-bijelih turbana... Gazi i njegovi prijatelji imaju toliko povjerenja u izmjenu odijela, smatrajući je zapravo bitnošću svoje revolucije i unoseći je u popis kolosalnih reformâ, koje su učinili u času, kad se propadljiva evropska civilizacija napreže, da se oslobodi fraka, ili ga barem smatra lancem društva, koga bi se tako rado htjela riješiti, pokazujući konačno, kod svega toga, da u beznačajnim vanjštinama nalaze razloge svojih bitnosti i svojeg revolucionarnog i reformatorskog poslanstva.

Galerije su bile — na veliko i jedino iznenađenje — ispunjene zamišljenim i muškaračkim ženskim glavama, kojima je crni šešir, u obliku turbana, krio frizure i izazivao značajne linije na tvrdom i blijedom licu, koje nešto hoće i nešto traži...

U toj sredini čovjek, koga su visina tribine, njegova silno pointirana ukočenost i čitavo raspoloženje očekivanja pretvarali u mramornu i nepomičnu monumentalnost imperatorske okamine — koja je izražena i na spomeniku Trga Pobjede — pomicao je još uvijek svojim ujedljivim očima i svojim zapovjedničkim glasom, bez patosa i bez oduševljenja, ovaj svijet degeneriranog bijega i ukočenog pašaluka. Izazivajući u svojoj figuri entuzijazme žena, koje su u njemu pozdravljale faktora svoje slobode...

Njegov je silazak bio groban, težak i melankoličan; pozdravljen isprekidanim pljeskom bez poklika i bez riječi. Njegov je pogled još uvijek dominirao ovom dvoranom, kao bič Božji i kao nerazumljivi fizički fenomen, koji se pojavio na nebeskom svodu lirskog polumjeseca.

Još iste večeri mi smo ponovo imali prilike da ga promatramo u neposrednoj blizini i da u njegovoj fizičkoj konstrukciji pokušamo otkriti problem njegove zemlje, kojoj zapravo on sam daje sav elan. Kontrast u sredozemno-kretskoj glavi Veniselosa, koji ga je te iste večeri iznenađivao bujicom svojih riječi, bio je odlučno jak da zabilježi razlike pogleda, ne izazivajući na Kemalovoj epidermi nikakav osjećaj poremećenja ili iznenađenja. Kemal je u svojoj imperatorskoj osamljenosti, koju čuva cijela svita obožavatelja i gardista — odjevenih u običnom crnom građanskom odijelu — ispovijedao pomanjkanje unutarnje snage i intimne duboke duhovne inspiracije, što se očekuje od ovakve pojave koja ima ambicije i volje da pomiče osnovama kolektiva. A ta ista izdaja pomanjkanja i biti osjeća se i u namještetnoj figuri Benita Mussolinija, koji se napreže da provocira sugestije upiranjem očiju, iz kojih sve što strijelja nije prava, iskrena i elementarna vatra. I te proklete noći, koja je slomila tolika iščekivanja, a u kojoj je Ankara ponovo od starih zidina pa preko Gazieva spomenika Slobode i Nezavisnosti sve do Čankaje gorjela sva u sjaju crvenih plamenâ s bijelim zvijezdama i polumjesecima, morao sam ponovo, s dubokim razočaranjem konstatirati, kako je fama ovih ljudi, koje smo mi izdigli na prijestolje apostola i reformatora naše epohe, daleko od stvarnosti, i kako nas nove čisto subjektivne obmane, pretstavljene u novim idolima, iskonstruiranim u času općeg propadanja i u fikciji stvaranja novog, predvode fatalno i determinirano u provalije novih katastrofa. Na ruševinama starog rimsko-otomanskog grada, koji se još drži u šupljim i labavim zidinama ankarskog gornjeg grada, ja sam sa zebnjom u svojim raspoloženjima promatrao još jednu novu laž, koja se izdiže u središtu naroda, još uvijek udaljenog od svojeg intimnog duhovnog i predhistorijskog oslobođenja i koja ima pretenzije da u materijalnom amerikanizmu, bez ikakve idejne podloge, bez ikakovih duhovnih perspektiva provede revoluciju stoljeća i razruši mentalitete generacija. Paževi su otvarali bronČana vrata «Turskog Odžaka» i Gazi se povlačio sa svojom pratnjom u automobilima za brežuljkom Čankaje, ostavljajući nad ovim gradom još uvijek zelenu zebnju svojeg teškog i fatalnog pogleda.

NA RUŠEVINAMA OTOMANSTVA

— ŠTO je nama ostavilo staro Otomansko carstvo —, govorio mi je jedne noći mjeseca studenog u rijetkom oduševljenju turski ministar vanjskih poslova Tevfik-Ruždi-beg, na svilenim somijeima «Ankara Palas», očito u neprilici, da li da prekriži svoje

noge u stilu starog režima i skrivajući pod naočalima amerikanskog tipa svoju fizionomiju inteligentnog semita muslimana. — Što nam je ostavilo Otomansko carstvo nego jad i ruševine, na kojima mi moramo sve iznova graditi i postavljati... Posjetite našu zemlju... posvuda ćete morati konstatirati znakove progresa i napretka.

Tevfik-Ruždi-beg, suptilni diplomat Gazieve Republike, izgovarao je ove riječi u času, dok je Ankara bila sva u oduševljenju insceniranih svečanosti i dok je vojska u blagdanskim uniformama oživljavala ovaj utaboreni grad, koji se razapeo šatore na pijesku pustinje. Njegov je glas bio mekan i pun vjere, koja se vrlo često susreće u cijele ove elite, osamljene u ankarskoj pustinji. Ali, i taj se glas u gluhoći ove pustinje, u prvom dodiru sa stvarnošću gubio kao sutonski glas mujezina, na minaretu osiromašene i opustjele džamije.

Stvarnost je teška. I u kontradikciji s oduševljenjem kancelara za vanjske poslove Ankara je poslije svečanosti i blagdana zauzela svoje uobičajeno, sivo, olovnasto i monotono lice, u kom su sve stvari dobivale svoje pravo mjesto. Administracija je ponovno započela funkcionirati po starom orijentalnom sustavu, šefovi primali kasno i s haremskim raspoloženjem zamorenosti i dosade, činovnici se na poštanskim prozorčićima mučili i prenemagali da odgonetnu strana imena i u pomanjkanju energije da ispišu cio naslov, zaustavljali se flegmatično na prvoj riječi, pa mada ta nije imala nikakvo značenje. Život se ponovo vraćao na svoju sudbonosnu igračku između starog i novog. Kuće su ostajale nerasvijetljene. Život je poprimao izgled neozdravljive melankonije i fatalne izlišnosti nekog napora. Na periferijama Ankare žene su spuštale feredže, a ljudi su se vraćali kući, skidajući pred vratima građanske šešire, i pokrivajući se — na zadovoljstvo svojih — tradicionalnim fesovima, koji ostaju još uvijek na počasnom mjestu obiteljske garderobe.

Još iste mi je večeri Tevfik-Ruždi-beg, koji voli dugačke razgovore, odgovarao na objekcije o reakcionarstvu našeg muslimanskog elementa.

— Pošaljite ih k nama. Mi ćemo ih kroz 24 sata pretvoriti u moderne građane. Skinut ćemo im fesove i feredže; napravit ćemo ih laicima. Svi su napori naše Revolucije laički i pozitivistički. Naša nas je vjera umrtvila i učinila nesposobnima za život i za akciju. Mi se zato odričemo svake politike, koja bi se bazirala na religioznoj islamskoj solidarnosti. Hoćemo da od građana stvorimo slobodan i laički element...

Konstatacije jakobinca Kemalove Revolucije osobito su me se dojmile jednog petka u džamiji, kad mi je jedan od stotina naših muslimana, koje susrećete na svakom koraku od Carigrada do Ankare, s uzdasima prepunim rezignacije, razočarano i desperatno pričao o neprijatelju Proroka, koga je našao u ovom carstvu njegovih

muslimanskih sanja. Islam, za kojim je u svojem religioznom oduševljenju ovamo došao, sreo je pogažen, zanijekan i nepriznat u zemlji polumjeseca, za kojim su se oduševljavale sve njegove najsvetije želje. Još prekjuče laicizam ovog materijalističkog etatizma, koji se hoće utvrditi u srcu misteriozne Azije, mogao se zapaziti eklatantno u času, dok je bijedna deputacija — od tri svećenika — u starim, istrošenim odijelima dolazila pred Gazia, da mu čestita Dan republike, osjećajući se zanemarena i potištena u društvu frakiranih sans-culotte-â nove vjere. Sve to ipak ne smeta, da se reakcija zaklanja u džamije, u kojima uporni hodže iniciraju nezadovoljnike u dekorativne znakove starih pismena, ulijevajući im, konačno, uvjerenje u definitivnu pobjedu Alaha u Ejubu, gdje — po zapovijedima vlade — raste trava i propada cio jedan legendarni svijet svetoga muslimanstva i gdje se zmije šetaju po grobnicama osmanskih velikana, muslimanska djeca, vraćajući se iz laičkih i evropskih škola, u kojima samo slika Kemalova predstavlja sav autoritet Države i zemlje, zaustavljaju se pobožno i zadubljenim očima pred Svečevim grobom, koji je umro ispred gradskih zidina, mažući rukama zlatna slova i žmirkajući kroz rešetke u sjaj kutahijskog porculana... U mističkim džamijama legendarne Bruse, Kemalova policija hvata religiozne konspiratore, koji u gradu zelenih džamija i plavih turba, štićeni od fanatičkih hodža, proglasuju inertnost, suzdržljivost, pasivnost i neaktivno, mrtvo odupiranje reformama i poplavi modernog demona. Džamije, koje su se u prvom nastupu laičke Revolucije vidjele opustošene i zanemarene od uplašenog mnoštva, ponovo se ispunjaju masama, koje, čini se, samo pod njihovim kubetima, u jednom ukočenom gimnasticiranju reagiraju na ateistički režim zalutale Ankare.

Tako i u vjerskom pogledu postoji tragična razlika između ideološke i aktivističke manjine, koja se utaborila u Ankari, na koju ostala sredina gleda s indiferentnošću i s nepovjerenjem.

Prosvjetna propaganda, koja se započela naglo širiti poslije izmjene pismena, ostaje bez šireg utjecaja na narodne slojeve, mada je za nju osobno angažiran — sâm Kemal i čitava vlada, koja se u prvom nastupu preko svojeg predsjednika Ismet-paše izjavila ponosno i s očitim zadovoljstvom: *«Cijela je zemlja poprimila izgled školskog razreda»*. Pisaći strojevi zamijenili su plaćene skribe pred vratima džamija, koji danas imaju daleko više posla nego li prije. I to zato što moraju pisati i za one, koji ne znaju ili ne će da znaju latinska pisma. U intelektualnim i novinarskim krugovima pažljivo oko gotovo uvijek susreće, kao nijedan od novih «preporođenih» novinara, pristaša i propagandista Kemalovih reformâ, ne piše svoje bilješke latinicom, već starim pismenima, da ih tek kasnije prenese u latinicu (što ide vrlo često velikom mukom) pa da ih konačno dade u tisak. Gazi se sâm voli potpisivati latinicom, i time nastavlja

jednim putem, koji je pred neko vrijeme sâm započeo, kad je u ambulantnim školama na trgovima grada i sela podučavao mladost novom pismu. Knjižnice i prosvjetne ustanove zjape od praznine, davajući melankoličan i težak izgled neuspjelih napora i težnja, koje su još daleko od toga, da uhvate korijena u narodnim masama.

Idealizam intelektualaca, kao što je Hamdulah-Subi-beg, bivši ministar prosvjete i predsjednik i ideolog najviše turske prosvjetne organizacije, «Turskog Odžaka», gubi se također u neotpornosti crne duhovne praznine, koja ovu sredinu pravi teškom i monotonom. Njegova fina i romantički egzaltirana pojava primila nas je u gospodskim prostorijama «Turskog Odžaka». I u sentimentalizmu oduševljenja, koje je htjelo upozoriti na promjenu u duhovnim strujanjima Turske, izazivala je sav koban razmak, koji se opaža između ideala i stvarnosti.

«Turski Odžak» je središnja prosvjetna organizacija turske Republike, koja se nalazi u svim mjestima Turske, a središta su joj, mada su svi «Odžaci» autonomni, u Ankari i u Carigradu. Podružnica «Turskog Odžaka» ima po cijeloj Turskoj oko 265 sa 30.000 članova. Oni posjeduju nepokretnina u vrijednosti od 5 milijuna turskih lira. Njihov ukupni iznos godišnje 1,300.000 turskih lira. Imaju i svoju reviju «Turk Jurdu», koja je kao i samo društvo osnovana puno prije Revolucije. Osobito je značajno i upravo impozantno sjedište «Turskog Odžaka» u Ankari, gdje nas je nekoliko puta s neobično mnogo gostoljubivosti primio idealni Subi-beg, pod svojom srebrnom kosom orijentalnog rapsoda. Monumentalna zgrada, koja se u svojoj arhitekturi napreže da staru specifično tursku dekorativnost harmonizira sa zahtjevima modernosti, dajući ensemble i suviše diskutabilan u svojoj stilskoj opravdanosti i suviše bečki barokan i prazno dekorativan. Bez arhitektonske spontanosti, koja bi se u ovoj klimi simpatično dojmila, ankarski «Turski Odžak» je dekorativna i izvanjska manifestacija prosvijetljene Turske, koja u njemu hoće iskazati svoje i suviše početne i suviše mlade duhovne težnje. Ali i u ovom ognjištu nove turske kulture, koje nas iznenađuje svojim arapskim fastom, svojom modernošću, svojim velikim i bogatim salonima za primanje i za konferiranje, svojim kazalištem (najmodernijeg tipa dvostruke pozornice, s najmodernijim tehničkim opremama), osjeća se hladnoća mramora i namještenosti dekoracije, koja od ovoga hrama kulture pravi stjecište mondenog života turske prijestolnice. Za vrijeme svečanosti Republike «Turski Odžak» je bliještio u sjaju svojeg mramora i svojih pozlaćenih kapitela, sabravši u svojim prostorijama elitu turskog i internacionalnog društva, koje je tamo došlo da pozdravi progres nove Turske. Ali ustvari, poslije svečanosti ovaj je hram prosvjete, koji bi trebao biti središte sveukupnog kulturnog života, u kojem bi svaki građanin mogao naći odgovora na svoje nacionalne i kulturne potrebe, ostajao prazan

i osamljen, kao ukleti dvorac na jednom od najljepših brežuljaka Ankare, odakle jedan od neizbježivih Pobjednika na konju izaziva prkosno i ambiciozno mamurluk isušenog i iscrpljenog osmanstva. Putnik se, poslije svečanih dana s dosadom kreće kroz ove dvorane, bez čitatelja, bez đaka i bez slušatelja, koje uzaludno očekuju police knjiga i plaćeni najavljivači kulturnog turskog preporoda.

I u času, dok je tipična teška rezerviranost i anatolsko mrtvilo obuzimalo Ankaru, s čijih je ulica nestajala i posljednja zastava, a radnici raznosili ostatke tribina u tonu pogrebnog marša, Hamdulah-Subi-beg, u jednom od divana «Turskog Odžaka» govorio mi je s oduševljenjem idealista:

—Ideja «Turskog Odžaka» je simbolizirana u naporima duhovnog preporoda Turske. Sav kulturni preokret Turske susreće u «Turskom Odžaku» svoju najuzvišeniju realizaciju; svoju najznačajniju sliku. Bez «Turskog Odžaka» ne može se zamisliti suvremeni preporod Turske. Središte ove narodne ustanove sadržano je u pojmu ljubavi, kao centru svake nacionalne obnove. «Turski Odžak» je inspiriran s dva elementa: nacionalni i internacionalni. Svrha je «Turskog Odžaka», da na ruševinama istrošenog otomanstva iskrsne ideju Turske i Turčina, kao svijesne nacionalne jedinice... Do sada je svaki Anatolac, koga se pitalo: «Što si?» odgovarao: «Musliman». Kad mu se protumačilo, da je to religiozni pojam, on je odgovarao: «Otoman». A nikako i nikada Turčin. Bitna je namjera «Turskog Odžaka» bila otstraniti ta pogrješna shvaćanja i svakog autohtonog Turčima uvjeriti, da je u prvome redu i samo Turčin. Zatim ga iluminirati u njegovu odnosu s čovječanstvom te mu i u tome pravcu udahnuti osjećaje internacionalne solidarnosti sa svim narodima, probudivši zato osjećaj ljubavi do vrhunca.

— Bitna je ideja «Turskog Odžaka» bila — govorio mi je te večeri, u analognom oduševljenju, drugi turski intelektualac i pjesnik Rušen-Ečref-beg, koji je nedavno izdao u turskom prijevodu Vergilija i Racinea, — *na ostacima i na ruševinama propalog i bezsadržajnog otomanstva izdignuti nacionalni i patriotski osjećaj Turske i Turčina, kao svijesne narodne i etničke jedinice u cjelini opće probuđene i prosvijećene nacionalne turske kolektivnosti...*

—Jer da smo mi uvijek bili na ovim stranama i uvijek koegzistirali sa životom ove naše zemlje Anatolije — nastavlja u svojem entuzijazmu Hamdulah-Subi-beg —, *dokazuje cijela ova sredina, ova zemlja sa svim svojim i najstarijim svjedočanstvima. Ja Vas samo upozoravam na legendarnosti Hitita i na ove ostatke, koje susrećete na prastarim mekropolama, pa da osjetite, da smo mi oduvijek ovdje bili, i onda, kad nismo bili svijesni svojega prisustva. «Turski Odžak» u svojem najdubljem poslanstvu želi probuditi osjećaj usnulih sinova za njihovu zemlju te im uliti ljubav i povjerenje u nju u času, kad su oni došli do ruba da je potpuno izgube. I konačno na*

ostacima ovog muzealnog svijeta stvoriti novu generaciju osviještenih Turaka, koji će čovječanstvo upozoriti na ljubav općeg bratstva i opće suradnje.

Ankara je toga neuobičajenog provincijskog časa, dok smo ostavljali «Turski Odžak», bilježila nekoliko maglovitih pokreta u svojim ljenjivo položenim arterijama, puštajući da se u pijesku njenog neozdravljenog indiferentizma izgubi sav neodređeni i sentimentalno magloviti idealizam Subi-bega, «Turskog Odžaka» i svih njegovih ideologa.

Pred izlaskom iz «Turskog Odžaka» stajale su na vratima slijedeće Kemalove riječi, koje mi je moj «Službeni pratilac» prevodio s turskog:

«Nacija može pasti izmorena u siromaštvu i u bijedi. Tvoja je dužnost, sine truske budućnosti, čak i u ovim prilikama i u svim okolnostima, spasiti nezavisnost turske republike. Snagu, koja ti je potrebna, naći ćeš u plemenitoj krvi, što plamti u tvojim žilama».

Pa još dalje ponosno i u stilu pobjedonosnom, koji je značajan za cijelu retoriku, u kojoj se odgajaju narodne mase, osobito mladost u današnjoj Turskoj:

«Turčin započinje ondje, gdje on i svršava. Naš narod ne može izginuti; kad bi on i umro, kugla zemaljska ne bi smogla toliko snage da podnese njegov posmrtni lijes».

AUGUSTOVA OSTAVŠTINA I KEMALOVA FIKCIJA

ANKARA nas na ostacima svoje zakopane prošlosti i osnovama svojeg upravo započetog modernizma sili na postavljanje zaključka i sinteza.

Što hoće poslije svih tragičnih pokušaja, koji su se odigrali na sceni ovoga grada, turski narod, koji se ponovo diže snagom svoje probuđene intelektualne manjine, u nekoj neodređenoj i nimalo razjašnjenoj ambiciji govoriti svijetu i narodima? Problemi su i suviše teški i suviše zapleteni, da bi se jednim potezom mogli otkriti i objasniti.

Ovaj je narod prekinuo s prošlošću i tradicijom svojom i tuđom, koja je ispunjala napore epoha na ovim stranama, i on ima toliko povjerenja u sebe, da u nastaloj praznini, izvevši predhodno globalno likvidiranje prošlosti, povede ponovno akciju ne samo za vlastito uskrsnuće, već i za uskrsnuće drugih naroda.

Starost vremena i navale niskih i brutalnih elementarnosti, koje se nikada nisu prestale pojavljivati na ovim krvavima ravnicama, nisu zbrisale Augustovu baštinu, iz koje još i danas slijedeća svjedočanstva otkrivaju čitav jedan smisao:

«Koliko se pak odnosi na strane narode — kaže u svojoj oporuci Imperator — *kad sam ih mogao uščuvati bez pogibelji, ja sam uvijek više volio sačuvati ih, nego ih uništiti... Nisam htio nekomu zauzeti prostor koji još živi...»* Između ovoga iskustva, ispisanog istrošenim pismenima na lađama bivšeg elegantnog hrama, koji održava sav neukus sadašnje grube džamije, i onoga, što se danas napreže izvesti imaginarnoj fikciji jedne individualnosti, postoji cijela duboka razlika, koja grčevito traži svoje obrazloženje.

Zadnja turska Revolucija za oslobođenje i za nezavisnost kretala se, uglavnom, u ekstremnoj kontradikciji sa svim, što je tu, gore, izrečeno, izbacivši s teritorija Anatolije nekoliko milijuna autohtonog pučanstva, koji je čitavoj toj sredini davao značaj aktivnosti, živopisnu boju privlačnosti i ispunjao njen život u svim aktivnim i pozitivnim emanacijama. Legendarna zemlja Male Azije morala je ponovo zabilježiti seobu, koja po svojoj povijesnoj zamašitosti i opsegu svoje katastrofe nije nimalo zaostajala za starim seobama, izvedenim na ovim meridijanima. Sve aspiracije naroda, koji su se u Maloj Aziji bili poistovjetili sa samim korijenjem njene bitnosti, bile su u tom krvavom poremećenju potpuno uništene i iščupane. Brazde su ove ispaćene zemlje ostale još i danas upražnjene, sjećajući u svojim pustošima na prošlost jednog svijeta, koji je čak od Troje pa do Bizanta nastavljao, racionalno i znalački, tradiciju jedne civilizacije, ubačene fatalno na mostu Evrope i Azije, Zapada i Istoka, davajući rijetku i privlačivu sintezu vječnoga i magičnoga Sredozemlja. Protiv ove baštine, senzibilne na sve što je spojeno s harmonijom duha, orijentalna je apatija, otporna i gruba, pokušavala stoljećima narinuti ubilježje svoje nasilne i osvajalačke temperamentnosti, zabilježivši u najnovijoj fikciji Ankare svoju zadnju riječ, svoje posljednje poslanstvo. Izvevši, i u zadnje vrijeme, radikalan sukob sa stoljećima aktivističke i pozitivne tradicije, koja se vezala sa samom zemljom, koja joj je davala otpornost i hranu, ova je fikcija na ruševinama prošlosti, koju je ona iščupala u samom korijenju, morala ponovo pokazati svoj sudbonosan slom, dozvoljavajući uskrsnuće one iste stare tradicije, s kojom je u času individualnog i surovog delirija naznačila obračun. I u grubići ove kontradikcije leži cijela duboka tragika turskog naroda, koji je momentano u Ankari našao zadovoljenja svojim ratničkim, nomadskim i nikako smirenim raspoloženjima.

Ankara je zato sa svojih 74.784 stanovnika, sa svojim od armiranog betona izgrađenim palačama, s higijenskim institutima, sa svojim švicarskim kodeksom, i sa ženama, koje se ne mogu snaći u opasnim frivolnostima modernog života, ustvari san nomadskog plemena, koji se danas zanosi Hititima, smatrajući se njihovim direktnim i vjerodostojnim nasljednicima; ironizirajući klasicizam Augustovih opomena, zatrpavajući i posljednji trag helenstva i

armenstva, šireći, s jedne strane, ruke boljševičkoj Rusiji i puštajući, s druge strane, na ruševinama helenske Smirne aspiracije talijanskih nezadovoljnika...

Izbacivši stranca, ovo je pleme požudno čeznulo za naglašavanjem svojih posebno nacionalnih turskih vrijednosti, koje su se u biti sastojale u tome, da se oponaša stranu civilizaciju, u njenim najbjednijim dijelovima i da se konačno dođe do zaključka, koji su bizarni po svojim dimenzijama i često smiješni po svojim rezultatima, tako da ova «ubrzana modernizacija», koju je duhovito opazio grof Keyserling, «pretstavlja neku vrstu ratničke ekspedicije», a nikako probavljeno i prežvakano iskustvo, istinski suživljeni eksperiment.

Taj isti darmstadski filozof, koji je u neukusnoj persiflaži karikirao Balkan, pretpostavivši turski narod, po snazi njegovog grandsegnieurskog i nomadskog osjećanja života, ostalim Balkancima, nije mogao pritajiti svoj skepticizam za budućnost Turske. Niti priznati, da će Turci, «pa mada i izgube svoju vjeru, ostati ipak muslimani zato, što ih je Islam reformirao». Nije mogao karikirati efekte svih reformâ i istaći, da će tek unučad današnjih generacija uspjeti pronaći, bez unutarnjih kontrasta i bez vanjskih opreka, podudarnosti između ovih nastojanja, koje danas izlišno proglasuje Ankara.

Kroz to će vrijeme Turci biti ponovo prisiljeni pozvati stranca, da ga uzimaju kao savjetnika i suradnika u svojoj materijalnoj i duhovnoj obnovi i da samo pomoću stranca ožive melankoliju ovih bogatih i opustošenih krajeva, koji čekaju na svojeg radnika. Kroz to će se vrijeme Turci još uvijek odupirati naporima modernog aktivizma i smatrati rad nedostojnim za gospodstvo, iživljavajući se na ostacima jednoga svijeta, u znaku stalnog mrtvog odupiranja, koje ne umije uščuvati ni dekorativnost otomanskog romanticizma izgubljenog u sumraku Carigrada.

Ovo nemoguće uskrsnuće turskog naroda osjeća se frapantno u žutoj osamljenosti pustinje, koju je posvuda iskopao indiferentizam ratničkog nezadovoljnika, na druga izbijanja u šatorima i u vječnoj nemogućnosti da se smiri i da se zadovolji oazom doma i ognjišta. Nalazeći se pred samim vratima Azije, on ne posjeduje nikakav osjećaj duhovnog saznanja, koji je svugdje drugamo prisutno u granicama ovog kontinenta, kojemu bi on htio predati se definitivno, a s kojim ga spaja misteriozna beskonačnost stepe. I taj teški i sumorni pogled u Istok.

Gazieva Revolucija i njegovih haremskih sans-culottes-a, koji ukidaju poligamiju, da otvore kabarete i variété-e, i dozvoljavaju, da ih se ljubi u ruke, mada ih retorika sili da neprestano drže prisutnu u ustima riječ *demokracija;* i da se igraju parlamentarizma, improvizirajući umjetno i s očitom namjerom narodne struje opozicije i

ističući pompozno svoju nepokolebljivu vjeru u kanone Francuske revolucije, ustvari je samo pokušaj, da se pomakne okamina, koja se zove Turska i turski narod. Koliko će se taj pokušaj ukorijeniti i oduprijeti u ovom ratničkom šatoru, ušančenom u žutim dolinama Ankare, gdje se na pijanim obzorjima sele silhuete teatarski opremljenih deva, praćene čoporima cigana, to je tajanstveno izgubljeno u razvoju budućnosti.

Ali Gaziev Grad ostaje ukopan u ovom masivnom snu nepomičnog naroda, koji se ne usuđuje u njemu priznati svoje prirodno središte. Činovnici, prisiljeni živjeti u Ankari, ne žure se da presele definitivno svoje obitelji, uvjereni, da sve još nije stalno. Narodni zastupnici i ministri, svi funkcioneri i stranci, koji se samoubilački dosadno vrte kroz hodnike i dvorane «Ankare Palas», vole pri kraju ili u toku samog tjedna održavati veze s morem, dok ih prvi oblaci tropske prašine ne prebace za nekoliko kilometara daleko od ukletog grada. Taj osjećaj «privremenoga» i nestalnoga, bitna je oznaka cijelog novog i preporođenog turskog života, koji se napreže, da od Revolucije ovamo stvori oblik, mogućnost koegzistencije s razvojem prilika i događaja, koji se odigravaju u njegovoj neposrednoj blizini. «Privremeno» je sjedište Velike narodne skupštine, koja je nalik u svojoj pompijerskoj strukturi na gospodarsku kuću velike farme ili na mljekarnicu velikog stila. «Privremena» su ministarstva, koja se moraju preurediti i proširiti. «Privremeni» su gradski vrtovi, koji se moraju jednog dana savršeno isušiti i definitivno nastaniti, ili da konačno procvjetaju i preporode jad ove neozdravljive pustinje. «Privremena» je kanalizacija, koja čeka da se stepa smiluje kakvim nepoznatim i dosada neotkrivenim izvorom vode. «Privremena» je Revolucija, koja je na sto muka, kako se snaći i kako se opravdati pred narodom, koji se pred ničim ne iznenađuje. Vječno «privremeno» osjeća se na svakom koraku i u svakoj manifestaciji ovog života, koji troši energije, da uzaludno pomakne bezosjetni turski kolektiv.

Kuriozna je naša diktatura, govorio mi je jedan narodni zastupnik iz Velike narodne skupštine. To je stvarno demokratska diktatura, koja nema nikakve veze s apsolutizmom drugih diktatura i koja je naš posebni ali čisto demokratski produkt. (Nek se zna: kad turski političari govore, oni u svojem političkom leksikonu znaju samo za dva pojma, koja neprestano ističu i upotrebljavaju, a to je: republika i demokracija. Više od toga političko iskustvo «preporođene» turske elite ne dostiže). Ali ovdje još uvijek život postoji razdijeljen na klase, kao nigdje na Balkanu. Stari vas kavazi u ministarstvima primaju s pokornim naklonom, gledajući vam uporno u vrškove cipela i tražeći nervozno rukavice u rukama. Ne opiru se da prime novac za napojnicu i da se klanjaju otomanskim ceremonijalom. Svo društvo, u kom se danas krećete u Turskoj, isklju-

čivo je sastavljeno od begova i od paša. Na svečanim primanjima žene još uvijek slijede svoje muževe i stoje poredane po haremskom sustavu na jednoj strani dvorane, ne usuđujući se pristupiti strancu, ili se umiješati u razgovor muškaraca. A ako to u ime nove slobode i učine, čine krupno neukusno i s osjećanjem, koje upozorava na stoljeća robovanja. Pisarčići po državnim uredima vole da ih se titulira naslovom «beg». Zapažao sam, kako je moj tumač morao ponekad nezadovoljnog poštanskog činovnika osloviti i s naslovom «paša», da bi ga prisilio, da što brže izvrši koju svoju vrlo običnu dužnost. Begovi su u većini. Paše su ipak rijetkost. Gazi je samo jedan. Efendi je riječ, kojom se pozdravljaju kavazi, posluga, građani bez klase, i stranci, koji su u ovoj čudnovatoj i interesantnoj demokraciji raja bez naslova, ili element, na koji se gleda s udaljenosti poštovanja (kad su stranci u misijama). Sav sustav levantinsko-orijentalnog feudalizma perzistira i danas u životu ove Republike, u kojoj samo Gazi ima snage narodne zastupnike titulirati s demokratskim naslovom «efendi», i da tako dade iluziju nečeg preokrenutog.

I pred ovim vekeletima (ministarstvima) kao i pred atenskima, postoje odredi malih prljavih čistača cipela, koji vrše funkcije zasebne toillette-e, vrlo popularne na Levantu, gdje se kvalitet i umni i materijalni sudi po čistoći i bljesku cipela i po bijelim rukavicama, koje pojedinac nosi. Postoji još uvijek i ovdje, u ovom gradu Revolucije, koji je imao pretenzije porušiti forme starog ukočenoga orijentalizma, čitav snobizam iskvarenog i praznog Levanta, koji sve daje na vanjštinu, na boje, na zlato i na srebro, na izbrijana lica ili još bolje na umjetnički stilizirane brade, na svijetle cipele; i koji se sav gubi u lukavom namigivanju, u potajnom dogovaranju, simboličkom micanju glava, očiju i obrva; u raskošnom pripremanju, koje ima jedinu i isključivu svrhu iznenaditi i poremetiti očekivanja stranaca. I ne dozvoliti saznanje, jer to i ovdje služi kao skupocjeni ukras. A Madžarice, koje su se davno proslavile u Brajli ili Pireju, doživljavaju ovdje posljednje uspjehe svoje karijere u kakvom novom improviziranom ankarskom baru (održavanom također od države, da se izazove impresija velegradskog života), gdje poneka očajno istrošena Arapkinja, u polumraku istočnjačkog nestajanja pleše monotoni i degutantni trbušni ples, uz ogavnu dreku levantinsko-azijskih instrumenata. Život je «Ankara-Palas» — jedino evropsko stjecište Ankare — također namješten i artificijelno održavan na konstantnom deficitu, isplaćivanom iz državnih blagajna, koje osjećaju važnost reprezentacije u ovom gradu, jedinstvenoj ekspozituri državne reprezentacije...

Tu, u tom groznom ankarskom Levantinstvu postoji cio problem ovog napora, koji nestaje u tjeskobnoj magli fikcije i uzaludnog napora: bez rezultata i bez zaključka. Ostavlja nas uvijek u skepsi

pred bitnim pitanjem: hoće li se ova zemlja uistinu preporoditi? Hoće li uspjeti izmiriti strašne kontradikcije, u kojima se još uvijek danas utapa, niječući, s jedne strane, svoje religiozno duhovno i moralno islamsko podrijetlo, prihvaćajući, s druge strane, na tvrdom, neprijateljskom i oporom terenu najširi internacionalizam , konačno, naglašujući iznad svega toga ideju najintransigentnijeg turskog nacionalizma...?!

No zadnji pogled na Ankaru ne ulijeva te nade. Naprotiv, ovaj unutarnji lom, koji se osjeća jasnim i odlučnim u sukobu između Augustove ostavštine i Kemalove fikcije, postaje i u ovom posljednjem susretu kategorički neoboriv. Kroz ponoćnu viziju novog izmišljenog grada susreće se i vizija cijele ove opustošene i umrtvljene zemlje, koja i poslije svih borbenih i razornih napora, što ih je iz sebe izažela, čeka još uvijek na svoju prvu unutrašnju pobjedu, na svoje konačno i definitivno poslanje...

U SUMRAKU CARIGRADA

ZAR je povratak jednog raznježenog dana u mjesecu studenom kroz stepu Anatolije mogao preokrenuti prve utiske, uhvaćene s prozora i na ulicama opustjele Ankare?

Ni u imaginaciji ovog kasnog jesenjeg sna, koji je obuzimao sva naša lijena raspoloženja sunčanog i pospanog poslijepodneva bitnost našeg ankarskog otkrića nije se mogla preobraziti kroz prizmu magičnog putovanja.

Okolica Ankare nizala se dosadno i sa svom melankolijom, koju može izazvati očajni provincijalizam vicinalne željeznice, ne ostavljajući nijednu perspektivu za neregistrirana lutanja u razmacima bez granica. Vječno određeni tragovi željezničkih stanica na međama jednog zaklona, u oazi neke mračne pustinje, u kutu kakvog izgubljenog zavoja, s tamnim, teškim i olovnato smeđim karavanama, u kojima su silhuete ljudi umirale nestajanjem posljednjeg zračnog daha, rušili su i posljednje iluzije o nečemu, što bi nas trebalo iznenaditi. Taj rastanak s Azijom bio je krvavo težak i zamračeno otužan u tom času intimnog razočaranja, koji se davio u nesnošljivom zraku slepeeng-cara. Nijedno pitanje, nijedno iznenađenje nije moglo uzbuniti mrtvu liniju naših neodređenih zaključaka.

Tek svanuće, toplo i mekano, kao dobra pjesma djevojke u romantičkim predodžbama prošlog stoljeća, pomamno je i uzbudljivo oživljavalo izmjenjenje razmaka Azije, koja se žurila da od Nikodemije u pravcu Carigrada pozdravi naš ulazak u Evropu. Arkadijski vrtovi, bogati kao najprimordijalniji krajevi našega krajolika, povlačili su duboko izrazitu brazdu između stepske golotinje i sredo-

zemnog strastvenog klicanja i nicanja. U ovom propadanju jeseni bio je to posthumni festival bogatog i aristokratskog raskošnog nestajanja civilizirane vegetacije, koja je davala utisak neobično intenzivnog bujanja života. Pričinjalo se u tom dodiru s predodžbama mitskoga kraja, da je to zapravo toliko očekivana i legendarna zemlja Anatolija, za kojom su lutale želje stoljetnih križara i sanje dalekih i zaboravljenih trubadura. U dalekim raspuklinama pojavljivala se i nestajala, postepeno i sugestivno, modra crta vječnog i dekadentnog Sredozemlja, koje je i ovdje oživljavalo svu svoju privlačivost svježine, imaginacije i neke rafinirane morbidnosti. Bizarnost arapske i sredozemne arhitekture, koja je nestajala u ruševinama drvenih palača i kuriozan prolazak kroz čaršiju tursko-sredozemnog grada, koji se nije odricao svoje prošlosti, bili su baš ono što se htjelo i tražilo, poslije tolikih dana pustoši i zamorenosti.

Tako je u tome iznenadnom procvalom raspoloženju jesenjih bolećivih i razdražljivih boja, na trošnoj i izgrizenoj laguni uskrsavao pred nama u mikroskopskoj viziji sav raspali i mrtvi sjaj veličanstveno zamamnog Carigrada.

Teza i problem Ankare sa žutim odbljescima svoje zasićene stepe nestajali su pred ovim otkrićem starog, religioznog i fantastičnog čuda, skrivenog na ovom pozlaćenom i slatkom azijsko-evropskom uglu.

Čitava dekorativnost nestalog simbolizma i sva uglađena majstorija salonskih erudicija tražile su ovdje, uznemireno i nervozno, svoje neiscrpne objekte, svoje neisušene predmete. Imaginacije Téophile Gautiera, diplomatska rezerviranost Lamartinea, Lothiev sentimentalizam i nota Claude Farrerea pronalazili su ovdje svoja opravdanja i svoja česta posvjedočenja.

U tom istom času iznenađenja, koji se sav odigravao u prvom susretu s cjelinom jedinstvene umjetničke vizije, iskopavao sam u sebi prvi dodir s Rimom, koji je također jednog dana sav uskrsavao preda mnom sa stoljećem svojih vječno novih i zamamljivih tajanstvâ. Isto veličanstvo dočeka, dekorirano sjajem inspirirane prošlosti, patetičke i proročanske, dramatske i oživljene. Uzidano na dvjema suprotnim točkama Sredozemlja, s dvije kontradiktorne uloge u vremenskim prostorima. Izazivajući u svojim isprekidanim i fragmentarnim dojmovima sličan intenzivan doživljaj nečega, što se davno iživjelo i iscrplo u razvoju nestajanja, a što je ipak u svojem veličanstvu izumiranja bilo usko skopčano s čitavom našom duhovnom egzistencijom. Otkrivalo se u ovom imaginarnom dodirivanju sa stvarima i freskama jedne cijele prošlosti, izgubljene vlažnim i clair-obscurnim kontrastima erotske i strastveno uznemirene klime, sav intenzitet iživljavanja i ispijanja dalekih i nestalih senzualnosti, estetskih podviga i artističkih napora, utrošenih u snu stoljeća.

Bilo mi je, u tom času unutrašnjeg oduševljenja, kao da sam

pijan od ljepote i od zanosa, koji može izazvati samo vlažna neodređenost dojma, kontrasti boja, rafiniranost linija, originalnost geografskih izreka. Oživljavao sam u sebi uspone svih svojih mediteranskih lutanja i sklanjao ih melodiozno i dekadentno u ovom rujnom diskosu, koji se te iste noći u cijeloj pobožnosti posvećenog prizora ponosno dizao u pozadini carigradskih mozaika. Što sam mogao ponijeti u oduševljenju uznemirene prirode, koja je na romantičkim zidinama starog Bizanta nosila u sebi sav trepet ovog rafiniranog sutonskog uzdaha, u kojem se anakronističke vojske islamskih križara ispinju imperijalistički ponosno iz indiferentističke i umrtvljene nizine? Osjećaj osamljenosti, zatišja i vibrirane melankolije, koja je i u ovom gradu, kao i na ruševinama Palatina ili po starim eleuzijskim ostatcima, našla svu svoju veličinu izraženog i izrečenoga. Koliko uzaludnih naprezanja, da se u ovoj bizarnosti prirodnih kombinacija uskrsne intimna razdraganost, koja bi išla daleko i poviše samoga napora.

Vlaga i neodređenost venecijanskih boja u kasnoj jeseni, kada se sve gubi u fluidu nestajanja i kad voda postaje čudnovati potez nepomičnoga bakroreza, ima i ovdje svoj pendant u ovim petrarkistički slatkim vodama Azije i Evrope u ovim pozlaćenim bljeskovima Zlatnoga Roga, koji sav treperi u tako neobično privlačivom sfumatu intenzivnog sutona. Boje oživljavaju istu impresiju neodređenog i neprotumačivog, i nečeg što postoji duboko ispod svijesnog i što se ne može definirati utvrđenim oznakama objektivno diferenciranih analiza. Bilo bi uzaludno dozivati u pomoć leksikone povijesnog znanja i mogućnosti približnih oznaka, dok sama bit dojma ne dozvoljava definiciju u ovom tako delikatnom sukobu boja, linija, elemenata sredozemno-tropske rafinirane nježnosti i perverznog orijentalnog treperenja.

Otkuda otpočeti u ovom labirintu događaja i zbivanja? Izbjeći povijest i oživjeti smrt današnjice, značilo bi izložiti se nepouzdanju bogova i poći tragovima, koji ne trpe kontinuitet i izjavljuju revoluciju osjećaja.

Carigrad je mozaik tolikih doživljaja, izraženih u tako magičnim i tako fantastičnim zanosima, da je nemoguća njegova današnjost izgubljena u praznini onog neopravdanog napora. I u svojoj prisutnoj uspomeni i u svojoj grandioznoj i hučnoj ruševini, sagorjeloj nehajem umirućih generacija, on izazivlje ponore ushićenja i duboke razdraganosti. Bila bi možda potrebna ljestvica usporedbâ da uskrsnu i izgrade pravu sliku onoga, što je negda bilo i što se danas tako žalosno zove sjenom iščezle stvarnosti...

«Bila je to» — kaže nostalgički Charles Diehl — «veličanstvena i zanosljiva Turska, sjajnih i opčaravajućih nošnja, turbana čudnovatih oblika i gigantskih dimenzija ružičastih ili blijedo-modrih, smeđih ili nježno zelenih kaftana, bogatih ogrtača, postavljenih

prerijetkim krznom. Bila je to Turska janjičara u suptuoznim uniformama; Turska vezira i paša kapetana, ikoglana i sultana favorita. Fastuozna i ohola Turska, prepuna izvanrednih pompoznosti, legendarnih povorki, gdje je grimiz odijela, blistanje kamenja, udaranje surovih boja i svijetlih nijansa, refleks preciznog oružja, sijevanje zlata, izazivalo oko Kalfa valovlje sjaja». Bio je to, kako je maliciozno umio zapaziti Théophile Gautier, «vječni bal opere; s tom razlikom, što se domini nisu mogli otkriti».

I taj se maskirani bal, danas fiksiran u nekoliko značajnih muzejskih uspomena, produljavao pobjedonosno kroz stoljeća u ovom rafiniranom salonu zapadnjaštva, izazivajući u današnjoj svojoj fizionomiji čitavu komičnu impresiju makabrnog i posmrtnoga.

Nigdje, možda, kao u ruševinama i posebno u muzejima Carigrada, osjećaj svršenoga i nestaloga ne poprima na sebe izgled strašne i reske ironije. Manikeni grand-segnieurskih sultana, vezira i paša po krasnim salonima Staroga saraja i Muzeja Janjičara, u svojim pompoznim odjećama, u cijelom svojem arhajskom sjaju, stoje nepomični u idiotski izbezumljenom izgledu, koji pruža drvena ili papirnata lutka. Čitava povijest ovog života strasti, ljubavi, gospodstva i osvajalačke temperamentnosti pretstavljala se danas kroz nekoliko stotina drvenih lutaka, nataknutih na nepomičnim osovinama, presvučenim kostimina iz epohe, kao «vječni» i nepromjenljivi Gautierov bal... Bez pokreta i bez posmijeha. Kako je tragična sudbina ovoga svijeta, zatvorenog u staklenim izložbenim kutijama u prostoru onih istih dvorana, gdje su se negda pomicali ovi pretstavnici legendarnog carstva. Sjaj «Hiljadu i jedne noći» u cijeloj dekorativnosti zlata i srebra kineskog porculana, skupocjenih fajansa iščezlih sagova ostaje ovdje zaustavljen i nepomičan u srcu grada, komu je još samo ostao živ posmijeh svanuća i suza sumraka.

Carigrad se danas u svojoj osmanskoj epopeji minareta, kubeta, sjajnih i prefinjenih horizonata podzemnih hodnika, oživljenih perspektivama stupova, labirintom svojeg Bezistena, nalazi u času nestajanja, za kojim žale stoljeća.

Čitave četvrti u Istambulu, koje su nekad u svojoj zamamljivoj arhitekturi levantinske mješavine okruživale carske staze ovih gordih džamija, ostaju puste i neizgrađene na ruševinama, spaljenim nehajem suvremenih generacija. Pred vratima ovih kolosalnih arabeskâ, koje se sve razvijaju na osnovima, izraženim u sintetičkoj poeziji «Svete Sofije», i koje još i danas nostalgički dominiraju propadljivošću ovog susreta, mnoštva istočnih prosjaka u otrcanim i beznačajnim odjećama modernog standarda ispiru noge i zaustavljaju se na klanjanje. Još i danas u pokušajima revolucionarnog osvećenja ove se četvrti znaju uznijeti u siromašnom šarenilu pred vratima i pred špinama ovih sugestivnih hramova, koji otvaraju kraljevske

staze mističnog i duboko religioznog Istoka. Pričini se tada u tim sumracima, kada se jasno čuju glasovi mujezina, a arabeske po zidovima u bljesku kutahijskog fajanska nestaju, poput vračarskih priviđenja, da se sva stoljetna laž ovoga srca levantinstva izgubi u spiritualiziranom snu Svete Azije, pred kojom vojske minareta stoje kao pretstraža neke ideje, koja bi se tek imala ostvariti. Posebno onda, kad nas dobra sreća lutanja postavi u dodir s nečim, što se nije moglo izgubiti, ni zatajiti stoljećima. I kad naše oko pomamno bijesni za mozaicima Svete Sofije ili se negdje u predgrađu do samih starih zidina, kao u «Kahrje Djami», zaustavlja pod svodovima, oživljenima tako privlačivim sjajem, koji samo može izazvati ravenski San Apolinaro ili venecijanski Sveti Marko. Koliko unutrašnjeg poremećenja u tim sumracima Istambula, udaljenim i izgubljenim u četvrtima, gdje još nisu iščezle feredže, a mali Grčići, kao od šale i u igrama, punim značaja i značenja, biju boj s malim Turcima i nastavljaju, u bezazlenosti djetinjstva i nesvijesno, tragični nastavak nepromjenljivog života ...

Kako je dobar taj sumrak na usponu kakvog zida prema Zlatnom Rogu ili prema Marmari na vratima Sedam Kula, s čitavim islamskim usklikom minareta! Kako je čudnovato magična ta predodžba cijelog tog svijeta, koji se skrio na najpogibeljnijem uglu ovog neiscrpljenog Mediterana!

Dalje na suprotnoj obali ostaje Pera, sva oživljena vještačkim treperenjem svojih internacionalnih dućana, svojim varijacijama i svojim komešanjem ovog iskrižanog ljudskog elementa; sa ženama, koje su tako pikantne u svojem grčko-rumunjsko-ruskom križanju, i u svojoj frapantnoj arapsko-turskoj stilizaciji, izazivajući utisak šarene ulice bez završetka, neobično bizarne, vijugaste i osvijetljene sjajem sredozemnih kala. Čitav niz dućana, poredanih nesimetrično i onom tipikom, popularnom u gradovima levantinskog Sredozemlja, oživljava internacionalni značaj Pere u samom srcu Istoka, u času tako značajnom za njegovo oslobođenje. Ali i to je sve, i ovaj današnji posmijeh, samo melankolični ostatak velebne mješavine, koja je kroz stoljeća gradila i razarala, iskapala i prekapala ovaj jedinstveni grad šutljivih i osjećajnih harmonija.

Romantika se Carigrada davno izgubila u pozitivističkim naporima Revolucije, koja je neprestano nicala u ovome arhaizmu povijesti i tradicije. Dekoltirani «en face», crvenilo fesa odnijeli su sve ono, što je moralo biti boja, značaj i lokalna oznaka. Tek ruševina strši u središtima najkarakterističnijih četvrti, kao posljednja uspomena na sjaj svijeta, koji je nekad živio i volio u ovom festivalu putenosti i svile. Pogledi sa Starog saraja, u kome dominira neukusni Gazi svojom okrutnošću, lutanja kroz četvrti islamske i kršćanske pustoši, oko Fanara i uz zidine, izazivaju sav kontrast između suvremenog pozitivizma i prošle sanjarske romantike, koja se sva

krila pod misterijem feredža i pod čipkastim rezbarijama pendžera i čardaka.

Lutanja uz Bospor još i danas u ovoj karboniziranoj magli industrijskih nastojanja, koja ruše linije i raznose i posljednje tragove za sentimentalne koncentracije oživljuju u svojim fantastičnim zavojima, s evropske i s azijske strane, sav uzbudljivi efekt svijeta, koji je živio u tišini dekorativnih užitaka i koji je nestao u ruševini ovih baroknih palača, zapuštenih i zanemarenih na obalama jedne i druge strane. Dolma Bagdže je samo talijanski pompozni dokument prošlog bosporskog života, koji je sav u svojoj živopisnosti i originalnosti krajolika, u efektu svojih poznatih i suviše reklamiranih večernjih boja samo daleka i nestala uspomena... Ruševine sugestivnih palača, koje se u pijanoj rujnosti ovih tintorettijevskih sumraka doimlju misteriozno-tragično, kao Poeove priče ili Wildeove imaginacije iz onih prokletih tajanstvenih dvorova, uz vodu, koja treperi u biserju, kao na kakvom fantastičnom orijentalnom filmu, postaju kapriciozним elementom sudbonosne drame, koja se odigrala u ovom prostoru bajke i sna.

Ali to je samo aproksimativna predodžba ruševina, koja se sva fantastična i bespredmetna izdiže u grimizu sutona, kao neka demonska utvara, i prijeti, da se konačno izgubi u praznini vremenske bešćutnosti.

Carigrad je danas u posljednjem odbljesku svojega sjaja samo iščezla silhueta nekog izgubljenog poslanja. Narod, koji mu je kroz stoljeća urezao obilježje svoje temperamentnosti i svojega gospodstva, vraća se svojem azijskom izvoru, zapuštajući ga nemilosrđu i nestalnosti sudbine. Pučanstva, koja su se kroz stoljeća slijevala u njegovu križanju, dajući mu svoje otiske beskonačnih varijanata, ostavljaju ga stalno, rastvarajući na mjestu svojeg negdašnjeg pribivanja osamljenosti pustoši i melankoliju ruševine. Carigrad nije više bagdadski san našeg djetinjstva, izgubljenog u iluzijama istočnih priča, mudrosti Nasrudinove i sultanovih harema. Težina standariziranog života, umrtvljenog razlozima opće krize, i promjenom geografsko-ekonomskih epicentara, ruši naglo njegovu negdašnju fizionomiju bogatstva i dominacije. A orijentalnu fantaziju prošlosti pretvara u zbirke datirane sa svim mogućim podacima. Još nekoliko desetljeća i Carigrad će, zapušten od Turaka i od stranaca, možda se pretvoriti u prah i pepeo jednog simbola...

Kao *Ejub,* u kome raste trava, a šarene zmije nabuhle od bogatog lova mile iz sultanovih i vezirskih grobova, pod zelenim i modrim svodovima elegantnih turba. Čitava katastrofalna propast islamskog poslanstva u ovoj ejubskoj nekropoli osmanstva susreće svoju najpotresniju kanconu: bolnu i melankoličnu, poput najtežeg jecaja i izdisaja. Na ovom krajnjem usponu Zlatnoga Roga, na prostoru pitoresknog brežuljka smjestila se u cijeloj svojoj dubokoj tuzi poezija

islamske smrti, tajanstvo vječnog orijentalnog nestajanja, izraženo u nesimetričnom obliku raštrkanih i razasutih grobova. Ejub je poput fijorentinskog Fiesola savršeno sredozemna sinteza nadzemaljske sabranosti i mističke zanošljivosti, koja sva treperi u atmosferi modrikasto-azurnoj, violetno-modroj, s osobitim nijansama nježnosti i tanahne senzibilnosti. U toj mekanosti zraka njegova grobna ruševina, propadljiva i otužna, nestaje postepeno u vječnoj maglici uzmicanja. Čini se tada, u tim sutonima, veličanstveno samotarskim, kao što su sutoni Fiesola, ispraćeni šutljivim plačem čempresa, da se sav imperijski sjaj Islama izgubio po ovim raštrkanim stazama neprestanog groblja. Sâm Carigrad, koji se u svojoj iščezloj grandioznosti polagano i zamoreno otsijeva u vodi Zlatnog Roga, propada u ovoj smirenoj i tihoj nekropoli Ejuba, gdje raste trava, i gdje zmije izlaze u sumraku kao znamen Revolucije, koja je htjela označiti tragove svojeg pohoda. Ejub je najtragičnije svjedočanstvo osmanske epopeje, koja se davno povukla u ruševinu groba, te koja je na ovim brežuljcima, kao i u alejama zamamljivog Skutarija, da bi bila bliža iskonskoj majci Aziji, ostavila sve osjećaje svoje neizrecive melankonije...

S Ejubova brežuljka, ispraćeni vijencem porušenih vodovoda u grimiznom izgaranju sutona, mi smo promatrali čitav povijesno-simbolički sumrak Carigrada, sve veličanstveno nestajanje njegova stoljetnog sna. Jedan odbljesak sjaja u fantomu suvremene sjene iščezavao je preda mnom u ovom groznom sumraku nestajanja i ostavljao samo otiske negdašnje stvarnosti. Kroz taj sumrak sveopćeg uponorivanja stvari, događaja, osoba i činjenica, otkrivenih na ceduljicama antikvarskih izloga i u informativnim vodičima kroz arheologiju prošlosti, ukazivao se nezapaženo, ali značajno prvi daleki i još uvijek dovoljno neizraženi plamen oslobodilačkog slavenstva. Kao nedotaknuto i tek nagoviješteno čudo, izdizalo se u carigradskom iščeznuću slavensko obećanje i oživljavalo smrt ovih scena značajnim posmijehom budućnosti. Bila je to sugestivna obmana, koja se u obliku krvavog polukruga pojavljivala na azijskoj strani, dolazeći s Crnoga mora... I koja je dočaravala posljednju nadu u uskrsnuće ovoga mrtvoga grada, izgubljenog u tragičnom nestajanju tolikog zbivanja...

(1930.)

NOSTALGIJE ZA IZGUBLJENIM CARSTVOM

BIO je to jedan od onih zakrvavljenih zimskih sutona, na ušću Vardara, maglovit i nejasan, poput legendarnog i epskog okvira ovog starog grada Soluna, koji se neprestano diže iz ruševina propalih svjetova i nestalih civilizacija. Mi smo prije nekoliko trenutaka

u malom motornom čamcu ostavljali nove četvrti maloazijskih izbjeglica, poredane u obliku nenaoružana tabora na glebi ove krvave makedonske granice, gdje se vjekovima sukobljava Slavenstvo s Helenstvom. Taj je svijet živio usamljen u sitnim kućicama, izgrađenim po nacrtu jednog političkog plana, kako bi se Helenstvo oduprlo zidom živog ljudstva protivu nadirućeg Slavenstva. Ispred tih kuća rastvarao se nepokretni morski horizont, čije plavetilo muti žuti i zeleni mulj prljavog Vardara.

Tisuće i tisuće naroda, bačenoga, preko noći i naglo, silom jedne snage za izdržanjem i za samoobranu na vlastitoj zemlji i u vlastitoj kući, ova su mnoštva živa ljudskog organizma bila otrgnuta od vlastitih domova, popaljenih, izgorjelih i sraženih sa zemljom na prekomorskoj maloazijskoj obali. Staro, iscrpljeno i izmoreno carstvo branilo se, posljednji put, pred nepravednim težnjama svojih dojučerašnjih podanika. I u tom krvavom obračunu, za koji bi se moglo kazati, da nije bila revolucija, već neka elementarna obrana od onoga, koji hoće da vam otme dom, zemlju i «odžak», stotine hiljada nedužnih i nevinih ljudi, žena i djece, ostavljali su sa žalosnim uzdahom na ustima, i s očima zakrvavljenim i prestrašenim ispred nepoznanica, stoljeća svojih nadanja, desetljeća svojih ušteda, godine svojih napora, sazidanih u nizu civilizacija plodne i bogate zemlje. Graditelji ovih političkih intriga i ovih upropaštenih kombinacija ostali su pošteđeni; i preživjevši katastrofu, oni su se umjeli ponovno snaći, zanijekati svoja starija uvjerenja i u iluzijama onih, koji misle da jedna generacija može griješiti i ispaštati, s jednakim elanom i s jednakom strašću, bez većih osjećanja odgovornosti i bez dublje grižnje savjesti, sazidati osnove novoga izmirenja i novoga preokreta. I, uistinu, ove stotine sitnih kućica, izgrađene uzduž ovog mrtvog mora, koga snaga «barbarske» rijeke još uvijek bije svojom primitivnom snagom, davale su, te večeri, izraz nečega nemogućega, neprirodnoga i privremenoga. Poput betonirana tabora i poražene vojske, ovi su kućerci stajali postavljeni na labavom tlu tuđe zemlje, koja im je izgledala teškom, strašnom i negostoljubljivom. Nigdje u tim večerima daha jednog anatolskog vjetra, koji bi im dozvao u pamet iluzije starih vremena, u kojima su oni odlučivali umirućim snagama jednog umirućeg carstva.

Znatiželja nas je prisilila da pokucamo na jedna od ovih nepovjerljivih vrata i da uđemo u unutrašnjost jedne od tih privremenih, izbjegličkih izbi. Naši turski suputnici, s kojima smo posjećivali ove predjele, osjetili su odmah da se u unutrašnjosti tih kuća obnavljao siromašan i čedan okvir anatolskih interiuera, s predsobljem sasvim turskog izgleda, divani i divani i sa sveprisutnom iščađalom ikonom, koju su sa sobom ponijeli, bježeći s anatolskih ravnica, a koja je jedina podsjećala na vjerski značaj kuće. Jedna je žena govorila turski i pozdravljala krvavim glasom mlade beskućnike Kemalove

Revolucije, dotičući se njihovih skutova i ljubeći im ruke, kako se to radilo u otomanskom vremenu s pašama i begovima. — Mi nismo ništa tražili — govorile su njene oči — nego da služimo, da radimo i tako živimo na jednoj zemlji, koja nam je uvijek bila topla, dobra i plemenita. — Pa odmah zatim: — Drugi su krivi. Političari, ili kako se svi ti vragovi zovu! Mi nismo ni za što krivi... — Te, konačno, znatiželjno: — Hoćemo li se ipak nekada tamo vratiti? —

Što je, konačno, htio taj svijet beskućnika, smještenih na ovom četvornom metru napaćene makedonske zemlje, kao helenska predstraža, ispred balvana slavenskog kolosa? Ništa nego služiti, raditi i živjeti od svojeg truda! Stoljeća tuđeg gospodstva i nekulturnog, ali, u biti, na tim stranama dobroćudnog pašaluka uvriježili su im zakon šutnje, pokoravanja, slušanja i čekanja. I kad se jedamput pokazao trenutak stanovitih političkih mogućnosti, ova se raja dizala i bunila za slobode ljudstva i za misao nezavisnosti. Ali i ona je tada sagriješila, preskočivši mjeru svojih mogućnosti i svojih snaga. I to se tada nazvalo katastrofom, maloazijskom katastrofom, katastrofom maloazijskog helenstva.

Danas je to ljudstvo tu, otrgnuto od svojeg stoljetnog ležaja, na zemlji, koju ne osjeća svojom, koju će, možda, samo njena djeca zavoljeti, ako im majke ne budu u uspavankama pjevale o raju i o blaženstvu izgubljene zemlje. Anatolske zemlje, u kojoj se kopalo zlato i drago kamenje, pozlaćeno voće raslo u baštama, poškropljenim srebrnom vodom i rajskom hladovinom. Ali Anatolija, daleka zemlja obećanja, danas je pusta i osiromašena zemlja: zemlja čemera i jada, po kojoj se još i danas opažaju tragovi i brazde neisušene krvi. Anatolska sela izumiru opustjela na ruševinama turske inercije i turskog nepopravljivog indiferentizma.

Toga su svijesni Kemalovi beskućnici, koji sa mnom obilaze uz solunsku obalu ove predjele. Oni to osjećaju stvarno i opipljivo. Onako, kako osjećaju katastrofe: i pobjednici i pobijeđeni. Ovaj susret s izblijedjelom majkom na izlinjalom divanu izbjeličkog kućerka pojavljuje su ispred nas, kao i još tragičan primjer povijesne pogrješke, koja se ne može ispraviti kabinetskim proračunima i diplomatskim krparenjima. Tragika povijesne pogrješke postoji: živa i krvava, kao duboka neka neizlječiva rana na bolesnom organizmu, koju ni najgenijalniji kirurzi nisu u stanju presjeći.

Ečref-Rušen-beg mi je to, donekle, i priznao. Te iste večeri poslije posjeta maloazijskim izbjeglicama, sjedili smo dugo u noć u orijentalnom sobičku solunskog hotela «Mediteran», i uz mnogo čašica rakije i turskih kavâ raspredali smo sve to, što smo vidjeli i čuli. Kod ovog se prefinjena turskog pjesnika osjećala maloazijska katastrofa isto tako konkretno, kao i sve ono, što smo vidjeli i čuli. Prošla je cijela godina dana od tog našeg susreta i razgovora, i u meni su sva ta saznanja neprestano izazivala tužnu neku sliku, kako

bi se takvi tragični slučajevi mogli izbjeći. Osjećao sam, da mi je ta solunska večer nekako bila značajnija od svih mojih lutanja po Turskoj. Nikada možda Ečref-Rušen-beg, koga sam sretao i po svojim ankarskim i carigradskim lutanjima, nije mogao mi biti iskreniji nego te solunske noći, kad smo se zamoreni vraćali poslije tih tužnih posjeta. Ja sam, stvarno, tek te noći imao po prvi put prilike otkriti jednog Kemalova čovjeka, oči u oči, i pročitati ga u samoj srži njegove ličnosti.

Ečref-Rušen-beg je pjesnik, tajnik Velike Narodne Skupštine i jedan od najintimnijih Kemalovih ljudi. On je i pobornik za zbližanje balkanskih naroda. U toj dužnosti upoznao sam ga na balkanskim konferencijama. Pjesnik, književnik, koji je na turski preveo Vergilijevu Eneidu, posvetivši je Kemalu, zatim Tolstoja i Dostojevskoga. Piše stihove, aforizme, aksiome; zanosno govori i viteškog je izgleda, jedan od onih lijepih rasnih Turaka. Kad se izgubi u ideološka razmatranja, konfuzan je, i suvremeni realizam miješa s idealima 1848., davajući svemu tom izraz buntovnog kemalizma. Ečref-Rušen-beg bio je sâm sa mnom. Zadnji igrači pokera u društvu jedne zavodljive Ruskinje napuštali su našu sobicu, i Ečref-Rušen osjetio se slobodnim pustiti maha svoj svojoj imaginaciji. U početku je govorio hladno, odmjereno, precizno, zatim zagrijano, toplo, prepuštajući se oduševljenju i zanosu.

—Tko se rodio u vrhuncu sjaja, kao što je bilo ono mojeg naroda — govorio je — *tko je slušao u kolijevci kako vam mati, otac i kasnije učitelj govore o Carstvu, koje se prostiralo od Bagdada pa do samog Beča, i tko je zatim morao doživjeti, kako se stoljeća veličanstvene moći strmoglavljuju naglo i nasrtljivo u ponor ničega i jadnoga, taj se je teško mogao snaći, sporazumjeti se i opraštati...*

—Vidite — nastavljao je — *ono što me ponajviše nuka na razmišljanje, to je upravo taj prenagli svršetak našeg stoljetnog sjaja, naše tako ogromne i gotovo vječne snage. I tko je to morao doživjeti kod nas, kao što je to doživjela moja generacija, taj je morao postati dvostruko moćan, da bi uspio steći toliko energije, da bi sačuvao ono što se još dalo sačuvati. Nismo mogli dopustiti, da nas se uništi u našoj vlastitoj kući, na našem vlastitom tlu, da nas se sasvim dotuče. Tu leži sav smisao našeg odpora.*

—Ali pomisao na samu propast, koja se vršila tako naglo i nesmišljeno, još nas uvijek ispunja stravom pred pomišlju onoga, što smo nekada bili... — govorio je to zaplakano, ali i ponosno, kao što sâm Turčin zna i može. *Zamislite* — neprestano se vraća na istu misao — *naši su vladali od Bagdada pa do Beča. Cio svijet naš, izgubljen, srušen, nestao u nepovrat. Tko je taj od nas tko to može zaboraviti, zanijekati i sebi zatajiti, pa sasvim mirno otvoriti novu stranicu povijesti, novo poglavlje naše epopeje, ako baš hoćete, našeg nacionalnog romana...*

Ove je zadnje riječi Ečref-Rušen izgovarao strastveno, i težinom zaplakane akcentuacije, koja se te noći nepreglednih iskustava dojimala značajno. Ja sam upravo pred nekoliko dana ostavio Tursku: u teškom razočaranju pred svim što sam vidio i susreo na stazama opustjele Anatolije i u stepama imaginarne prijestolnice Ankare. Ovdje na solunskim rastepenim sokacima, u ovom križanju balkansko-istočnjačko-levantinskog vašara rađala se nova snaga pomaknuta snagama izbjeglica iz ondašnje Turske, koju mi je revolucioner i Kemalovac Ečref-Rušen slikao iz svojih mladenačkih, đačkih i nacionalističkih iskustava.

—Rodio sam se u hanu — vizionarno mi je govorio — *koji je dao Osmanstvu slavnih generala i vojskovođa. Moji su neprestano lutali i vladali po ovim stranama, pa su čak stolovali i u vašem Sarajevu. Konak je mojeg oca i mojih djedova imao na Bosforu šezdeset i dvije sobe, za koje smo znali i u kojima smo živjeli. Po zidovima visjele su slike naših heroja, članova moje obitelji, i uspomene na njihove podvige živjele su bez prekida. Zamislite, dakle, snagu onoga, koji je imao snage te odreći se svega toga, sve to zanijekati iz želje, da započne drugim, novim, sasvim običnim građanskim životom... Morate nam ipak priznati, da to nije bilo lako. Morate osjetiti, kako je to bilo teško, grozno teško: zanijekati stoljeća povijesti, koja je u nama živjela... i sve to... za jednu novu misao i za to, da se sačuva ono što nam je ostalo, ono malo anatolske postojbine, s koje su nas ludo i nepravedno htjeli otjerati...*

Ja sam znao, da je Ečref-Rušen toga dana lutao po Solunu u potrazi za kućom, u kojoj se Kemal odnjihao. Kemal, o kom on govori kao o vođi ili o bogu. On je obilazio te stare zidine i ljubio svaki kutićak te kućice. Taj kult prema jednom čovjeku izgledao mi je nedostojan intelektualca, ali on ga je upravo vjerski osjećao, rekao bih fanatički. On je o Kemalu govorio takvim naglaskom, da nije bilo mjesta ulaziti u suprotna razuvjeravanja. Za njega je Kemal predstavljao jednu od dubokih i značajnih fatalnosti njegove zemlje: izniklu na vrhuncu raspadanja i one ogromne nestale moći, koja se razvijala u Turskom Carstvu. On je tu fatalnost promatrao vjerski strastveno i konkretno, kao zadnje otkrivenje Alaha, da se spasi turska zemlja i da se sačuva turski narod. Bilo je u toj njegovoj idolatriji toliko jasnih i prisutnih tragova one stare vjere njegovih otaca. Govorio mi je u svanuću solunskog buđenja, koje nas je već hvatalo: *— Mene je oduvijek ponajviše progonila i mučila misao naše nestalnosti i naše sudbonosne propadljivosti. Stoljeća, koja stvaraju, i časovi, koji preko noći sruše djelo stoljeća... Historija je moje zemlje sadržana u toj dubokoj i kobnoj istini: dugog napora i vrlo kratkog i naglog nestajanja...*

Ečref-Rušen-beg mi je zatim navodio stihove, u kojima je zabilježio tu svoju istinu i to svoje iskustvo, koje ga je progonilo poput

najcrnje furije u ovim solunskim noćima. Ja sam u ovim njegovim ponoćnim ispovijedanjima, u kojima mi je tumačio psihološku snagu fabriciranja janjičarskog mentaliteta, — snagu tog sustava, iz koga su izilazili, govorio je on — individui preobraženi u jednom te istom osjećanju vjere i dužnosti — razmišljao o sudbini njegove generacije: neodređene i nejednake, koja ih pomiče na počinjanje grješaka, koje povijest niti će kada zaboraviti, niti opravdati. U ovom Kemalovu beskućniku, gdje se stara otomanska otmjenost sukobljava s najnovijom revolucionarnom bezobzirnošću razotkrivao sam svu zbunjenost i kontradikciju kemalističke ideologije. Ustvari, nastala na ruševinama jednog svijeta, koji je zbog starosti i nepomičnosti i morao nestati, ona traži osnova svojem preporodu u moderniziranju i amerikanizaciji svojeg današnjeg života. Da taj nov život ne će više biti sličan onom starom životu, bilo mi je jasno, ali kakav će on biti, nije bilo jasno ni Ečref-Rušenu ni meni.

Iz tih kobnih protuslovlja, koje izazivlje neprestano slom jednog svijeta i pojava novoga, pojavljivala se i ova tragedija izbjeglištva čitavih narodnih slojeva, koju sam gledao na ovoj solunskoj periferiji, u ovim dugačkim i hladnim odredima izbjegličkih daščara, sazidanih prema uputstvima potrebe i siromaštva. Oko pola milijuna ljudi živi u sličnim naseobinama, ne samo ovdje nego i u predgrađima Atene i ostalih grčkih gradova, iščupani iz svojeg stoljetnog ležaja u ove daleke opustjele ravnice i brjegove, koje njihova zamorena ruka polako oživljuje i prikriva zelenom bojom ploda i uspjeha.

Razmišljajući o svemu tomu, odjedamput sam osjetio, da je Ečref-Rušen bio ipak svijestan, da je njegova generacija isto tako fatalni krivac ovakvog razvoja stvari, kao što je i ona grčke nacionalističke inteligencije, zanesene lažima Megali Ideje. Obojica smo nekako zamagljeni bezbrojnim kavama i rakijom sanjali o tome, kako će se ipak kroz ovo krvavo iskustvo oblikovati i nova Grčka i nova Turska. Ečref-Rušen je obuzet takvim vidovitim saznanjem gledao na ovaj stari grad, na njegovu citadellu, na mnoštvo sjajnih turskih i bizantinskih spomenika, iskrsnulih iz zemlje zaborava i zapuštenosti, u kojima je neprestano jača i zaokruženija snaga pobijala jednu civilizaciju za drugom. Otomanstvo za Bizantom, Bizant za helenstvom. On je nekako ipak vjerovao jeci jednog utonulog glasa, koji se dizao iz jedne od onih mračnih kula, u kojima je umirao zadnji tiranin, predstavnik njegova utonulog carstva.

I tada mi je, sav obuzet rakijom, ali ipak trijezan govorio; ne toliko meni koliko starim gospodarima carstva:

—Pustili ste raju da se ujedini, i time ste sebi iskopali grob i zapisali smrtnu osudu. —

Bio je to upola pospani glas krvavog Abdul Hamida, koji je u ovoj solunskoj noći govorio tragičnije od svih suvremenih riječi i

tumačenja, lutajući po vijencima grada, poput najmračnije sjene teških i zlokobnih utvara.

—Pa ma štogod se zbilo i kakogod se naša revolucija razvijala, mi smo svijesni činjenice, da smo ipak spasili ono, što se dalo spasiti od osmanstva, od naše rase, i da ćemo se održati do konca vjekova na Bosporu, na moreuzima, na Zlatnom Rogu, u Izmiru i na maloazijskim obalama, iako nikada ne ćemo biti ono, što smo bili za punih pet stoljeća. Naša je generacija ispunila svoju zadaću da se očuva ono, što se moglo očuvati. Možda izgledamo i pomalo smiješni u frakovima, bez brkova i bez brada, oponašajući Zapad, ali nitko nas više ne će pokušati potjerati s naše zemlje, iščupati nam korijenje, koje je naše i na koje imamo pravo. Džamije ćemo pretvoriti u muzeje, skupa sa Svetom Sofijom, umjesto njih izgradit ćemo škole, sveučilišta, bolnice i moderne ustanove, i na ruševinama slavne prošlosti izgradit ćemo slavniju današnjicu i još slavniju budućnost.

Tako je svršavao svoj monolog beskućnik i pjesnik Ečref-Rušen, prijatelj Kemal-paše i bard nove Turske.

(1931.)

VIII

MORE NEMA EPILOGA

VJEČNI SPLIT

PORTRET JEDNOGA GRADA

«Spljete grade, teško uzdisanje,
Tko te spljeo, divno li te spljeo!»
Luka Botić: Bijedna Mara

1.

SPLIT mojeg djetinjstva i moje prve mladosti bio je još uvijek Split Frane Bulića, Ante Trumbića i Kerubina Šegvića. Bio je još uvijek Split načelnika Vicka Mihaljevića, Stipe Igre, posljednjih puntara i umirućih «tolomaša» i Bajamontijevaca. Split čakula, beštimija, hrvatske narodne i «tolomaške» glazbe, koje su se tukle za vrijeme procesije Svetog Duje ili uoči blagdana Svetog Križa na Širini i ispod Tomićevih stijena. Split škondarijola, procesijuna i sokolskih parada; maškara i Krnja, kada su po splitskoj pijaci nacionalistički studenti išli zakrabuljeni u mrtvačkim kosturima, persiflirajući Cuvaja, obrijavši Stipu Igru u bradu Franje Josipa i izazivajući demonstracije protiv Atemsa. Split težaka Joze Smodlake, one od tovara, kako ju je u svojem Libru ovjekovječio Marko Uvodić. Split bunta, revolta, smijeha i velikih iščekivanja, koji je upirao svoje poglede prema Lovćenu i Balkanu, Beogradu, više nego li prema Zagrebu i sjevero-zapadu. Split mladosti Ivana Meštrovića i Joze Kljakovića, Tartaglie, Matošića, Bulata, Kaliterna, Čulića, Lugerovih i Radičinih, koji su na razvalinama jednog carstva u raspadanju predviđali bolje i sretnije dane, koji se nikada ostvarili nisu...

Ako Dalmacija nije nikad bila cjelina i, ako se netko, rođen u Zadru, osjećao različitim od onoga rođenog u Dubrovniku ili u Kotoru, a da ne govorimo o onima, koji su silazili s brda i pristizali s otoka, nije ni Split bio cjelina. Jer, između Splita grada i onog s Lučca ili iz Velog Varoša postoje duboke psihološke razlike, koje se tek, možda, u stanovitim trenutcima zajedničkog života stapaju, da bi se ponovno odcijepile i pošle svojim putem u svakidašnjici toliko različitih i raznolikih života.

Grad Split je vrlo malo značajan za temperament Splita, ako ga

se gleda s gledišta splitske pijace. Po tim starim pločama šeće i okreće se sve ono, što je pristiglo s raznih strana Dalmacije, i primorske i otočke i zagorske i sinjske i poljičke. To i nisu pluća Splita, iako se ona svojim načinom nastupanja najviše vide i čuju. Dioklecijanova palača i venecijanska zdanja iskupila su u svojim zidovima toliko vanjskog i domaćeg pučanstva da se on više puta i ne osjeća splitskim. Jer, od Dioklecijanovih zidova pa do Marmontovih poljana živio je jedan svijet, toliko različit između sebe, da nije imao ničega zajedničkoga sa svime onim, što se zbivalo izvan tih zidova i zdanja. Ali i usprkos tomu, i taj je središnji dio grada imao svoj značaj bez koga se nisu mogla razmotriti, niti shvatiti njegova sastavna snažna i zdrava predgrađa. Za razliku od Dubrovnika, Split je neprekidno borbu vodio između grada i predgrađa, odbivši da ostvari jednu zajedničku cjelinu. Kadgod je Varošanin ili Lučanin prohodao splitskom pijacom, a to nije bilo davno, on se je uvijek osjećao nepozvanim gostom, i zaustavljao se na rubovima pijace, da ga netko s kavanskih stolova ili s prozora ne bi pogledao krivim i nezgodnim okom. I tada bi se posebno obukao, okitio svečanim odijelom, iako je bio radni dan, jer je znao, da mu se moglo zamjeriti, što je svojim pristupom razbio harmoniju i Peristila i pijace. Izići na pijacu, značilo je biti viđen ne samo od cijelog Splita, nego i od cijele Dalmacije. Taj urbanski običaj, koji nameće nevidljivi zakon svakog grada, mučio je ne samo Zagorca i Poljičanina i Sinjanina, nego i Varošanina i Lučanina. On je ne samo oblačio svoje najbolje ruho, nego je i hodao jednim posebnim gospodskim hodom, koji je još više izazivao ironički smijeh kod onih Splićana-građana, koji su bezbrižno sjedili i krali Bogu dane za stolovima Gradske kavane. Ipak, ulazak u grad bio je rijedak događaj, koji je svatko doživljavao nekoliko puta tjedno, kada se spremao na tu veliku ritualnu šetnju, koja je vodila s jednog kraja na drugi dragoga grada.

Don Frane Bulić pojavljivao bi se obično u podne, uspravan, vitak, kardinalski važan, s visokim crnim šeširom, koji nije dostizao visinu cilindra, ni zaokruženost polucilindra. Bio je veličanstven u svojem dostojanstvenom koraku, toliko kneževskom i gospodskom, da je više nego na jednog katoličkog dostojanstvenika sličio na rimskog senatora. Don Frane je u toj svojoj jutarnjoj šetnji bacao svoje brižne poglede na svaki kamen Dioklecijanove palače, oblijetao oko svih starih i novijih starina, doticao se svojim prstima stupova i sfinga, gradskih vrata i podnožja, kao da se radilo o nečemu što je njegovo, što je on sâm, ako ne sagradio, a ono sačuvao kroz svoj dugi vijek bdijenja i pažnje. Mrkim okom pogledao bi mulariju, koja bi se igrala škondarijola za starim stupovima ili po klasičnim zidovima sirovim ugljenom pisala svoja imena i po koju nelijepu riječ. I kada su nova revolucionarna vremena nastala, odnoseći stare

legende i autoritete, i Balkan sve više nadirao u predgrađa i u sam grad, Don Frane je postojao mračniji i skeptičniji. Jer, za njega su Splićani bili barbari: *Quod non fecerunt barbari* — govorio je on — *fecerunt Spalatini!** I kada je Meštrović odlučio kontinuitet splitskog stvaranja povezati sa svojim kipovima i baciti svoje sidro u srce Latinstva, Don Frane, Hrvatina i glagoljaš, Solinjanin više nego civis romanus, ustajao je nogama i rukama, uz veselje cijelog Splita, koji je u tome uživao, jer Split voli borbe i polemike, svađe i predbacivanja više od slatke marende, da se odupre napadaju na civilizaciju, kako je on to znao govoriti i ponavljati do neumornosti! Iako više blizak Grguru Ninskome, po temperamentu, nego li bilo kome rimskom kardinalu, Don Frane nije nikako volio da se u to rimsko svetište uvlači jedan grubi i primitivni glagoljaški svećenik, komu je on određivao mjesto u autohtonom predgrađu. Bojao se Don Frane, da će nas Zapad osuditi, da nismo u stanju očuvati ostavštine velikih stvaranja.

Jer, Don Frane je živio suživljen s prošlošću; i taj Dioklecijan, koji je, na kraju krajeva, izveo jedno od najkrvavijih mučenja kršćana, po Don Franinu pričanju nije to nikako činio iz nekog oduševljenja, nego prisiljen nekom *raison d'état,* nametnutom po prestižu i ulozi, koju je imao u Rimskom Carstvu. Vrlo često znao bi nam doviknuti. — Ta i žena je Dioklecijanova bila kršćanka, pa kako bi taj Solinjanim mogao biti tako krvav! — I kada je Meštrović Grgurov prst uperio protiv Katedrale, gdje se hrvatski jezik cenzurirao u davna vremena hrvatske otpornosti i težnje za nezavisnošću, Don Frane je umirao, predviđajući veliku noć, kako se s Istoka spušta na te obale i na taj grad, koji su te noći i taj mrak umjeli vrlo često izbjeći.

Tko je vidio Don Franu u tim njegovim stavovima, taj je vidio i Split, koga više nema; Split jedne sređene i civilizirane Evrope, u kojoj je latinski univerzalizam i mediteranska politija oblikovala hrvatski građanski organizam sastavnim dijelom Zapada i Evrope. Taj klasicizam, koji se danas potpuno izgubio, nosio je u liku Don Franinom svoj zadnji veličanstveni oblik, koji je na sve nas utjecao harmonički i toliko vješto, da smo u njegovu susretu postajali blaži, odgojeniji i kulturniji. Kada je Don Frane kroz Peristil i kasnije kroz Muzej vodio svoje goste sa Zapada, državnike i kraljeve i novinare, on je gradu davao oblik jedne rijetke kulturne manifestacije, kakvu je bilo teško susresti i u većim sredinama Sredozemlja. Tko taj i takav Split nije vidio, taj nije osjećao čar starine u jednoj staroj i nestaloj Evropi, koju sada grize barbarstvo materijalizma i dim industrijske revolucije. I što je najvažnije, takvog Don Franu, koga nije shvaćala naša inteligencija prve polovine ovog stoljeća,

* Što ne učiniše barbari — učiniše Splićani.

shvaćao je i seljak i radnik. Ti su mu prilazili posebnim poštovanjem, i u njemu su posebno voljeli vrline kneževske i suverene.

2.

U Velom Varošu još se uvijek na Svetom Križu vijao barjak na štandarcu, simbol osvojenja hrvatske i narodne općine. Na Širini su živjeli Bilanovi i Demeri, težaci, koji su kopali i orali svoju zemlju na splitskom polju. Bili su to ljudi kršni i uglavnom mučaljivi. Jezik im je bio težak i tvrd, kao i zemlja, koju su kopali. Izgledali su ponosni na svoje pravice. Kada bi prilazili odvjetniku ili meštru, da im riješi neki spor ili popravi nešto na kući, oni bi obično sa sobom vodili svoje, «da prostite», žene, koje su najprije slušale i zatim kazale svoje, jer diplomaciju jezika naš težak nije znao nego ju je povjeravao ženi, koja je sve to zapleteno i spleteno znala bolje izreći i rastumačiti. Događalo se to obično u nedjelju poslije ručka, kada je bilo više vremena i kada se gospodar spremao na spavanje i u kavanu na rivu. Koparan je bio smeđ, ali sav čist od sukna, ispod koga je izvirivala vunena rukom rađena košulja. Muž je stajao tajanstveno miran, dok je žena izlagala nacrte i planove, živo i dostojanstveno.

Trumbić i Smodlaka su tim težacima otvorili oči, kako se govorilo. Bilo je to prije pojave Stjepana i Antuna Radića, i pokraj njihovih dnevnih problema, u to je vrijeme «amerikanka» vladala sa svim njihovim bićima. Bilo se teško odreći stare loze i prihvatiti se nove, koja, kako su oni govorili, nije davala ono isto jako vino. Civiliziranje grada nije samo donosilo novu lozu, nego i vodu u predgrađa. I kada je trebalo dovesti vodu na Širinu i sazidati je uz zid Demerovih, stari se Demer pobunio. Taj njegov bunt i danas sažimlje u dvije riječi sav smisao splitskog težaka:

— Ne dan! — zavikao je vlastima.

Isprsio se ispred zidova sâm samcat, dok ga je žena zvala da se makne s puta vlastima, koje su određivale mjesto građenja funtane, izgovorivši samo svoje: — Ne dan! — Na našim teracama žene su se povlačile u svoje stanove, da ne bi bile svjedocima na parnicama, koje su morale iz toga stava biti posljedicom. Ja sam privirkivao i imao u sebi duboko poštovanje za tog osamljenog čovjeka, iako ustvari krivog, kada se radilo o dovođenju vode, od koje je sve susjedstvo moglo samo imati koristi. Bilo je u njega smisla za obranu svojih pravica, odrješite odlučnosti, da se susprotstavi vlastima, koje su ulazile u njegovo dvorište, koje je on smatrao svetinjom, nečim što je on sâm stekao. Taj osjećaj prava na vlasništvo, toliko istovjetovan sa smislom za osobne pravice, činio je splitskog težaka toliko izgrađenim pojedincem, da ga nikakva sila nije mogla

slomiti. I od toga dana, Demer je poskočio u poštivanju, koje je kod sviju uživao. Zato, što je uspio istaknuti svoje pravo na osobnu nezavisnost, ljudi su za njega osjećali poštovanje, iako ga, možda, i nisu voljeli.

I kada je tog predvečerja bumbal zabrecao na Ave Mariju i poslije kasno u noć na Pokoj vječni mrtvima, bilo je sve skrušeno u potkrovljima, gdje su odjekivale Zdrave Marije za žive i za mrtve. Sveti je Križ bio sam za sebe legenda, kroz koji se noću šuljao svijet mrtvih, o kojem je svatko govorio, a nitko ga vidio nije. Noncul Jere bio je zapravo jedini, koji se nije strašio aveti, koje su lutale uskim i mračnim stepenicama zvonika, kada se vraćao noću poslije brecanja, ili išao rano ujutro prije zore zveknuti prvu jutarnju. I to drvo Križa, koje su nekada, navodno, Venecijanci pokušali ukrasti i samo se kroz oluju na lađici vratilo i stavilo se samo na glavni oltar, bilo je uvijek tu ožalošćeno, gledajući nas svojim pogledom sažaljenja, opraštajući svima i svakome, tko se približavao u jecajima i uzdisanjima teških sumraka.

Tko se nije suživio s varoškom Korizmom i Marčinim Petkima, s trijumfalnim Velikim tjednom, taj ne zna, što suživljavanje jednog života, osnovanog na slijeđenju kršćanstva, znači u kasnijim godinama života. Marčini Petki, kako su se oni tada zvali, donose proljeće i njegovo buđenje kroz jedno fiziološko treperenje. Mlađi i stariji svijet u pratnji mularije, osvježen prvim zahvatima proljeća, spremao se na Križni put, koji nas je vodio do Svetog Jere na Marjanu. Prvo stajalište bilo je kod Svetog Franje na rivi, gdje se obično molilo ispred lika Gospe od Sedam Žalosti, do koje je bila Marulićeva grobnica. Ta Gospa sa sedam mačeva, koji su razdirali svu njenu bol majke, djelovala je samilosno. Ona je postojala i veličanstvenija u svojoj boli, dok su žene izricale svoje molitve. I s toga stajališta do Svetog Jere bilo je manjih kapela s likovima i svetištima, ispred kojih se postavljalo prvo gorsko cvijeće, zaustavljalo, molilo, šalilo i razgovaralo. Ispod nas stajao je zapušten Kavanjinov kaštelet s jednom crkvicom, za koju se govorilo, da se na njenim vratima svake nedjelje pojavljuje bijela žena. Taj kaštelet, u kome je Kavanjin pisao svoje «Bogatstvo i Uboštvo», sada je pretvoren u galeriju Meštrovićevih reljefa iz Isusova života, i crkva je bila otvorena puku divnim govorom biskupa Franića.

Povorke naroda penjale su se gore i više gore prema brdima na skrajnjim vrhovima Marjana, gdje su nekada živjeli pustinjaci, u sobicama izgrađenim u brdima, s crkvicama, koje su se rijetko otvarale, a iz kojih su virile neke stare freske, prikazajući pakao i vječnu vatru, na kojoj su se pekli griješnici. Te slike toga ispaštanja nosili smo u sebi i nismo bili u stanju prenoćiti poslije tolikih fantastičnih mučenja i pričanja. Tu bi tada na tim stijenama došlo i do odmora. Žene bi i majke otvorile torbe, iz kojih bi ispadale pofri-

gane girice, na ulju, posoljene, i fritule ispečene na ulju, zbog posta, i tako opijeni suncem, mladim povjetarcem i uljem, žurili bi svi u Sveti Križ na korizmenu prediku, gdje bi franjevac s Dobroga ili dominikanac s Pazara dozvao u pamet muku Gospodinovu.

U Svetom Križu naroda da mu se broja nije znalo; kada se prikazivalo Sveto Otajstvo, narod bi se klanjao ničice. I tu u mojoj mladosti ima i ova uspomena, kojoj mi je i sada teško pronaći odgovora. Dok se tako Sveto Otajstvo prikazivalo, jedan se od uglednih težaka digao, izjavljujući glasno, da se Isukrstovo tijelo ne nalazi u Svetom Otajstvu, na što je nastalo zapomaganje žena i djece, plač sa svih strana. I dok je čovjek bio odstranjen iz svetišta, ljudi su se upuštali u tumačenja, predviđali zla vremena, koja su se, navodno, pripremala svijetu. Bila je to godina zvijezde repatice, za koju se govorilo, da donosi rat, nevolje i bijede, da se stara stoljeća jednog zastarjelog svijeta prebacuju u nova nepoznata i neodređena. Nama je mlađima sve to izgledalo privlačivo, zagonetno, ali i vrijedno očekivanja.

Marčini Petki uvodili su nas u Veliki tjedan i u Veliki Petak, kada se Bratovština Svetog Križa spremala na svoju veliku svečanost. Takmičenje oko toga, tko će nositi Križ. I već na Veliki Četvrtak bumbal je zamukao, dok su po kućama i crkvicama zvrčale čarčarike; nije se pralo ni umivalo do podneva na Veliku Subotu; malo se jelo, mnogo pilo. Vračalo se u vrijeme i molilo, da kiša ne padne, da ne omete taj veliki i rijedak događaj Isusova sprovoda, koji je držao napetim cio grad. Bratovštine, odjevene u bijelim tunikama, sa svijećama i svjećicama, unosile su na Veliki Petak ugođaj, koji je ispunjao duše visokim osjećajima, koje samo može dati uvjerenje, da je smrt privremeno fizičko nestajanje, povezano s uskrsnućem. I kada je Don Erkulan Luger na pijaci svojim gromkim glasom otpočeo psalam:

«Puče moj, što učinih tebi,
da ti razapne mene!»

iz stotina i tisuća grla naroda nikom poniknuta nastavljalo se lamentacije staroga Splita, koji se osjećao jedinstvenim i skrušenim u svojem poniženju i duhovnoj sabranosti. Uskrsnuće i Božić nisu bili tako osjećani, kao Veliki Petak, koji je svojom simboličkom dramom izražavao život, kao izraz žrtve i predskazanja jednog plemenitijeg i boljeg života.

I kada smo se, okrijepljeni, vraćali kući, stara je Sinovčićka svojim glasom punim kazne i prijetnje, preklinjala svoje sinove, da se vrate Bogu, dok smo na teracama gasili svjećice s Kristova groba, da bi sutradan rano ujutro odlazili na Marjan i brali gorsko cvijeće za Kristovo Uskrsnuće, dok je još uvijek odjekivao u nama glas puka s misa mrtvih:

«Kada se budu tresla nebesa i zemja
Kada dojde dan onaj strašni, dan sudnji,
Dan Ognja, Pravde vične,
Pomiluj nas Gospodine!»

Da se je u tim danima pojavio Marko Marulić, i on bi bio osjetio, da je Split ostao onakav, kakav je bio u njegova vremena, kada je on pjevao svoju *Juditu* i svoje korizmene lamentacije. Za nas je on oživljen u liku Don Franinom, koji je nastavljao njegovu tradiciju.

Ali, to nije bio sav Split. To je bio Split Korizme i mjeseca Marča. To nije bio Split Svetog Duje, Split Karnevala, Split maškara i poklada, Split politike i mižerije, Split kativerije i malicije, Split, koji može i uvrijediti i ubiti, Split koji se zanosi za jednu ili drugu struju, Split koji mrzi i škojane i vlaje, koji zazire od svakoga, tko nije pravi Splićanin; a tko je taj pravi Splićanin, to malo tko zna! Split, koji može zapivati kao malo tko, da ga se čuje s one strane Jadranskog mora, ali može i prokleti, da se do neba čuje! Taj Split — koji se tako jetko označio u Kerubinu Šegviću, polemičaru protuslovnom i gorkome, koji je mogao od Starčevićeva pravaštva preuzeti čak i aktivnu ulogu kod stvaranja «vlaške» Jugoslavije, pa čak i savjetovati Matu Drinkovića i svoje ostale prijatelje kako da surađuju s Aleksandrom, i da u isti mah, samo malo kasnije, bude i ideologom ustaštva i gotskog podrijetla Hrvata — nije nikada zaboravio na Tomu Arhiđakona, koji je bio više učiteljem Trumbića, nego li jednog od svojih tumača, Šegvića. Jer u Kerubinu Šegviću ima mnogo od splitskog pučanskog značaja, nikada zadovoljnoga, uvijek spremnog na otpor, na pobunu, pozdravljajući sada u oduševljenju jedno uvjerenje, a poslije oprečno onome prvome. Da li je to sve iz oportunizma ili iz organskog splitskog nezadovoljstva, koje iz oduševljenja za Slavenstvom prima širokim zanosom Srpstvo, da se odmah malo zatim okrene svom svojom snagom i impulzivnim temperamentom protiv Srpstva u naručaj Hrvatstva i Zagreba, smatrajući se čak vođom jedne revolucionarne politike, Hrvatstva. Šegvićev značaj najbolje označuje taj multipolaritet Splita: njegovo skakanje iz jednog ekstrema u drugi, slavenski negativno i mediteranski neukrotivo. Iako je Kerubin Šegvić vrlo često bio strancem u Splitu i nije se osjećao u njemu kod kuće, on je bitno bio izražaj splitskog nemira, splitske proturječnosti, splitskog unutrašnjeg antagonizma, koga ima u najvećoj mjeri i u Varošu i na Lučcu.

Bilo bi zanimljivo jednog dana dati analizu tog našeg čovjeka, ustvari plebejca, koji se rodio u srcu našeg hrvatskog plebejstva, odgojio se zatim u sredini klasičnog latinstva, i bio rimskiji od Latina, iako ostajući pri tome hrvatski pravaš; gotovo nikad klerikalac, iako klerik, Šegvić nije volio Split, i Split nije volio njega,

jer Split jedno ne voli, a to je: ružnu glavu. Veliki dio Don Franina uspjeha bila je njegova lijepa i senatorska glava, koju nije nitko mogao mrziti. U Šegvića je, zatim, bilo mnogo od splitskog sangvinika, strasti i emocije, koja Split i čini Splitom. Kao kontrast Lučaninu Šegviću, stajao je Dr. Ante Trumbić, koji je za Splićane bio «Doktur»; jedan značajan primjer, kako se pučanin može asimilirati s civičkim pojimanjem politije, a da pri tome ne izgubi ničega od svojeg autohtonskog plebejskog. Vrlo često u splitske inteligencije, koja je u prvoj generaciji izlazila iz težačkog podrijetla, osjećalo se ono što bi Splićani kazali «montun» ili «mandrilo». Godine studiranja po Zagrebu ili Grazu ili Beču ili Pragu nisu bile u stanju, kod prvog povratka kući, zatajiti i odbiti u splitskog inteligenta to «montunsko» koje je iskakivalo na svakom koraku po kavanama, kancelarijama i u osobnim dodirima. Ipak Trumbić je i kod toga bio iznimka. Uspravan, dotjeran u odijevanju, gledajući ravno ispred sebe, hodajući gospodskim korakom, i govoreći jezikom koji je malo sličio na splitski izgovor, Trumbić je ostavljao dojam gospodina jedne mediteranske civilizirane politije. Tkogod je od Talijana ili Francuza, pa čak i Engleza, imao prilike surađivati s Trumbićem, mogao je vrlo teško pronaći to njegovo plebejsko podrijetlo. Njima je on izgledao gospodin engleskog tipa, s mnogo odgovornosti i ozbiljnosti, koja nije dopuštala šalu, nego je znala za odgovornost mjere i obzira. U tome je Trumbić umio nadkriliti i Don Franu, jer on nikada nije prelazio u emociju i dozvoljavao, da se njegov temperament prelije u žuč i strast, koja je odlikovala sve Splićane, kako se to vidjelo u Don Kerubina Šegvića. Trumbić je osnovno bio odvjetnik, što u jeziku De Tocquevillea znači, da je predstavljao do savršenstva onu klasu pravnika i politika, koji su u vremenima demokracije zamijenili srednjovjekovne klerike i predstavljali novog evropskog univerzalnog čovjeka, koga je komunistička revolucija označila svojim glavnim neprijateljem.

Trumbić je bio čovjek gvozdene riječi. U tom je bio sličan, vrlo sličan, splitskom pučaninu težaku, koji nije nikada ni briljantan ni dekorativan u govoru, kao što to može biti Poljičanin. Škrt na riječima, zna im označiti pravu bit i dati pravi smisao. Kako splitski težak ne raspolaže s mnogo riječi, za njega je svaka riječ dragocjena i vrijedi daleko više nego u ustima onih, koji mogu istom smislu dati izraza u više riječi. Ta vrlina resila je Trumbića, jer Trumbić je oličavao splitsku značajnost, tvrdu, oporu, rudimentarnu, nepromjenljivu i ustrajnu. Ali i Trumbić nije volio Split, posebno ne poslije svojeg izbivanja u velikom svijetu i on se je bolje osjećao u Zagrebu, gdje se mogao povlačiti i živjeti u odnosima, koji njega nisu previše ograničavali. Ali i Trumbićeva razočaranja bila su tipično splitska, nastajala su iz jednog moralističkog stava prema događajima. Kao i u svakog Splićanina, i u njega je osjećaj

prevare djelovao u znaku povlačenja i samozatajivanja. Splićanin može sve podnijeti, osim osjećaja prevare, jer Splićanin umire za pravicu; i ako mu se ta pravica obećala i on se za nju kidao, a ona uskratila, Splićanin je ili ustajao na otpor, ili se povlačio u sebe. Taj katonski element u Trumbićevom značaju tipično je splitski, iako se to ne vidi, niti često priznaje, jer se Splićanina uvijek želi predstaviti čovjekom, koji leti za događajima i mijenja se kroz njih. Autohtoni Splićanin, onaj iz Varoša ili s Lučca, nije takav; on je čovjek načela, i teško se od istih rastaje. Gorak je bio Trumbićev svršetak upravo uslijed tog osjećaja prevare, koja se bunila protiv njegova shvaćanja pravde i pravice. To Trumbićevo razočaranje i to njegovo povlačenje iz javnog života, najbolje su osjećali stari Splićani, njegovi politički sljedbenici iz njegovih mladih političkih dana. Ja se tu sjećam mišljenja mojeg oca o Trumbiću: s kakvim su oni poštovanjem gledali na tog čovjeka u tim godinama, obožavali ga do skrajnosti, tako da im se pričinjalo, da je Trumbićevo odsustvo iz javnog života bilo opomena svijetu, da su svi ideali nestali i da nema više nade, da će se ikada više pojaviti svijet poštenja, integriteta i pravde. U svakoj drugoj sredini, gdje bi bilo više zakona u vođenju javnih poslova, Trumbić bi bio predstavljao visokog zakonodavca, kakvih ima po gornjim kućama anglosaskih demokracija. U nas je on ostao na rubu javne stvari, gubeći pokadšto svoje vrijeme i s vrlo sumnjivim ljudima, čije kvalitete nisu imale nikakve osnovne veze s našom *res publica*. Dužnošću ministra vanjskih poslova, Trumbić je svakako pokazivao daleko više stila u odnosu s velikim svijetom, nego li ijedan ministar vanjskih poslova predratnog Beograda. On je svojom pojavom javno govorio o razlikama kultura i civilizacija, koje postoje u tome pojasu.

Ali, razliku Trumbića i onoga, što ga je činilo Splićaninom, moglo se najbolje ogledati u njegovu prijatelju i protivniku Jozi Smodlaki, ili u velikom nizu dalmatinskih političara i kandidata za ministre, koji su se pojavljivali u vrijeme Trumbićeva konačnog odsustva s vlasti. Briljantniji, pismeniji, načitaniji i novinarskiji od Trumbića, bio je svakako Smodlaka. Čovjek široke kulture, osjetljiv na svaku domaću i svjetsku pojavu, Smodlaka je umio reagirati impulzivno i naglo. Ali Smodlaka nije imao osnovice, s koje bi polazio, i u njega je igralo svoju ulogu, i osobno stanje i smisao za oportunizam, koji nikada nije napuštao. Dok je Trumbić mogao i znao čekati, dotle Smodlaka nije nikada propuštao priliku, kojagod mu se pružala, uvjeren, da je vrijeme isto tako dragocjeno, koliko i zlato. Više Zagorac nego li splitski pučanin, Smodlaka bijaše prava suprotnost Trumbiću. Imajući širi smisao za socijalne odnose u svijetu, Smodlaka je prelazio iz ekstrema u ekstrem, i mogao i sebi i drugima protumačiti svaku tezu, kada i kako se ta pojavljivala u promjeni vremena. Smodlaka je čovjeka osvajao više

svojim mijenjanjem i skakanjem iz teze u tezu, nego li ustrajnošću, koja je resila Trumbića. Ali, kao što nije lako shvatiti Split bez Trumbića, tako ga nije lako protumačiti ni bez Smodlake, jer se pouzdano bez Smodlake splitski težak ne bi nikada bio digao iz svojeg subjektivnog poluropstva. Kao i u vremenima Tome Arhiđakona, splitska je *res publica,* odnosno politika bila jako zamršena i složena, i dok se po Splitu nisu pojavili vlaji i škojani. Split je imao tri određena staleža: pučanina, zanatliju i gospodu, koja su znala za okvir svojih položaja i ponašala se u prilično harmoničnom balansiranju snaga. Smodlaka je u te odnose unio mnogo poremećaja, i pobuna masa počela je onog trenutka, kada se on spuštao preko kliških zidova u Tomin i Marulićev grad.

3.

Ta duboka socijalna i politička transformacija Splita, koja se izvela krajem prošlog i početkom ovog stoljeća, nije se nikako smirila. Ona je u toku dva rata sasvim izmijenila lice grada, razbivši okvire Varoša i Lučca i stopivši ih s gradom samim, gdje su jedamput živjeli patriciji. Priliv Zagore, više put primitivne ali i pitome, s naglim prilaženjem otočana, Bračana i Hvarana, dali su Splitu novo lice, koje je bilo daleko od onoga iz Mihaljevićeva «Pregršt Šušnja», kada se govorilo bovanima, i kada su puntari i tolomaši vodili zadnje bitke, da li će se troglavka ili trobojnica, naš barjak rvacki, vijati nad Marjanom.

Splićani nisu nikada mnogo voljeli ni Bračane ni Hvarane, ali svakako su poslije Prvog svjetskog rata najviše zazirali od Zadrana, — Zaratina. Za Splićane, naravno, ni Dubrovčani ni Kotorani nisu bili pitanja, o kojima su oni vodili računa. Ali njihov prvi problem bilo je njihovo snalaženje s Bračanima i Hvaranima, koji su gradili i kupovali kuće i imanja, dok su im Zadrani išli na živce, jer su, kao i Istrani, davali bit novoj beogradskoj vlasti. Između Splićana i njihove neposredne pozadine: Kaštela, Trogira, Poljica i Sinja, odnosi nisu nikada bili ni najbolji ni najintimniji, ali su se oni međusobno tolerirali. Stare srednjovjekovne svađe davno su bile prestale, kao i između Firenze i Siene, ali se i Splićanin na Trogiranina znao otresti, kao što se znao osvetiti vlaju po Pazaru, dok je ovaj mirno pušio lulu. Između Splićana i Bračana i Hvarana rat je bijesnio sve doklegod ipak Bračani nisu uspjeli nastaniti se na najljepšim predjelima grada i zauzeti filozofsko gledanje prema Splićanima, čije je pomanjkanje poslovnog smisla postojalo sve jače ali i nemoćnije. Stari je Split tako umirao u razočaranju i nevoljkom osjećanju, da ga, kako je on mislio, gori od njega pristižu. Novo bogatstvo nije više bilo u rukama ni Splićana ni Trogirana ni

Kaštelana ni Poljičana, koji su sve to više postajali jedno u nevoljama. I Šibenik, iako vrlo udaljen od splitske nevolje, postajao je nekako Splićanima bliži i humaniji. Kada je, međutim, moja baka prvi put uzela feratu i išla u Šibenik, vratila se kući izjavivši, kako je to bio vrlo dugačak i težak put, i kako su tamo ljudi vrlo različiti, pa je zaključila: — Svud me odvedi, ali me u Split uvali! — Putovanja u Zagreb, razumije se, bila su skopčana upravo velikim naporima, tako da su se stari Splićani čuvali takvih avantura. Još im je najugodnija bila šetnja brodom do Trsta, gdje su se osjećali bližima, iako je za njih grad samo bio Split, brdo samo Marjan, more samo ono oko tog grada, koji Splićani vole kao dio svoje najbolje unutrašnjosti.

Priliv dalmatinskog zaleđa i otokâ u Split nukao je Splićane, da se zaklone u tuđe sredine. — Nema ovdje za nas mogućnosti izdržanja, — govorili su nam, dok smo bili mladi. Ali Splićanin nije mogao nigdje iživjeti se, osim u svojem Splitu. Splićanin nije ni ekonomski ni politički emigrant. Nisu Splićani ti, koji su donosili kapital iz dalekih zemalja, nego otočani i po neki zagorski čovjek. Splićanin se, prema tome, uvlačio u sebe, postajao nezadovoljan, odnosno grintav, mrzio sve i svakoga oko sebe, volio ogovarati i sumnjičiti svu, kako je on zvao, fureštariju, koja je poplavila njegove uglove, njegova vrata i njegove stanove. Tako je Splićanin provodio sve svoje dane po nekim malenim kavanama, gdje je on buljio u nepomično obzorje mora, koje je stajalo više puta kao stajaća voda ispod rive, izgovorio po neku riječ, opsovao nekoga, i ljutio se na sama sebe i grad, koji je ispred njega rastao i prerastao snažnijim i drugčijim, nego ga je on zamišljao. Taj dinamički impuls Splitu dala je općina Dra Ive Tartaglie, s kojim je stari Split vodio podmuklu i šutljivu borbu, ali koga je u dubini poštivao i volio. Tartaglia je Split izdigao iz sitnog ali dragog nam provincijalizma i kampanilizma u grad jačih dimenzija i snažnijih mogućnosti, imajući protiv sebe sve i svakoga, dok ga je razvijao, ne doživjevši priznanje, kada je Split postigao razmjere grada svakako najdinamičnijeg na Jadranu. To je bilo vrijeme između dva rata, kada je i Ivan Meštrović prenosio u Split veliki dio svojeg djelovanja, što je Splitu dalo značenje svakako drugog grada na hrvatskom teritoriju. Taj dio splitskog života Ivan Meštrović i danas nosi u sebi, kao najljepše što je u tom životu ostalo. Ivan Meštrović je uživao u splitskim ćakulama, kao i svi mi, slatko se umio nasmijati splitskoj duhovitosti, koja kanda ni sada nije ostavila Splićane u svim njihovim nevoljama. Tko god se našao u Splitu, taj je uvijek morao osjetiti snagu splitskog humora, s koliko malo uzrečica Splićani daju oznaku jednog događaja, jednog čovjeka, ili postavljaju i rješavaju probleme. Za volju jedne šale Splićanin bi žrtvovao sve od sebe: i kada ga ta ostavlja, on umire. Težak teret, koji na svakoga pojedinca donosi komunizam,

pogodio je smrtonosno i Split: grad posmijeha, šale i humora. Splićanin može biti i mandrilo i batal; može se predstaviti znalačkijim od onoga što je, ali je svakako human, iako još do sada, osim par dijalektalnih humorističkih pisaca poput Marka Uvodića, nije nitko dao pravi izraz takvog splitskog osjećanja ljudskoga u čovjeku i u sredini u kojoj žive; osjeća se potreba, da bi to netko mogao dati.

U nastojanju davanja jednog izraza o Splitu kroz roman, uz Marka Uvodića i Vicka Mihaljevića, javljali su se mlađi pisci, kao Ante Cettineo, ali je to bilo manje splitski autohtono, više jedan refleks čitanja suvremenih talijanskih i španjolskih novela, presađenih na naš tip. Iako Mediteranac, Splićanin je i Slavenin i Hrvat. To znači, da u njega ima specifično našinskih elemenata, za koje ne zna ni Cervantesova Španjolska ni Goldonijeva Venecija. Pomanjkanje takvog psihološkog portreta grada Splita dolazi iz toga, što Split nije dao svojih romanopisaca i pjesnika snage jednog Tina Ujevića ili Miroslava Krleže. Iako je prvi proveo stanovito vrijeme u Splitu, on je ipak bio izraz pitome imotske krajine, dok panonski bunt drugoga nema nikakve intimne veze s mediteranskom urbanskom problematikom, za koju treba više suptilnosti i više smisla za oblik, kakvog ga ima, recimo, u Ive Andrića. Tako sve što je ostalo od Splita, mora se tražiti kroz «Pregršt Šušnja», ili kroz «Onu od Tovara» ili na stranicama humorističkog lista Uvodića i Katunarića «Duje Balavca», ili kroz Vidovićeve akvarele, koji pružaju samo onu sjetnu i melankoničnu i romantičku narav Splita, koju je u riječima uspio samo izraziti bijedni Luka Botić kroz svoje sentimentalne boljetice i stradanja. Ili, konačno, u naše vrijeme, u pošadama i operetama Ive Tijardovića, koje su pridonijele više populariziranju Splita — Splita grintavog, zaplakanog, zaljubljenog, smiješnog, veselog i tugaljivog, — od svega, što je bilo tko iznio i dao. Taj splitski život s periferije Marjana malog svijeta, koji se pita, da li bi se «dalo živit», «sa ono bokun naše mižerije i od svita kativerije», za koga je «naša jubav šira vengo je splitsko poje», gdje se «naši Tonči» pojavljuju u svoj svojoj naivnosti, kao vječni ljubavnici, u društvu naših šjor Dane i šjor File; gdje se splitske kale i kuntrade osvjetljavaju u patosu toliko intenzivnog života, da nas ono ispunja i u dalekim stranama svojim uspomenama i nostalgijama, traže još svojega Vergu i svojega Baroju, da mu zaobli krunu umiranja jednog od najlegendarnijih gradova hrvatskog Sredozemlja. U glazbi, gdje je to bilo sretnije i uspješnije, dali su mnogo toga i Hatze i Gotovac — «kontrado, kontrado, vele li si duga, kad mimo te projdem, obajde me tuga» — ali i za to treba i libretista i romanopisaca, da bi slika bila izrazitija i jača.

Ja bih uistinu volio, da nam netko dade našu mladost sa širine ispod zvonika Svetog Križa, kad smo se igrali na škondarijole, i sricali neke nepoznate stihove, kao ove:

«Biša, biša šorti fora
Kvešta že la tua ora»

i kada smo se igrali sa Stipom Igrom ili slušali razgovore težaka s tovarom, ili sudjelovali u političkim i nacionalnim borbama, za koje su Splićani smatrali, da iz njihove sredine imaju odlučiti sudbinom svijeta. Splitsko prelaženje iz narodnog, slavenskog, preko pravaško-starčevićanskog, do hrvatskog i zatim jugoslavenskog, te ponovno hrvatskog opredjeljavanja, uglavnom nametnuto takvim razvojem njegove inteligencije, nije još uvijek dalo svojeg analitičkog i objektivnog tumačenja; i teško će ga dati, doklegod se ne utvrdi cjelokupno naše gledanje na naš problem. Ali je jasno, da je u svim tim prelazima bilo više iskonskog i istinitog oduševljenja za ideale, nego utilitarističkog oportunizma, kako se to obično ponavlja. Kada čovjek uzme u obzir, kako su završili svi ti Trumbići, Tartaglie, Ljubići, Vukušići, Matošići, Kaliterne, govoriti o oportunizmu bilo bi više nego netočno. Pa i ta «Mala Moskva» iz Velog Varoša, koja je sanjala o nekom socijalnom ekvalitetu, gdje bi svatko ustvari trebao malo raditi, a mnogo jesti i piti — *viva la Španja dove si beve e manja* — jedna od tipičnih splitskih fikcija — umire u razočaranju. Svi ti Vicke Krstulovići, Marići i Bače, ili još uvijek za svoje ideale umiru u tamnicama svojeg komunističkog raja, ili tek sada otkrivaju, da su ih crveni Srbijanci prevarili, i da Split ne može biti nego 'rvacki. Smatrani konačno od centralnog komiteta više anarhistima i nihilistima, nego li discipliniranim članovima Partije — takvi su ih uvijek smatrali i označivali «inžiniri smrti» i operatori OZNE i UDBE, od druga Tita pa do automata Kardelja — oni i danas postupaju kao Katalonci — uvjereni, da je ipak sva sreća života dostignuta samo onda, kada je individualnost ostala izvan doticaja etatističkog monolitstva. I kada su oni vidjeli te Ruse u Splitu, o kojima su u svojim maglovitim glavama sanjali, bili su prvi, jer takav je Split, kao i ono sa Srbijancima, da uskliknu: — Asti Boga, s kim smo se ujedinili! — Ča je triba govorit! Di ti je dimijana vina ča si je pio pod Austrijom! — Blažena Austrija, zašto je vrag odnija?!

4.

Govoriti o Splitu a ne govoriti o tovaru, značilo bi ne dati punu sliku psihologije toga grada. Ta dekorativna, strpljiva i tvrdoglava životinja, koja se i u Splitu morala pojaviti u isto vrijeme, kada je iz Mezopotamije sljegla uzduž obala Sredozemlja, srasla je toliko s ćudi splitskog čovjeka i težaka, da se narav Splita ne da shvatiti, a da se ne naglasi smisao i uloga tovara u splitskom životu. Tovar je

oduvijek u predgrađu Splita, Velog Varoša i Lučca, živio u istom dvorištu, gdje je živio i težak, obično ispod prvog kata, tako da je njegov gospodar mogao noću kroz san osjetiti tovarovu toplinu i njegovo buđenje u praskozorje. Ja ovdje ne zovem tovara magarcem, jer taj književni izražaj nema nikakve veze s čitavim sklopom odnosa mentaliteta samog težaka s tovarom. Magarac i magare, upotrebljavani od naših književnika i pedagoga, kada, primijenjeni na čovjeka, imaju sasvim protivno značenje od onoga, koje mu daje splitski težak.

Za splitskog težaka, koji nije seljak u sociološkom značenju te riječi, nego dio urbanskog predgrađa, dakle građanin, za koga je zemlja zanat, kao što je to i za zanatliju, koji nedjeljom silazi u grad, i čak, u zadnje vrijeme sjeda u kavanu, tovar je u prvom redu njegov kompanion, kao što je i burro za centralno-američkog težaka sastavni dio njegova života. U rana jutra, kad je splitski težak išao u polje, on je razgovarao s tovarom, svađao se s njim, psovao ga i korio, čak i tukao, ali mu je i povjerovao svoje nezgode s vremenom, sa ženom i s djecom, kao i s gospodarom, komu je morao nositi trećinu. Ali splitski je težak uvijek umio tovara pokriti, da ga zaštiti od sunčanice, stavljajući ga u hlad starostavne vlažne masline, birajući mu posebnu mirisavu i mliječnu travu. Znao ga je vrlo često i okititi za jematvâ, kada se je bralo grožđe i jele najslađe smokve. Tovar je mirna, strpljiva, ali tvrdoglava životinja, i ta njegova narav oblikovala je i splitskog težaka, jer je i splitski težak miran, strpljiv, tvrdoglav, nepovjerljiv, grintav i jednostavan. Tovar može biti i prgav, ali nikada kao mazga, ili tašt kao konj, iako i on spada u genus konja. Tovar je filozof među svoje vrste životinjama, on ima takav stav, kao da o svemu prije želi donijeti odluku, nego se postaviti u pogon, zato ga splitski težak i cijeni, jer nikada tovar ne donosi prenagle odluke, niti se može ili hoće upustiti u imaginacije. Tovar je životinja bez imaginacije, ali osjeća duboko poštovanje za onoga, koji ga poštuje i cijeni.

Na isti način, kao što se ni vječna Atena ne može shvatiti bez tovara, tako se ne može ni vječni Split. Portret oba ta grada, toliko različita a ipak slična, nije potpun, ako se ne uzme u obzir uloga tovara u njima. U Ateni tovar, naravno, ima drugu ulogu, ne toliko utilitarističku, koliko u Splitu. U Ateni tovar nosi cvijeće, voće i katkada i ribu i mlijeko, koje njegovi gospodari prodaju po ulicama grada, u rana jutra i u kasne večeri. Najljepše i najraznovrsnije cvijeće i voće u razna godišnja doba kiti tovara, koga atenski težak iz predgrađa čak umije pokriti lijepim tepisima, da bi izgledao zamamniji, čišći i privlačniji. Ta slika Atene s tovarom po njenim ulicama stvar je toliko vječna i tipična, koliko su vječni i klasični spomenici, jer je upravo u tome neprestanom postojanju tovara nastavljena i tradicija grčkog života. U Splitu tovar nije dekorativan

ni posebno uljepšavan, jer se on, recimo, i ne pojavljuje nedjeljom i blagdanom, osim za vrijeme Poklada u povorkama maškara. U Splitu je tovar dio težakova argatovanja, dio njegova intimnog dnevnog života; on ga vodi u polje sve do međa Solina i vraća ga kući, gdje se tovar osjećao kao kod svoje kuće. — Marica, Franina, jesi li napojila tovara? — to su riječi, koje se čuju duboko u noć i poslije zadnjih bumbalovih brecanja. Samar se diže s tovara vrlo brižljivo, netom se on uvlači u kuću, i težak više put maže, liječi i pažljivo tare žuljeve i grebotine, koje je samar ostavio na tovarovim leđima sa svim svojim užetima, odnesavši mu dlaku i oderavši mu kožu. Više puta za tih ritualnih poslova, težak ulazi u dijalog s tovarom: — Jesi li se namučio, jadni moj tovare! Ča ćeš, takva ti je sudbina, da cili dan 'rgatuješ, kao i ja, dok gospoda mile-lale uživaju, peru se u more, kupaju, ala drago! — U tvrdoglavosti Splićanina mnogo je od tovarove tvrdoglavosti, teške, namučene i asketske. Tu leži i razlog, da se splitski težak i ne ljuti, kada mu netko dobaci, da je tvrd kao tovar, jer on to ne smatra poniženjem nego dijelom svoje naravi.

Kada splitski težak u zoru kreće u svoje polje na svojem tovaru, i kada se on vraća u sumrak kući, i opet na svojem tovaru, svađajući se s automobilima i kolima, koja ruše tovarovu strpljivost, Split ima svoju čar, koju nitko nije u stanju zaboraviti, ako ga je jedamput vidio. Ta čar vječnosti i strpljenja, pred kojom nestaju svakidašnje promjene života, praveći od povijesti neprestano ponavljajuću igru izlišnih protuslovlja... Ta stara Zenonova igra vječnog vraćanja kroz tovarovo nepomično gledanje i strpljivo podnošenje i najtežih iznenađenja ima u tovaru još i danas svoj najznačajniji izraz filozofije života na Mediteranu, jer on i sada živi i ne misli iščeznuti i pokraj rasprostranjivanja industrijske revolucije i njenih mehaničkih sredstava prometa... Sve dok bude tovara, bit će i Splita i Mediterana...

Uz težaka, smisao Splita davao je obrtnik, naš artizan, Meštar Lovre ili Meštar Šime, koji su svojim rukama gradili kuće od kamena, cizelirali stupove, kapitele, prozore i vrata, i koje je uglavnom tehnika armiranog betona i cementa odnijela u nepovrat, kao što je odnijela, u svoje vrijeme, i kapetane jedrilica. Obrtnik je znao otsjeći drvo, da od njega napravi najljepši dio pokućstva, udubivši mu svoj reljef; ako je bio klesar, znao je otsjeći do individualnog izraza i po neki svoj osjećaj, koga je vidio izraženoga na skulpturama Dioklecijanove palače ili Eskulapova hrama, Krstionice Svetog Ivana. Kada je bio kovač, znao je gvožđu dati i onaj oblik, koji su mu davali fijorentinski majstori Renesanse. Težak je uvijek imao samo poštovanje za obrtnika, zvao ga je «Meštrom», što je značilo svakako više od radnika; a i radnici su imali poštovanje za «meštre», iako između njih nije bilo više razlike u naobrazbi. Vidjelo se to

najbolje, kada komunisti prihvatiše vlast: vrlo je malo starih obrtnika stradalo, iako su i oni morali iščeznuti u poplavi industrijske revolucije. Ti su radnici prelazili ispred obrtnika i meštra s poštovanjem i s njima sažaljevali vremena, koja nestaju... Jer obrtnik, graditelj ili bilo što od zanata, nije bio kapitalist; on je samo kvantitativnom davao smisao kvaliteta. Gdje nije bilo meštra, obrtnika i zanatlije, tu nije bilo ni kvalitativne kulture, i radnik je to osjećao. Osjetio sam to najsnažnije onih dana u Splitu, kad su komunisti preuzimali vlast u odnosu, koji su radnici zauzimali prema mojem ocu, prilazili su k njemu bez riječi, kao da su željeli mu reći: ništa vam se ne će dogoditi, «meštre Lovre!» Ali je meštar umirao smrću individualizma, zanata i obrta, i osjećao, da je svijet stroja ubio i njega, kao što je ubijao i sve ono što je bilo stvaralačko i individualno u čovjeku. Jer zdanje, koje nije bilo od kamena, nije moglo biti ono trajno i dobro zdanje. Kamen odnosi vlagu, dok cement čuva vlagu i ne daje životu onu zaštitu, koju su mu davale kuće od kamena!

Ali je zanatlija bio i osnovom političkog života Grada; on mu je davao obilježje, on ga je dizao i budio, kada se radilo o tome, da se osvaja općina iz ruku «tolomaša», odnosno autonomaša, koji su dalmatinizam suprotstavljali sjedinjavanju te najstarije hrvatske zemlje s Hrvatskom. Zanatlija bijaše i taj, koji se opirao najprije Austriji i kasnije Beogradu, i uglavnom bio osnovom građanske politike, *res publicae*. Za razliku od trgovca, zanatlija odnosno artizan bio je građanin, koji je davao gradu izrazitiji značaj i od inteligencije. Taj zanatlija umio je sjediti za kavanskim stolom i ostati u razgovoru s ljekarnikom, gdje se za razliku od kavane politika vodila *en petit comité*, za zatvorenim vratima.

To je bio Split mojeg djetinjstva i moje mladosti, Split Svetog Duje, ali i Svetog Križa, Split koji je znao kroz tri desetljeća da se zanese za Balkanom i za Zagrebom, paliti krijesove slobode na Marjanu, dok se u luci nalazio jedan knez, koji je poslije postao kraljem zemlje, i da se sakupi na obali, u potpun tajac, uprijevši svoje poglede prema Zagrebu, u trenutku, kada je Stjepan Radić ponesen na vječni počinak. Bio je to i Split, koji je prvi digao ustanak protiv Talijana, da bi poslije osjetio smrt svoje slobode, kad su teškim korakom partizani ulazili u njegove kale i kontrade. Split Marka Marulića, Tome Arhiđakona, Kavanjina, Botića, Bajamontija, Bulata (starih), Trumbića, Vojnovića, koji su ga zvali Spljetom; Frana Bulića, Kerubina Šegvića, Kljakovića, Meštrovića, Tartaglie, Brajevića; Split puka, radnika, težaka, zanatlija, meštara, pulitike, smijeha i humora; Split malicije, dišpeta i debota, funcutstva, mularije, mižerije ali slatke, batalovštine i mandrilstva, ali i zloće, koju su Splićani znali opraštati drugima, jer su je osjećali u sebi! Split, koga više biti ne će, jer se i on pretvara u otužno i jedinstveno društvo komunističkog besmisla za materijalističko oblikovanje gradova i ljudi. Kako je komunistički sustav svakako najdosadniji sustav, koji se do sada vidio u povijesti, čini se, da će i stari Split umrijeti od dosade i pomanjkanja humora. Bez humora nema Splitu ni opstanka ni sreće, jer humor je prvi uvjet slobode i života u slobodi! Zato sam i htio zabilježiti ovakav portret svojeg grada, kao uspomenu na ono, što su gradovi bili i značili prije poplave Burkhardtovih *«les grands simplificateurs»*, grubih poluinteligenata, povampirenih barbara i sahranitelja sreće, užitka, blagostanja, smijeha i humora!

Ti se *«grands simplificateurs»* nisu pojavljivali tek sada, poslije Drugog svjetskog rata, pojavom komunista; oni su preplavili splitske ulice poslije onog Prvog svjetskog rata, pojavom orjunaštva, kada se riječima (D'Annunziovim) slavilo i obožavalo dinarsko, odnosno kosovsko osjećanje života. Ta slavenska poganistika, donesena primitivlukom srbijanskog gejaka u te stare okvire i zidove, osvojila je zalutale glave naših tadašnjih omladinaca, čija se brutalnost osjećala i tada, kao i sada, u rješavanju našeg nacionalnog i ekonomskog problema. Taj tip susreo sam u dva maha u Splitu, poslije prvog rata kroz orjunaškog, i poslije ovog drugog kroz komunističkog barbarina. U oba maha bio je to jedan te isti čovjek, ustvari poluinteligent, primitivan i surov, koji je odnio u nepovrat dane Don Frane Bulića, Trumbića, pa i Tartaglie, dane naših mučaljivih težaka i tovara, u kojima je bilo slatko sanjati o Splitu i živjeti sa Splitom.

I da ovaj portret mog Splita ne bi završio, kako Francuzi vele *en queu de poisson*, mislim, da se ipak najbolje rastati sa Splitom s «Oproštajem» Tina Ujevića, koji reče:

«Ovdi usrid luke naša mlada plavca
Uzdvigla je jidra voljna, smina i nova.
I hoteća pojti putom svojeg plova
Gre prez kog vojvode al zakonodavca.

Budi da smo virni krivovirna pravca,
Ništar manje čtimo (kako i zemlja ova)
— Ki va versih libar množ harvacki skova —
Marulića Marka, splitskog začinjavca.

U lipom jaziku, gdi «ča» slaje zvoni,
Mi dobročasimo garb slovućeg greba
I tokoj ti napis dijački i stari.

Zbogom, o Marule! Pojti ćemo, poni
Žaju imimo velu sunčenoga neba:
Korugva nam ćuhta; gremo, mi puntari!»

New York, na Thanksgiving Day 1955.

BIBLIOGRAFIJA

U SUMRAKU SVETE GORE

Kad sam putovao kroz Svetu Goru 1932., još je uvijek bilo vrlo malo putnika, koji su zalazili u te neprohodne krajeve. Putovalo se od Soluna do Kareje malim parnim brodom, a zatim po cijelom teritoriju na mazgama. Na cijelom Atosu bilo je tada oko tisuću crkava, crkvica i kapela. Iz mojih tadašnjih bilježaka za upotpunu mojih tadašnjih utisaka dodajem slijedeće:

Zlatna bula Konstanina Monomaha (1046.) zabranjuje svaki ulazak na Sv. Goru «svakoj ženi, svakom ženskom stvorenju, svakom djetetu ili eunuhu, svakom obrijanom ili ženskastom licu». Dalje se u buli kaže: «...i neka sve bude učinjeno prema naređenjima blaženih kraljeva». Bula Aleksandra Komnena kaže doslovce: «Mi, dakle, naređujemo, da Sveta Gora bude slobodna, i bez plaćanja ikakvog danka i da njeni kaluđeri (kalogeros) budu slobodni sve do konca svijeta. Kraljevi se ne smiju miješati u odnose Sv. Gore».

Na Sv. Gori bilo je tada oko 4.000 monaha, među kojima je bilo i Slavena, Rusa, Bugara, Srba i Makedonaca. Prisustvo Slavena (Perilla) potječe od XII stoljeća. Sveti Sinod, koji predstavlja vladu Sv. Gore, zvan na grčkom Hiera Kinotis, sastavljen je od 20 monaha, od kojih svaki predstavlja po jedan samostan, dakle 20 samostana. Predstavnik prvog samostana Velike Lavre zove se proedros i predsjedava Sinodu. Savjet, odnosno Sinod sastojao se tri puta tjedno. Egzekutivna vlast, Hiera Epistassia, sastoji se od 4 člana ili epistata. Izbor se vrši svake godine 1. siječnja. Razvoj umjetnosti kretao se ovako: 1) Bizantinska umjetnost u V i VI stoljeću pod Justinijanom, 2) makedonska i komnenska umjetnost, koja već označuje renesansu, u X i XII stoljeću, 3) nove kreacije i nova obnova pod prevlašću kretske škole, idealističke, koja, za razliku od makedonske, ostaje više na tendencijama istočnim i talijanskim, u XV i XVI stoljeću. Diehl sasvim ispravno kaže: «*...Tel artiste inconnu de Mistra a atteint la force expressive d'un Giotto*».* Dalje po Diehlu, bizantinska umjetnost ima tri zlatna doba: 1) U

* Takav umjetnik kojeg Mistra nije poznavao postigao je izražajnu snagu jednog Giotto-a.

IV i V stoljeću pod Justinijanom i Teodorom (VI stoljeće Sv. Sofija); 2) za makedonske epohe reakcija na ikonoklastičku krizu, procvat carstva i ljubav careva za raskoš i sjaj, X, XII i XIII stoljeće; 3) XV i XVI zapadni utjecaji (talijanski), preteče velikih humanista Renesanse.

Svi oni koji se zanimaju za umjetnost ne smiju izostaviti Panselimosa iz 1526. u Protoatonu, Dohiariona iz 1568. Ikonu Sv. Petra i Pavla u Vatopedu, iz XV ili XVI stoljeća. Mozaik Madone s djetetom u Hilendaru (XIII ili XIV stoljeće), zatim Sv. Nikolu u Stavronikiti (XII ili XIII st.). Samostan Sv. Pavla čuva izvanredan filigram, po svoj prilici dar žene Murata II (oca Muhameda Osvajača), princeze Marije, kćeri jednog srpskog kneza, koji je dao sagraditi samostan u XV st. U Hilendaru postoji epitaf iz XIV i XV st., koji prikazuje plačuće anđele, s Djevicom, Sv. Ivanom i sa svetim ženama. Epitaf ima srpski natpis. Ima i ekspresivno lice Krista, koga prate anđeli, blagosivljajući Sv. Vasilija i Sv. Ivana Hrizostomosa (1399.), i oko 11.000 rukopisa. Što se Hilendara tiče, Millet kaže: «L'église de Hilandari brille comme un joyau sorti dans la verdure».* Srpska narodna pjesma, kao što je poznato, pjeva:

«Da vidite čudo neviđeno
B'jel Vilindar na sred Gore Svete
Zadužbinu Save Svetitelja
I njegova oca Simeuna».

Najbogatiji je samostan Vatopedi, jer su ga darivali vladari Bizanta, u prvom redu Manuel Komnen i Andronik I Paleolog. U njemu se povukao, odreknuvši sve vlasti, Ivan Kantakuzen, postavši monah (1353.). Međutim, u moje vrijeme bijaše to i najmoderniji samostan, koji je prihvatio nov kalendar, unio električno svijetlo, uveo higijenske mjere, jer se po ostalim samostanima spavati nije moglo zbog invazije stjenica.

Odnosi između slavenskih samostana i grčkih nisu bili najbolji. Grci su vrlo zazirali od Bugara, dok su s Hilendarom bili u prijateljskim odnosima, iako je u Hilendaru bilo ponajviše makedonskih kaluđera, vrlo malo srpskih.

Bibliografija koju sam proučio uoči posjeta bila je ova:

V. Langlois, *Le Mont-Athos et ses monastères,* Paris, 1867.
De Vogué: *Syrie, Palestine et Mont-Athos,* Paris, 1878.
G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du Xème siècle,* Paris 1896.
Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin,* Paris, 1926.
G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIV, XV et XVII. siècles,* Paris, 1916.
G. Millet, *L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine,* Paris, 1916.
Ch. Diehl, *Dans l'Orient Byzantin,* Paris, 1917.
Ch. Diehl, *L'Histoire de l'Empire byzantin,* Paris, 1919.
Ch. Diehl, *Figures Byzantines,* Paris, 1921.
N. Turchi, *La civiltà bizantina,* Torino, 1915.
G. Volpe, *Il Medio Evo,* Milano, 1930.
F. Perilla, *Le Mont-Athos* (son histoire, ses monastères, ses oeuvres d'art, ses bibliothèques). Texte, dessins et aquarelle de F. Perilla, Salonique, 1927.

* Hilandarska crkva sja poput dragulja, koji je izišao u zelenilu. (G. Millet).

RIJEČ UZ OVU KNJIGU

UPOZNATI narode koji nas okružuju, uočiti sličnosti i divergencije mentalitetâ i dovesti ih u međusobne odnose, centrirajući povijest i povijesnosti naroda i narodâ onim dvjema najčvršćim polugama — prirodom i kulturom — čini mi se da je to bilo ponajglavnije nastojanje hrvatskog pisca, kritičara, esejista, prevodioca i novinara, Bogdana Radice. U ovom kontekstu potrebno je uočiti riječ pri-rod-a («rod-»), jer je u obiljima mediteranskih ideja, strujanja, oživljavanja i zamiranja nacija i naroda priroda bila nerazdvojna od kulture; na tom području «fabriciranja civilizacijâ» narodi su se rađali i nestajali, jedni nestajali u rađanju drugih, da bi i sami nestali u nemilosrđu povijesnih vrtloga. To područje «Starog svijeta» i odveć je zaglušivano proračunima i nesporazumima međusobnosti; kulturno lice i obrazine bivale su omogućivane i mijenjane borbama za *thalatokraciju*. Egipatsko vraćanje na deltu Nila, kao i fenički nestanak iz Mediteranskog «slanog jezera» nisu bili izbrisi bez traga, jer su stope tih civilizacija sve do dana današnjega vidljive. Isti je slučaj i s Grčkom, koje je tragedija tek uočljivija od ostalih, ali ne i bolnija: između «Klasične Grčke» i suvremene jasno je vidljiv «nedostatak vjekova» i borba grčke duhovne elite oko osuvremenjivanja datosti i iluzija zauzimlje dosta mjesta u ovoj knjizi.

I kao što su Egipćani ovozemaljski život smatrali prolazom, a grobnica im je bila istinska kuća, tako je i starim Grcima ovaj zemaljski život bio tek potreba pitanja i kontinuitet misli nije ni mogao zamrijeti. Nije slučajno, što mnogi jezikoslovci latinski jezik smatraju dijalektom grčkog i latinsku kulturu izdankom grčke kulture, ne zadržavajući se toliko na leksičkim razlikama, koliko na samoj strukturi prirode jezika, uočavajući pri tom kontinuitet misaonog svijeta mediteranskog područja. Na području filozofije daleko je vidljivije, da se u mnoštvu današnjih filozofskih strujanja — kao što je to, uostalom, bilo i cijelo vrijeme našeg misaonog razvoja — svugdje raspoznaju grčki temelji, pa nije baš veliko pretjerivanje, kad se govori i o ponavljanju. Značenje Mediterana u kulturnom pogledu zaista je presudno, kad je riječ o zapadnoevropskoj uljudbi. I sâm Nietzsche, na pr, vidio je u njemačkoj glazbi mnogo, između ostalog i hrvatskog utjecaja («slavenskog,

nizozemskog i hrvatskog»), a jasno je rekao, da su za kulturno omogućivanje potrebni preduvjeti podneblja.

Istina je, da je u raznolikosti Mediterana, razdvojenost i razdvojivost daleko uočljivija od jedinstvenosti, da su promašaji daleko češći od sastanaka, da su nesporazumi u povijesti Mediterana narode odvodili gotovo uvijek u katastrofe, da je pitanje «razaranja Kartage» još uvijek aktualno, ali istina je isto tako, da tu treba slaviti rođendane svih velikih ideja i zanosa.

Pa sve ako i prihvatimo tezu, da je rimska kultura izdanak Grčke, moramo onda odmah dodati, da to nije ni u kojem slučaju njen najbolji izdanak. Već u samom pitanju Troje, bogovi su bili podijeljeni za dva različita putovanja, jedni su bili na Odisejevoj strani, a drugi na Enejinoj. Između Odisejeve lađe i one, o kojoj je govorio Horacije, na koju bi se *patria* trebala ukrcati i zaploviti u beznađe, ima svakako bitna ali i tipična razlika: Odisej je ratnik i pustolov, individualist, čekaju ga žrtve ali i lomovi srca; neizvjesnost i čežnja za neizvjesnošću gotovo su uvijek nerazdvojne u grčkoj misli, a Horacije govori o lađi i naciji, poopćeno, gotovo pravnom formulom. Nerazdvojivost bonvivanske i opće «dobrobiti» steklo je u Rimljana pravni, konformistički i izražajni status; *agoré* nikada nije bila profanirana onim svakodnevnim materijalnim zaokupljanjima i grandilokventnom frazom, u kojoj se u biti uvijek skriva «pro domo mea», a to je bio slučaj s rimskim *Forumom*. Postavimo li na jednu stranu Troju i Kartagu, a na drugu Grčku i Rim, prvo je što upada u oči, da su grčke prijevare sasvim spekulativne naravi, a rimske strateške. Rim je stvorio pravo pomoću razvoja grčke dijalektičke misli, ali njima je oduvijek «deus ex machina» bio nepotreban. Oni nisu imali potrebu zaplićati, pojave su najvećma prihvaćali kao gotove rezultate, i ono pjesnika, što su imali, bili su najmanje Rimljani.

Ali pod opterećenjem školskih antologija i gramatika, mi rimsku i grčku misao obično uzimljemo kao cjelinu, što je svakako učvršćenje, ali i suživanje konteksta. Tim ne možemo dobiti uvida u opravdanost i opravdivost Mediteranskog kontinuiteta.

U kršćanstvo su ušli dva gotovo najveća prestavnika antičkog svijeta, Aristotel i Vergilije, ušli su iz sasvim različitih vremena i još različitijih sredina, ne samo da omoguće srednjovjekovne silogizme — gdje se sve nastojalo strpati u nekakav bogobojazni «ergo» — odnosno da se ostvare varijacije pjesničkih vizija, nego i iz potrebe kontinuiteta.

O «očevima» i «stričevima» kršćanstva govorilo se kao o nečem samim po sebi razumljivim, iako u biti nije tako. I ništa naravnije od toga, što se u tim *en bloc* prihvaćanjima i divljenjima, svojevoljnim interpretacijama i gonetanjima svijeta nije računalo s Kartagom kao mogućnošću vječnog povijesnog procesa. Umrtvljene, umrtvljivane, ali i satrte uljudbe gotovo su uvijek ispuštane iz vida, a kako su se i muzeji tehnizirali, to su ti blijedi obrisi prepušteni samovoljama čitanki za više ili pak niže razrede. Doduše, i u našim komercijaliziranim danima «delenda Carthago» javlja se kao egzistencijalno pitanje i u mediteranskom rasadištu tradicije, ali ta pitanja komentiraju plaćenički dnevni tisak i engleski kabineti.

Drame pojedinih mediteranskih naroda i danas su u tolikim neprilikama onaj najžalosniji krik nacionalnih umiranja po onoj *«de nobis sine nobis»* i u ovoj knjizi nisu samo prikazane kroz historijate oblikâ, nego su uklopljene u vrline i mane pojedinih naroda, odražene riječju, zamišlju i djelom njihovih izabranika. Pregnantnost Audisiova suda, Ferrerove bojazni i slutnje,

kao i zablude i veličine našeg N. Tommasea, dodirnute su tek usputno, kao misli za uokvirivanje rasuđivanja. B. Radica se nije samo ograničio na velike prošlosti Grčke i Rima, a nije se ni samo zaustavljao na golim uočavanjima nacionalnih i umjetničkih strujanja današnjih naroda, koji obitavaju Mediteranske obale.

Shvatimo li, da su za te narode tipični i Odisej i Prometej i Don Quijote (lutnje, ali i trgovačka «žica», žudnja za novim i neotkrivenim, ali prvenstveno za rodnom Itakom, stalna krađa božanske vatre, ali i stalno ispaštanje... borba s vjetrenjačama, koje su izmišljene, ali tim su još okrutnije), svakako će nam biti lakše zaokružiti sud o njihovim mentalitetima. Mnoga imena, na koja će čitatelj naići u ovoj knjizi, svakako su daleko više mogućnost da probude interes, nego li da nametnu sudove.

Autoru ove knjige B. Radici zaista je zavidjeti na osobnim poznanstvima i kontaktiranjima s najvećim duhovnim veličinama, mediteranskih, a i drugih naroda. Od njih ovdje kanim navesti samo neke: u Italiji, u vrijeme svojih studija upoznaje Ferrera, A. Tilghera, B. Crocea, G. Papinia, s kojim je upoznao velikog ruskog književnika M. Gorkog; od francuskih velikana spominjem samo P. Valérya i G. Duhamela; poznavao je Th. Manna; od Španjolaca Unamuna, Ortegu y Gasseta, E. D'Orsa.

Kontaktirao je s mnogim književnim i političkim intelektualcima suvremene Grčke, od kojih ovdje navodim samo K. Uranisa, K. Palamasa i E. Veniselosa. K. Uranis je u jednom članku, rezimirajući Radičine intelektualne vrline, rekao za njegovu misao, da je «jasna i uravnotežena» te da je to odlika latinstva, dok će njegova ljubav za diskusiju i otvorenost biti odlika slavenstva. Taj veliki Grk gledao ga je u sintezi tih dviju odlika, ali nakon cjelokupnog Radičinog opusa taj zaključak mogao bi se svakako proširiti.

Da bi slika bila potpunija, treba spomenuti i Radičino poznanstvo s D. Mereškovskim, tom svakako najsretnijom sintezom novije ruske književne riječi, a uza nj je upoznao i ženu mu, poznatu pjesnikinju simbolizma, Zinaidu Gippius.

Jasno je, u tako širokom krugu kretanja, u tako bogatim izmjenama misli, autor nije ostao pri golim razgovorima, nego ih je uvijek postavio u tematski kontekst, uvijek na niveau, te razgovore uvijek je otimao novinskom genreu i esejizirao ih. To su eseji, koji imaju tek ponekad odlike putopisa, bolje rečeno potrebe kretanja, nemira, ispitivanja.

T. Ujević je, pišući o B. Radici, nekako točno prije četrdeset godina rekao, da je Radica istinski zaronio «u kaos kulture», a da je iz tog kaosa teško izvući sebe, nu da je to samo posljedak.

«Radica ima jedan eminentno kulturni program, kojega s najvećim uspjehom izvodi» — s pravom je primijetio I. Esih.[1] Ipak nama je danas jasno, da je B. Radicu tražiti tek u sintezi riječi T. Ujevića i I. Esiha: kaos kulture i sustavnost programa, misao vodilja, da se u mediteranskom bazenu kulture i idejâ i današnji intelektualac može i mora snalaziti, osvježavati i ponovno nalaziti vjeru u vlastitu svrhovitost. Radici je uspjelo dati stvaralačke i ljudske profile ljudi, o kojima je pisao, dati ih kroz njihove zabrinutosti, kroz njihove ushite i klonuća. Iako nije ništa posebno uvršteno od Radičinih prikazivanja Tommasea, ipak čitatelj će iz ove knjige moći upotpuniti svoj sud o tom našem nesretnom velikanu. Ne ulazeći pod površinu njegovih misli o Tommaseu, moglo bi se sasvim postrance postaviti pitanje: čemu

[1] I. Esih, *Grci i Hrvati*, Petnaest dana, br. 13, Zgb, 1932.

Tommaseo, ili ako se o njem govori, čemu ne zauzimati vrlo kritičan stav prema njegovim zabludama o Dalmaciji? Takvim mogućim prigovorima moraju se uvijek naglasiti dva presudna trenutka u formiranju misli N. Tommasea: njega se ne može izdvajati iz njegova vremena; on je (logički ili alogički, svejedno) nastavak Križanićeva puta, iako u sasvim drugom pravcu, a njegova misao, da Dalmacija može pripasti svakomu, osim što ne može biti u sklopu svog tijela, nametnula je prvenstveno dužnost upravo nama Hrvatima, da joj pristupamo i objasnimo je ne samo društvenim komponentama Tommaseova vremena, nego i psihološkim raspoloženjima Tommaseove osobe i osobnosti. I činjenicu, da se na stranicama hrvatskih časopisa javljaju osvjetljavanja Tommaseovih ideja i lunjanja, svakako treba pozdraviti, jer i naši odmetnuti sinovi su naši i na njihovim zabludama treba učiti.

Ovdje je od bitne vrijednosti spomenuti «et alteram partem» kritike o mediteranstvu kao ideji: čemu govoriti o posebnosti Mediteranske Hrvatske, ili određenije rečeno — Jadranske Hrvatske? Ono što je nekada Lukas smatrao grijehom B. Radice, u ovoj knjizi nam sâm B. Radica najbolje objašnjava.

I kad, na primjer, Branko Radica predbacuje, između ostalih, prof. V. Rismondu i prof. N. Klaić ideju o separatnoj povijesti Dalmacije, odnosno Južne Hrvatske,[2] onda odustajemo od usporedbi: Bogdan Radica gleda na Dalmaciju kao na hrvatsku posebnost, on danas nakon svih zlonamjera glede kolijevke hrvatske kulture, Dalmacije, zna za jedan jedini naziv JUŽNA HRVATSKA, a to nije slučaj s integralnim projugoslavenom V. Rismondom, a niti s profesoricom N. Klaić. Mediteranstvo Hrvatske *kao separatistička ideja* nije se ni moglo drugačije protumačiti, nego samovoljama, iskrivljavanjima i zlonamjerama. Takorekuć, anonimno mediteranstvo Hrvatske (a pod nazivom «Dalmacija», posebno pak «dalmatinstvo», anonimnost je najopasnija, jer taj izraz danas forsiraju svi neprijatelji Hrvatske), pa bilo ono za izvoz ili pak domaće sipanje luga u oči, opasno je i neodrživo. U Radičinoj ideji, Dalmacija je u Mediteranu s jedne strane svojim pripadništvom Zapadu, sudioništvom u «fabriciranju civilizacijâ», ali to upravo i ukazuje na našu vjekovnu općehrvatsku orijentaciju, kao i na našu hrvatsku raznolikost i šarolikost. I nisu samo bosanski hrvatski pisci sasvim naravno preko druge hrvatske pokrajine, Dalmacije, gravitirali Zapadu, nego čakavski jezični elementi u amalgamu jezika cijele Bosne i Hercegovine, njegova povezanost i neraspletivost u svim hrvatskim krajevima najboljim je dokazom odrazâ stvarnog hrvatskog povijesnog jedinstva. Čitatelj će naići u ovoj knjizi i na nesigurne nazive «Južna Srbija» uz naziv «Makedonija», ali pri tomu se ne smije zaboraviti vrijeme, kad su ovi eseji pisani.

O ljudima, o kojima je riječ u ovoj knjizi, u hrvatskoj esejistici i kritici malo se pisalo. Posebno kad je riječ o grčkoj književnosti, odnosno o oblicima grčkog duhovnog života. B. Radica nedvojbeno je jedan od naših prvih kritičara, koji je počeo sustavno upoznavati hrvatsku javnost s novogrčkom književnošću. Pa i o drugima, o kojima je riječ u ovoj knjizi, nije bilo mnogo govora. Pisci, koji su u našoj hrvatskoj književnosti imali vidnog utjecaja (G. D'Annunzio i P. Valéry, na primjer) još uvijek nisu dovoljno uočeni u našoj književnoj kritici. I već spomenuti T. Ujević, iako najviše prostora posvećuje Radičinu širokom krugu kretanja, sigurno je najlapidarnije označio Radicu u dvije riječi: «Učiti i ispitivati». I on je zaista učio i ispitivao. Učio je na izvorima, ispitivao dodirom. Njegovi utisci prepuni su opipljive moći doživljenosti, njegova kretanja i smirivanja uvijek su jednim krajem uronjena u nove najavljene nemire. Njemu ne evociraju samo djela ljude, nego mnogo češće preko autora prilazi djelima, raščlanjuje i stvara sinteze, uvijek je u onoj dubljoj naslazi ljepote pisanog, isklesanog, ili naslikanog oblika. Iz brojnih primjera odabirem «Primorsko groblje». P. Valérya: nije to ni interpretacija ni pristup, nego tek svijest i razmišljanje o jednom izrazu Mediterana.

Ali ono što će našeg čitatelja posebno interesirati, to je upravo autorov susret s Novom Turskom i sa svetom gorom Athos. Svježina zapažanja, minucioznost sceniranja, unešenost u jedan strani svijet, ali prvenstveno prokop kroz te ljudske sudbine do čovječje sudbine uopće, nagnuće prema Vječnom povratku. Radica nije nabacao posljedice zamiranja Turske, te nekadašnje sile, čiji se ožiljci i danas vide i na njenom licu, a i na licu našeg naroda, nego je svakim retkom zaronuo u uzroke.

Krug interesiranja B. Radice vrlo je širok: uz eseje u ovoj knjizi, Radica je hrvatskom čitaocu poznat i kao pisac vrijednih studija o hrvatskim političkim ljudima (A. Trumbić, Fr. Supilo...) i tu je dao mnogo originalnih podataka i mnogo čvrstih sudova. U novije vrijeme piše vrsne eseje o današnjim političkim strujanjima u svijetu, poglavito u Sjev. Americi. Uz njegovo djelo «Agonija Europe», tiskano srpskim jezikom, te uz ovaj izbor eseja o Mediteranu — koje sam zamišljao cjelinom — vjerujem, da bi se dalo pripremiti vrlo interesantnu knjigu eseja o našim političkim ljudima, posebno kad znamo kako je malo, kako jednostrano i šturo dato na tom području. Svoje vrijedne susrete s velikim Evropejcima svog vremena, svoje osobne nemire, nemire sredina u kojima se kretao, ljudi, s kojima je kontaktirao, svoj burni život slaže u svoje uspomene... Vjerujem, da će mnoge dileme, na koje će čitatelj naići u ovoj knjizi, biti rasvijetljene i približenije čitaocu njegovih uspomena, ali ovim uvidom u evropske nemire njegova vremena, kroz njegove vlastite nemire, htio sam, ne samo hrvatskom izbjeglištvu nego hrvatskom čitateljstvu, dati riječ o sudioništvu u sudbinama, kojima i sami pripadamo.

VINKO GRUBIŠIĆ

NAPOMENE

Kako je velik dio ovih eseja, kritika i prikaza pisan pod dosta velikim utjecajem srpskoga jezika u ovoj knjizi to je *kroatizirano*, odnosno preneseno na hrvatski jezik. Učinio sam to po želji samog pisca.

Uz «Aleksandrijstvo Cavafisa» donešene su i neke Cavafisove pjesme u Radičinom prijevodu, naravno bez većih pretenzija da pokažu cjelovitiji uvid u Radičino prevodilačko umijeće. Veće su izmjene učinjene jedino u eseju «Susreti s Grčkom», gdje sam uvrstio i razgovor B. Radice s E. D'Orsom, pod naslovom pod kojim je i izišao u «Novoj Evropi» (broj posvećen stogodišnjici oslobođenja Grčke, svibanj 1930., knj. XXI, br. 5), «Akropola bez molitve».

Nije ovdje uvršten vrstan Radičin esej *«Meditacije u Salamanci»* (Miguel de Unamuno), objavljen u HR, IX, prosinac 1959., str. 368-378.

Svi navodi bili su u prvotnim verzijama u samom izvorniku, a za ovo sam ih izdanje preveo.

[2] v. B. Radica, Mediteranska orijentacija — tendenciozna kamuflaža, Kolo, 1966, br. 2. str. 217-229.

GRADSKA KNJIŽNICA ZAGREB

KAZALO

ZAŠTO SREDOZEMNI POVRATAK?

I. VJEČNI POVRATAK

1. Mediteranski povratak. 17
2. Uzbudljive samoće otoka Kritosa 19
3. Provence ili o regionalizmu 28
4. Vječna dilema: Kartaga ili Rim 34
5. Eshilova vizija 39

DUH MEDITERANA

1. Mediteranska cjelina 42
2. More 47
3. Grad 52
4. Dalmacija u Sredozemlju 59
5. Budućnost Mediterana. 65

BIT DALMACIJE U MEDITERANU 68

II. DUH JUČERAŠNJE I DANAŠNJE GRČKE

Umjesto napomene 83
Duh Grčke 86
Grčka i suvremena vizija života 101
Susreti s Grčkom 107
Molitva na Akropoli 113
Akropola bez molitve (E. D'Ors) 119

III. POGLEDI NA MEDITERANSKE LIČNOSTI

GABRIELE D'ANNUNZIO I NJEGOV MEDITERANSKI CEZARIZAM 125
UNAMUNOVA MEDITERANSKA VIZIJA ŽIVOTA . 135

KOSTIS PALAMAS I VIZIJA GRČKOG PREPORODA. 143
ALEKSANDRIJSTVO CAVAFISA 150
Iz Kavafisove lirike 155
PROFIL VENISELOSA 160
HELENSKI USPON I PAD E. VENISELOSA . . . 164

IV. FRAGMENTI SPAŠENE TIŠINE

ATIKA I TOSCANA. 171
Uvod u Grčku 173
Delfi 176
Delos 182
Tajna Missolungija 187
Likovi Grčke 189

V. DRAMA ŠPANJOLSKE

GOYA I NAŠE SENSIBILNOSTI 195
DVA PREDSTAVNIKA SUVREMENE ŠPANJOLSKE MISLI
Ideje José Ortega y Gasseta 200
Oblici Eugenia D'Orsa 206

VI. U SUMRAKU SVETE GORE

U SUMRAKU SVETE GORE 215
1. Na otoku bez žena 215
2. Smrt krvi 220
3. Smirenje u Hilendaru 225
AGONIJA BIZANTA 231

VII. NA UDALJENIM OBALA SREDOZEMLJA

KROZ NOVU TURSKU 239
Gdje vlada pogled pobjednika. 243
Na ruševinama otomanstva 247
Augustova ostavština i Kemalova fikcija 252
U sumraku Carigrada. 257
Nostalgije za izgubljenim carstvom 263

VIII. MORE NEMA EPILOGA

VJEČNI SPLIT 273
BIBLIOGRAFIJA. 291
RIJEČ UZ OVU KNJIGU / V. Grubišić 293

KNJIŽNICA HRVATSKE REVIJE

DOSADAŠNJA IZDANJA

REDOVITA IZDANJA

1. POD TUĐIM NEBOM. Antologija hrvatskog emigrantskog pjesništva 1945.-1955.). Uredio Vinko Nikolić.
   Buenos Aires, 1957. — *Rasprodano.* —

2. BEZ POVRATKA. Pripovijetke Antuna Nizetea.
   Buenos Aires, 1957.
   Cijena: broširano 3, uvezano u platno 4.— dolara. —

3. Dr. ANTE TRUMBIĆ. Politička studija dra Ante Smith Pavelića.
   München, 1959. — *Rasprodano.* —

4. POLA STOLJEĆA HRVATSKE POLITIKE.
   Studija Jere Jareba. Buenos Aires, 1960. — *Rasprodano.* —

5. USPOMENE NA POLITIČKE LJUDE I DOGAĐAJE. Memoari Ivana Meštrovića. —
   Buenos Aires, 1961. — *Rasprodano.* —

6. HRVATI I SRBI, DVA STARA, RAZLIČITA NARODA.
   Povijesna studija dra O. Dominika Mandića.
   München-Barcelona, 1971.
   Cijena: broširano 7, uvezano u platno 8.— dolara. —

7. SREDOZEMNI POVRATAK. Eseji Bogdana Radice.
   München-Barcelona, 1971.
   Cijena: broširano 7. dolara. —

CIKLUS «HRVATSKI PJESNICI»

I. BLAGOSLOV ZVIJEZDA. Izabrane pjesme Rajmunda Kuparea. —
   Buenos Aires, 1960.
   Cijena: broširano, 2.— dolara. —

II. «SABRANE PJESME» VIKTORA VIDE.
   Buenos Aires, 1962. — *Rasprodano.* —

III. DUGA NAD PORUŠENIM MOSTOVIMA. Izabrane pjesme Vinka Nikolića. Izbor: Rajmund Kupareo.
   Buenos Aires, 1964. — *Rasprodano.* —

IV. HRAM NADE. Pjesme Mirka Vidovića.
   Müchen-Barcelona, 1970
   Cijena: broširano, 3.— dolara. —

CIKLUS «LJUDI I KRAJEVI»

1. PUT K MEŠTROVIĆU. Zlatko Tomičić. Putopisni esej.
   Buenos Aires, 1965. — *Rasprodano.* —

2. PRED VRATIMA DOMOVINE. Vinko Nikolić.
   Dojmovi i razgovori.
   Knjiga I. Buenos Aires, 1966. — *Rasprodano.* —

3. Knjiga II. Pariz-München, 1967.
   Cijena: broširano, 10.— dolara. —

4. SUSRETI I DOŽIVLJAJI. Ivo Rojnica. München, 1969.
   Cijena: broširano, 4.— dolara. —

5. HRVATSKA DANAS I SUTRA. Simpozij 1968.
   München, 1969.
   Cijena: broširano, 5.— dolara. —

6. OD RADIĆA DO PAVELIĆA. Matija Kovačić.
   München-Barcelona, 1970.
   Cijena: broširano, 6.— dolara. —

7. HRVATSKO DRUŠTVO U REVOLUCIONARNOM PROCESU.
   Bonifacije Perović.
   München-Barcelona, 1971.
   Cijena: broširano, 6.— dolara. —

IZVANREDNA IZDANJA

1. EXODUS. Pjesme Lucijana Kordića.
   Rim-Buenos Aires, 1964. — *Rasprodano.* —

2. I POSLIJE NAS OSTAJE LJUBAV.
   Pjesme Borislava Marune. — Buenos Aires, 1964.
   Cijena: broširano, 2.— dolara. —

Navedena djela, ukoliko nije označeno da su *rasprodana,* mogu se nabaviti kod svih povjerenika «Hrvatske revije» te naručiti na našu stalnu adresu u Njemačkoj:

HRVATSKA REVIJA

D-8 München 1

Postfach 27

B. R. DEUTSCHLAND

REV. 2009.

Tiskanje ove knjige dovršeno
u Barceloni, 31. kolovoza 1971.
Izdanje:
«Knjižnica Hrvatske revije».
Tisak: EGS, Rosario 2,
Barcelona 17, Španjolska

17-10-2025

886.2-9
RADIC.B
S
277.479

kgz GRADSKA KNJIŽNICA
010038314

BOGDAN R

(Svršetak sa str. 1.)

je Radica napisao u svojoj književnoj (i životnoj) mladosti. Ispod svakog eseja označena je godina kad je objavljen (napisan). U svojoj mladosti Radica je surađivao u glavnim časopisima i dnevnicima u Hrvatskoj te u ostalim krajevima Jugoslavije. Njegova je suradnja bila, uglavnom, književnog i kulturnog značaja, a vrlo je rijetko pisao o političkim pitanjima. Kao mlad čovjek, on je mnogo putovao sredozemnim krajevima, dugo je boravio u Italiji i Grčkoj, a i za svog boravka u Parizu dolazio je u osobni dodir s vodećim književnim ličnostima tih istih zemalja.

Radičini su eseji o tim zemljama i ljudima izlazili u zagrebačkom *Obzoru, Novoj Evropi, Hrvatskoj reviji, Književniku, Savremeniku* i splitskom dnevniku *Novo doba,* pa, zatim, u *Srpskom književnom glasniku,* te u *Domu in svetu,* kao i u velikom nizu talijanskih, grčkih i francuskih časopisa. Svoje razgovore s evropskim književnicima između dva rata Radica je objavio uoči samoga rata (1939.) u knjizi *Agonija Evrope,* Evropski razgovori, koju je vrlo pozitivno prihvatila tadašnja književna javnost.

Za vrijeme svojeg boravka u Grčkoj Radica je naučio novogrčki i bio jedan od naših rijetkih ljudi, koji je upoznao novogrčku književnost. O Radici su najpovoljnije pisali najuvaženiji grčki akademici i književnici, kao što su Spiro Melas, Kosta Uranis a i sâm najveći novo-grčki pjesnik i akademik Kostis Palamas.

Iz velikog mnoštva Radičinih eseja ova je knjiga samo manji *izbor.* Tu nisu objavljeni njegovi poznati eseji o krizi evropskog duha, koje je Radica redovito objavljivao u *Obzoru, Novoj Evropi, Hrvatskoj reviji* i *Savremeniku,* prikazujući u njima najmarkantnije pojave u predratnoj evropskoj književnosti; zatim velik dio njegovih eseja iz domaće književnosti, objavljenih u *Hrvatskoj prosvjeti.* Glavnina Radičinih eseja, kao i njegovi vrlo poznati *Svjedoci suvremene Italije,* objavljeni u podlistcima *Obzora,* — u kojima su ocrtani portreti Ferrera, Crocea, Tilghera, Pirandella, Marinettija, Cardarellija, Ungarettija, Martinija i drugih — ispunili bi jednu čitavu knjigu. Nije ovdje unesen ni najveći dio eseja koje je Radica pisao između dva rata o Španjolskoj, niti, dapače, onaj poznati esej objavljen u *Hrvatskoj reviji* (1959.), u kojem je donio svoje refleksije o smrti Miguel de Unamuna.

U svakom slučaju, ova knjiga, iako upozorava na aktuelnost Sredozemlja danas, daje sliku vječnih vrjednota mediteranskih civilizacija tako, da ona u sebi predstavlja ne samo originalnost u hrvatskoj putopisnoj književnosti, nego i stanovitu vrijednost od trajnog značenja. Radica kod svojih posjeta staroj helenskoj klasici oživljava kroz svoje dojmove ne samo starinu, nego joj daje i osjećaj suvremena čovjeka. Njegova zapažanja nisu tek osnivana na površnim dojmovima putnika, nego su i provjerena dubokim proučavanjem problema kroz iskustvo bogate erudicije.

Napose je zanimljiv i izvoran Radičin opis Dalmacije, dalmatinstva i svega s tim u vezi, koji će i sada, kao i u vrijeme, kad su ti eseji bili pisani i objavljivani, izazvati, nadajmo se, korisne debate. Radica je i tu, analizirajući značaj dalmatinskog Hrvata, označio i onu veliku važnost koju Dalmacija, t. j. Južna Hrvatska, i danas igra na Sredozemlju.

Ovi eseji Bogdana Radice *Sredozemni povratak,* makar pisani i objavljeni prije par desetljeća, ostaju, u svom najvećem dijelu, *suvremeni i danas,* što je najbolja potvrda za njihovu trajnu *književnu vrijednost.*

886.2-9
RADIC.B
S

POZNATE KNJIŽEVNE LIČN
I ČOVJEKU BOGDANU RAD

■ RAYMOND WARNIER

«Tu Radica dodaje (i to je dokument su
imena i težnji koje dokazuju mediteransko
gom y Gassetom, Unamunom, Valéryjem, Duhamelom, Valéry-Larbaudom, K. Palamasom, G. Papinijem. B. Croceom itd., doprinos Dalmaciji vidi kao «avant-gardu slavenskog nastojanja od Marulićeva epskog asketizma do geometrijske intuicije astronoma Boškovića i do Meštrovićevih nastojanja».

(Raymond Warnier, *Coup d'oeil sur la Littérature dalmate,* Cahiers du Sud, Août - Septembre 1932).

■ KOSTIS URANIS, jedan od najuglednijih i najvećih novo-grčkih pjesnika, piše:

«Obično stranci žive u jednoj zemlji s vječnim iščekivanjem na odlazak. Radica, iako se privremeno nalazi pokraj nas, živi kao da se za uvijek kod nas nastanio. Naučio je naš jezik; proputovao je cijelu Grčku; prodro je duboko u naše navike; ušao je u sve krugove, napravio je bogatstvo poznanstva, zanima se za različne manifestacije našeg života. Stigao je čak dotle, da je postao kavafista u našoj poeziji, a venicelista u našoj politici. I tako danas nema nikoga u književnim i u novinarskim krugovima Grčke, gdje on kad mu se prohtje zalazi, tko bi Radicu smatrao za stranca. ...I tako, Radica daleko od toga da bi ma bilo što sljepački oponašao, primjećuje uvijek i sudi vječno... Rijetko sam u ovim poslijeratnim godinama sreo duhovnog radnika, koji bi bio toliko unutar ideja — unutar svih ideja, jer je njegova naobrazba dostojna svake pažnje i uvijek prosvijećena — a koji bi, u isti mah, bio opterećen s tako manje uznemirenosti i neodređenosti... U jednom takvom čovjeku sve su antiteze moguće — kao i sinteze...»

(Kostas Uranis, *Nea Estia,* G. Z. Knj. 14. Br. 157, Atena 1932.)

■ TIN UJEVIĆ

«G. Radica je zaronio u kaos kulture. Iz kaosa je teško izvući sebe, ali to je posljedak. On je veoma revnostan. Ja volim žar i marljive ljude».

(Ti Ujević, *Atenski upečatak g. Bogdana Radice.* Jadranska Pošta, 13 kol. 1930.)

KHR